

211322

Ю. БОБОВЕВ

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

(ҚИСМИ 1)

МУҚАДДИМАИ
АДАБИЁТШИНОСИ

МАОРИФ

Ю. БОБОЕВ

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

(ҚИСМИ I)

МУҚАДДИМАИ АДАБИЁТШИНОСӢ

*Вазорати маълумоти олии ва миёнаи махсуси
РСС Тоҷикистон ба сифати
китоби дарсӣ тасдиқ кардааст*

Нашри дуюм бо ислоҳу иловаҳо

ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»—1987

Бобоев Ю.

Назари адабиёт, қ. I. Муқаддимаи адабиётшиносӣ: китоби Дарсӣ.— Душанбе: Маориф, 1987 — 320 сах.

Бобоев Ю.

Теория литературы: ч. I. Введение в литературоведение: учебник.

Муқарризон: Аҳмад Абдуллоев — доктори фанҳои филологӣ.

Раҳимҷон Мусулмонкулов — доктори фанҳои филологӣ, профессор.

ББК 83. 3 Тоҷик Я73
8 ТОҶИК (075)

АЗ МУАЛЛИФ

«Мукаддимаи адабиётшиносӣ» ҳамчун китоби таълимӣ барои факультетҳои забон ва адабиёти донишқадаҳои ҷумҳурии Ҷаҳонӣ бор дар соли 1974 нашр шуда буд. Ин наشري дуюмӣ он аст, ки дар асоси маълумоти назарии солҳои охири аз нав кор карда шуда, таҳқиқ ва иловаҳои зиёд дорад. Мувофиқи программаи нави таълимӣ ин предмет «Назарияи адабиёт» ном гирифта, «Мукаддимаи адабиётшиносӣ» қисми якуми онро ташкил медиҳад. Зеро дар қурсҳои болоии донишқадаҳо боз таълими «Назарияи адабиёт» (қисми дуюмаш), «Назарияи танқиди адабӣ» ва «Назмшиносӣ» давом меёбад.

То замони ба таърифи расидани наشري якуми «Мукаддима...» (1974) муаллимону донишҷӯёни донишқадаҳо ва аҳли маърифат аз осори илмӣ таҳқиқи устод Садриддин Айний, Е. Э. Бертельс, И. С. Брагинский, А. Н. Болдырев, Д. С. Комиссаров, З. Г. Османова, Абдуганӣ Мирзоев, Холиқ Мирзозода, Шарифҷон Ҳусейнзода, Носирҷон Маъсумӣ, Раҷаб Амонӣ, Муҳаммадҷон Шукӯров, Расул Ходизода, Соҳиб Табаров, Воҳид Асрорӣ, Атаҳон Сайфуллоев, Лариса Демидчик, Аълоҳон Афсаҳзод, Абдуқодир Маниёзов ва дигарон маълумотҳои ҷудогонаи адабиётшиносӣ ва назарӣ мегирифтанд. Гайри ин доир ба масъалаҳои арузи тоҷик, санъатҳои шеър ва лугату истилоҳҳо ду китоби Баҳром Сирӯс «Қофия дар назми тоҷик» (1955) ва «Арузи тоҷик» (1963) китобҳои Т. Н. Зехий, «Санъатҳои бадеӣ дар шеъри тоҷикӣ» (1960), «Санъати суҳан» (1967) ва «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» Р. Ходизода, М. Шукӯров ва А. Абдучаббаров — (1966) ва баъзе мақолаҳои таҳқиқотҳои алоҳида ба ҷиҳати маълумоти меҳнатдор.

Ақиб дар зими ин боз якҷоя китоби аз назарияи адабиёти классикӣ ва муосирӣ тоҷик ва он ба он ба ихтиёри завқмандони илми адабиётшиносӣ вонамуд гардид, ки он ба сазои кӯшиши ҷумҳурии зерин таваллуд дорад: Т. Н. Зехий («Санъати суҳан» 1979), Соҳиб Табаров («Дастури таълими доир ба назарияи танқиди адабӣ» (к. I—1980, к. II—1983); Раҳим Мусулмонқулов («Сачъ ва сайри таърихӣ он дар назми тоҷик» — 1970; Атоулло Ҳусайнӣ «Бадоеъ-ус-саноеъ» — 1974, Қамолитдин Ҳусайнӣ Вонзи Қошифӣ «Бадоеъ-ал-афкор фи саноеъ-ал-ашъор» — 1977; Асрори суҳан — 1980); Абдунабӣ Сатторов («Афкори адабӣ ва эстетикӣ Абдурахмони Ҷомӣ» — 1975); Раззоқ Ғаффоров («Нависанда ва забон» — 1977; «Устоди бузургӣ суҳан» — 1978), Коллектив, «Китобхонаи назарияи адабиёт» (1975—1976), Шарифҷон Ҳусейнзода, Худой Шарифов «Мақоми Ибн Сино дар шеъри адаби тоҷик» Душанбе (1985).

Равнақи ғайриҷаҳидии илми адабиётшиносӣ ва назарияи адабиёт дар рисолаҳои таҳқиқӣ Юсуф Акбаров («Қисмати илсон ва қисмати шеър» — 1980); Хуршеда Отахонова («Пайванди ҳис ва андеша» — 1982, «Таҳаввули жанри дoston дар назми муосирӣ тоҷик» — 1983); Аҳмад Абдуллоев (Адабиёти форсӣ тоҷик дар нимаи аввали асри XI), Аскар Ҳакимов («Шеър ва замон» — 1978; «Дар каламрави су-

хан» — 1982); Абдунаби Сатторов («Нуктаи пайванд» — 1982); Ҷу-
ра Бақозода («Чустуҷӯҳои эҷодӣ дар насли тоҷик» — 1982) беш
аз пеш ба назар намуда менстад.

Муаллифи ин сатрҳо наشري ҳозиран «Мукаддима»-ро муво-
фиқи программани нави таълимӣ (1985) сохта, дар процесси кор
ба муваффақиятҳои намоёни ғирузан илим адабиёти советии то-
ҷик истинод дорад. Дар таълифи программаю китоб ба мо таҷри-
баи олимони назариячи Л. И. Тимофеев, Г. Н. Поспелов, Г. Л.
Абрамович, Ф. И. Головаченко, С. М. Петров ва баъзе дигарон
мададгори кард.

Ба вучуд овардани чунин асари калонҳаҷму мураккаб, албат-
та, бекамбудӣ нахоҳад буд. Бовари дорем, олимони ва хонандагони
мӯхтарам кайду эродхоншониро ба воситаи матбуот ва мактубҳои
ҷудогона баён менамоянд. Бо кӯмаки хайрхоҳон асари мазкур дар
оянда боз ҳам тақмил ёфта, то ба дараҷаҳои китоби дарсини ста-
билӣ хоҳад расид.

ИЛМИ АДАБИЁТ ВА ВАЗИФАҲОИ КУРСИ «МУҚАДДИМАИ АДАБИЁТШИНОСЯ»

«Асарӣ бо истеъдод офирадашудан адабиёт ё санъат сарвати миллист,— гуфта шудааст дар маърузаи ҳисоботӣ ба съезди XXV Партия. ...Қаломӣ бадеъ, ҷилваи рангҳо, дар санг нақш бастани эҳсосот, садон форами мусикӣ ба муосирон илҳом бахшиде, ба насли оянда хотираи дилу рӯҳи ҳамзамонони мо, даврони мо, кайфияту қорнамонҳои вайро боқӣ мегуздоранд»¹.

Адабиёти бадеӣ солиномаи хоссаи ҷамъияти инсонист ва дар айни замон аслиҳаи боиктидори тарбияи одаму олам аст. Чун «китоби зиндагӣ» (Н. Г. Чернышевский), вай ба ҳонанда на фақат дониш медиҳад, тарзу тариқи зиндагии зебо ва идеалҳои муайяни ҷамъиятиро низ ба ӯ меомӯзад. Ҳанӯз В. И. Ленин гуфта буд, ки санъат бояд дар мо эҳсоси санъатқорӣ бедор намуда, боиси тараққиӣ мо дар ин роҳ шавад.

Адабиёти бадеӣ як навъи соҳаи санъати нафис аст, ки зиндагӣ ва ҳаёти воқеии одамонро ба шакли суратҳо — образҳо нишон медиҳад. Санъат дар луғат ба маънии ҳунар, пеша далалат мекунад. Ҳунар — соҳтан, ихтироъ ва эҷод қардани ягон чизи намоён ва барҷастааст, ки мардумро бояд ба вачд орад ва шоистаи таърифу таҳсини онон гардад. Чунин чизҳои писандида, ки ба мо таъсири маънавӣ бахшида, ҳис ва андешаи моро барағзезад ва лаззати бадеӣ бахшад — аз қабилӣ санъати нафис мебошад. Санъати нафис намудҳои гуногун дорад: рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, меъморӣ, мусикӣ, театр, рақс ва ғайра.

Адабиёти бадеӣ як ҷузъи муҳими санъатҳо шинохта шудааст. Вай бо қувваи махсуси соҳиронааш, ба қавли донишмандони бузурги ҷаҳон — Гегель, Лессинг, Маркс, Энгельс, Белинский, Чернышевский, Ленин назар ба дигар намудҳои санъат ба сифатҳои универсалӣ соҳиб мебошад. Адабиёти бадеӣ ба қавли В. Г. Белинский, «шуурӣ халқ, рангу бўй ва самари ҳаёти маънавии ӯст». Фақат як соҳаи қаломӣ бадеъро ба диққати шарҳ гирифта, Белинский гуфтааст: «Назм — ҷинси олитарини санъат аст... Аз ин рӯ назм ҳамаи унсурҳои дигар санъатро дар бар қарда, гӯё... аз тамоми воситаҳои хоси намудҳои гуногуни санъат истифода мебарад. Назм бо эътибори худ воҳиди томи санъатҳост...»²

¹ Материалҳои съезди XXV КПСС. Душанбе, 1976, сах. 87—88.

² Белинский В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. Полн. собр. соч., т. V, М., 1954, стр. 7—9.

Шеър бо истилоҳи Абӯалӣ ибни Сино «намонш ва маҳокоти ҳодисаву воқеоти дунёи моддӣ» мебошад. Абӯшақури Балхӣ чун ҷамъбасти фикри муосиру ояндагон доир ба тавонони ғавқу-лодаи сухани бадеъ фармудааст:

Шунидам, ки бошад забони сухан
Чу алмоси буррову теги кӯҳан.
Сухан бифканад минбару дорро,
Зи сӯроҳ беруи кашад морро.
Сухан захру позахру¹ гарм асту сард,
Сухан тааху ширину дармону дард².

«Сухани нек — сайёди дилҳост», — гуфтааст Абдурахмони Ҷомӣ. Шоири халки Тоҷикистон Мирзо Турсунзода қудрати суханро хуб санҷида навиштааст:

Зинда кардам дар замини ман шӯълаи хомушро,
Бо сухан дар ҷуш овардам дили бечӯшро...³

Маҳсули имтиҳонот ва мусофирию ҷаҳонгардии Турсунзода аст, ки ӯ процесси сухан ва образофариро ба сӯхтану сохтан монанд оварда, сеҳри калом бадеъро аз ҳарорати дилу шарораи ақлу ҳуш доништааст:

...То насӯзӣ, сохтан мушқил бувад,
Дил ба ҷонон бохтан мушқил бувад.

Шеър ҳам бояд занад ғавворе
Аз танӯри дил ҷу оташноре,

Сар занад аз дил, бо дил коре кунад,
Нармтар сангин дили ёре кунад...⁴

Ба ҳамин тарик, санъату адабиёт табиатан бо торҳои нозуки ҷисми одамӣ — бо ҳиссу шуур ва рӯҳияи ӯ сару кор дошта, ба ниҳонхонаи олами ботинии вай ворид мешаванд. Онҳо чун «дафтари ҳаёт» ба рӯи хонанда ҷаҳони номаълумро мекушоянд, ӯро бо ҳусниёт шарик месозанд.

Ҳусусияти хоси санъату адабиёт дар ҳамин аст, ки идеяро ба шакли образҳо талкин намуда, тавассути онҳо ба ақлу ҳисси одамон таъсир мегузоранд. Санъату адабиёт бо завқи бадеъ ва кайфу лаззат бахшидан одамро ҷалбу ҷазб карда, барои гидроки моҳияти ҳаёт ба ӯ ёри мерасонанд, ба идеяи наҷиби дигаргунсозии олам дар роҳи бахту сводати мардум ҳидоят мекунанд.

Санъату адабиёти пролетарӣ, ки, мувофиқи пешгӯии В. И. Ленин, ҳоло ҳисси ҷудонашавандан қори умумихалқӣ шудааст, боиси ташаккули симони маънафии миллионҳо гражданини советӣ гардидаанд. Адабиёти советӣ чун яке аз адабиётҳои пешқадамтарини ҷаҳон аслиҳаи бонқидори тарбияи инсон мебошад. Вай ба дили хонанда шавқу шодӣ оварда, ҳисси меҳнатдӯстӣ ва меҳри касбу

¹ Позахр — доруи андди захр, ҷизе, ки андди захр қор фармуда мешавад; захрмӯҳра.

² Сафо Забехулло. Ганҷи сухан, ҷ. 1. Техрон. 1339 ҳаҷрӣ, сах. 23.

³ Турсунзода Мирзо. Замин. Қудриёт, ҷ. 1. Душанбе, 1981, сах. 286.

⁴ Турсунзода Мирзо. Шоирӣ, Ҳамон ҷо, сах. 171—172.

хунар, ватандӯстӣ, инсонпарварӣ ва ҳисси интернационалии ӯро меҷарҷарад. Адабиёти бадеии даврони коммунизм чуи дастури зиндагӣ ба муосирон дарси одоби одамгарӣ, росткорию қаҳрамонӣ ва шаъну шарафи граждани меомӯзанд.

Чуини соҳаи бузурги дониши ақлу идрок ва эҳсоси эҳтироси инсон чуи адабиёти бадеӣ, бешак, ба омӯзиши махсус эҳтиёҷ дорад. Илме, ки бо омӯхтани қонунияти адабиёти бадеӣ ва таърихи сабабҳои пайдоиши шакли жанри намуд ва образи образнокӣ ҳоссаи ҳар яки он, хусусиятҳои забони тасвирий, ягонагии шакли мазмуни, қоидаҳои усули услуб ва ғайра машғул аст, **адабиётшиносӣ** ном дорад.

К. Маркс навиштааст, ки одам кайфияти санъатро ҳангоме ҳис мекунад, ки худ «равшанзамири олами бадеӣ» бошад. Барои ин зарур аст, ки бидони омӯхтани адабиёти бадеӣ, бо илми адабиёту санъат ва мафҳумҳои назарии ин соҳа низ шинос бошем.

Адабиётшиносӣ — фаннест мураккаб, ки бо бисёр соҳаҳои дигари илм — фалсафа, таърих, забоншиносӣ, услубшиносӣ, санъатшиносӣ ва ғайра алоқаманд буда, тавассути онҳо адабиёти бадеиро ҳамаҷониба бадеӣ ва амиқ меомӯзад. Адабиётшиносӣ ҳамчуи илми мустақил дар тӯли қарнҳо амал карда, баробари соҳаҳои гуногуни адабиёт — назму наср ва драматургияю публицистика пешрафтӣ ва тараққӣ намудааст. Адабиётшиносӣ ҳамчуи илми серсоҳа дорои шӯба ва қисмҳои ҷудоғона мебошад.

Адабиётшиносӣ аз се қисми асосӣ ва се қисми ёридиҳанда иборат аст. Қисмҳои асосии он таърихи адабиёт, назарияи адабиёт ва танқиди адабиёт мебошанд. Қисмҳои ёридиҳандааш: «таърихнигорӣ (историография)», матншиносӣ (текстология) ва китобиносӣ (библиография).

Таърихи адабиёт. Адабиётшиносӣ бачуи хусусиятҳои филологӣ бадеӣ бо фанни таърих алоқаи узви дорад. Таърихи адабиёт бо таърихи инсоният ва маданияти он пайваста буда, адабиёти халқҳои ҷаҳонро, ки предмети умдаи он аст, меомӯзад. Таърихи адабиёт бо процесси адаби ва роҳҳои тараққиши адабиёт сарукор дорад, бинобар ин аҳамияти ҳар як санад ва воқеаи адабию мунтазам ва пайдарҳам ба тадқиқи гирифта, мақому мавқеи онҳо муайян месозад. Таърихи адабиёт шакли жанри ва намудҳои осори адабию дар тараққиши таърихнаш, аз эҷодиёти даҳаҳои халқ (фольклор) ва адабиёти ҳатти қадим сар карда то адабиёти муосир муттасил ва амиқ ба назари таҳқиқи мегирад.

Барои адабиётшинос ҳар як давраи ҳаёти миллии таърихӣ бо хусусиятҳои хосаи ва тарзу тариқи инъикосаи дар осори бадеӣ аҳамияти калон дорад. Лозим аст, ки ӯ қобилияти фаҳмидани фарқияти ҳар яки чунин воқеаҳои таърихӣ дошта, ҳамин таърихиятро бо тафаккури нави тадқиқи мавриди андешаи худ қарор диҳад. Тараққиши адабиёти ҳар як мамлакат бо таърихи ҳаёти халқи он вобаста буда, дорои хосияти миллии худ аст. Вазифаи таърихи адабиёт танҳо бо омӯхтани ин ё он адабиёти

миллӣ маҳдуд нашуда, процесси адабии як мамлакатро пайваста бо ҳаракату процесси адабии мамлакатҳои дигар дар қайди таҳлилу муҳокима меоварад, муносибат ва таъсири байниҳамдигарии оноро муайян намуда, бо ин роҳ ба муваффақият ва мавқеи ин ё он халқ дар адабиёти ҷаҳон баҳои арзанда медиҳад.

Таърихи адабиёти советӣ ба рафти инкишофи адабиёти пешқадами умумиҷаҳонӣ ва эҷодиёти нависандагони классик тақъа дошта, адабиёти моро вобаста бо тараққиӣ ҳаёти халқу мамлакат ва адабиётҳои миллии СССР вобаста бо муборизаи синфҳо маънидод мекунад.

Адабиёти советӣ — адабиёти сермиллат мебошад. Адабиёти ҳар як халқ, ки соҳиби забони мустақили худ аст, ба хусусияти хоси миллий, ба қонуниятҳои инкишофи таърихӣ худ дорост. Аз ин рӯ омӯзишу таҳқиқи адабиёти ҳар як халқ аз адабиётшиносон донишҳои махсуси филологӣ, таърихӣ, санъатшиносӣ ва таҷрибаи махсуси тадқиқро талаб мекунад.

Ҳаёти адабии замон, ки аз факту материалҳои муайян иборат буда, фаъолияти эҷодии нависандагон ва қимати тафаккури эҷодии оноро назарнамо мегардонад, адабиётшиносонро ба омӯзиши мустақилона ва баҳои сазовор додан вочиб менамояд. Онҳо бо амиқ омӯхтани ҳуҷҷатҳо, маълумотҳои тарҷимаиҳоӣ, мактубу ёддоштҳои ҳуди суханварон ва материалҳои архивӣ бар хусусиятҳои бадену ҳақиқатшиносии асарҳо ҳукм мебароранд. Адабиётшинос ба асари бадеӣ аз нуктаи назари мазмунӣ идеявӣ ва хусусиятҳои эстетикӣ он баҳо медиҳад.

Инак, адабиётшиносии советӣ дар омӯзиши таърихӣ адабиёт ба таҷрибаи бою раигии донишмандони адабиёти сермиллати ватан ва адабиёти пешқадами ҷаҳон истинод карда, дар таҳлилу тадқиқи осори бадеӣ усули муқоисавӣ-типологиро истифода мебарад ва бо ин роҳ ҳақиқати радионазири илмиро дарёёб менамояд.

Мақолаҳо, мактубу муҳокимаҳои К. Маркс, Ф. Энгельс, Ф. Лассаль, Ф. Меринг, В. И. Ленин, Г. В. Плеханов ва А. В. Луначарский доир ба санъату адабиёт пойдевори таъриху назарияи адабиёти советӣ буда, онҳо шарҳу тафсири таърихӣ материалистӣ як қатор масъалаҳои муҳими дар бар кардаанд.

Назарияи адабиёт қисми дигари муҳими адабиётшиносии буда, бо таърихӣ адабиёт алоқан зиҷ дорад. Робитан байниҳамдигарии таъриху назарияи ҳамаи намуҳҳои санъатро Чернышевский маънидод карда ҳаққонӣ гуфтааст: «Таърихӣ санъат асоси назарияи санъат аст, назарияи санъат бошад, барои муқаммалтар ва пурратар қор қардани таърихӣ вай мадад мерасонад; ҳуб қор қардани таърих боиси қомилии назария мешавад ва ғайра ва ило охир... Бе таърихӣ предмет назарияи предмет вучуд надорад; вале бе назарияи предмет низ ҳатто дар қоран таърихӣ вай фикр қар-

мадид¹, абъети басит², абъети комил ва ғайра, сонӣ аз вазини рубой ва дар бораи баҳрҳои сареъ³, ғариб⁴, хафиф⁵, мушокил⁶ ва дигарҳо муҳокима меавад.

Қисми дуюм, ки дар илми қофия ва нақди шеър мебошад, аз 6 боб иборат аст. Боби аввал дар маънии шеър ва қофия; боби дуюм дар ҳуруфи қофият ва он нӯҳ аст; боби сеюм дар ҳаракати ҳуруфи қофият ва он шаш аст; боби чаҳорӯм дар ҳудуди қавофӣ (қофияҳо) ва он панҷ аст: боби панҷӯм дар уюби (айбҳои) қофияҳо ва авсофи (сифатҳои) нописандида, ки дар каломи мавзун афтад; боби шашӯм дар зикри маҳосини (хусниҳои) шеър ва турфе (аҷоиботе) аз санооти мустаҳсан (санъатҳои зебо), ки дар назму наsr ба қор баранд.

Ба ҳамин тарик, «Ал-мӯъҷам» ҳам бо илмҳои арӯз, қофия ва бадеъ сарукор дорад. Ба монанди «Тарҷумон-ул-балоға» ва «Ҳадоик-ус-сехр» дар «Ал-мӯъҷам» масъалаҳои арӯзу бадеият ва қофия мавриди баҳс қарор ёфта бошанд ҳам, вале Шамси Қайс назар ба Родуғӣ ва Ватвот баъзе масъалаҳоро васеътар ва муфассалтар, амиқ ва ҳартарафа, бо иловаҳо баён кардааст. Ҳар як соҳаи фанни назария дар «Ал-мӯъҷам» бо ҷузъиёташ таҳқиқ шудааст. Шамси Қайс низ ба санъатҳои зиёди назм: тарсеъ, таҷнис, мутобиқа, ҷамъу тафрик, йҳом, тақмил, игрок, истиқорот, тамсил, ирдоф, табиину тафсир, тақсим, тавсим, талмеҳ, иҷоз, мусовот, баст, зътироз, ҳашви малеҳ, ҳашви мутавассит, ҳашви қабех, илтифот, тадорук, тақобул, мувоот-ун-назир, эънот, тарҷеҳ, хусни матлаъ ва мактаъ, лутфи таҳаллус ва адаби талаб ва инчунин дар бораи баъзе навъу шаклҳои шеър (ғазал, рубой ва ғайра) таваққуф карда, барои исботи фикраш мисолҳои фаровоне аз эҷодиёти 70 нафар шоирони гузашта ва муосирӣ худ ҷалб менамояд.

Афқору андешаҳои ӯ барои омӯхтани маҳорати шоирӣ ва ба даст овардани қомеъҳои дар ин самт то ҳанӯз аҳамияти худро гум накардаанд. Ӯ бо ин мақсад аввали будани маънии шеър ва тоби мазмун будани шакли онро таъкид кардааст: «Ҳар суҳане, ки дар он маънии латиф набошад, таъби аҳли тамиз ба он майл намекунад, ҳамчунон бошад, ки зарфи ҳоли ва дар вай матоъ набувад». Дар боби нақду ноқид (танқиду мунаққид) ва ба онҳо зарурати зиёд доштани шоирро нависандагон Шамси Қайс далелу бурҳони бебаҳс оварда, аз қувваи бузургу заковатмандӣ ва фоидаи он ахборот медиҳад.

Шамси Қайс танқиди адабиёро яке аз навъҳои (жанрҳои) мустиқилу муҳим дониста, вазиған онро дар беҳбудии эҷоди бадеъ зарур шумурдааст. Зеро,— меғӯяд ӯ,— мунаққид (назар ба шоир дар ҳаққи шеъраш) бетараф буда, ҳақиқати ҳолро нисбат ба асар ошкор меғӯяд. Мунаққид «пас ҳар чӣ нақӯ бошад,— навиштааст Шамси Қайс,— ихтиёр кунад ва ҳарчӣ рақик (суст, забун) бошад,

¹ Мадид — қашада.

² Басит — васеъ кушод.

³ Сареъ — тез, босуръат.

⁴ Ғариб — танҳо.

⁵ Хафиф — сабук.

⁶ Мушокил — шакл, ҳамшаклӣ, шакли мураққаб.

бигзорад, чи шоир дар назми хеш чолиби хушомад бошад ва нокид ҷўяндаи беҳомад бувад».

Шамси Қайс дар асараш ба шоирон роҳҳои ҷӣ тавр донишу малакаи шеърӣ ҳосил карданро омӯхта, маслиҳат додааст, ки бе муҳокимаю тақризи нокидон ашъорашонро ба мутолиаи хонандагон вонамуд накунад. Барои татбиқи фикрҳои назариявӣ дар амал, Шамси Қайс мунаққид бо таҳлили ашъори Рӯдакӣ, Давкиӣ, Унсурӣ ва дигарон дастури кор нишон медиҳад. Ба баъзе байтҳои Рӯдакӣ эрод ғирифта, ӯ дар баробари маънии хубу баланд, «ба хусни таълиф ва таъосуби таркиб» низ бештар аҳамият доданро талаб кардааст. Яқчанд мисолҳо низ барои тасдиқи фикраш ҷалб намудааст.

Аз ин ҳама маълум мегардад, ки «Ал-мўъҷам...» бо бисёр бо-бу моддаҳои то ба имрӯз хизмати зарури муфидро ба ҷо оварда меояд.

Хоча Насириддини Тўсӣ (асри XIII) дар асарҳои «Меъёр-ул-ашъор» ва «Асос-ул-иктибос» шеърро ҳамчун каломи зебою мавзун баланд баҳо дода, аз он, қабл аз ҳама, фикру андешаҳои тоза ба тоза ва лаҳну оҳангҳои нав ба нав ро талабидеаст. То ин сифатҳои набошад, мегӯяд ӯ, шеър бо мурағбатҳои қофияю радиф хонандаро ба ҳайрат оварда наметавонад.

Доирани муҳокимаи Хоҷа Насириддини мутаффақир ҷун файласуфони машҳур Ибни Сино ва Форобӣ васеъ буда, ӯ назар ба назариячиёни адабиёти гузаштаю муосираш ба як қатор масъалаҳои дигар низ амиқ сар фуру бурдааст. Ин аст, ки ин донишмандони бо мероси назарии халқҳои ҷаҳон (аз ҷумла Юнони қадим ва Арасту) шинос (пешу пас) ба ҷуз илмҳои вазну қофия ва бадеияту нақди адабӣ «бо таҳқиқи тадқиқи соҳаҳои гуногуни фалсафии маънавии инсон машғул шудаанд, ки дар натиҷа қиёсан тафриқан ҳар як соҳа, ҷунончи адабиёти бадеиро (дар мисоли таҳайюл ва ба ин восита — образнокии он) равшан дидаанд ва онро муфассалан нишон додаанд»¹.

«Эъҷози Хусравӣ» Амир Хусрав (асри XIII—XIV) яке аз симоҳои барҷастаи мактаби адабии адабиёти форсизабони Хиндустон мебошад, ки, ба қавли Ҷомӣ, «Хамсан Низомиро қасе беҳ аз вай ҷавоб накарда». Бағайр аз «Хамса»-ю девони ғазалиёт, китъаот ва рубоӣҳои китоби назарие бокӣ гузоштааст бо номи «Эъҷози Хусравӣ» (1319). Панҷ рисолае, ки дар ин асар гирд омадааст, ба масъалаҳои услуби насри нав ва санъатҳои шеърӣ, санъатҳои бадеии осори ҳади шоир ва ғайра бахшида шудаанд. Ӯ ақидаҳои назарияро онд ба шеърҳои шоирӣ дар асарҳои манзумаш, махсусан дар дебочаи девони сеюми худ «Ғуррат-ул-камол» васеъ баён кардааст. Амир Хусрав афзалии шеърро бар наср нишон дода, доир ба сабаби дар наср аз назм мисолҳо овардан гуфтааст: «...Ҳар назме, ки дар наср афтод, ороиши наср зиёдат гардад, ҷун ниғина, ки дар зар нишонанд».

¹ Мусулмонкулов Раҳим. Асрори сухан. Душанбе, 1980, сах. 134—135.

Харчанд, ки ӯ низ истеъдоди шоирро бахшиши илоҳӣ гуфтааст, вале дар амал шоиронро ба дараҷаҳо тақсим намуда, аз «суханфурушӣ» шоирони дуҷум ва сеҷумдараҷа шикоят кардааст. Ба ҳаққи суханварони комил ва қадру эътибори онон ситонӣш оварда, тақомулоти болиғи ононро маҳсули меҳнату азияти зиёде донистааст. Шеърӣ шоирӣ шаҳир пухтаю рехта буда, ба ақидаи Хусрав, бо шарораи шавқу завқ ва сӯзи дил гуфта мешавад. Аз ин ҷост, ки вай ба дили хонанда роҳ ёфта, шамъро дар қалби ӯ низ фурузон менамояд.

Суҳан донӣ, ки дорад завқи ҷонӣ,
Ҳамаш ҷон хонаду ҳам зиндагонӣ.
Чу а-ни гуна даромезад ба ҷонҳо,
Чу ҷон покида монад дар забонҳо.

Амир Хусрав дар боби танқиди адаби низ андешаҳои бикр гуфта, аз нокидон талаб кардааст, ки хурдабин набошанд ва айбҷӯи накунанд. Ба маслиҳати ӯ пешаи нақдкунандагон поквичдонист ва каломӣ бадеъ рафтори бегаразона тақозо мекунад. Инак, мунаққид барои ислоҳи нуқси шеър ва камолоти шоир ба ӯ бояд мададгор бошад.

Асри XV
ва намоёндогони он

Дар асри XV, ки дар таърихи тараққиёти маданияти халқҳои форсу тоҷик замони равиҷи санъату адабиёт ва илму дониш ба шумор меравад, илми адабиёт ҳам инкишоф меёбад ва асарҳои зиёде таълиф мегарданд. «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Маҷолис-ун-нафос», «Мизон-ул-авзон», «Рисолаи муфрадот»-и Навоӣ, «Арӯзи Ҳумоюн»-и Абулқасҳор бини Исҳоқи Самарқандӣ, китоби «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоулло бини Маҳмуди Хусайнӣ, «Бадоеъ-ул-афкор»-и Хусайн Воизи Қошифӣ, «Рисолаи муаммо» ва «Арӯз»-и Сайфӣ Бухорӣ, «Наштари ишқ»-и Хусайнкулихои Азимободӣ ва дигар асарҳои муаллифони асри XV—XVI дар ҳалли бисёр масъалаҳои назария ва таърихи адабиёти тоҷик сарчашмаҳои гаронбаҳо ба шумор мераванд.

Фикру ақидаҳои олимони пешқадами он замон дар як силсила асарҳои назарии **Абдурахмони Чомӣ** мукамалтар ва беҳтар ҷамъбаст ёфтаанд. Як қисми осори Чомӣ ба масъалаҳои шеърӣ шоирӣ — моҳияти шеър ва рафтору одоби шоир, дар хусуси шакли мазмун, объекти тасвири бадеӣ, муносибати адабиёт ба ҳаёти воқеӣ бахшида шудааст, «Рисолаи қофия», «Рисолаи арӯз» ва ҷаҳри рисола дар муаммо бо номҳои «Рисолаи қабир дар муаммо» («Ҳаллиҳои ҳилал»), «Рисолаи мутаваассит дар муаммо», «Рисолаи сағир дар муаммо», «Рисолаи муаммон асғари манзум», «Ашъат-ул-ламаот» (онд ба ғазал) аз қабилӣ ин асарҳоианд. Фикрҳои назарии Чомӣ дар бобҳои ҷудогонан асарҳои бадеӣ ӯ, дар «Баҳористон» (равзан ҳафтӯм), дар дебочаи «Девони қасоид ва ғазалиёт», сонӣ дар маснавӣ «Ҳафт авранг» (дар дафтари дуҷум ва сеҷум «Силсилат-уз-заҳаб», дар «Тӯҳфат-ул-ахрор», «Сабҳат-ул-аброр», «Юсуф ва Зулайхо») ва ғайра баён гардидаанд.

Чомӣ маъниро ҷавҳари шеърӣ ҳақиқӣ медонад:

Асл маъинист, манех, то доий,
Дар иборат фитад чу нуксоне.
Писта ҳар чанд ки сарбаста накуст,
Беҳ ки аз мағз дарад дар вай нуст.

Ҷомӣ ҳамчунин дар парвариши ақлу идроки одамӣ, яъне дар тарбияи инсон роли бағоят муҳим доштани шеърро таъкид менамояд. Ин аст ки бо вучуди баъзе ақидаҳои идеалистонаш (маҳсусан ба қудрати илоҳӣ вобаста кардани қобилияти шоирӣ ва адабӣ) суҳанвар ҳаёти воқеиро сарчашман ҳар як эҷоди бадеӣ менамояд. Ҷомӣ таъкид менамояд, ки санъаткорини шоир фақат дар тасвири ҳақиқати зиндагӣ зоҳир мегардад. У бар ҳилофи шоирони маддоҳи замонаш ва фикрҳои ғалати назарини баъзеҳе ҳақгӯӣ, ростқавлиро вазифаи санъату адабиёт мешуморад, Зеро ки «шеър обест зи сарчашман дил» ва ғавҳари пок аз дили пок бурун менамояд. Ба ин маънӣ у дар маснавии «Юсуф ва Зулайхо» гуфтааст:

Нагардад хотир аз иорост хурсанд,
Агарчи гӯи оиро ростмонанд.
Суҳанро зеваре чуи ростӣ нест,
Ҷамолӣ маҳ ба чуз ноқостӣ нест.
Аз он субҳи нахустин бефурӯғ аст,
Ки лоғи равшанӣ аз вай дурӯғ аст,
Чу субҳи ростӣ аз сядк дам зад,
Зи худ бар осмон заррин алам зад.
Ба санъат гар биёрон дурӯғе,
Нагирад з-он чароғи у фурӯғе.

Ҷомӣ ҳамчун устоди эҷоди бадеӣ ва суҳаноро ба бисёр санъатҳои лафзӣ маънавий аҳамият дода, чунонки ҳудаш дар ашъораш лафзу маъниро ба ҳам пайваस्ताаст, аз дигарон иро бо қатъият талаб кардааст. У хусусиятҳои хоси шеърро дар санъаткорини суҳан дида, борҳо ба суҳанварони замонаш маслиҳат додааст, ки аз санъатҳои бадеӣ сӯинистеъмол накунанд; зиёд кор фармудани воситаҳои тасвир ва калимаю таъбирҳои мураккаб ҳусни шеърро менамояд, У дар қасидаи «Ҷило-ар-руҳ» ин фикрро бо чунин образнокӣ гуфтааст:

...Ҳаёли хос бошад, ҳоли рӯи шохиди¹ маънӣ,
Чу ҳол андак фитад бар руҳ, диҳад ҳусни фаровонаш.
В-агар гирад зи бисёрӣ ҳама руҳсори шохидро,
Миёни соддаруҳсорон синхруи расад з-онаш.

Ҷомӣ аз рӯи пурдонинаш тасдиқ намудааст, ки санъат ва омилҳои бадеӣ бояд тобеи ҷӯши синан шоир бошанд, то ки боиси пайдоиши шеъри ҳақиқӣ гарданд. Зебӣ,— гуфтааст у,— ҳамеша дили шоирро ба туғбӣ меорад ва боиси эҷоди шеъри нав мешавад, гӯе як-ду байт ҳам ба ҳаёл меояд. Ин аст, ки бузургон андеша ва ҳаёло ҳақиқати шеър доништаанд. Дар бобати нақди адабӣ ва ноқид низ фикрҳои барҷастаи Ҷомӣ чун садри шоирони мактаби Хирот кам нест².

Ба ҳамин тарик, доираи муҳокимаи Ҷомӣ низ назар ба шоир

¹ Шохид — дар ин ҷо: маъшуқа, санам, огоҳи ҳоли дил, ҳолдон.

² Барои шиносоӣ бо тафсиلى ақидаю афкори назарини Ҷомӣ ингарад: Абдунаби Сатторов. Афкори адабӣ ва эстетикӣ Абдурахмони Ҷомӣ. Душанбе, 1975.

ва назариячиёни гузашта хеле васеъ буда, ӯ ба ғайр аз илми сегонаи маъмул (арӯзу кофия ва бадеъ) дар хусуси характер, рӯҳи назм ва эҷодиёти бадеӣ баҳс мекунад. Афкори эстетикӣи Ҷомӣ аз рӯи таҷрибаи бузурги олимӣ ва шоирӣ, дар натиҷаи шахси пешқадами замони худ буданаш хеле мураккаб, амиқ ва сахт ифода ёфтааст. Назария ва мулоҳизаҳои пешқадами Ҷомӣ на фақат ба таркиб ёфтани фикру ақидаҳои назарии муосирони ӯ кӯмак расонидаанд, инчунин барои ташаккул ва инкишофи нуқтаи назари илмӣи адабии санъату адабиёт дар асрҳои минбаъда хизмати намоёне доранд.

Дар асри Ҷомӣ, шоир ва олим бузурги халқи ўзбек **Алишер Навоӣ** ҳаёт ба сар бурда, доир ба масъалаҳои назарияю танқиди адабӣ завқи зиёде зоҳир кардааст. Мероси бои адабии Навоӣ бо ду забон — бо забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ тасниф шуда, ӯ дар ин забонҳо ҳам осори назму наср ва ҳам фикру андешаҳои назариашро боқӣ гузоштааст. Ӯ дар «Мизон-ул-авзон»¹ ном асари худ дар хусуси қоидаҳои вазни арӯз изҳори ақида кардааст. «Маҷлис-ун-нафос»-и² Навоӣ аз муқаддима, ҳашт маҷлис (боб) ва хотима иборат аст. Вай шарҳи аҳвол ва таърифу танқиди эҷодиёти 458 шоиру нависандагони муосирашро дар бар карда, дар илми адабиёт мавқеи муҳим ишғол менамояд.

«Ҷамъи мухтасар» **Ваҳиди Табретӣ** (асри XV муаллифи рисолаи «Ҷамъи мухтасар» мебошад. Ин китоб аз 18 боб иборат буда, ба «илми арӯз», «санъати шеър» ва «илми кофия» бахшида шудааст.

Дар боби «илми арӯз» дар бораи сабабҳо, ватадҳо ва фавосил, дар бораи зихоф, баёни тактеъ ва кайфияти он, маънои луғавӣ ва истилоҳии шеър, онд ба донраҳои ситта (шашгона) ва ғайра сухан меравад.

Боби дуюм «Намунан авзони (вазҳои) мухталиф бо тактеъ онҳо ва шарҳи санои (санъатҳои) шеърӣ» ном дорад. Ин ҷо дар бораи баёни вазни рубой, баёни шачаран ахрам³, сурати шачаран ахраб⁴ ва сурати шачаран ахрам сухан меравад.

Боби сеюм ба «илми кофия» бахшида шуда, зъдоди (ададҳои) ҳуруфи кофия ва намунаи ҳуруф ва ҳаракоти кофияро бо шарҳи он маънидод мекунад.

Бояд қайд кард, ки ин асар ҳам, ба қавли ҳуди муаллиф, барои бародарзодан ӯ таълиф шуда, аз ҳар ҷиҳат ба китобҳои «Тарҷумон-ул-балоға» ва «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» қаробат дорад. Бешак, Ваҳиди Табретӣ инчунин мувофиқи таҷриба, донишу фаҳмиши худ ва талаботи давр баъзе дигаргунӣҳо дароварда, мисолҳои гуногун

¹ Мизон — тарозу; авзон — вазихо.

² Нафос — ҷамъи нафиса.

³ Ахрам — дар луғат: буридашуда, ҷоқбинӣ — қасе, ки девораки биёнаш бурида шудааст. Дар поэтика номӣ яке аз зихофоти руқии «мафойлун», ки дар натиҷаи тарқ шудани ҳичон аввали он «фойлун» руқии мустаъмали «мафъулун»-ро қор мефармоянд.

⁴ Ахраб — муқобили Ахрам буда, дар луғат — харобтар; дар поэтика: номӣ яке аз зихофоти руқии «мафойлун», ки дар натиҷаи партофта шудани ҳичон аввал ва кӯтоҳ шудани ҳичон охири он «фойлу» боқӣ мондааст ва ба ҷои «фойлу» руқии мустаъмали «мафъулун»-ро қор мефармоянд.

чамъ овардааст. Фаъолияти намоёну хуби Ваҳиди Табрэзӣ фақат дар он нест, ки ӯ ҳам ба мисли салафонаш — назариячиёни гузашта дар баёни вазну баҳрҳои ҳазач, раҷаз, рамал, мутақориб, мутадорик, мунсарех, музореъ, муктазаб, мучтасс, сареъ, ғариб, қариб, хафиф, мушокил ва ғайра доира ва нақшаҳоро моҳирона истифода бурдааст. Ӯ инчунин тавонистааст мафҳумҳои мураккаби ин илмро бо мухтасарбаёнӣ дастраси хонандагон гардонад.

Ҳамин тавр, муаллиф дар асари худ илми арӯзу қофия ва саноеъи шеърӣ форсиро бо эҷоз ва равшаниӣ тамом ба таври комил ва ба забони содда бо бисёрин намунаи мисол баён намулдааст.

«Бадоеъ-ал-афкор фи саноеъ-ал-ашъор» Ин китоби Мавлоно Камолиддин Ҳусайни Кошифӣ (асри XV—XVI) аз муқаддима, ду боб ва хотима иборат мебошад. Дар фаслҳои ҷудогонан бобҳои ин китоб низ дар бораи шеър ва анивоъи аксоми он, ғазал, қасида, қитъа, фард, маснавӣ, мусаммат, тарҷеот, доир ба мисраъ, байт, наср, насри мураҷҷаз, насри оддӣ, онд ба санъатҳои шеърӣ, қофия ва ғайра сухани меравад. Назар ба китобҳои гузаштагон фикрҳои бикри донишманд низ дар ин масъала ба назар меравад.

Маҳсусан боби дуюми асар «Дар баёни уюби назм, ки онро илми нақд хонанд ва яке аз улуми адабӣ донанд», ки ба танқиди адабӣ бахшида шудааст, бо он ҷолиби диққат мебошад, ки андешаҳои Шамси Қайс онд ба нақду нокидӣ дар он на фақат давом, инчунин инкишоф меёбад. Хулосан Кошифӣ доир ба танқид образнок ба тариқи зайл баён ёфтааст: «Дар истилоҳот иборатест аз илме, ки бад-он ҷайнди (хубии) шеър аз рӯи он мутамайиз (мумтоз, имтиёздор) гардад ва нек аз бад фарқ карда шавад. Ва ин илмро ба ҷиҳати он нақд гуфтаанд, ки ҷунончи нақоди дирҳами пок аз миёни диҳаҳои мағшуш (ғашдодашуда, қалбақӣ, носара, ғайриҳолис) интиҳоб кунад; инчо низ соҳиби ин илм ба таъби ваққод (зеҳни тез) сухани покизаю беайб аз миёни суханони ношониаста ва маъюб илтиқот (ёфта ҷидан) намояд¹.

Р. Мусулмонкулов ҳақ аст, ки таъкиди Кошифиро онд ба танқид ҳамчун соҳаи «илми маҳсус» (бар хилофи безъиниони баъзеҳо ба он) «аввалин фазилати рисолаи»² ӯ доништааст.

«Бадоеъ-ус-саноеъ» Ин асари Бурҳонидин Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ (асри XV—XVI) аз як дебоча (онд ба арӯз), муқаддима, се боб ва хотима (онд ба бадеъ) иборат мебошад. Атоулло яке аз шоирон ва адабиётшиносони забардасти замонаш буда, ба шаҳодати Хондамир, рисолаи ӯ онди «қофия ва саноеву бадоеи шеърӣ дар миёни фузало машхур» будааст.

Дар рафти омӯзиши масъалаҳои назарии каломӣ бадеъ ӯ ба таълимоти гузаштагону муосиронаш истинод дошта, аз ҷиҳати илмӣ онҳоро аминтар ба таҳлилу тадқиқ гирифтааст. Ҷун балоғатшиносии моҳир ӯ воситаҳои тасвири бадеъ — ташбеҳ, тарсеъ, сачъ,

¹ Камолиддин Ҳусайни Вонзи Кошифӣ. «Бадоеъ-ал-афкор фи саноеъ-ал-ашъор». М. 1977, сах. 13—14 (бо муқаддима ва сазо фехрастон Раҳим Мусулмонкулов).

² Ҳамон ҷо, сах. 13.

таҷинс, мачоз, киноя, истиора, ирсол-ул-масал, акс ва ғайраро бо тартибу низоми муайян ва бо далелҳои назмию насри шарҳу тафсири кардааст. Доир ба санъати сачъ ӯ ҳам дар назм ва ҳам дар наср зарурати истифодаи онро исбот намудааст. Дар масъалаи шакли мазмуни осори бадеъ шаклро пайрави мазмун мешуморад. «Ин китобро дар роҳи чамъбасти намудани афкор ва ақоиди адабиётшиносӣ ва эстетикӣ тоҷику форс ҷидду ҷаҳди ҷиддие шуморидан мумкин аст»¹.

«Мачмаъ-ус-саноеъ» Низомиддин Аҳмад бини Муҳаммад Солеҳ Хусайний Сиддиқӣ (асри XVII) дар рисолаи худ «Мачмаъ-ус-саноеъ» низ масъалаҳои илмӣ бадеъ, яъне намудҳои каломи бадеъ, навъҳои назму наср, ҳелҳои зиёди санъатҳои бадеӣ ва истилоҳоти гуногуни адабиётшиносиро (ба мисли танофур, тағйир, муҳолифи қиёс, ғаробат ва ғайра) муҳокима менамояд. «Мачмаъ-ус-саноеъ» аз муқаддимаи мухтасар, ҷаҳор фасл ва хотима таркиб ёфта, шарҳу тавзеҳи 73 санъати бадеӣ (лафзӣю маънавӣ), шакли 10 шеър — ғазал, қасида, ташбиб, қитъа, рубой, фард, маснавӣ, тарҷеъ, мусаммат, мустазод ва дигар масъалаҳоро дар бар мегирад.

Яке аз маълумоти муҳимме, ки дар «Мачмаъ-ус-саноеъ» (дар фасли ҷорӣ) мавриди таҳлил қарор гирифтааст, доир ба сирқоти шеърӣ ва навъҳои он мебошад. Аз назариячиёни гузашта дар ин ҳусус фақат Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-мӯъҷам» зикр намудааст. Низомиддин Аҳмад маънои луғавӣ ва истилоҳии сирқаро ин тавр мефаҳмонад: «Сирқа — дузді аст ва сирқаи шеър он аст, ки шоир шеър ё мазмуни дигареро ба номи худ кунад». Баъд муаллиф ҳар яки он қисмҳо (қисмҳои зоҳир, ғайризोҳир)-ро ба се тарикҷо ҷудо мекунад. Низомиддин Аҳмад сирқаро, ҳоса қисми аввали онро, дуздии ҳолис номад ҳам, дар сурати аз ҷиҳати ҳусни таркиб, узубату тарзи баён беҳтар будани шеъри дуҷуми онро мақбулу писандида мешуморад.

Он чи ки дар замони Низомиддини Аҳмад доир ба қисми аввалу дуҷуми сирқа тафриқа гузошта шуда, дуҷумӣ ҷои доништа шудааст, дар замони мо на ину на он маъқул нест. Ҳар як шоири даврони советӣ аз қадамҳои нахустин дар кӯшиши бикрбаёнии ва мустакилҷодист.

«Матлаъ-ул-улум...» «Матлаъ-ул-улум фӣ мачмаъ-ил-фунун» асарест, ки ба қалами олими машҳури асри XIX Вочидалии Мучмаӣ мансуб аст. Ин китоб ба ду дафтар (ду қисм) ҷудо шудааст: 1) Матлаъ-ул-улум; 2) Мачмаъ-ил-фунун. Дафтари аввал дар навбати худ ба 37 боб тақсим мешавад, ки баъзеи ин бобҳо фаслҳои ҷудогона доранд; дафтари дуҷум ҷаҳор боб дошта, боби якум аз бисту нӯҳ фасл иборат аст.

Ин асар ҷун қомуснома (энциклопедия) қариб ба тамоми соҳаҳои илму фанни замон ва шӯъбаҳои гуногуни шеваю ҳунари дахл кардааст. «Матлаъ-ул-улум» чамъбасти ба худ ҳоси донишҳои олимони гузашта буда, дар он фикрҳои бикри ҳудӣ муаллиф низ

¹ Мусулмонкулов Р. Сарсуҳан дар китоби Атолло Ҳусайний «Бадеъ-ус-саноеъ». Душанбе, 1974, сах. 8.

хеле содда ва фасех баён гардидааст. Аз ин китоб мо дар бораи баёни сарфу наҳв, илми маонӣ, онд ба илми ахлоку одоб, латиф ва зариф, дар баёни илми ҳикмат, илми мантиқ, дар баёни илми мунозира, кимйе, дар фанни чарроҳӣ, сайду шикор, дар фанни қироат, хатотӣ, киштгардон, дар фанни мусаввирон ва наққошон ва ғайра маълумотҳои зарури мухтасар пайдо мекунем.

Ба санъату адабиёт асосан бобҳои ёздаҳум, дувоздаҳум, сиздаҳум ва чордаҳум (аз дафтари якум) бахшида шудаанд. Дар ин ҷаҳор боб илмҳои баёну бадеъ, арӯз ва илми қавофӣ (кофия) маънидод ёфтаанд.

Илми баён фаслҳои ташбеҳ, мушаббаҳ (ташбеҳшаванда) ва мушаббаҳунбеҳ (ташбеҳкунаанда), баёни вачҳи шабеҳ, баёни истиора, баёни маҷози мурсал ва кинояро дар бар мегирад.

Илми бадеъ аз фаслҳои тақсими калом, бадоеи лафзӣ, бадоеи маънавӣ, дар баёни уюб, дар баёни уюби шеър, ки устодон ҷон доштаанд ва дар баёни таворуд иборат аст.

Илми арӯз, ки якҷанд фаслро фаро гирифтааст, дар баёни маънии шеър ва бинои он, дар баёни фазилати шеър, дар баёни усули сегона, дар баёни аркони ҳаштгона, дар баёни зиҳфот, дар баёни баъзе аз истилоҳоти арӯз ва дар баёни бухури (бахрҳои) арӯз бахш мекунанд.

Илми қавофӣ аз баёни кофия ва радиф, баёни ҳудуди кофия, баёни ҳуруфи кофия, баёни ҳуруфи қайд, баёни ҳаракати кофия, баёни анвои қавофӣ ва баёни уюби қавофӣ иборат мебошад.

Ҳамаи бобу фаслҳо ба зами таърифи назарӣ соҳиби мисолҳои фаровонанд, ки онҳо аз эҷодиёти шоирони классикӣ форсу тоҷик интихоб шудаанд. Дар ин мисолҳо нуқтаи назари муаллиф бо далолати исбот гардидааст.

Аз луғатҳои тафсирии «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин бини Ҷалолиддинро номбар кардан лозим аст, ки дар он маълумот аз илмҳои кофияю арӯз ва бадеъ ва умуман доир ба санъату адабиёт хеле фикрҳои зиёде ҷамъ омадаанд.

«**Хафт-кузум**» **Қабул Муҳаммад** дар қисмати ҳафтуми «**Хафт кузум**» доир ба санъатҳои бадеӣ маълумот медиҳад. Харҷанд ки муаллиф асосан ба «Маҷмаъ-ус-саноеъ» (Низомиддин Хусайнӣ Сиддиқӣ) таъҷил кардааст, вале фикрҳои бикр ва мисолҳои тоза низ пеш меоварад. Санъати таъҷҷубро ӯ васеъ, бо хеле хусусиятҳои зикр намудааст.

Бояд гуфт, ки дар асарҳои мазкур роҷеъ ба ҷиҳатҳои иҷтимоӣ сиёсӣ ва фалсафӣ эстетикӣ адабиёт қариб сухан намеравад. Аксарин онҳо бештар хусусияти дастурамалӣ доранд. Проблемаҳои бузургии бадеӣ эстетикӣ аз сиёсӣ иҷтимоӣ давр, ки дар асарҳои Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Носири Хисрав, Умарӣ Хайём ва классикони минбаъда бардошта мешуд, мавриди таҳлили ғоявӣ бадеӣ қарор наёфтааст.

Як қатор шоиру нависандагон дар дебочаи девонҳо низ дар бобати шеър шоирӣ таваққуф кардаанд. Ҳамчунин адабиёти тоҷик дар давоми таърихи ҳазорсолааш бисёр таъкираҳои медонад, ки ҳар яке барои омӯختан ва муайян кардани хусусиятҳои эҷодиёти

зумран шоиру нависандагони тоинкилобии тоҷик аҳамияти намоён дорад: «Лубоб-ул-албоб»-и Муҳаммад Авфӣ Бухорӣ (асри XIII), «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ (асри XV), «Музокир-ал-аҳбоб»-и Сайид Ҳасанхоҷа Нисорӣ (асри XVI), «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехон Самарқандӣ (асри XVII), «Оташкада»-и Лутфалибеки Озар (асри XVIII), «Хизонаи омира»-и Ризоқулихони Хидоят, «Тазкират-уш-шуаро»-и Фазлини Намангонӣ (асри XIX), «Тӯҳфат-ул-аҳбоб»-и Возеҳи Бухорӣ (асри XIX), «Тазкори ашъор»-и Садри Зиё (ибтидои асри XX) ва дигарҳо. Онҳо чандон хусусияти илмӣ тадқиқӣ ва таҳлилий танқидӣ надошта бошанд ҳам, вале як андоза муносибат ва баҳои муаллифони қитобро ба таври ҳулосаи мухтасар баён намудаанд.

Аз адабиётшиносони хориҷии муосир дар Эронӣ Ҳиндустон, ки баъзеашон ҳоло дар қайди ҳаёт нестанд, номи олимони назарияшинос Саид Нафисӣ, Муҳаммад Тақӣ Баҳор, Парвиз Нотили Хонларӣ, Шиблин Нӯмонӣ ва баъзе дигарон хеле шӯхрат дорад. Осори бисёрчилдан онон «Аҳвол ва ашъори Абӯ Абдулло Ҷаъфарӣ»-и Муҳаммад Рӯдакӣ Самарқандӣ (Саид Нафисӣ), «Сабқшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ» (Баҳор), «Вазни шеърӣ форсӣ» ва «Таҳқиқи интиқодӣ дар арӯзи форсӣ ва ҷиғунагии таҳаввули авзони ғазал» (Хонларӣ), «Шеър-ул-аҷам ё таърихи шеър ва адабиёти Эрон» (Шиблин Нӯмонӣ), «Шеърӯ адаби форсӣ» (Зайнулобиддини Мӯтаман), «Зеби суҳан» (Саидмаҳмуди Нишот) ва инчунин асарҳои адабиётшиносон Ризозодаи Шафак, Забехуллоҳи Сафо ва дигар барои омӯхтан ва тадқиқи таҳқиқи масъалаҳои гуногуни назарияи адабиёти форсӣ тоҷик ба мо мададгори менамоянд.

Адабиётшиносӣ дар адабиёти тоҷик баъди Революцияи Кабири Социалистии Октябр ба ғоят пеш рафт ва нашъунамо ёфт. «Намунаи адабиёти тоҷик»-и (1926) Садриддини Айний, ки характери нимтазкиравӣю нимтадқиқӣ дорад, ба илми адабиётшиносӣ хозирзамонии мо бунёд гузошт. Аз ҳамин асари устод Айний саркарда адабиётшиносии марксистӣ-ленинӣ дар адабиёти советии тоҷик қорӣ шуд, беш аз пеш тараққӣ ёфт.

Дар раънақу ривоҷи илми адабиёти советии тоҷик бо сарварии устод Айний дар соҳаи назарияю амалия хизматҳои адабиётшиносони муосири тоҷик А. Мирзоев, Т. Зехӣ, Б. Сирус, Х. Мирзозода, Ш. Ҳусейнзода, Н. Маъсумӣ, Р. Амонов, М. Шукӯров, Р. Ҳодизода, С. Табаров, В. Асрорӣ, Р. Мусулмонқӯлов, А. Сатторов ва баъзе дигарон намоён аст.

2. МАҚОМИ РЕВОЛЮЦИОНЕР — ДЕМОКРАТҲОИ РУС ДАР ИНКИШОФИ ИЛМИ ТАНҚИДУ ЭСТЕТИКА

Революционер-демократҳои рус Герцен, Белинский, Добролюбов, Чернышевский, Некрасов ва Салтыков-Щедрин — ватандӯстони шӯълавар, ҳаётдӯсту инсонпарвари беназир буданд, ки дар замони пуразияти дворянӣ-крепостнойдорӣ умр ба сар бурдаанд.

Шароитҳои кору муборизаҳои онон барон санъату адабиёти пешқадам, баҳри озодӣ ва бахту саодати халқ нисоят мушкилу мураккаб буд ва қаҳрамонии ғавқуллоддари металабид. Аз зулми подшоҳати рус Белинский дар синни 37-солагӣ, Добролюбов дар синни 25-солагӣ, Писарев дар синни 28-солагӣ аз ҳаёт гузаштаанд. Вале ин заковатмандон дар муддати кӯтоҳи ҳаёти эҷодии худ меросе боқӣ монданд, ки ҳамаҷун навовари маданият ва ҷанговарони зидди мутлақияти подшоҳӣ онроро шӯҳратманд гардонид.

Ленин ин санъаткорон ва донишмандонро хеле қадр менамуд. Ӯ Белинский ва Писаревро дӯст медошт ва асарҳои онро, ки аз ҳарорати тафсони муборизаҳои идеяӣ саршоранд, гаштаю баргашта мутолиа мекард. Мавқеи Белинский дар байни ин ходимони мунавварфикр махсус буд. Ӯ ҳамаҷун саромад ва пешвои ақидаҳои материалистӣ аз маҳдудияти идеяҳои декабристҳо ва революционерҳои дворянӣ берун омада, пеш гузашт.

Белинский

Белинский Виссарион Григорьевич (1811—1848)

дар таърихи адабиёти рус ва эстетика ҳамаҷун намояндаи барҷастаи фозилони танқид ва набардозмоёни иҷтимоӣ машҳур аст. Фаъолияти ӯ дар тамоми соҳаҳои илму дониш роли бағоят мусбат дорад. Белинский дар процесси тараққиӣ зехнии худ се марҳаларо тай кардааст: ӯ, пеш аз ҳама, таъсири фалсафаи идеалистии немис Шеллинг, баъд таъсири Гегельро аз саргузарионида, нуктаи назари онро дар соҳаи назарияи адабиёт татбиқ намудааст. Вале таъсири ин ду файласуфи идеалист ба ӯ дар як муддати кӯтоҳ давом дошт. Дар марҳалаи сеюми тараққиӣ фикриаш Белинский аз фалсафаи идеалист ба материализми механикии Фейербах мегузарад. Белинский қонунҳои объективии санъату адабиётро тасдиқ карда гуфтааст: яке аз қонунҳои адабиёт ба ҳақиқат мувофиқат намудани он мебошад, яъне зиндагӣ мебоист чунон ки ҳаст, ҳамагон таърихнок шавад.

Ӯ ҳаёт гуфта идеяи мавҳумро не, балки ҳаёти моддии муҳити мо, муносибатҳои ҷамъиятӣ, олами ботинии инсон ва алоқаи байни ҳамадигарии одамон ва зиндагии ҳаррӯзаро мефаҳмид. Ӯ боисрор изҳор мекард, ки санъат мушоҳида не, балки танқид аст ва санъат бояд ба саволҳои рӯзгор ҷавоби комил ва саҳеҳ диҳад. Вазифаи санъат ба ҳаёти замон хизмат кардан аст, мундариҷаи он — маҳз аз масъалаҳои воқеият, тақдирӣ партияҳо, манфиатҳои мамлакат иборат аст. Санъат бояд ифодакунандаи ғаму андӯҳ ё сарояндани айшу нишот бошад. Санъати соф гуфтани чиз нест, ҳаргиз набуд ва нахоҳад бошад.

Белинский дар санъату адабиёт тасвир кардани воқеаю ҳодисаҳои типиро талаб намудааст. Ба қавли Белинский, адабиёт бояд воқеаҳои дараҷаи дуҷумро ҳаргиз интиҳоб накунад ва ба тасвири сатҳию сарсарӣ роҳ надихад. Дурри гарон, ки дар моҳияти ботинии воқеаҳои тасвиршаванда ниҳон аст, онро ба даст овардан лозим мебошад.

Ба исботи Белинский санъат монанди илм ба моҳияти объективии зиндагӣ чуқур ғӯта хӯрда, ҳодисаҳои ҳаётро низ таҳлил мекунад. Санъаткор ҳам чун олим аз мушоҳидаҳои худ хулосаҳо меба-

рорад. Вале фарқи байни санъат ва илм «фақат дар сари усули омӯхтану кор кардани ин ё он мазмунӣ муайян мебошад».

Иқтисодчии сиёсӣ,— менависад Белинский,— бо ракамҳои статистикӣ мусаллаҳ шуда, бо таъсир гузоштан ба ақлу зеҳни хонандагон ё шунавандагонӣ худ исбот менамояд, ки аҳволи фалон синф дар ҷамъият дар натиҷаи фалон ва фалон сабабҳо хеле беҳтар ё бадтар шудааст. Шоир бо роҳи тасвири зиндаю буррои мавҷудот, бо тасвири манзараҳои ҳақиқии рӯзгор ба ҳаёли хонандагонӣ худ таъсир расонида, нишони мединҳад, ки аҳволи фалон синф дар ҷамъият дар ҳақиқат ҳам аз фалон ва фалон сабабҳо хеле беҳтар ё бадтар шудааст. Яке **исбот мекунад**, дигаре **нишон медиҳад** ва ҳар дуяшон бовар мекунонанд; фақат ҳамин қадар фарқ ҳаст, ки яке бо далелҳои мантикӣ (силлогизм) амал мекунад ва дигаре бо манзараҳо. Аммо аввалиро хеле кам қасон мешунаванд ва мефаҳманд, дигареро ҳама¹.

Маълум мешавад, ки санъаткор бояд назар ба дигарон ҷашми тезбин дошта бошад ва хубтар шунавад. Дар зимн вай ҳодисаҳои ҳаётро набояд айнан нақл кунад, балки моҳияти он ҳодисаҳоро ошкор намояд. Модоме ки шоиру нависанда фикри худро бо мисолҳои зиндаи бадеӣ, яъне тасвири образи одам, манзараҳои табиат ё ашёе меофаранд, **образ идеяро ифода мекунад**.

Белинский ҳамеша мувофиқат ва ягонагии шаклу мазмунро дар эҷодиёти бадеӣ талаб намудааст. Ӯ тадриҷан ба ақидае омадааст, ки предмети тасвири адабиёт бояд худӣ воқеият бошад. Вале ба зиндагии атроф бо назари ғаёлона, бо ҳарорати дилу ҷон назар афкандан шартӣ зарур аст.

Манфиати халқу ҷамъият,— меғӯяд Белинский,— бояд мавзӯи баёни санъат бошад. Белинский бар хилофи ақидаҳои шахсоне, ки адабиётро воситаи дилхушӣ дониста, аз он ба ҷои баёни ҳақиқати талх «дурӯғи гуворо»-ро талаб менамуданд, роли бузургӣ дигаргунсозии иҷтимоӣ сиёсӣ доштани адабиётро таъкид мекард. Ӯ адабиётро аз аслиҳои мубориза шуморидааст. Ҳамин тарик, Белинский дар фикрҳои конкретӣ танқидиаш нуқтаи назари материалистиро нисбат ба ҳаёт омили асосӣ медонад. Мактуби машҳури Белинский ба Гоголь, ки В. И. Ленин ба он баҳои баланд додааст, исботи ин иддаост. В. И. Ленин ин мактубро «яке аз беҳтарин асарҳои матбуоти ғайри цензуравии демократие»² мебошад,— гуфтааст.

Добролюбов Николай Александрович (1836—1861) намоёнҳои дигари революционер-демократҳо мебошад. Ӯ бисёр фикрҳои солимеро, ки ба ақидани Белинский наздик аст, пеш мебаронад. Нуқтаи назари ӯ ҷуноне ки дар болои шора рафт, дар асарҳои илмӣ танқидиаш «Зулмот», «Шуои нур дар зулмот», ки ба таҳлили эҷодиёти драмавии Александр Островский бахшида шудаанд, дар мақолаи «Обломовчигӣ чист?», ки асари Иван Александрович Гончаров «Обломов»-ро мавқеи муҳоки-

¹ Белинский В. Г. «Назаре ба адабиёти соли 1847-и рус». Душанбе. 1949, сах. 54.

² Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 20, сах. 255.

ма қарор додааст ва асарҳои дигари ӯ ифода ёфтаанд. В. И. Ленин дар мақолаи «Ибтидои намоиш» дар бораи Добролюбов навишта буд: «...нависандае, ки зулму истибдодро аз тахти дил бад меид ва муштоқи шӯриши халқии зидди «туркҳои дохилӣ» — зидди ҳукумати мутлақият буд, барои тамоми Россияи соҳибмаърифат ва соҳибфикр азиз буд»¹.

Чернышевский Николай Гаврилович (1828—1889) мутафаккири бузург, файласуф ва публицист, муаррих ва иқтисодчӣ, дар айни замон мунаққид ва санъаткори сухан мебошад. Чернышевский аз рӯи характери фаъолияти худ ҳамчун маорифпарвар ва революционер демократ давомдихандаи идеяҳои пешқадами Белинский ва Добролюбов, пайрави эътиқодманди материализм ва социализм ба шумор меравад.

Таълимоти Чернышевский онд ба эстетика ва нуктаи назари ӯ ба адабиёт ифодаи кӯшишҳои революционии вай ва идеалҳои демократонаш мебошад, ки ба муносибати ислоҳоти соли 1861 ва барои ба амал баровардани он ӯ мубориза мебуд. Чернышевский нуктаи назари худро доир ба санъат ва адабиёт асосан дар диссертацияи (рисолаи илмӣ) худ «Таносуби эстетикӣ ба санъат бо воқеият» баён кардааст. Ӯ ақидаашро онд ба санъату адабиёт дар тақризи ба диссертацияи мазкур навиштааш вусъат додааст. Чернышевский дар ин асар, пеш аз ҳама, бар зидди идеализм ва ҳар гуна ғояҳои мистикӣ², ки дар он замон дар соҳаи эҷодиёти бадеӣ ҳукмрон буданд, мулоҳиза меронад. Ӯ аз мавқеи материализм нуктаи назари Кант, Гегель, Шеллинг ва дигар намоёндагони эстетикаи идеалистиро саҳт танқид менамояд.

Ҳомиёни эстетикаи идеалистӣ чунин мепиндоштанд, ки ҳусну зебоне, ки дар эҷодиёти бадеӣ инъикос меёбад, гӯе аз фикру ғояи одам сар мезанад ва ҳуди ҳаёти воқеӣ бошад аз ин гуна зебой маҳрум аст; табиат, ҳаёти ҷамъиятӣ, қору қирдори одамон, — мегӯянд идеалистҳо, — дорон ҳусну зебой нест. Агар санъаткор идеали зебоиро эҷод намояд, ба фикри онон, идеал чун натиҷаи фикри субъективӣ — шахсӣ, гӯе ягон заминаи дигаре надорад.

Чернышевский ин андешаҳои идеалистиро доир ба эстетика қатъиян рад карда, шире ба миён гузоштааст: «Ҳуди ҳаёт зебост»³. Барои одам, — менависад ӯ, — ҳамон вучуд зебост, ки аз вай нишонаҳои ҳаёт зоҳир гардад. Инак, предмети зебо — он предмет, ки аз вай аломатҳои зиндагӣ намоён шуда истад. Ба қавли Чернышевский, тасаввурӣ зебой барои ҳар кас ҳар ҳел аст ва ба идеяю фаҳмиши ӯ вобаста мебошад. Чернышевский, ин фикрро дар таҳлили таърихӣ ва синфӣ будани категорияи ҳусну зебой шарҳ медиҳад. Ӯ бо мисолҳои оддӣ ва эътимодноқ исбот менамояд, ки зебой ва ҳусн аз тарафи «асилзодагон» дигар ҳел, аз тарафи аҳли меҳнат — деҳқонон дигар ҳел ва зиёиён ба таври дигар дарк ва қабул карда мешавад.

¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. IV, саҳ. 346.

² Мистикӣ — тасаввуфӣ: сарбастагӣ, муаммогӣ.

³ Чернышевский Н. Г. «Эстетические отношения искусства к действительности». М., 1948, стр. 10, 26.

Хаёти воқеӣ, ки пур аз зиддият аст, барои Чернышевский ҳе-
ле қобили таваҷҷӯҳ мебошад. У ба муқобили назарияи идеалис-
тон онд ба номуқаммалии ҳаёт ва зебоии он, доир ба ноқисҳои
табиат, ки онро гӯё санъату адабиёт тақмил меода бошанд, баҳс
карда, ҷуниб бариномае пеш меорад: санъат василаест, ки моро
бо ҳаёт ва зебоии он шиносо мекунад, таҷрибаи фардии инсонро
бой мегардонад, тарафҳои мураккаби зиндагиро маънидод мена-
мояд ва ниҳоят, дар бораи он ҳукм мебарорад. Мазмуни револю-
ционии таълимоти Чернышевский дар ҳамин аст.

Вазифаи адабиёти пешқадамо муайян карда, Чернышевский
навиштааст: «Ҷаҳат ҳамоно ҷараёнҳои адабӣ ба дараҷаи олии ин-
кишоф мерасанд, ки бо таъсири идеалҳои бузургу қобили зинда-
гӣ пайдо шуда, талаботи муҳими замонро таъмин намоянд». Чер-
нышевский зебоии ҳаёту санъатро дар ҷидду ҷаҳди одами мубориз,
одами меҳнат мебинад. Ин аст, ки бисёр фикрҳои асосии эстетикаи
Чернышевский ҳоло ҳам зинда ва амалкунанда мебошанд.

Дар баробари ин қайд кардан зарур аст, ки Чернышевский аз
фалсафаи Фейербах низ баҳравар шуда, аз нуқтаи назари мате-
риализми механикӣ ҳам фикрҳо рондааст. Чунончи, ӯ таъсири ин-
сонро ба табиат ва роли таҷрибаи ҷамъиятии одамо то охир фаҳ-
мида натавонист. Дар фикрҳои зиддиятҳои буданд, ки ӯро гоҳ ба
материализми диалектикӣ наздик меоварданд ва гоҳе дар доираи
материализми механикӣ Фейербах маҳдуд менамуданд. Ин гуна
маҳдудият дар фикрҳои Белинский ва Добролюбов низ мушоҳида
мешаванд.

Вале хизмати шоёни диққати революционер-демократҳои рус
дар ҳамин, ки онҳо аввалин шуда пойдевори эстетикаи илмӣ-мате-
риалистиро ба вучуд оварданд, принципҳои ҳалқӣ, реалистӣ ва ба-
ландғоягии санъатро собит намуданд. Ин ҳама дар инкишофи ил-
ми адабиёт қадами бузурге ба пеш буд. Албатта, материализми
давраи то Маркс, эстетика ва танқиди он масъалаҳои онд ба мо-
ҳият ва вазифаи санъату адабиёти ҷамъиятии социалистиро ҳал
карда натавонистанд. Ин вазифа ба зиммаи асосгузори марк-
сизм-ленинизм омада буд.

Маркс, Энгельс, Ленин ва ходимони бузурги Партияи Комму-
нистӣ аввалин хиштҳои эстетикани нав — эстетикани социалистии
имрӯзаро ба бунёди он гузоштаанд. Онҳо ба таълимоти пешқа-
дамарини революционии ҷаҳон — материализми диалектикӣ ва
таърихӣ тақия карда, дар шароитҳои нави зиндагӣ вазифаи санъа-
ту адабиёти ҷамъиятии коммунистиро пешақӣ нақш кашидаанд.

3. МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ АСОСИ ФАЛСАФИИ ФАНИ АДАБИЁТШИНОСИИ СОВЕТӢ

Пайдоиши назарияи адабиёти марксистӣ
Революционер-демократҳои рус аввалин шуда
санъату адабиётро ҳамчун аслиҳаи тавонии
идеявӣ муайян карда бошанд ҳам, вале бо ҳаёт

ва муборизаҳои синфӣ пайваста натавонистанд. Ин вазифа ба зимман марксистон омад.

Асосгузори коммунизми илмӣ К. Маркс ва Ф. Энгельс бо таълимоти фалсафашон — материализми диалектикий ва таърихий дар ҳаёти ҷамъияти инсонӣ табодуллоти бузурге ба вучуд оварданд. Ин таълимот ба муборизони зидди зулму истисмор роҳи озодии халқхоро нишон дода, барои аз ҷамъияти синфӣ ба ҷамъияти бексинф, ба ҷамъияти баробарӣ бародарӣ ва адолатпарвар гузаштан дастурӣ кард. Таълимоти Маркс ва Энгельс дар баробари инқилоби таърихий меҳнаткашонро барои асосҳои маданияти нави пролетарии худ доштан низ роҳнамоӣ намуд.

Фикру андешаҳои Маркс ва Энгельс оид ба санъату адабиёти социалистӣ дар якҷатор мақолаю тақризҳо ва мукотибаю муколамаҳои онҳо ба олимону адیبони замон баён гардидааст. Ҳар як мулоҳизаи назарии онҳо доир ба адабиёт дар мисоли эҷодиёти санъаткорони гузаштаю муосирӣ ҷаҳон исбот шуда, бо далелу бурҳон дар таҷриба татбиқу тасдиқ ёфтаанд.

Маркс ва Энгельс пайдоиши санъатро вобаста бо меҳнат, бо қору қирдори одам ва ғайрияти амалии инсон маънидод карда, ба ҳулоасе омадаанд, ки ғайрияти одам ва тараккии ҳислату сифатҳои ӯ дар ҳаёти ҷамъиятии вай реша гирифтааст. Дар исботи онҳо — ҳисси эстетикӣ, нафосат ва зарофатфаҳмӣ натиҷаи ҳаёти ҷамъиятии одамон буда, дар дараҷаи муайяни тараккии инсоният пайдо мешавад. Вазифаи санъат аз он иборат аст, ки ҳусну зебоии ҳаётро тасвир карда, ҳақиқатро дар тараккии перспективаш кашф намояд, ба ҷамъият роҳи беҳбудии ҳаёти ояндаро нишон диҳад. Санъату адабиёт ҳамчун яке аз соҳаҳои идеологияи вазифаи маърифатбахшӣ ва тарбиятгаринашро бояд бо тамоми масъулият эдо намояд.

Маркс ва Энгельс ба мо табиат ва моҳияти иҷтимоии санъату адабиёт, тақдирӣ таърихӣ онҳоро дар давраҳои гуногуни формацияҳои ҷамъияти равшан нишон додаанд. Онҳо моҳияти ҷунин истилоҳ ва мафҳумҳои муҳимми адабиётшиносиро ба монанди «**реализм**, **бадеият**, **мутамоилият (тенденциозность)**», яъне бетараф набудани санъати пролетарио нисбат ба санъати буржуазӣ шарҳу тафсир карда, мазмун ва роли таърихӣ намудҳои муҳимми адабӣ — драма, трагедия (фочиа) ва комедия (мазҳака)-ро фаҳмондаанд.

Маркс ва Энгельс дар мукотибаҳои худ бо нависандагони немис Фердинанд Лассаль (оид ба асари фочиявии таърихӣ ӯ «Франц фон Зикинген», 1859), Минна Каутская (доир ба романҳои ӯ «Стефан аз Грилленхоф» ва «Кӯҳна ва нав», 1884), ба муносибати танқиди повести нависандазани англис Маргарет Гаркнесс «Духтари шаҳрӣ» (1887) ва дар мақолаҳои дар бораи эҷодиёти Шекспир, Шиллер, Ҳёте, Хейне, Бальзак ва дигарон ба як қатор масъалаҳои амалии адабиёт (реализм, проблематип, партиявият ва ғайра) таваққуф карда, алоқамандии санъату адабиётро бо зиндагӣ ва бо муборизаи раҷбарои бар зидди золимони таъкид кардаанд.

Асосгузори коммунизми илмӣ таҷрибаи санъату адабиёти ҷа-

хонро чамъбааст намуда, муайян кардаанд, ки маҳз равияи реалистӣ дар санъату адабиёт ба мақсаду нияти умумии пролетариат — ба дигаргунсозии воқеият мувофиқи идеалҳои социалистии синфи коргар ҷавоби комил медиҳад. Маркс ва Энгелс осори ҷуний ӯстодони санъати реалистӣ — Бальзак, Диккенс ва Теккерейро барои тасвири ҳақиқатнигоронаи муносибатҳои ҷамъиятию nobarobarini иҷтимоии мавҷуда баланд баҳо дода, дар танқиди бераҳмонаи онон нисбат ба ҷабру истисмор ва таҳқири қадри одамии шарораи революциониро дидаанд.

Гояҳои Маркс ва Энгелс доир ба роли санъату адабиёт дар марҳилаи нави ҳаракати озодихоҳӣ, ҳангоме ки маркази ҳаракати революционӣ дар Россия кӯчид, дар осори В. И. Ленин давом ва тараққӣ ёфт.

В. И. Ленин санъату адабиётро ҷун хиссаи таркибии қори коммунистӣ дар бунёди ҷаҳони нав ва тарбияи одами нави ҷамъиятӣ қувваи бузурги маънавий донист. Ӯ масъалаҳои маънавии ҳаёти нави ҷамъиятиро бо тараққиёти ҳаракатҳои коргарӣ, муборизаҳои синфӣ, диктатураи пролетариат ва ниҳоят, бо перспективаҳои сохтмони ҷамъияти коммунистӣ пайваста, пояҳои назарии санъату адабиёти ин ҷамъиятро асос гузошт. Яке аз масъалаҳои муҳимму заруре, ки Ленин ба миён овард — партиявияти санъат мебошад.

Партиявияти
назарияи адабиёти
марксист-ленинӣ

Санъату адабиёти социалистӣ, ки аз ибтидои пайдоишаш партиявӣ буда, ба халқ ва синфи меҳнаткаш содиқона хизмат мерасонад, илми адабиёт, назарияи он низ бояд аз мавқеи партиявият ба он роҳнамунӣ кунад. Мақсади назарияи адабиёти марксист-ленинӣ низ дар ҳамин аст, ки ба мисли тамоми соҳаҳои илми советӣ ҳақиқатро баҳри ривочу раванқи ҳаёт ва саодати халқи советӣ ва ранҷбарони ҷаҳон дарк намояд.

Маркс ва Энгелс на фақат бо рафтору кирдори коммунистии худ ва бо таълимоти революционии оламшумулашон партиявиятро дар илму маданият тасдиқу татбиқ карданд. Онҳо дар нахустин ҳуҷҷати — программаи пролетариати дунё — «Манифести партияи Коммунистӣ» (1848), дар мақбӯҳҳои худ ба Минна Каутская ва Маргрет Гаркнесс дар ин бобат бо далелҳои раднашаванда андешаҳои худро дастраси намоёндагонии тамаддуни ҷаҳон гардониданд. В. И. Ленин дар шароитҳои нави зиндагӣ дар асарҳои «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» (13 ноябри 1905), «Партияи социалистӣ ва инқилобияти бепартиявӣ» (26 ноябр ва 2 декабри 1905), сонитар, дар асари классикиаш «Материализм ва эмпириокритицизм» (1909) аввалин бор дар таърихи тафаккури эстетикӣ инсоният хусусиятҳои таърихӣ, принципи партиявияти пролетарио (дар шароити социализми музаффар — умумихалқиро) ҳамчун принципи пешқадамтарини адабиёти ҳозиразамон нишон дод.

В. И. Ленин масъалаи озодии эҷодӣ ва партиявиятро ҷун ҷавҳари идеявии назарияи адабиёти социалистӣ ва идеяи амиқ даркшудаи санъаткор ба миён гузошта, ақидаеро пеш ронд, ки маҳз партиявияти коммунистӣ, яъне бо вичдоии пок, бо дили қу-

шод ва содиқона хизмат кардан ба пролетариати социалистӣ ва партияи он, барои хизмати ҳақиқӣ кардан ба халқи худ ба санъаткор имкониятҳои зиёде фароҳам меоварад ва боиси инкишофи ҳаматарафан истеъдоди ӯ мегардад.

«Партиявият,— мегӯяд В. И. Ленин,— натиҷа ва ифодаи сиёсии зиддиятҳои ҳеле тараққиқардаи синфҳои мебошад». В. И. Ленин барои қайд кардааст, ки бепартиявият — идеяи буржуазӣ, вале партиявият — идеяи коммунистӣ аст.

В. И. Ленин назарияи адабиётро бо таълимоти худ оид ба мавҷудияти ду маданият дар ҷамъияти синфӣ антагонистӣ бод намуд. Ӯ дар мақолааш «Мулоҳизаҳои танқидӣ оид ба маъсалаҳои миллий» (1913) навишта буд: «Дар ҳар як маданияти миллий унсурҳои лоақал инкишофнаёфтаи маданияти демократӣ ва социалистӣ мавҷуданд, зеро дар ҳар як миллат оммаи меҳнаткаш ва истисморшаванда ҳаст, ки шароити зиндагонии вай ногузир идеологияи демократӣ ва социалистиро ба вуҷуд меоварад»¹. Гояҳои демократӣ ва социалистӣ дар санъати ҷамъияти синфӣ, аз як тараф, ба шакли эҷодиёти бадеии халқ ва аз тарафи дигар, ба воситаи халқияти эҷодиёти адабони тараққиқарвар зӯхур хоҳад кард.

В. И. Ленин нисбат ба факту санадҳои адабӣ татбиқи қардани назарияи инъикосро низ нишон дод. Ӯ моҳияти диалектикӣ дарки ҳаёти объективиро ба ҷунин зинаҳо вобаста кардааст: «Аз мушоҳидаи зинда ба сӯи тафаккури абстракт ва аз тафаккури абстракт ба сӯи амалия — ҷунин аст роҳи диалектикӣ донишдони ҳақиқат, донишдони ҳақиқати объективӣ»². Худи ӯ ин назарияро дар мақолаҳои ӯ роҷеъ ба эҷодиёти Л. Н. Толстой татбиқи намуд.

Ленин нисбат ба мероси маданияти гузаштаи халқҳои бисёр назари некро қардандро ба мо омӯхт ва зарурияти халқӣ будани санъат ва адабиётро талаб намуд. Доир ба идеяҳои социалистӣ ва халқият Ленин дар асарҳои худ «Ду тактикаи социал-демократия дар революцияи демократӣ» ҷунин изҳори ақида кардааст, ки идеали демократӣ ва социалистӣ мо бояд бо тамоми шону шавкат ва дилрабонаш нишон дода шаванд.

Баъзе асарҳои В. Г. Плеханов, монанди «Мактубҳои бе унвон», «Санъат ва ҳаёти ҷамъиятӣ» ва ғайра ба проблемаҳои пайдоиш ва инкишофи санъати пролетарӣ бахшида шудаанд. Плеханов роли меҳнатро дар тараққиёти санъат аз мавқеи фалсафаи материалистӣ маънидод карда, характери барсохти (надстройкани) адабиёти бадеиро нишон додааст. Вале ӯ аз гирдоби хатоҳои биологизм раҳо ёфта натавонист.

Барои тараққиёти минбаъдаи назарияи адабиёти марксистӣ-ленинӣ шахси А. В. Луначарский, В. В. Воровский, М. С. Ольминский (Александров) ва махсусан асосгузори адабиёти советӣ Горький ҳеле бузург аст. Луначарский дар ибтидои пайдоиши адабиёти нави социалистӣ гуфтааст: «Саъю кӯшиши мо бояд ба он равона карда шаванд, ки дар образи соф бадеӣ ҳам дили коммунист дар

¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 20, сах. 8.

² Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 38, сах. 170.

ғалаён бошад». А. М. Горький дар мақолаю музокирахоёш, дар мактубу мурочиатномахоёш бисёр масъалаҳои муҳимми оид ба реализми социалистӣ, қаҳрамони мусбати адабиёти советӣ, маҳорати бадеӣ ва методу услубро мавриди муҳокима қарор дода, бо дастурни назарияи эстетикӣ марксизм-ленинизм ба пайдоиши адабиёти нави пролетарӣ ва социалистӣ амалан роҳ кушодааст. Дар асарҳои Горький образи одами нав, муборизи далеру бебоқ, революционерни содиқу матин ҳамчун типҳои олитарини идеали эстетикӣ ҷамъияти мавқеи асосиро ишғол менамояд. А. М. Горький низ баъд аз В. И. Ленин оид ба ду равиши адабиёти даврҳои феодализм ва буржуазӣ муҳокимаи рондаи нишон додааст, ки ба ғайр аз адабиёти синфҳои ҳукмронӣ истисморгар, боз адабиёти эҳди ҷамъияти буржуазӣ — адабиёти балвогарона вучуд дорад. Ойро адабиёти реализми танқидӣ ва романтизми революционӣ меноманд.

4. ПАРТИЯВИЯТ, ХАЛҚИЯТ ВА СИНФИЯТИ АДАБИЁТИ БАДЕИ

Адабиёти бадеии ҳар як миллат дар ҳар давр идеяю андешани муайяно ифода карда, ягон нуқтаи назар ва ҷаҳонбиниро муқофиа менамояд. Дар баъзе асарҳои санъаткорон ин ифодаю ҳимояи мақсад ошкоро ва гоҳо ба воситаи тасвири эҳсосоти нависандаю персонажҳо баён мегардад. Мана ҳамин **ҳифзи манфиатҳои синфу гурӯҳи муайяни ҷамъияти** ё табақаи иҷтимоӣ ба **этибори ҳодисаҳои воқеият** партиявӣ номиди мешавад.

«Дар ҳар замон фақат идеяҳои синфи ҳукмфармо идеяҳои ҳукмфармо буданд.»¹ — навишта шудааст дар «Манифести Партияи Коммунистӣ». Дар ҷамъияти синфии антагонистӣ, синфҳои истисморкунанда, ки ақалият ҳастанд, идеяҳои худро ҳамчун идеяҳои ҳукмрон пеш ронда, ба аксарият ҷабру зулм мекунад. Соҳибони саноату сармоя ҳоло ҳам дар мамлакатҳои капиталистӣ ин таъсири худро ба воситаи адабиёт, ки аслиҳаи тавоноии муборизаи идеологӣ аст, ба манфиати синфи ҳукмронии ақалият истифода мебаранд.

Ҳар як нависанда, санъаткор бо ҷаҳонбинии фалсафии ҳукмронии замон синфи худ мусаллаҳ гардида, кӯшиш менамояд, ки манфиатҳои синфи ҷамъияти худро тарафкашӣ кунад. Ҳимояи идея ва ҷаҳонбинии синфи табақаи ҷамъияти худ аз партиявӣ сар мезанад. Маълум аст, ки тарафкашӣ дар адабиёти даврҳои гуломдорӣ, феодализм, буржуазӣ низ вучуд дошт ва дорад, аммо онро аз партиявӣ ҳақиқӣ, коммунистӣ фарқ кардан лозим аст.

Ба ҳамин тарик, партиявӣ фақат ҳосияти поян баланди тараққи ҳаракати революционии социал-демократӣ набуда, вай дар вазъияти камқувватии ҳаракати ҷамъияти даврҳои таърихӣ низ дар байни иштироккунандагони он вучуд дошт ва дорад. Вале партиявӣ илмӣ коммунистӣ ҳамчун таълимоти нави эстетикӣ чун

¹ Маркс К. ва Энгельс Ф. Манифести Партияи Коммунистӣ. Сталин-обод, 1952, сах. 67.

«сухани охирини фикри революционии инсоният» дар замони авҷи задухӯрди синфҳо дар ибтидои асри XX эҷод гардид.

Принципҳои ленинии партиявӣ ба адабиёт дар асоси муҳокимаҳои К. Маркс ва Ф. Энгельс оид ба мутамоилияти (тенденциозность) адабиёт, яъне ба назари танқид назар кардани адабиёти демократӣ ба санъату адабиёти буржуазӣ бунёд шудааст. Шароитҳои, ки таълимоти нави В. И. Лениро доир ба партиявӣ падида овард, хеле тезтунд буданд.

Дар мабдаи аср дар байни интеллигенцияи эҷодкор, инчунин қисми пешқадами он, нисбат ба фаҳмиши маданияти пролетарӣ (ва социалистии оянда) дарҳам барҳаме мушохида мешуд. Ҳатто адибоне, ки ба сафи партия меомаданд, ба таъсири «индивидуализми буржуазӣ-анархистӣ» монда, баъзеашон асри «муносибатҳои савдогаронаи адабиёти буржуазия» мегардиданд ва ба доми мутобеати «пораю ришвати» вай меафтиданд. Дар байни интеллигенцияи буржуазӣ бошад, дар боран «озодии мутлақ» харзаю ёвагӯҳо ба амал меомад.

В. И. Ленин дар асараш «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ», ки таҳкурсии санъати реализми социалистӣ аст ин ҳаёлҳои ботилро фош карда, чигунагии адабиёти партиявӣ ва озодии ҳақиқиро ба шарҳ гирифт. Ӯ ба адабиёти «мунофиқона озод», ки дар амал бо буржуазия алоқаманд аст, адабиёти «ҳақиқӣ-озод, **ошкоро** бо пролетариат алоқадор»-ро муқобил гузошт. Ӯ рӯи фӯрӯхташавандагии адабиёти буржуазиро бераҳмона фош карда гуфтааст: «Дар чамъияте, ки ба моликияти хусусӣ асос меёбад, санъаткор барои бозор мол истеҳсол мекунад, вай ба харидор мӯҳтоҷ аст»... Принципи адабиёти ҳақиқии партиявӣ, мувофиқи таълимоти Ленин, дигар аст. Вай «на танҳо аз он иборат, ки кори адабиёт барои пролетариати социалистӣ наметавонад олати фондачӯии шахсон ё гурӯҳҳо бошад, вай умуман наметавонад кори индивидуалии ба кори умумии пролетарӣ новобастае бошад. Нест бод адибони ғайрипартиявӣ! Нест бод адибоне, ки худашонро мовфавқ (аз ҳама баланд — Ю. Б.) мешуморанд! Кори адабиёт бояд як қисми кори умумипролетарӣ, «чархча ва винтчан» як механизми ягонаю бузурги социал-демократӣ гардад, механизме, ки онро тамоми авангарди бошуури тамоми синфи коргар ба ҳаракат оварда, кори адабиёт бояд як қисми таркибии кори муташаккилона, планона ва муттаҳидонаи партияи социал-демократӣ гардад»¹.

В. И. Ленин принципи партиявӣ ба коммунистии адабиётро пешронда, изҳори ақида кардааст, ки пролетариати социалистӣ бояд онро тараккӣ дода, то мумкин аст дар шакли мукаммалаш ба ҳаёт татбиқ намояд. Принципи партиявӣ ба ленинӣ санъату адабиётро чун принципи қонуниятӣ илмӣ як ш а к л и ш у у р и ч а м ъ и я т ӣ донистааст. Зеро адабиёт дар инъикоси бадеию образнокӣ ҳаёт, чунон ки боло қайд шуд, характери барсохтӣ (надстройкавӣ) дошта, барои манфиатҳои синфи пролетариат аслиҳаи мубориза мебошад. Марксизм-ленинизм таълим медиҳанд, ки надстройка дар давраи муайян бузургтарин қувваи ғайрӣ гардида, ба базис

¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 10, саҳ. 32—33.

барон ба шакли муайян даромадан ва мустаҳкам шудан ғаъолона ёри мерасонад.

Адабиёт, чуи аслиҳан махсуси барсохтӣ, ин вазиған таъриҳин худро дар ҳолати соҳиби роҳи равшани партиявӣ будан адо карда метавонад. Дар шарҳу тафсири Маркс ва Энгелс **партиявият—идеалҳои партиявӣ, идеалҳои социализм ва коммунизми амиқ идрок қардани нависанда мебошад.** Партиявияти ҳақиқӣ дар санъат бо тарғиби механикии «манифестҳо» ва «програмаҳо» машғул нашуда, балки омилҳои наву арзандаро дар соҳаи эстетика ба вуҷуд меорад. Зарур аст, ки ин гуна санъату адабиёт комилан озод бошанд.

В. И. Ленин навиштааст, ки дар замони капитализм, дар ҷамъияте, ки бар ҳукми пул асос ёфтааст, дар ҷамъияте, ки омӯҳон меҳнаткӯшон ба қашшоқӣ гирифта ҳастанд ва як мушт боён муфтхӯрӣ мекунад, ҳаргиз «озодии» реалӣ ва ҳақиқӣ буда наметавонад. **У** даъват менамояд, ки адабиёти ҳақиқатан озоди бо пролетариат узван алоқамандро ба санъати риёкорона озоди, ки дар амал ба буржуазия хизмат мекунад муқобил гузорем. Ин адабиёти нав,— мегӯяд Ленин,— «адабиёти озод мешавад, чунки на тамаъ ва на карьера (мансаб — Ю. Б.), балки идеяи социализм ва хайрхоӣ ба меҳнаткӯшон ба сафҳои вай қувваҳои нав ба навро ҷалб қардан мегиранд. Ин адабиёт адабиёти озод мешавад, чунки вай на ба хониҳои аз айшу ишрат сершуда, на ба «дах ҳазор болонишинони» зиқшуда ва ба дарди фарбеҳӣ гирифтагардида, балки ба миллионҳо ва даҳҳо миллион меҳнаткӯшон, ки гули мамлакат, қувваи он ва ояндаи он мебошанд, хизмат мекунад. Ин адабиёт адабиёти озоди мешавад, ки ҳар сухани наватарини афкори революционии инсониятро бо таҷриба ва қори ҷонноки пролетариати социалистӣ тақмил медиҳад»...¹

Мурод аз адабиёти нав бояд ба халқ, ба даҳҳо миллион меҳнаткӯшон хизмат кунад гуфтани В. И. Ленин **х а л қ и я т и** он аст, ки вай ҳислати ҷудошавандаи адабиёти советӣ мебошад. Ленин халқиятро ҳамеша бо партиявият пайваста медонист. Ба амал овардани ин талабот барои он имконпазир гашт, ки Партияи Коммунистӣ на манифатҳои тағии ягон синф, балки ғайрату кӯшиши ҳамаи халқро ифода менамояд.

В. И. Ленин дар асарҳои худ онд ба санъату адабиёт аҳамияти бузургӣ адабиётро дар қори маърифати бадеӣ ва инъикоси зиндагӣ қашф намуд. **У** нишон дод, ки ҳар як эҷодиёти ҳақиқатан бадеӣ **на фақат мазмуни субъективӣ, балки инчунин мазмуни объективӣ дорад.** Пайванди ин ҳар ду ҷиҳат бонси ба таври амиқ акс қардани тарафҳои муайяни ҳаёти омӯҳон халқ, ҳолу аҳвол ва тақдири таъриҳии онҳо мегардад. Аз ҳамин нуқтаи назар Ленин ба эҷодиёти бадеии Лев Толстой баҳои сазовор дод. **У** дид, ки то ҷи андоза нависанда дар тасвири ҳаёти омӯҳон халқ зиддиятҳои муҳити зиндагӣ ва вазъияти дехқонро дар арафаи революцияи якуми рус моҳирона нишон дода тавонистааст. Ленин эҷодиёти Л. Толстойро аз мавқеи назарияи инъикоси материалистӣ ба-

¹ Ленин В. И. Ҳамаи ҷо, сах. 36.

хо дода, таълимоти марксистиро онд ба роли эҷодиёти бадеи дар идрок кардан ва дигаргун сохтани ҳаёти воқеӣ бо камолӣ заковатмандӣ никишоф дод. Осори бадеӣ, ба қавли Ленин, қодир аст процессҳои зиндагии халқ ва тақдири ӯро ҳамаҷаҳаф, чуқур, бо решаю решаҷаҳафаш нишон диҳад. Аммо гап дар сари ҳаҷонбинӣ ва нуқтаи назари нависанда мебошад.

Санъати бузург ҳамеша арсаи задухӯрд ва мубориза аст. Тимсоли фидокорона хизмат кардан ба халқи худ ҳаёт ва эҷодиёти санъаткорони русу Аврупо — Оноре де Бальзак, Ромен Роллан, Бернард Шоу, Анатолий Франс, Теодор Драйзер, А. Пушкин, Н. Гоголь, Лев Толстой, И. Тургенев, В. Белинский, Н. Чернышевский, Н. Добролюбов, А. Чехов, Максим Горький, В. Маяковский ва дигар классикони адабиёти ҳаҷонӣ мебошанд. Дар адабиётӣ форсу тоҷик чунин бузургон монанди Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Абӯали ибни Сино, Носири Хисрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Зоконӣ, Чомӣ, Сайидо, Дониш, Шохин, Айӣ барои талоши бахту саодати халқи худ, ҳимояти илму адаб бо ҷалимону ҳаҷолатпарастон даст ба гиребон мешуданд. Вале амалиёти нависандагонӣ гузашта ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсиро дигар карда наметавонист. Онҳо роҳҳои ҳақиқати навсозии ҷамъиятро пурра тасаввур намекарданд, чунки дар ҳуди ҳаёт омилҳои моддӣ ва қувваҳои реалӣ барои таъмини ғалабаи социализм вучуд надоштанд.

Ҷаҳат дар замони мо, замони соҳтмони социализм, идеал ва ҳаёт дар адабиёт муносибатҳои нав пайдо кардаанд. Идеали коммунистӣ акнун ба ҳаёлотӣ наҷиб ва орзуи нек ба программаи ҳақиқии илмӣ ва амалии синфи коргар мубаддал гардид.

Модоме ки партиявӣи адабиёт озодии идеяҳои социализмро пеш мебаронад, озодии ақида бояд бо озодии идеалҳои эстетикӣ пешқадам марбут бошад. Орзуи умеди халқи советӣ ҳамеша аз сарҷашмаи ҳусниёт ва зебоӣ ғизо мегирад. Маънои ояндаи дурахшони моро нависандаи машҳури рус Константин Федин дар нутқи худ дар съезди IV нависандагонӣ СССР (1967) пухта ва реҳта баён карда буд: «Ба оянда, — гуфтааст ӯ, — ҷаҳат дар он вақт ҷидду ҳаҳд кардан мумкин аст, ки агар вай зебо бошад. Революцияи социалистӣ ба ҳусну зебоӣ боварӣ дорад ва бо ҳамин зинда аст».

Дар сурате ки ҳусну зебоӣ роҳнамои ояндаи дурахшони инсоният аст, олами капиталистӣ ба қадом ва ҷӣ гуна идеалҳои олий дилбастагӣ карда метавонад! Ояндаи адабиёти буржуазиро ба ҷуз гирдобӣ беперспективӣ дигар ҷашмдоште нест. Парнография ва адабиёти «бульварӣ» («ҳиёбонӣ» ё «кӯчагӣ») ба ҷуз тарғиби гангстеризм — одамқушӣ, ваҳшоният ва бесару сомонӣ ягон мақсади дигари «олий»-ро пеш намеронад ва пешгӯӣ ҳам карда наметавонад. Ин ҳама мусибати зиёдро ба сари адабони буржуазӣ ягона тақдирҷунбонӣ онҳо — пулу сарват ва зару зевар меоварад. Ҷаҳат тарки бепринципӣ адаби буржуазиро аз ин фоҷиан ҳузиовар наҷот хоҳад дод.

Бар акси ин, партиявӣи коммунистӣ ба нависандагонӣ советӣ ва санъаткорони тараққипарварӣ ҳаҷон имконият медиҳад, ки он-

хо чун фарзандони мӯътабари халку замони худ тамоми масъулият ва донишу истеъдодашонро бо манфиатҳои Ватан, миллат ва даврони худ пайванданд. Нависандагони намоёни советӣ дар асарҳои худ ягонагии мавқеи гражданизмонро намоиш медиҳанд. Аз ҷодиёти А. Толстой, С. Айни, М. Шолохов, А. Лохутӣ, Н. Тихонов, Л. Леонов, М. Турсунзода, К. Симонов, Мустай Карим, Р. Ғамзатов, Э. Межелайтис, С. Вургун, Ч. Айтматов, А. Кулешов, Г. Абашидзе, Қ. Қулиев, М. Миршакар, М. Каноат ва мунаққидону адабиётшиносони советӣ таъби оташини одаи ва граждании шарора мезананд. Онҳо бо истеъдоди ноҳақи худ дар образҳои бадеӣ ва таҳлили марксистонаи ин образҳо ҳаман дараҷаи маърифати назария ва таҷрибаҳо ба тариқи синтез мучассам менамоянд. Идеияи асарҳои онон бо хусусиятҳои эстетикӣ ягонагии комил дошта, маҳорату санъати суҳанваришон ба орзуи омили халқи советӣ, ки ҳоло ба таври васеъ дар амал қорӣ шуда истодааст, бахшида шудаанд.

В. И. Ленин таълим медиҳад, ки ба санъату адабиёт бояд чун ба қувваи навсозанда, силоҳи тавонҳои ҳам дарккунандаи ҳаёт ва ҳам тағйирдиҳандаи ҳаёт назар кард. Дар ҳоли ҳозир, дар вазъияти мусобиқаи ҷидди соҳаҳои сиёсату иқтисодиёти ду системаи социали дар ҳаёт роли адабиёт муҳимтар ва пешоҳангтар мегардад. Ғалабаи қатъӣ, бешак, ба ҷониби адабиётест, ки бо халқ аст ва ба манфиати оммаҳои васеи меҳнаткешон хизмат мекунад. Ғалабаи охирини шикастнапазир аз он ҳамаи адабиётест, ки бо таълимоти пешқадами революционии марксизм-ленинизм мусаллаҳ мебошад.

Партиявӣяи адабиёти советӣ, ки шуури коммунистӣ аст, дар зими тарзи нави тафаккур ва эҳсосот мебошад. Бар ҳилофи ғайбати қаламкашони буржуазӣ адиби советӣ на бо супориши касе ё ташкилоте, балки бо фармони дил менависад. Чунин ҳикмати нависандаи номвари советӣ М. Шолохов ба иввогарони буржуазӣ ҷавоби сазоворест. «Дар боран мо, нависандагони советӣ душманони шуму бадхоҳ меғўянд, ки ғўё бо супориши партия менависем. Ҳақиқати ҳол дигаргун аст: ҳар яки мо бо амри дили худ менависад, вале дили мо бошад, аз он партия ва халқи азизамон аст ва мо ба онҳо бо санъатамон хизмат мекунем»¹. Тапиши дили ҷўшони шоири коммунист, революционер ва ҳиссиёти масъулияти шахсӣ дар назди халку Ватан дар завуқу амали В. Маяковский таҷассум ёфтааст:

Дил тақлиф дорад —

Ман бояд бинависам

Ба вақолати адои қарз!...

нидо кардааст Маяковский.

Шоири инкилобгари тоҷик А. Лохутӣ дар яке аз шеърҳои соҳаи 20-уми худ «Дило, ҳомӯш шав, варна, қабобат мекунам, охир!» ин фикрро ба тариқи зайл образнок гуфтааст:

...Барон машварат, дар шўриши

дилҳои захиаткеш

Якин, эй дил, шарикӣ инкилобат мекунам, охир!

¹ Шолохов М. Собр. соч. в 8-ми томах, т. 8. М., 1962, стр. 445.

Акидан ҷарияи дар шеърӣ шоирӣ халқӣ Тоҷикистон Мирзо Турсунзода, ки эҷодиёти ӯ намунаи ба ҳам омехтани ғайбӣ ҷамъияти давлатӣ ва эҷодӣ, манфиатҳои шахсии умумӣ мебошад, ошкор аксдор аст:

Кистӣ шоир?

Агар пурсанд ғӯям:

Коммунист.

Ҳар нафас,

Ҳар қатра хун,

Ҳар тори мӯям Коммунист.

Шахсияти санъаткор, тарҷимаи ҳоли ӯ ва таҷрибаи ҳаётиаш, ки ба ҷаҳонбинии вай таъсири бевосита доранд, дар кайфияти эҷодкории ӯ ва хусусиятҳои бадеии осораи мушоҳида мешаванд. Ин дар мисоли ҳаёт ва эҷодиёти ҳар як нависандаи покҷиҳди ҳувайдост. Муносибатҳои ҷарияии устод С. Айний, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода ва дигарон на танҳо дар мақолаҳои публицистиашон, инчунин дар осори эпикӣ таърихӣ онҳо низ ба ҳубӣ ифода гардидааст.

Асарҳои хурду калони С. Айний, суҳанварони тоҷик якҷоя бо бехтарин асарҳои нависандагони пешқадами советӣ дар дасти муборизони роҳи озодии китъаҳои Осиёи Африқо, ки бар зидди мушамликадорон ва ирқпарастон дар қиёму шӯришанд, ҳамчун силоҳ хизмат мекунад. Осори онон барои роҳи Революцияи Октябр рафтаи ва мисли халқҳои СССР аз як ғиребон сар бароварда, ба нуқтаи мақсуд расидан ба мазлумони олам дастурӣ мекунад.

Эҷодиёти адабии миллии советӣ М. Шолохов, Н. Тихонов, М. Бажаи, О. Гончар, Ю. Смуул, М. Турсунзода, Г. Абашидзе, И. Эренбург, А. Улит, Мирзо Иброҳимов, К. Яшен, Б. Қарбобоев, М. Миршакар ва дигарон, ки ҷамъбасти таҷрибаи зиндагӣ ва муборизаи бевоситаи онон дар роҳи навсозии ҳаёти оламиён мебошад, аз ин сабаб шондан эҳтирому иқром гардидааст. Ҳар як асаре ки онон бо эҳсоси эҳтироси баланд навиштаанд, ба дили оммаҳои васеи хонадагони Ватани мо ва хориҷӣ зуд қошона месозад. Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ М. Турсунзода фикри зикри рафқони ҳамқаламашро моҳирона ифода кардааст:

Шеър дилро ҷун саҳарҳои мусаффо мекунад,

Ошиқонро ғаштаву барғашта шайдо мекунад...

Шеър ҳам хонадаро пайванд созад бо Ватан,

Дар дили хонаида орад рангу бӯи сад ҷаман.

М. Турсунзода, ки қариб ҳамаи қураи арзро давр задааст, ба ҳамаи воқеаҳо, зисту зиндагонии одамони меҳнатӣ бо ҷашмони дилу хирад, бо дидаи одами советӣ ва коммунисти ҳақиқӣ назар кардааст. Ӯ бо масъулияти бузурги ҷарияи идеалҳои оли коммунизм, идеяҳои оламшумули ҷария ва халқу Ватани моро ҳимоя намудааст. Ҳамчун сафири маданияти халқӣ тоҷик ва муодии умедҳои неки оламиён М. Турсунзода мазлумонро ба мубориза барон озодию демократия даъват ва азму иродаи онҳоро сафарбар

кардааст. Ҳоло ин вазифаи наҷиб ба зиммаи шогирди устод Турсунзода — Муъмин Қаноат омадааст, ки ӯ бо қамоли донишу санъаткорӣ ва ғайрати ҷавонӣ онро адо карда истодааст.

Идеяи коммунистӣ аз шахсият ва фардияти эҷодии санъаткор бояд ҳаргиз ҷудой надошта бошад. **Партиявияг, ки дар санъат на танҳо мафҳуми сиёсӣ, балки мафҳуми эстетикӣ ҳам дорад, бо истеъдод ва маҳорати санъаткор вобастааст.** Бо вучуди ягонагии назари идеявӣю сиёсӣ нависандагонӣ советӣ, ҳар адиб мувофиқи қобилияти худ ба масъалаҳои муҳиму умдаи зиндагӣ аҳамият дода, бо воситаҳои бадеии хос муносибатнашро баён мекунад. Инак, партиявияг бо сифатҳои бадеии асарҳои санъат зич алоқаманд аст, зеро вай яқоя бо маҳорату санъаткорӣ ба интиҳоби материали ҳаёт, ба фаҳмидану баҳо додан ба он таъсир мегузорад. Партиявияг ба рафти тасвири низоъҳо (конфликтҳо), ки асоси сюжети асарро ташкил менамоянд, ба офаридани образҳои типӣ ва характерҳо, барои фаҳмонидани рӯҳия ва рафтору атвори одамон роҳнамоӣ мекунад. Вале санъаткоре, ки ҳаёту одамонро бетарафона, айнан, чи тавре ки ҳақиқат тасвир менамояд, дар натиҷа гирифтори натурализм ва бенафосатӣ хоҳад шуд. Ин гуна санъаткор на танҳо ба воқеаҳои муҳими зиндагӣ ва моҳияти диалектикӣ онҳо сарфаҳм намеравад, характерҳои фардиро низ бо тамоми хислату хусусиятҳои эҷод ва ҳодисаҳои ҷамъбаст карда наметавонад.

Бехтарин асарҳои адабиёти бадеии советӣ барои он хонандаро ба ҳаёҷон меоранд, ки ҳақиқати рӯзгор аз дилу ҷони нависанда гузашта, ҳаёти халқ бо завуқу заковат ва бо идроки шонронӣ ӯ офарида шудааст. Ин муносибат дар процесси фаъолияти эҷодӣ амиқтар ва васеътар мушоҳида мешавад. М. Раҳимӣ, М. Миршакар, Ҳ. Юсуфӣ, Ҳ. Қарим, А. Пирмуҳаммадзода, С. Улуғзода, Ф. Ниёзӣ, Бокӣ Раҳимзода ва дигарон дар як даст яроқ ва дар даст дигар ҳома дар арсаи қорзор амал мекарданд. Манзума ва ҳаҷвиёти махву мотқунандан шонрон, пьеса ва ҳикояю очеркҳои хурд-хурди оперативӣ нависандагон ҷанговаронӣ тоҷикро ба қорнамонҳои тоза ба тоза илҳом мебахшиданд ва ғалабаи халқи советиро бар душман таъмин менамуданд. Ин анъанаҳои неки партиявӣ адибонӣ тоҷик ҳоло дар шароити сохтмони васеи коммунизм бо қамоли балоғату салосат давом ва тараққӣ дорад.

Партиявияти коммунистӣ адабиёт ҳамоно ба тамоми тарафҳои ҳаёти халқи мо мисли шуоъҳои офтобӣ оламтоб нур офкандан, ба пешравии яқӣ он мададгори қардан ва дигареро ҷун намунаи ибрат мумтоз нишон додан аст. Ин фикр дар муҷрибатномаҳои Комитети Марказии Партияи Коммунистӣ Иттифоқи Советӣ ба съездҳои шашуму ҳафтуми нависандагонӣ СССР хеле равшан ифода шудааст: Вазифаи нависанда дар ҷамъияти социалистӣ қалон аст. Адиби мамлақати советӣ бояд ҳамеша ва дар ҳама қор муборизи матини Партия буда, бунёдқорӣ қаҳрамононаи коммунистиро нишон диҳад, ба муқобили ҳар як зухуроти идеологияи буржуазӣ муборизаи оштинопазир барад. Адиби мамлақати советӣ бояд ҳамеша набзи ҳаракати замонро хис кунад, дар сӯхтану

сохтан бо халқ бошад... Тамоми истеъдоду маҳорати худ, тамоми харорати қалби худро ба он бахшад. Нависандан мамлакати советӣ бояд бо каломи бадени худ инсонро рӯҳбаланд кунад, дар рӯҳу диди вай фикру ҳисси олий парварад, хурсандӣ ва лаззати эстетикӣ ӯро ба туғён орад.

Халқияти санъату адабиёт — ҳодисаи таърихист. **Принципҳои халқияти** ки муддати мадид давом дорад. Хусусияту ҷамъ ва синфияти адабиёт ба халқият дар ёдгориҳои санъати қадими Чин, Хиндустон, Миср, дар маданияти бадени Юнони

гуломдорӣ, дар маданияти бои Киеви русӣ мушоҳида мешавад.

Дар Россия масъалаи халқияти адабиёт ҳанӯз аз тарафи Ломоносов ва Радищев гузошта шудааст. Пушкину Гоголь, Глинкаю Мусоргский, Белинский Добролюбов ва дигар мунавварфикрон ба муҳокимаи васеи он кӯшидаанд. Ин масъала аз диққати ягон санъаткӯри бузурги пешқадами гузашта берун намондааст. Чернышевский навиштааст, ки эҷодиёти бадени халқ «...барон ҳар касе, ки халқи худро дӯст медорад, мароқовар ва азиз аст. Чизи азизро дӯст надоштан мумкин нест»¹.

Халқият, ки бо равияи прогрессивию демократӣ алоқаманд аст, осори адибони номвари форсу тоҷикро низ фаро гирифтааст. Маҳз идеяи халқият ба шакли образҳои бадеӣ андешаҳои табақаҳои васеи ҷамъият, фикру зикр ва завқу орзуҳои онҳо роифа менамояд. Аз ин рӯ сарфи назар аз методҳои гуногуни адабӣ, ки нависандагон ба онҳо такя доштанд, рӯҳи осори таърихӣ-прогрессивизагон ба таъйини қадри халқияти вай ёрӣ мерасонад. Дар адабиёти дорон хусусиятҳои шартӣ, рамзӣ ва ё романтикӣ низ халқият ба дараҷаи муайян вучуд дорад. Зеро адабиёте, ки маҳз барои адабиёт бошад вучуд надорад, нависанда аз ҳаёти ҷамъияту рӯзгори одамон тамоми кандашуда набуд ва бошад ҳам вай типӣ нест.

Халқияти санъату адабиёт, бешак, фақат дар асоси ҳақиқатнигорона, яъне реалистона ба тасвир гирифтани зиндагӣ пурра ва комил ҷамъбасти бадеӣ меёбад. **Методи реализми социалистӣ халқияти социалистиро дар адабиёти бадеӣ бағоят амиқию муттасилаш ифода менамояд.**

Принципҳои халқият дар санъату адабиёт асосан ба манфиатҳои умумихалқӣ, инъикоси тафсилоти ҳаёти халқ, нуқтаи назари идеявӣ эстетикӣ ва идеалҳои аҳамият медиҳад. Ба хизмати халқ ҳамеша омода будан, бо воситаҳои тасвири бадеӣ барои завқу қайфияти халқ ва манфиатҳои иҷтимоии ӯ муборица бурдан — вазифаи олии нависандаи бузург аст. Дар ҷамъияти бесинф, ба монанди Ватани мо — Иттифоқи Советӣ, ки ҳудуди санъаткор аз байни халқ баромадааст, ӯ ба мисли гӯшту пӯст бо халқ пайваста буда, мақсади ягонааш — ба халқ хизмат қардан аст. Аммо дар ҷамъияти синфӣ антагонистӣ вазъият дигар аст. Дар ин шароит В. И. Ленин халқияти санъатро дар синфӣ будани он мебинад. Бинобар

¹ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч., в 15 томах, т. 2. М., 1949, стр. 308.

ни дар якқатор мақолаҳои дохӣ¹ доир ба эҷодиёти нависандагонӣ классики рус диққати ӯро бештар чунин масъалаҳо ҷалб кардаанд: эҷодиёти нависанда барои халқ чӣ қимате дорад, ба халқ чиро меомӯзад ва дар муборизаҳои халқ чӣ сон ёри мерасонад.

Дар ҷамъияти синфӣ адабиёт синфист. Синфӣ дар чунин ҷамъият характери гуногун дорад. Дар ҷамъияти синфӣ, аз як тараф, адабиёти синфҳои ҳукмрон маънафӣ табақаҳои имтиёздорро ҳимоят намояд, аз тарафи дигар, адабиёти демократие низ вучуд дорад, ки он ба талаботи аҳли меҳнат ҷавоб медиҳад. Чунон ки дар боло ишора рафт, таълимоти В. И. Ленин онд ба мавҷудияти ду маданият дар ҳар як маданияти миллии ҷамъияти синфӣ антагонистӣ барои равшан фаҳмидани ин масъала ба мо роҳнамоӣ мекунад. Адабиёте, ки дар хизмати сохту низоми истисморчиён аст, ҳаргиз халқӣ шуда наметавонад. Ин гуна адабиёт фақат барои маънафӣ «гурӯҳи доро» вучуд дошта, бар зидди оммаҳои халқ равона шудааст.

Вале синфӣ ҷамъият дар айни замон маънои онро надорад, ки вай фақат ба синфӣ имтиёздору ҳукмрон хизмат мерасонида бошад. Барои мисол агар ҷамъияти реакционии ҳозирзамонро гирем, вай маънафӣ қувваҳои аз байн рафтагондан моҳиятан зиддиҳалқиро мудофиа карда, ба ҳамаи ҷамъият «хизмат» расониданӣ мешавад, то ки ба ӯ дар рӯҳи идеологияи буржуазӣ таъсир расонад.

Барои ҷамъияти иртиқонии ҳозира аз реализм рӯ тофтаи хос аст. Ин ба тарғиботи идеяҳои зидди демократӣ қомилан мувофиқ мешавад. Ҷамъияти зиддиҳалқӣ ҷангҳои ҳаробиовар, «бартарин» зӯрро бар қамқувват месарояд; вай дар бораи наздик омадани «охиратзамон» ва онд ба он ки «инсон ба фарҷом расид» ваъз мекунад, вале қотилону роҳзанон, дузду яғмогаронро ба тасвир гирифта, ғоратгару босмаҷӣ (гангстер)-ро чун қаҳрамони асар нишон медиҳад. Ҳамин тавр, ҷамъияти адабиёти реакционии буржуазӣ аз паҳлуи масъалаҳои муҳимми ҳозирзамон, алаҳхусус муборизаи халқҳои барои сулҳу амният беарво гузашта, кӯшиш мекунад, ки эҷоди бадеиро ба олами ҳаёли ботил кашад. Яке аз вазифаҳои асосии тарғиботи буржуазӣ аз он иборат аст, ки шуури меҳнаткешонро дар банду баст дошта, дар қорӣ дарки ҳодисаҳои ҷамъиятӣ онро ба роҳи ҷафалат андозад. Адабиёти иртиқонии ҳозира шакли зиштӣ маслуқ ва мазмунан одамбозору инсонбадбин аст.

Ҷамъияти адабиёти социалистӣ, ки бо пешравию сарсабзиҳои ба ҷамъияти буржуазӣ муқобил меистад, бар зидди он аст, ки ҳар синф ҷамъияти адабиёташро қатъиян аз нав, дар «замини бекорхобида» қорад. Бинобар ин пролетариат, маданияти худро сохта, аз сарвати маънавии гузашта, ки инсоният боқӣ гузоштааст, бехтаринашро гирифта давоми инкишоф медиҳад.

¹ Ленин В. И. О культуре, и искусстве, М., 1955. Дар ин маҷмӯа мақолаҳои зерини дохӣ гирд оварда шудаанд: «Хотиран Герцен», «Ислохоти деҳқонӣ ва революцияи пролетарӣ-деҳқонӣ», «Толстой ва муборизаи пролетарӣ», «Лев Толстой ҳамчун оннан революцияи рус», «Л. Н. Толстой ва ҳаракати коргарини ҳозирзамон».

Марксизм-ленинизм меомӯзад: хусусиятҳои синфӣ санъатро ҳамеша он идеяҳо муайян менамоянд, ки дар образҳои идеалҳои эстетикӣ тарғиб кардашуда ҷамъбасти ёфта бошанд.

Образҳои мусбатӣ беҳтарин классикони ҷаҳон Хомер, Фирдавӣ, Низомӣ, Петрарка, Шекспир, Ҳёте, Хейне, Р. Бёрнс, Ч. Байрон, Бальзак, Л. Толстой, Роллан, А. Франс, Э. Золя, Мартин Нексе ва дигарон тақдирҳои таърихӣ ҳалқу замони худро ифода намудаанд. Айнаи ҳамаи таърихӣ вазиҳои санъаткорӣ граҷаҳои худро дар адабиёти ҳозирзамон Анри Барбюс, Луи Арагон, Пабло Неруда, Джон Линдсей, Анна Зегерс, Иоганнес Бехер, Нозим Хикмат, Чеймс Олдрич ва бисёр дигарон адо кардаанд.

Ҳалқ — эҷодкунандаи таърих ва офарандаи неъматҳои моддӣ ва маънавият. «Ҳалқ... — навиштааст М. Горький, — нахустин файласуфи шоирони даврон, офарандаи ҳусну зебӣ ва эҷодкореи гениалӣ, ки ҳамаи достонҳои бузург, ҳамаи фоҷиаҳои рӯи замин ва аз ҳама барҷастатараш — таърихӣ маданияти умумиҷаҳониро эҷод кардааст». Осори санъаткореи ҳақиқӣ дар сурате бемарғу безавол аст, ки дар асоси аз нав кор кардани эҷодиёти ҳусниёти оммаҳои ҳалқ бунёд шуда бошад. Истеъдоди санъаткор ҳам дар ҳолати наҷунамо мейбад, ки агар ӯ ба ҳалқ зуд-зуд рӯй оварда, манфиатҳои ҳалқро бошуурона муҳофизат кунад. Осори ҳудӣ А. М. Горький саросар болои идеяи ҳалқият буда, ҳалқ ҳамчун офарандаи неъматҳои ҳаёти моддӣ маънавият дар маркази диққати ӯст.

«Санъат азони ҳалқ аст, — гуфтааст В. И. Ленин дар сӯҳбаташ бо Клара Цеткин. — Вай бояд дар байни оммаи васеи меҳнаткешон чуқур реша донад. Вай бояд ба ин омма мағҳум ва марғуб бошад. Вай бояд эҳсосот, афкор ва иродани оммаро муттаҳид ва сарфарбар намояд. Вай бояд шавқҳои санъаткореи оноро ба вучуд орад ва боиси пешравии камолоти онҳо гардад»¹. Барои ҷунини санъаткореи забардаст монанди Абӯлқосим Фирдавӣ ва Низомии Ғанҷавӣ, Абдурахмони Чомӣ ва Қамолитдин Бехзод, Сайиди Насафӣ ва Аҳмади Дониш, А. С. Пушкин ва Л. Н. Толстой, И. В. Гёте ва Ф. Шиллер, Н. В. Гоголь ва Н. А. Некрасов, А. М. Горький ва В. В. Маяковский, С. Айни ва М. Турсунзода, И. Е. Репин ва В. И. Суриков, М. И. Глинка ва П. И. Чайковский ҳалқ доимо қувваи илҳомбахш ва сарчашмаи хушнашавандаест, ки онҳо аз ӯ барои эҷодиёти худ, барои баёни ғояҳои ватандӯстӣ, демократӣ ва революционӣ худ материал ба даст овардаанд.

Нависанда дар ҳолати сарфи назар кардан аз муҳити иҷтимоӣ ва ин ё он гурӯҳҳои ҷамъиятӣ ҳам метавонад дар эҷодиёти худ принципҳои ҳалқиятро риоя кунад. Рӯдакӣ ва Фирдавиро, ки фарзанди замони феодалии асри миёна буданд, Пушкин ва Л. Толстойро, ки бо аслу насабашон ба дворянҳо нисбат дошта, аксар зисту зиндагии табақаҳои «болони» ҷамъият мавриди тасвири онҳо қарор ёфтааст, нависандагонии ҳалқӣ гуфтаи равост. В. Г. Белинский аломатҳои асосии ҳалқияти адабиёти бадеиро таъкид карда гуфтааст: ҳалқияти ҳақиқӣ нависанда дар эҷодиёти нафиса аз он иборат аст, ки ӯ рӯи ҳамаи ҳалқҳои тасвир мекардагаш,

¹ Ленин В. И. «О культуре и искусстве». М., 1956, стр. 425.

«шуури» он, «хаёти ботинии» он — фикру хаёл ва эҳсосоти ўро ифода карда тавонад, «идеяи» хаёти халкро пай бурда, кӯшишҳои прогрессивии вайро изҳор карда тавонад.

Классикони адабиёти русу тоҷик ва ҷаҳонӣ аксар халқияти санъату адабиётро ҳамин тавр фаҳмидаанд. Аз ин рӯ чунин асарҳои санъату адабиёт соҳиби хусусиятҳои халқияти ҳақиқӣ ҳастанд, ки дар онҳо рӯҳия ва ҷаҳонфаҳми халқ бо камали баденят ва нуқтасанҷӣ пурра инъикос ёфтаанд ва онҳо дар муборизаи ӯ барои бехбудии зиндагӣ мададгори шудаанд.

Халқият дар замони мо чун яке аз асосҳои принципи эстетикӣ санъати реализмӣ социалистӣ бо партиявӣ коммунистӣ алоқан узви дорад. Халқияти санъату адабиёти советӣ дар қарорҳои КМ КПСС оид ба масъалаҳои идеологӣ ҳаётарафа таҳлил ёфтааст. Дар як ҳуҷҷати КПСС махсусан қайд шудааст, ки омилҳои умдаи таракқиёти санъату адабиёти советӣ дар мустаҳкамии алоқан онҳо бо ҳаёти халқ буда, аз ҳаққонӣ ва бо баденят тасвир кардани сарватҳои модӣ ва маънавии зисту зиндагии халқ иборат мебошанд. Санъату адабиёти реализмӣ социалистӣ, ки «ба принципҳои халқият ва партиявӣ асос ёфтааст», «бояд барои миллионҳо одамони манбаи шодмонӣ ва илҳом бошанд, ирода, ҳиссиёт ва фикру зикри онҳоро ифода намоянд, воситаи инкишофи идеяӣ ва тарбияи ахлоқи одамони шуда хизмат кунанд»¹.

Бо ин ҳама вазифаи дуҷуми адабиёт ба миён меояд, ки он ба ғайр аз ба маънафии халқ хизмат кардан, боз ба ӯ мафҳум ва дастрас бошад, ба дилу шуури ӯ роҳ ёбад. Осори классикони ҷаҳонӣ, ки ақлу хирад ва истеъдоду заковати халқро акс менамояд, омилҳои равнақи фикру шуури оммаи васеи ҳонандагон мебошад. Эҷодиёти нависандагони бузурги советӣ — Горький, Маяковский, Фурманов, Айни, Лохутӣ, Ҳамза, Ҳакимзода Нисёӣ, Н. Островский, Шолохов, Фадеев, Федин, Паустовский, Турсунзода, Айтматов ва баъзе дигарон ба ин талабот ҷавоби комиланд. Нависандаи халқӣ ҳаётро дар ҳаракати доимии он тасвир карда, характери миллии халқи худро аз мавқеи интернационализм инъикос менамояд. Асарҳои, ки воқеаҳои зиндагии халқро сатҳи нишон дода, моҳияти бузурги замони ҳозираро барои ба дараҷаҳои баланди бадеӣ ҷамъбасти кардан қодир нестанд, аз хусусиятҳои халқият маҳруманд.

Дар масъалаи пешравии адабиёти сермиллати советӣ ва илми адабиётшиносӣ резолюция ва қарорҳои Комитети Марказии КПСС ёрии амалӣ мерасонанд. Ҳуҷҷатҳои Партияи Коммунистӣ оид ба санъату адабиёт дар солҳои 1920, 1925, 1932, 1946, 1948, 1958, 1963, 1968, 1972, 1975, 1976, 1979, 1982, 1984. маҷмӯи съездҳои Партия оид ба санъату адабиёт вазифа ва роҳҳои аниқ таракқиёти минбаъдаи адабиёти советиро дар ҳар марҳалаи таърихӣ сохтмони социалистӣ муайян намудаанд. Онҳо таракқиҳои ҳарчонибан методи реализмӣ социалистӣ дар ҳар даври таърихӣ ҳаёти халқи советӣ ба таҳлил гирифта, вазифаҳои ояндаи ин усули санҷидашудаи санъату адабиёти советӣ ва назарияи адабиётро муайян месозанд.

¹ Материалҳои съезди XXII КПСС. Душанбе, 1962, с. 458.

5. ХУЧЧАТҲОИ ПАРТИЯ — ҚУТБНАМОИ ФАЪОЛИЯТИ ҲАҶРҶУЗАИ АДАБИЯТИ БАДЕИ ВА АДАБИЕТШИНОСИ

Резолюция ва
қарорҳои
солҳои 20—80
КМ КПСС

Боло ишора рафт, ки қарордодҳои Партия дар ҳар як ғардиши ҷидди ҳаёти маданияти ҷамъияти советӣ, ҷун барномаи (програмаи) амалиётҳои минбаъдаи раванқи санъату адабиётро раван-

шан месозанд.

Баъди зафари таърихи революция дар рӯзҳои Октябри соли 1917 дар Петроград (Ленингради ҳозира) конференцияи нависандагонии пролетарӣ даъват шуд. Дар натиҷа ташкилоти **Пролеткульт** ташкил ёфта, армияи калони нависандагонии мутахассис ва ҳаваскор аз сафи коргарон дар он ҷамъ омаданд. Дар натиҷаи пайдоиши худ **Пролеткульт** дар роҳи падидаи санъати революционӣ хуб ғайрат нишон дода, характери оммавӣ гирифт.

Сонитар, ки дар сафи вай одамони гуногунтоифаи гуногунакида мавҷеъ ёфтанд, **Пролеткульт** хусусиятҳои кастагӣ (табақавӣ, ғуруҳӣ) пайдо кард. Нуқсони амалиёти ин ташкилот махсусан дар он зоҳир гардид: пролеткультчиён ғуё барои «тозагии идеологияи пролетарӣ» шуда, маданияти пролетарио ба тамоми маданияти гузашта муқобил гузоштанд; ин ташкилот мақсадҳои некро онд ба тарбияи нависандагонии коргар пеш гирифта, вале онҳоро на фақат аз идеологияи пешқадами буржуазӣ, инчунин аз ҳамаи дигар табақаҳои ҷамъият — аз деҳқонон, интеллигенция ва дигар ҷудо кардани шуд; **Пролеткульт** соҳибхитиёри эълон намуда, худро ба Комиссариати Маорифи Халқ муқобил гузошт.

Дар зафари солҳои 1919—1920 В. И. Ленин ва КМ партия борҳо масъалаи революцияи маданият ва маданияти пролетарио ба муҳокима гирифтанд. В. И. Ленин дар октябри соли 1920 дар съезди III-ми комсомол нуқтаи назари партиявиро нисбат ба маданияти социалистӣ маънидод карда гуфт: «...Маданияти пролетарӣ бояд тараккии қонунии ҳамаи захираҳои дониш бошад, ки инсоният онҳоро дар зери зулми ҷамъияти капиталистӣ, ҷамъияти помещикӣ, ҷамъияти амалдорӣ ҳосил кардааст»¹.

Дар моҳи Октябри соли 1920 съезди Якуми Ҷумҳурии Умумироссиягии пролеткультчиён баргузор шуд. Аз он ҷо, ки А. В. Луначарский ҷудои ташкилоти **Пролеткультро** аз Комиссариати маорифи халқ дастгирӣ кард, В. И. Ленин ин хатти нодурусти худкаиоргириро маҳкум намуд. Ҷанваран лонҳаи резолюцияи съездро дар мактуби КМ РКП(б) «Дар бораи **Пролеткультчиён**» нақш кашид, ки он асоси қарори съезд шуда, мутобаи Комиссариати маорифи халқ будани **Пролеткультро** хатмӣ гардонид. Маҳз бо ҳамин ҷорабини қатъӣ пешро роҳи унсурҳои майдабуржуазӣ, футуристу декадентҳо ва бисёр дигар унсурҳои бегонае, ки тарафдорони фалсафаи идеалистии зидди марксизм буданд, баста шуд.

¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 31, саҳ. 295—297.

Аҳамияти таърихӣ ин мактуби В. И. Ленин ва Комитети Марказии ҷумҳурии аз ҳамаи ҷиҳатҳо аст, ки дар он ҷудонопазирии вазифаҳои бадеӣ аз вазифаҳои умумихалқӣ ва ҷамъиявӣ давлатӣ ҳамчун фикри умдаи ҳозирзамон тасдиқ гардидааст.

Баъди соли 1920 санъати адабиёт дар оғӯи гурӯҳу гурӯҳчаҳои зиёде, ба мисли «Леф», «Кузница», «Перевал», «Конструктивизм», ВАПП¹, РАПП² ва ғайра амал мекунад. Мураккабии муқоризаи идеявӣ-эстетикӣ адабиёти солҳои 20 боз дар он буд, ки гурӯҳҳои мутақобили (оппозиционӣ) гуногун ва зиддипартиявӣ, махсусан троцкистҳо ғайрӯманд ба процесси адабии он солҳо таъсир мерасонданд.

Дар ин шароит ба вучуд омадани резолюсияи КМ РКП(б) «Дар бораи сиёсати ҷумҳурии дар соҳаи адабиёти бадеӣ» дар соли 1925 айни муддао буд. Вай дар ҳаёти ҷамъиятӣ-адабӣ яке аз ҳодисаҳои муҳимми солҳои 20 ба шумор мерафт. Ҷумҳурии ҷумҳурияи инкишофи адабиёти мадди назар дошта, дар ин қарор тезиси «мусобиқаи озоди гурӯҳу равияҳои гуногун» пеш ронд. Вале таъкид намуд, ки ин мусобиқа бояд дар асоси идеологияи пролетарӣ гузарад. КМ ҷумҳурии таҷрибаи тараққиёти адабиёти советиро ба таҳқиқ гирифта, нависандагони покҷиддон ва махсусан ҳамсафаронро, ки ба воқеияти социалистӣ наздик шуданидани дастгирӣ кард ва талаб намуд: «ба инкишофи адабиёти миллӣ дар ҷумҳурияи вилоятҳои Иттифоқи мо диққати махсус дода шавад».

Ба қавли М. Горький, ин давраи ибтидои равиҷи адабиёт, оғози дарккунии моҳияти дигаргуниҳои иҷтимоӣ ва маърифати қорҳои муҳимми мамлакат аз тарафи нависандагон ҳисобида мешуд. Вале, мутаассифона, гурӯҳҳои адабӣ, ки бештар ба қорҳои дохилӣ худ машғул буданд, процесси васеи ҳаётомӯзиро маъқуф мекунонанд.

23-ми апрели соли 1932 КМ ВКП(б) «Дар бораи азнавсозии ташкилотҳои адабӣ-бадеӣ» қарори таърихӣ қабул кард. Ин қарор натиҷаи процесси пухтасидани азнавсозии ташкили қорҳои адабӣ буд. Дар қарор қайд гардидааст, ки дар шароитҳои наву пешрафта ҳаёт доираҳои ташкили РАПП маҳдуд буда, ҳаффе дар миён аст, ки адабиро аз вазифаҳои ҳозирзамонӣ ҷудо месозад. Комитети Марказии ҷумҳурии қарор кард, ки РАПП барҳам дода шавад ва ҳамаи нависандагоне, ки платформаи (барномаи сиёсӣ) советиро қабул мекунонд, ба як Иттифоқи нависандагони советӣ муттаҳид гарданд.

«Якҷанд сол пеш аз ин,— гуфта шудааст дар қарор,— ҳангоме ки дар адабиёт таъсири унсурҳои бегона ҳамаҷиҳа буда, вай махсусан дар солҳои аввали НЭП қорҳои гирифта, қорҳои адабиёти пролетарӣ бошанд ҳамаҷиҳа камқувват буданд, ба мақсади мустаҳкам намудани маънави нависандагони пролетарӣ ва қорҳои санъат ҷумҳурии ба ташкилу истеҳсоми ташкилотҳои махсуси пролетарӣ дар соҳаи адабиёту санъат мадад расонд». Акнун, ки дар асоси қорҳои соҳтмони социалистӣ қорҳои адабиёти пролетарӣ ба

¹ ВАПП — Всесоюзная Ассоциация пролетарских писателей.

² РАПП — Российская Ассоциация пролетарских писателей.

жамол расидаанд, оммаи асосии нависандагони бепартиявии советӣ ба шарофати сиёсати салими партия ба сӯи пролетариат рӯ оварданд. Инак, мазмуни процесси адабӣ, то як андоза, тағйир ёфт, бинобар ин тағйироте ба шаклҳои пешинаи он зарур шуд: «Худудҳои ташкилотҳои ҳозираи адабӣ-бадеии пролетарӣ ...хеле танг шуда истода, ба вусъати ҷидди эҷодиёти бадеӣ монеа мегарданд».

Дар асоси ин ҳуҷат ҳамаи ассоциацияҳои (иттиҳодияҳои) нависандагони пролетарӣ, ки бо номи ВАПП, РАПП, СААПП¹, УзАПП, ТоҷАПП ва ғайра амал мекарданд, ба як Иттифоқи нависандагони СССР муттаҳид гардиданд.

Ҳамин тавр, қарори КМ партия барои азнав болоравии адабиёти советӣ муҳити мусонд барпо кард, ки ин боиси қаноатмандии нависандагон ва завқмандии фаъолияти онон шуд.

Съезди якуми нависандагони СССР (1934) аз тарафи Комитети ташкилӣ, ки раиси он М. Горький буд, дар асоси ин қарори КМ партия барои ботантана гузаронидани он тайёрӣ дид.

Яке аз воқеаҳои муҳими ин съезд ба расмият даромадан ва ном гирифтани методи адабиёти советӣ, ҳамчун адабиёти пешқадамтарину революционитарини ҷаҳон — **методи реализми социалистӣ** мебошад. А. М. Горький дар маърузаи худ дар ин съезд мазмуну моҳияти реализми социалистиро чун тараққиёти марҳалавии реализми танқидию романтизми революционии адабиёти ҷаҳонӣ ташреҳ намуд. Горький ояндаи дурахшони адабиёти советиро аз ҷиҳати перспективаи иҷтимоӣ-таърихӣ ва фалсафӣ-эстетикаш маънидод карда, тавлиди онро чун меросбари қонунии санъати прогрессивии ҷаҳон бо асосҳои эпоҳавинаш собит намуд. Ӯ пайвастагии узвии ин адабиёти навро бо халқи меҳнатӣ таъкид карда гуфт: «маҳз меҳнати омма ташкилотчини асосии маданият ва офаридагори ҳамаи идеяҳо мебошад...»²

Аз ҳуҷатҳои муҳимтарини партия оид ба санъату адабиёт силсилаи қарорҳои КМ КПСС дар солҳои аввали баъди ҷанги Бузурги Ватанӣ мебошад. Дар ин муҳити нави таърихӣ, ки давраи барқарор намудани хоҷагии халқ дар рӯзномаи ҳаёт меистод, дар назди адабиёти советӣ низ иҷрои вазифаҳои масъулиятноку бонифти-хор пеш омада буд. Пас аз анҷоми ҷанги Ватанӣ, дар мабдаи давраи осоншта, Партия бо қарордодҳои 1946—1948 талабу тақозои ҳозирзамон ва ояндаро баён кард.

Дуруст аст, ки аз соли 1945 инҷониб асарҳои шоёни диққат ба мисли романи А. Фадеев «Гвардияи ҷавон», П. Павленко «Бахт», А. Твардовский «Ҳавлие дар сари роҳ», М. Турсунзода «Арӯс» ва «Киссан Хиндустон», Ҷ. Икромӣ «Шодӣ» (китоби 2), Р. Ҷалил «Одамони ҷовид», Ф. Ниёзӣ «Вафо» (китоби 1), С. Улуғзода «Ерони боҳиммат» ва дигар дар адабиёти халқҳои СССР низ эҷод шуданд. Вале дар баробари ин баъзе майлу тамоили номатлуб низ мушоҳида мешуд, ки ба вазифаҳои бузурги ин давраи ҳаёти мам-

¹ СААПП — Средне-азиатская ассоциация пролетарских писателей, ки дар он УзАПП, ТоҷАПП ва иттиҳодияи дигар республикаҳои Осиёи Миёна дохил мешуданд низ аз байн бардошта шуд.

² Горький М. О литературе. М., 1980, стр. 451.

лакат ва вазъияти байналхалқӣ номувофиқу номуносиб буданд. Адабиёт, театр, ва кинематография дар ҳалли бадени масъалаҳои зарури ҳозирзамон аз талаботи вақт ошкоро ақибнишинӣ доштанд. Лозим омад, норасонхоеро, ки садду монан инкишофи санъату адабиёт мешуданд, саҳт маҳкум карда, роҳҳои ҳаракати минбаъдаи он муайян шавад. Ин вазифа дар қарордодҳои зерини КМ ВКП(б) таъкид гардид: «Дар бораи журналҳои «Звезда» ва «Ленинград» (14 августи 1946), «Дар бораи репертуари театрҳои драматӣ ва чораҳои беҳтар кардани он» (26 августи 1946), «Дар бораи кинофильми «Ҳаёти бузург» (4 сентябри 1946), «Дар бораи опери «Дӯстии бузург»-и В. Мурадели (10 феввали 1948). «Дар бораи чорабиниҳои онд ба беҳтар кардани қори журнали «Огонёк» (Октябри 1948).

Қомитети Марказии партия дар ин ҳуҷҷатҳои муҳим эҷодиёти баъзе намоёндогонии зиёиёни эҷодкор ва асарҳои ҷудогонро ба назари таҳлилу танқид гирифта, нишон дод, ки санъаткорони советӣ ба нашъунамон идеалҳои социалистӣ фаъолони хизмат расонанд, бар зидди индивидуализм ва кӯшишҳои баландпарвозии аристократӣ ва аз сиёсат дур будан мубориза баранд. Дар ин қарордодҳои принципҳои асосгуздорандаи санъати советӣ — партиявӣ, коммунистӣ ва халқият азнав тасдиқ гардида, пайвастиҳои сифати эстетикӣ бо мавқеҳои граждони санъаткор хотириҳои шуд.

Сонитар, дар қарори КМ КПСС «Дар бораи ислоҳи ҳамаҳои дар баҳо додани «Дӯстии бузург», «Богдан Хмельницкий» ва «Аз сидқи дил» (28 май 1958) сухан аз беҳтарини вазъият ва инкишофи санъати даҳсолаи баъдичангӣ рафта, ба иштироки минбаъдаи навишандагон Анна Ахматова, Михаил Зощенко, бастакор Ваню Мурадели ва дигарон дар ҳаёти адабӣ ва мусиқӣ имконият дода шуд. Ин қарор барои фаҳмидани ҳаёти адабии давраи баъди ҷанги Ватанӣ ва инкишофи минбаъдаи он кӯшиши қор буд.

Дар съездҳои XX (1956), XXI (1959) XXII (1961) ва XXIII (1966) партия пояҳои нави тараққиёти адабиёти сермиллати советӣ дар давраи баъди ҷанг ҷамъбасти гардида, нишон дода шуд, ки барои ба адабиёт ҷалб намудани қувваҳои наву ҷавони эҷодӣ ва ба тарбияи камолрасии онон ғамхори партия ва коллективҳои эҷодӣ зиёд карда шавад; беҳтар ба он аҳамият дода шавад, ки ҷавонон дар шоҳроҳи эҷодӣ ҷадал намоёнд ва худро мустақил хис кунанд.

Съезди XXII партия, ки съезди бинокорони коммунизм ном гирифт, иштироки фаъолони навишандагонро дар иҷрои қарорҳои пленуми съездҳои КПСС эътироф кард. Дар резолюцияи худ съезд сифати яке аз муҳимтарини вазифаҳои ҷамъиятӣ — масъалаи «тарбияи одами навро, ки боигарии маънавӣ, покӣ ахлоқ ва тақомули ҷисмониро ба таври мутаносиб дар бар мегирад», ба миён гузошт. Ин масъалаи моҳиятан бо инкишофи идеяи инсонпарварии советӣ зич алоқаманд дар Программи КПСС сабт гардидааст.

Программаи нави КПСС, ки дар съезди XXII КПСС қабул шуд, ба адабиёти реализми социалистӣ чун ба сарчашмаи илҳомӣ

миллионҳо одамон ва ифодаи азму ирода ва хиссу фикри онон ба-
ҳо дода, роҳи асосии тараққиёти мунтазами вайро муайян кард:
«Мустаҳкам кардани алоқа бо ҳаёти халқ, ҳаққонӣ ва ба дараҷаи
баланди бадеӣ тасвир кардани ҷаҳонгарӣ ва ғуноғунишаклии воқеа-
ҳои социалистӣ, шавқмандона ва равшану возеҳ тасвир кардани
ҳодисаҳои нави ҳақиқатан коммунистӣ ва фаш намудани ҳамаи
он ки ба пешравии ҷамъият муқобилият нишон медиҳад, дар
инкишофи адабиёт ва санъат роҳи асосӣ мебошад»¹.

Съезди XXIII КПСС роҳи тараққиёти минбаъдаи ҷамъиятро
нишон дода, диққати аҳли адабро ба он ҷалб кард, ки дар иҷрои
нақшаҳои бузурги ҳаёт онҳо ҳамеша муборизони фаъол ва мадад-
гори содиқи партия бошанд: «Санъаткори советӣ,— гуфта шуда-
аст дар маърузаи ҳисоботии КМ,— ҷанговари фаъоли дигаргунсо-
зии революционии ҷаҳон мебошад. Бигузор адабиёт ва санъат
шаклу услубҳои эҷодии бадеиро такмил дода, минбаъд ҳам ҳаё-
ти ғуноғунишакли моро ба таври ҳаққонӣ ва бо тамоми ҷаҳонгарӣ ғу-
ноғунираш тасвир намуда, халқи советиро дар меҳнати қаҳра-
монона ва муборизанӣ барои расидан ба мақсадҳои олиӣ начиба-
ш илҳом бахшанд»².

**Съездҳои XXIV—
XXV ва XXVI
партия**

Съездҳои XXIV—XXV—XXVI партия мувофиқи
талаботи рӯзафзунӣ тараққиёти минбаъдаи ҷамъ-
ияти социализми мутараққӣ, стратегияю такти-
каи санъату адабиётро дар марҳалаи муҳимми
сохтмони коммунистӣ дар дохили мамлакат ва иҷтимоии берун аз
он — барои дафъу ботил гардонидани ҳуҷуми идеологҳои импери-
ализм бар зидди маданияти социалистӣ нақш кашиданд.

Дар съезди XXIV (1971) доираи васеи муҳокимаи масъалаҳои
санъату адабиёт асосан ба сифати асарҳои бадеӣ, мазмуну шакли
онҳо, маҳорати санъаткорӣ, одоби танқид ва принципнокӣ он дахл
дошт. Комёбиҳои беназири санъату адабиёти советӣ дар ин ҳуҷ-
ҷат махсус қайд гардида, аз қоркунони санъат дархост шудааст,
ки «нисбат ба ҳудудҳои ва нисбат ба рафқони ҳамкасбашон беш-
тар сартаб» бошанд.

Ба роли танқиду адабиётшиносии советӣ дар зимн, дар айни
вақти революцияи илму техника ва тараққи босуръати тафак-
кури инсон, аҳамияти махсус дода шуд. Съезди XXIV КПСС масъ-
алаи алоқаи узви байниҳамдигарии адабиёти бадеӣ, илми адаби-
ёт ва танқиди адабро мавзӯи мустақили муҳокима қарор дода,
барои инъикоси таъриху тақдир қаҳрамони муосир бо ҳам хизмат
карданро дар маркази диққат гузошт. «Ташаккул додани ҷаҳон-
бинии коммунистии оммаи васеи меҳнаткашон, дар асоси идеяҳои
марксизм-ленинизм тарбия кардани онҳо маъзу ҷони тамоми қони
идеявӣ-тарбиявӣ партия мебошанд»³.

Фикру андешаҳои назарӣ амалие, ки доир ба танқид чун ба
ҷувави пешоҳанги санъату адабиёт гуфта шуд, сонитар дар қа-
рори КМ КПСС «Дар бораи танқиди адаби-бадеӣ» (январӣ 1972)

¹ Материалҳои съезди XXII КПСС. Душанбе, 1962, саҳ. 458.

² Материалҳои съезди XXIII КПСС. Душанбе, 1966, саҳ. 69.

³ Материалҳои съезди XXIV КПСС. Душанбе, 1972, саҳ. 86.

акс ёфт. Ин қарори Партия, ки таҷассуми ғамхориҳои ўст нисбат ба қувваи зарбдори адабиёт — ба танқиди адабӣ, муносибатҳои эҳтиёткоронаро нисбат ба хизмати мунаққидону адабиётшиносон талаб мекунад. Партия даъват менамояд, ки ходимони илми адабиёт бештар асарҳои назарӣ офарида, бо тадқиқотҳои амиқи ҷалсафӣ-эстетикӣ худ ба инкишофи адабиёту ҳаёти халқи сермиллати советӣ мадад расонанд. Дар ин қарори таърихӣ Партия нишон додааст, ки танқиди адабии советӣ набояд фақат ба пойдоии идеалҳои революционӣ гуманистӣ санъати реализми социалистӣ ғайрат нишон диҳад. Вай инчунин бояд «дар фаш қардани моҳияти реакционӣ «маданияти оммавӣ» буржуазӣ ва қараёнҳои декадентӣ (афтодарӯхӣ), дар муборизаи зидди ақидаҳои мухталифи ғайримарксистӣ дар адабиёт ва санъат, концепсияҳои эстетикӣ ревизионистӣ... ба қадри қифоя ғайрӣ ва устувор»¹ бошад.

Рафту равиши санъату адабиёти советӣ ва инкишофи назарписанди онҳоро бе дигаргунӣ худӣ қамъият ва навсозҳои таърихӣ пурра тасаввур қардан мумкин нест. Съезди XXV КПСС дар масъалаи санъату адабиёт ҳаққонияти проблемаҳои дар съезди XXIV муҳокимашударо тасдиқ намуд. Дар ҳақиқат, дар тӯли 5 сол (аз с. 1971 то 1976) дар мамлакат асарҳои реализми социалистӣ ба вучуд омаданд, ки хусусиятҳои нави замонро дар симо ва ҳаёти одамони имрӯза инъикос намуданд. Ин асарҳои нав завқу ҳаваси халқу Ватан ва тақдирӣ имрӯзаи одамони советиро васеътар ва амиқтар ифода қардаанд.

Вале дар қараёнӣ тезу васеи ҳодисаҳои нави зиндагӣ мавзӯҳои ҷиддӣ ва муҳимтарине ҳастанд, ки диққати махсус ҷалб қарда, инъикоси ҳарҷонбаро талабгоранд. Ин мавзӯи меҳнат ва синфи қорғар аст. Меҳнат ҳамеша дар осори нависандагонӣ советӣ мавзӯи аввалию азали буд, чун пайвандғари масъалаҳои хусниёт ва сиёсат меъёри муайянкунандани шону шавқат ва қурбу манзалаи одамист. Инъикоси меҳнати офаридқор, ғайрӣ, ки ҳамчун асоси концепсияи ғалсафӣ-эпикӣ санъати социалистӣ ба манфиати инсон равона шуда бошад, дар инкишофи «мавзӯи истехсолӣ» ифода ёфтааст.

«Ҳоло ин мавзӯ, — гуфта шудааст дар съезди XXV КПСС, — шакли ҳақиқатан бадеӣ пайдо қардааст. Мо баробари қарҳамонӣ адабиёт ё сахна барои муваффақияти пӯлодғудозон ё директори фабрикаи боғандагӣ, инженер ё қорқуни партиявӣ ба ҳаяҷон меоём. Ҳатто ба бригадаи бинокорон додани муқофот барин як масъала, ки ба назари аввал як ҳодисаи ҷузъӣ менамояд, оҳанғу аҳамияти васеи қамъиятӣ пайдо қарда, мавзӯи мувоҳисаҳои гарму ҷӯшон меғардад»².

Ин шаҳодати он аст, ки дар адабиёт мавзӯи меҳнати имрӯзаи қорғару деҳқон ва воқеаҳои ҳозиразамонӣ пайваста бо решаҳои амиқи таърихиаш ба тасвиру муҳокима омада, ҷиҳатҳои таърихият пайдо мекунад. Аксар сулолаи қорғарон ва онлаҳои қорғару

¹ Қарори ҚМ КПСС «Дар бораи танқиди адабӣ-бадеӣ». Ғаз. «Тоҷикистони советӣ», 1972, 26 январь.

² Материалҳои съезди XXV КПСС. Душанбе, 1976, с. 86.

колхозчиён, чӯпонон ва ғайра ҳамчун давомдихандагони касбу кори авлод ва инкишофдихандагони усулу услуби меҳнати онон маънидод меёбанд. Ин табиист. Зеро, меҳнат, эҷод — сарчашмаи ташаккули инсон буда, дар тӯли қариҳо завқи эстетикӣ одамонро тарбия кардааст ва ҳоҳад кард. Ханӯз асосгузори марксизм-ленинизм нишон додаанд, ки ҳуди таърихи инсоният аз меҳнат ибтидо мегирад. Масъалаи меҳнату эҷод, ки ҳамеша ҳозирзамонист — мазмуну мундариҷа, фалсафа, мақсаду маслак ва ҳусни ҳаёти инсонияти пешқадамо ташкил менамояд.

Комитети Марказии Ҳизбӣ дар рафти иҷрои инкишофи идеяҳои съезди XXV КПСС, дар октябри 1976 «Дар бораи кор бо ҷавонон эҷодкор» қарор қабул кард. Дар вай онд ба тарбияи ғоявӣ-эстетикӣ зиёни ҷавони эҷодкор дар принципҳои ҳалқияту партиявӣ, ташаккули сифатҳои фаъоли ҷамъияти онон ва эҷоди санъате, ки ба ҳалқ зарур аст, вазифаҳои конкрет пешбинӣ шудааст.

Съезди XXVI КПСС, ки чун форуми мутантани умумиҷаҳонӣ сулҳу амният, форуми нумӯи кудрати Ҳизби Ватан ва ҳалқи советӣ баҳо гирифт, ҳар фаслу бобаш барои бахту саодати ҳалқи бунёдкори советӣ ва неқӯаҳолии ӯ, барои ошнотии олам равона шудааст. Бинобар ин вай вазифаҳои ҳамчун съезди оптимизм ва оптимистҳо пардохт.

Съезд ба санъату адабиёти советӣ дар зарфи 5 соли баъди съездҳои XXV ва XXVI (1976—1981) баҳои баланд дода, дар иҷрои вазифаҳои бузургӣ ин солиҳои таърих адои иҷро қарору нишондодҳои съездҳои XXIV ва XXV КПСС-ро дид.

Оташ муборизаи ду системаи ҷамъиятӣ — социалистӣ ва капиталистӣ, ду идеология, ки ҳамеша ҳомӯшнашавандааст, махсусан дар охири солҳои 60 ва давоми солҳои 70—80 тезтундтар шуд. Маданияти абғори империализм бо тамоми воситаҳои қабҳу разиқтарин ба ҳамлаи диверсияи идеологӣ гузашта, ба ҳалқи санъату адабиёти социалистӣ дӯғу дасиса ва бӯхтонҳо мезанад. Таассуфовараш ин аст, ки баъзе шахсони бевиздону сустиродин мамлакат ба доми савдогарони маданияти буржуазӣ ва «советишиноҳо» гирифтӣ шуда, дар рӯзномаи маҷаллаҳои онон ҳамкорӣ менамоянд, нисбат ба адабону адабиёти советӣ ва санъаткорони мо тӯҳмату ғайбат мекунанд.

Дар ин шароит, съезди XXVI Ҳизб ба масъалаҳои муҳими идеявӣ, ки дар съездҳои XXIV—XXV батафсил таваккуф карда буд, баргашта, санъаткоронро аз роҳи саҳву ҳаёти идеологӣ ва айбу иллати эҷодкорӣ боздоштани шуда, хотирнишон кард: «Зухуроти беидеягӣ, норавшанин ҷаҳонбинӣ, баҳои амиқӣ синфӣ надодан ба воқеаҳо ва симоҳои ҷудогонаи таърихӣ ба эҷодиёти ҳама одамони соҳибистеъдод зарар расонда метавонад... Дар он мавридҳои, ки асарҳои бадмунунданӣ воқеияти советии мо пайдо мешаванд, мунаққидон, журналҳои адабӣ ва иттифокҳои эҷодии мо ба таври фаъолона ва принципнок баромад кунанд. Дар ин бобат мо бояд оштинопазир бошем».¹

¹ Материалҳои съезди XXVI КПСС. Душанбе, 1981, с. 69—70.

Бар акси ақидаи «назариячиёни» буржуазӣ ва советишиносҳои советишинос, ки дар таърихи башарият наздик омадани «фарҷони давран идеологӣ» ва «охирати инсондӯстӣ»-ро бо доду фаръаъ-эълон намудаанд, съезди XXVI КПСС кадр кардани одами бунёд-кори советиро ба маркази диққат гузошт, масъалаи тарбияи эстетикӣ-маънавии шахси социалистиро яке аз масъалаҳои муҳим до-ниста, муқтадирин сифати идеявии асарҳои санъаткорони советиро бори дигар хотирнишон кард. «Шавқу рағбат ва манфиати халқро донистан, ба шодию хурсандӣ ва ғаму андӯҳи ӯ шарик будан, ҳа-қиқати ҳаёт, идеяҳои инсонпарварии моро пойдор намудан, ишти-рокчини фаъоли сохтмони коммунистӣ шудан — маҳз ҳамин аст халқияти ҳақиқӣ ва партиявияти ҳақиқии санъат»¹.

Қарори КМ КПСС «Дар бораи минбаъд беҳтар кардани кори идеологӣ, сиёсӣ-тарбиявӣ» (6 майи 1979) — ҳуҷҷатест, ки дар он ва-зифаи санъату адабиёт ҳамчун мададгори Партия дар тарбияи мардум дар шароитҳои нави зиндагӣ қайд гардидааст.

Қарори КМ КПСС-ро «Дар бораи робитаҳои эҷодии журнал-ҳои адабию бадеӣ бо амалияи сохтмони коммунистӣ» (30 июли 1982) чун давоми тараққи қарори соли 1979 қабул кардан лозим аст. Дар ин қарордод таъкид шудааст, ки органҳои матбуоти Ит-тифоқи нависандагони СССР дар ташкили процесси адабӣ ва мут-таҳид гардидани қувваҳои адабӣ барои иҷрои нақшаҳои съезди XXVI партия роли ҷиддӣ бозанд. Комитети Марказии КПСС ба Иттифоқи нависандагони СССР, роҳбарони журналҳои адабӣ таъ-сия кард, ки диққат ва ҷидду ҷаҳди коркунони эҷодӣ воситаҳои бадеии матбуоти адабиро ба масъалаҳои куллии сиёсати дохилӣ ва берунӣ сафарбар кунанд. Алоқаро бо коллективҳои меҳнатӣ тақ-мил дода, ҳаминро ба назар гиранд, ки мақсади асосии ин кор санъатро бо мазмун ақтуалии ҳаёт ғанӣ гардондан, дар бораи за-мони ҳозира асарҳои баландсанъат офаридаи аст.

Иттифоқи нависандагони СССР, органҳои матбуоти он бояд адабони советӣ, ходимони тараққи парвари маданияти мамлакатҳои хориҷиро барои муборизаи бас кардани мусаллаҳшавии бошиқиб, барои муҳофизати сулҳу амнияти халқҳо, барои пешгирии ҳавфу хатарҳои ҷанги термоядрӣ ҳарчониба ҷалб намоянд, меҳнаткашони ро дар рӯҳи тайёр будан ба ғимояи музафариатҳои революционии халқи советӣ тарбия кунанд.²)

Дар ин қарор дар вазъияти боз ҳам шиддат гирифтани муқови-мати ду системаи ҷаҳонӣ, зӯр шудани диверсияи идеологӣ аз та-рафи реаксияи империалистӣ, партия роҳу равиши мудофиаи тарзи ҳаёти советӣ, интернационализм, меҳнати ҳалол ва ҳаққонияти ко-ри таърихӣ мо, дар зими ҳусну ҳашомати сарватҳои маънавии моро нишон додааст. Ин аст, ки ба дараҷаи аълон ҷунин вазифа-ҳои наҷиб будан ва ба иҷрою адои онҳо тамоми истеъдоди худро бахшидан — шаъну шарафи ҳар як суҳанвар аст.

КМ КПСС қарори нави қабул кард, ки он «Дар бораи кори

¹ Ҳамон ҷо, с. 70.

² Инг.: Дар Комитети Марказии КПСС. Газ. «Маданияти Тоҷикистон», 1982, 30 июль.

ташкилоти партиязин театри давлатин академии ба номи Янка Купалаи Беларуссия» (1983, март) мебошад. Дар ин ҳуҷҷати таърихӣ қайд шудааст, ки вазифаи театр бесабуру бетоқатино нисбат ба ҳар гуна вайронкории принципу нормаҳои ахлоқи коммунистӣ ба вучуд овардан аст ва боиси ташаккули мавқеъҳои ғайри ҳаётии одамони советӣ гардидааст.

Дар шароитҳои тундшавии муборизаи идеологӣ дар арсаи байналхалқӣ ва шӯру ғавғои воситаҳои пропагандаи капитализм соҳиби асарҳои будан зарур аст, ки дар онҳо аз мавқеи синфӣ ва бадеияти мӯтақидона мақсадҳои иҷтимоии сиёсати партия, афзалияти тарзи ҳаёти советӣ нишон дода шаванд. Мебоист репертуари театрҳо аз ҳисоби пьесаҳои муаллифони советию драматургҳои пешқадами хориҷӣ, ки моҳияти реакционии империализм ва бӯҳрони (кризиси) маданияти маънавии онро ғош менамояд, мукамал карда шаванд¹.

Ин қарордоди партия чун ҳамаи ҳуҷҷатҳои он на фақат ба театрҳои тамоми республикаҳои мо, инчунин ба ҳамаи соҳаҳои маданият, махсусан санъату адабиёт ва офаридаҳои репертуари кинои театрҳо тааллуқ дорад.

Партия ба равиҷи ривҷи истеъдоди ҳунармандони халқ низ пайваста ғамхорӣ мекунад. Бедарак нест, ки гуфта шуд: «Тарзу усул ва шаклҳои нави ба талаботи имрӯза мувофиқи қорро устуворона ҳустан лозим аст, ки онҳо барои боз ҳам бештар босамара ҳамдигарро тақмил додани маданиятҳо, ба рӯи ҳамаи одамон ва сӯғтар қушодани дари тамоми сарвати беҳтарине, ки маданияти ҳар яке аз халқҳои мо мебохшад, имконият медиҳад»². Қарори Комитети Марказии КПСС «Дар бораи ҳунарҳои бадеии халқӣ» ҳанӯз дар соли 1975 вазифаҳои инкишоф додани ин соҳаи эҷодқоро равиҷи муайян намура буд.

Дар силсилаи ҳуҷҷатҳои Партия нутқи ки аз номи КМ КПСС ба муносибати Пленуми ҷашнии Иттифоқи нависандагони СССР бо унвони «Ҳақиқати ҳаёт, идеалҳои олии социализмро мустақкам қунам» эрод гардид, аҳамияти бузург дорад. Дар он роҳи таърихӣ адабиёти советӣ дар зарфи 50 сол — аз съезди якуми нависандагони СССР (1934) то соли 1984 ба таҳлил омада, дар муборизаҳо обутоб ёфтани он, иқтидори оламшумулӣ пайдо карданиш бо далелу бурҳон мӯъҷаз нишон дода шудааст. Дар аини замон дар ин нутқ ва ҳуҷҷатҳои пленуми юбилей барномаи ояндаи адабиёти советӣ ва адабон ба нақши таҳрир омадааст.

Санъатқорони суҳан ҳамчун ёрдамчиёни бозътиқоди Партия набзи ҳаёти ҷамъиятӣ ва байналхалқиро бояд доимо эҳсос карда, ҳамсадои воқеаҳои ғушӯби замон бошанд. Ин аст, ки Партия диққати суҳанваронро ба ҳодисаҳои бошиддати ҳозирзамон ҷалб кард: Дар Ғарб «ҷунон ки шумо медонед. — гуфта шудааст дар ин нутқ, — онҳо (идеологҳои буржуазӣ — Ю. Б.), агар рӯиност ғуем, тарзу усулҳои тамоми ношоям — дурӯғгӯӣ, таҳриф кардани фактҳо, ба ҷои ягон мафҳум ба қор бурдани мафҳумҳои тамоми

¹ Инг.: Дар комитети Марказии КПСС. «Литературная газета», 1983, 2 март, сах. 2.

² СССР — шастсола шуд. Душанбе, 1982, сах. 10.

муҳолифро истифода мекунанд. Масалан, онҳо меғўянд, ки социализм нисбат ба озодии эҷодиёт «тобу тоқат надорад», гўё КПСС ба ҷустуҷўи бадеӣ роҳ надода талаб мекардааст, ки адабиёт ва санъат «якраंगा» бошанд. Онҳо акси аҳволро тасвир менамоянд. Албатта, ҳамаи ин на аз рӯи беҳабарию надонистан карда мешавад. Аз ин рӯ кўшиши тағйир додани ақидаи душманони идеявии мо, албатта, кори беҳуда аст. Вале ақидаҳои моро муҳофизат кардан ва фаҳмонда додан, дурўғгўии «мунаққидони» ҳаромкори сохти навро фош кардан, ба мардум ҳақиқатро дар бораи социализм фаъолон фаҳмонда додан, одамони советӣ, хусусан ҷавононро дар рӯҳи хушёрни синфӣ, дар рӯҳи тайёру омода будан ба муҳофизати Ватани бузургамон тарбия кардан лозим аст»¹.

Съезди XXVII КПСС

Съездҳои Ҷумҳурии Иттифоқи Советӣ ҳамеша ба аҳамияти ҷаҳонӣ соҳибанд. Онҳо роҳи тараққиёти давлати тавонотарини социалистиро муайян сохта, дар ҳаёти тамоми инсоният роли ҷиддӣ мебозанд.

Съезди XXVII КПСС — ҳодисаи эпохавист. Аҳамияти вай дар гардиши катъии зиндагии ҳозирзамонӣ ва тамоилҳои нави муносибати байналхалқӣ дар он аст, ки назарияи марксизм-ленинизмро инкишоф медиҳад, дар назди партияю халқи советӣ вазифаҳои бузургу далерона мегузорад ва роҳи халли онҳоро собит менамояд. Нишондодҳои барҷастаи ин съезд ҳам барои халқу ватани советӣ ва ҳам барои оламиён дар кори интихоби роҳҳои ғалабаи социализм ва коммунизм роли дастурӣ мебозанд.

Се ҳуҷҷати таърихӣ, ки дар ин форуми мутантан асоси муҳокимаю музокираҳо шуданд — таҳрири нави Програма, Устави КПСС ва «Роҳҳои асосии тараққиёти иқтисодӣ ва социалии СССР дар солҳои 1986—1990 ва дар давраи то соли 2000» характери нави марҳилавӣ доранд. Програмаи нави Ҷумҳурии — програмаи суръати инкишофи процессҳои моддию маънавии ҳаёти ҷамъияти советӣ мебошад. Ин ҳуҷҷатҳо дар давраи тағйироти куллии революционӣ ҳаёти халқу ватан прогресси илмӣ-техникиро ба маркази диққат мегузоранд.

Ин съезди навоарон дар ҷараёни нави ҳаракату амалиёти одамони советӣ дар рӯҳи конструктивӣ ва худтанқидкунӣ масъалаи пешравиро муҳокима карда, ҳар гуна садду монеаҳоро барои аз байн бардоштан роҳи нави нишон медиҳад. Ҷумҳурии суръати пешрафтро аз ҳисоби интенсификацияи истеҳсолот тезонидан, ҳарчи бештар истифода бурдан аз дастовардҳои илму техникаи муосир ва нав кардани таркиби истеҳсолот, то ки ба ин восита проблемаи социалии мамлакат пурратар ҳал гардад — ин масъалаи таъхирнопазирро чун тақозои замон ба миён гузошт. Иқтисодии иқтисодӣ ва мудофиявии мамлакатро фақат дар заминаи тезонидани прогресси илмю техникаи боз ҳам мустаҳкамтар кардан ва истеҳсолотро ба дараҷаи талаботи рӯз мувофиқ баланд бардоштан мумкин аст.

Дар Мағрузаи сиёсии Қотиби Генералии ҚМ КПСС Михаил

¹ Ҳақиқати ҳаёт, идеалҳои олии социализмро мустаҳкам гардонем. Душанбе, «Ирфон», 1984, сах. 12—13.

Сергеевич Горбачёв программан амалиёти микёсан таърихӣ ифода ёфта, тафаккури назарию амалии партия таҷассум гардидааст. Ин рӯхияи пурҷӯшу хуруши эҷодӣ аз Пленуми апрелии (1985) КМ ибтидо гирифта, ҳамаи коммунистон ва коллективҳои меҳнатиро ба ҷунбишу тақон овард. Ба Маъруза часорати эҷодӣ дар гузориши масъала, муносибати навоварона ба ҳалли онҳо ҳос буда, онро ғамхорӣ барои беҳбудии мардуми советӣ фаро гирифтааст. Маърузан сиёсии Комитети Марказӣ, ки дар инкишофи идеяҳои В. И. Ленин саҳми арзанда аст, дар роҳи пешрафти мамлакати советӣ роли сафарбаркунанда мебозад.

Дар ин шароити пуришодати муқобилати ду идеология, муҳолифати ду системаи давлатӣ — социалистӣ ва капиталистӣ, ки империализм бар зидди социализм ба вайронкорҳои идеологӣ роҳ дода, диверсияи психологиро вуҷъат медиҳад, роли сарватҳои маданӣ, махсусан санъату адабиёт бағоят меафзояд. «Партия, — мегӯяд М. С. Горбачёв, — дониш, таҷриба, диловарии фаъолони идеологии худро хеле қадр мекунад... Солимии ахлоқи ҷамъият ва иқлими маънавия, ки одамон дар он зиндагӣ мекунанд, ба андозаи зиёд аз вазъи адабиёт ва санъат муайян мешавад.»¹ Вале таҷассуми образи одами ҷаҳони нав, ватандӯсти ватани худ, интернационалисти ҳақиқии баркамол бо саҳлангорӣ, «пурнависии дабдабаноқ ва кофтуковии майда-чуйдаҳои маишӣ, замонасозӣ ва корҷалонӣ» муяссар намегардад. «Ҷамъият аз нависанда, — мегӯяд М. С. Горбачёв, — кашфиёти бадеӣ, ҳақиқати зиндагиро интизор аст, ки ин ҳамеша моҳияти санъати ҳақиқист... Фақат адабиёт — адабиёти идеявӣ, бадеӣ, халқӣ одамони поквичдону кавируҳеро тарбия мекунад, ки бори гарони замони ба дӯши худ гирифта метавонанд.»²

Одамияту одамигарӣ, маданияти баланди муошират ва олиҳимматӣ, хоксорӣ ва алломагӣ — сифатҳоианд, ки ба ҳусну зебоии сандии шахс вобастааст. Ин ҷиҳатҳои хуби наҷибонаро парваридан, ки ҳосияти санъату адабиёт аст, КПСС ба истеъдод, ба ҷустуҷӯи бадеӣ ғамхорона ва боилтифот муносибат карда, дар таҳрири нави Программа овардааст: «Эстетика касро ба қор шавқманд ва дилғарм мекунад, одамо роҷиб мегардонад ва рӯзгори вайро зебу оро медиҳад»³. Санъату адабиётро лозим аст, ки — гуфта шудааст дар Программа, — «ба маиши халқ, коммунизм хизмат кунад, барои миллионҳо нафар одамон сарчашмаи сурури илҳом гардад, азму ирода, ҳиссиёту тафаккури онҳоро ифода намояд, ба тақомули идеявӣ ва ҳушахлоқии онҳо фаъолонро мадад расонад... Маданияти советӣ ба ҳамфикр ва қарин шудани халқҳо кӯмак мекунад, дар мубориза бар зидди империализм, реакция ва ҷанг фаъолонро иштирок менамояд»⁴.

¹ Горбачёв М. С. Маърузаи сиёсии Комитети Марказии КПСС ба съезди XXVII Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ. Душанбе, «Ирфон», 1986, саҳ. 121.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 121—122.

³ Программаи Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ. «Тоҷикистони советӣ», 1986, 7 март, саҳ. 7.

⁴ Ҳамон ҷо.

Ин ҳама қарору нишондодҳои Партия, ки на танҳо ба адабиёти бадеӣ, ба илми адабиёт — адабиётшиносӣ низ чун як соҳаи санъат дахл дорад, дастури фаъолияти ҳаррӯзаи мунаққидону адабиётшиносон аст. Адабиётшиносии советӣ, аз ҷумла адабиётшиносии тоҷик ба таҷрибаи бузурги маданияти инсоният, ба ақидаю дониши мутафаккирони мунавварфирои халқу миллатҳо ва махсусан, ба таълимоти революционии марксизм-ленинизм ва нишондодҳои Партия тақвия намуда, рӯ ба тараққӣ мепардозад.

6. ХУСУСИЯТИ ИДЕОЛОГИИ САНЪАТУ АДАБИЁТ

Адабиёт — шакли шуури ҷамъиятӣ

Дар боло қайд шуд, ки фақат дар таълимоти Маркс, Энгелс ва Ленин онд ба эстетикаи материалистӣ ҳаматарафа бо далелу бурҳон таҳлилу тасдиқ гардид, ки эҷодиёти бадеӣ бо ҳаёти ҷамъиятӣ, бо муборизаи идеологӣ алоқаи мустақкам дорад.

Барои ҳамаи **шаклҳои шуури ҷамъиятӣ** — сиёсат, илм, панду ахлоқ ё санъат, меомӯзад марксизм-ленинизм, ду хусусияти хос хarakterноқ аст: онҳо — инъикоси ҳаёти ҷамъиятӣ буда, ҳамчун воқеаҳои дарки воқеият хизмат мекунанд ва дар айни замон қобилияти таъсири мутақобила ба ҳаёти ҷамъиятӣ доранд. Шуур, гуфтааст Ленин, на танҳо инъикоси менамояд, инчунин бунёдқори олам аст. Ин хусусиятҳои асосии шуури ҷамъиятӣ, бо вучуди нисбатан мустақилии ҳар яки ин шаклҳо, ба соҳаи махсуси фаъолияти маънавӣ ба мисли санъату адабиёт низ дахл доранд.

Пеш аз он ки ба вазифаи идеологии адабиёт гузарем, бояд маънои идеологияро донем. **Идеология** ба маънои луғавиаш аз таркиби калимаҳои юнонӣ *idea* (тасаввур, мафҳум) ва *logos* (суҳан, илм) ташкил ёфтааст. **Идеология** ба маънои истилоҳиаш — ҷамъбасти як системаи мафкураи сиёсӣ, маънавӣ, динӣ, бадеӣ ва фалсафӣ аст. **Идеология (мафкура)** — маҷмӯи фаҳмишхоест, ки одамон дар ҳаққи ҷамъият ва табиат доранд. Ҳар як идеология инъикоскунандаи шароитҳои ҳаёти моддӣ ҷамъият ва сохти иқтисодии муайян буда, дар айни замон ба тараққиёти ҷамъият таъсир мегузорад.

Идеология ду ҳел мешавад: 1. Идеологияи пешқадам (прогрессивӣ), ки боиси инкишофи революционии ҷамъият мегардад. 2. Идеологияи иртиқой (реакционӣ), ки вай ба пешравии ҷамъият ҳалад мерасонад. Мисоли идеологияи пешқадам идеологияи синфи коргар аст, ки таълимоти революционии марксизм-ленинизмро ба худ дастур медонад. Мисоли идеологияи иртиқой идеологияи феодалӣ ва буржуазӣ аст.

Идеология ба базиси иқтисодӣ тақвия дошта, дар айни ҳол ҳамчун барсохт (надстройкаи) ба инкишофи ҷамъият таъсир мегузорад. Идеология ба назарияҳои нави ҷамъиятӣ бо мурури замон дастраси омма гардида, ба қувваи ҷиддие мубаддал меёбанд ва боиси пешравии ҷамъият мешаванд; онҳо мардумро ба сарнагунии қувваҳои ақибмондаю аз байн рафтаистодаи ҷамъият сафарбар ва ташкил менамоянд. Дар дунёи ҳозира ду идеологияи ба ҳам зид дар муборизаанд: идеологияи социалистӣ ва идеологияи буржуазӣ. Хис-

латҳон ҷудошавандан идеологияи буржуазияи ҳозира — парвариши ғояҳои идеализм, талқини дину хурофот ва ҷаҳолатпарастӣ, тарғиби миллатчиғӣ ва иркпарастӣ, ташвиқоти космополитизм (ватанбезорӣ) ва ҷангҷӯӣ мебошад. Бар хилофи ин, идеологияи социалистӣ ғояҳои сулҳу амният, илму эҷодкорӣ, меҳнати бунёдкорона, идеяҳои ватанпарварӣ ва интернационализми пролетарӣ, дӯстии халқҳо ва дигаргунсозии революционӣ ва коммунистии ҷамъиятро мепарварад.

Вазифаи идеологияи адабиёт

Адабиёти бадеӣ ҳамчун соҳаи идеология, ки категорияи барсохтӣ аст, ба монанди илмҳои фалсафа, таърих, иқтисодӣ сиёсӣ, ҷамъиятшиносӣ ва ғайра барои тарбияи рӯҳияи одамон роли хеле муҳим мебошад. Адабиёти бадеӣ ба воқеаҳои ҳаёти бетараф набуда, бо воситаи образ ғояро ифода менамояд. Одам аз зиндагӣ таъсир гирифта, ҳамеша кӯшиш мекунад, ки дар навбати худ ба ҳаёт ва табиат таъсир расонад. Нависанда дар тасвири воқеаҳои мусбату манфии рӯзгор, дар тасвири инсон ва қору кирдори ӯ аз нуқтаи назари муайян майл ва таваҷҷӯҳи худро ба як воқеа ва нафраташро ба воқеаи дигар изҳор мекунад. Ҳамин тавр нависанда дар асари бадеӣ маънафӣ ва шавқу ҳаваси одамо ро тасвир карда, ба ин васила ба ирода ва ҳиссиёти хонанда таъсир мебахшад. Аз ин маълум мегардад, ки асари адабӣ ба мисли тамоми соҳаҳои идеология на танҳо ба инъикоси воқеият, инчунин ба дигаргунсозии ҳаёти ҷамъиятӣ қодир мебошад.

Ф. Энгельс дар яке аз мактубҳоиаш ба Маргарет Гаркнесс дар бораи эҷодиёти Бальзак¹ навишта буд, ки ӯ аз романҳои Бальзак «ҳатто аз ҷиҳати тафсилоти масъалаҳои иқтисодӣ назар ба китобҳои ҳамаи... таърихшиносон, иқтисодчиён ва статистикҳои мутахассиси ин давра, бисёртар дониш»² гирифтааст. Ин суханони Энгельс ба аҳамияти таълимию тарбиявии адабиёт ҳамчун ҳодисаи идеологӣ нисбат дорад.

В. Г. Белинский муборизи матини зидди ҳокимияти подшоҳии рус ва сохти крепостнойдорӣ шинохта шудааст. Ӯ ба ҳар ҳодисаи гуворои ногувори замонаш фикру муносибати худро ошкоро изҳор мекард. Гоголь бо вучуди нависандаи реалист ва ҳаҷвиависи бузург буданиаш ба баъзе саҳву хатоҳо роҳ дода буд. Ӯ ба китоби 2-юми «Ҷонҳои мурда» аз нуқтаи назари дину шарият нисбат ба шохӣ оқилу адолатпарвар баъзе эътиқодмандиҳо изҳор карда буд. Белинский ин гуна ҳатойи авфнопазири нависанда ва мавқеи нодурусти ӯро дар мактуби машҳури худ ба Гоголь саҳт танқид кардааст. Белинский ба Гоголь чун ба муаллифи «Муфаттиш» ва «Ҷонҳои мурда» (китоби якуми он) мадҳу сано гуфтааст, чунки эътирози пурғзаби нависанда ба муқобили бедодгарии ҷолимон бо афкори пешқадами ин давра наздик буд. Аммо дар айни ҳол мунаққиди бузург аз рӯи виҷдонӣ покаш бар зидди ақидаҳои нодурусти Гоголь, ки дар китоби дуҷоми «Ҷонҳои мурда» ифода

¹ Оноре де Бальзак (1779—1850)— нависандаи машҳури ҳақиқатшигори Франция.

² Маркс К. и Энгельс Ф. О литературе. М., 1958, стр. 73.

да ёфтааст, набаромада наметавонист. В. И. Ленин мактуби Белинский ва аҳамияти бузурги таърихӣ онро қайд карда навишта буд: «Мактуб ба Гоголь» ном асари машҳури ӯ, ки фаъолияти адабии Белинскийро ҷамъбааст намудааст, яке аз беҳтарин асарҳои матбуоти ғайри цензуравии демократие буд, ки то ҳанӯз дорон аҳамияти бузурги ҳақиқӣ мебошад»¹.

В. И. Ленин дар масъалаи баҳо додани фаъолияти нависандагон сифати намоёну умдан ҳар яки ононро муайян карда, баҳои умумии эҷодиёташонро талаб мекард. Муносибати худӣ Ленин баърон муайян кардани арзиши эҷодиёти Герцен, Лев Толстой, Достоевский ва Горький хеле ҷолиби диққат аст.

Романи Горький «Модар» асарест, ки дар он зиддиятҳои муайяни ҷамъияти ибтидои солҳои 1900, ҳаракати коргарӣ, фаъолияти революционӣ, амалиёти ҳукуматдорони подшоҳӣ ва ғайра акс ёфтаанд. В. И. Ленин, К. Е. Ворошилов ва дигар революционерони пролетарӣ ба ин асари Горький баҳои аъло дода, дар сари вақт (дар соли 1907) ба вучуд омадани онро баърон тарбияи насли наврас аини муддао донистаанд, аҳамияти таъсирбахшии онро ба ҳаракати коргарон дар рӯзҳои задухӯрди бошиддати революционӣ таъкид намудаанд.

Романҳои С. Айни «Дохунда», «Ғуломон», повесть ва «Еддештоҳ»-и ӯ, манзума ва достонҳои А. Лоҳутӣ, П. Сулаймонӣ, асарҳои М. Турсунзода «Қиссаи Ҳиндустон», «Ман аз шарқи озод», «Садон Осӣ», «Аз Ғанг то Кремль», асарҳои М. Миршакар, Ҷ. Икромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, Бокӣ Раҳимзода, Мӯъмин Қаноат ва дигарон на фақат дар мамлакати мо, балки нигунии берун аз он дар қатори эҷодиёти санъаткорони ҳамаи адабиётҳои миллии советӣ роли бузурги таълимию тарбиявӣ мебозанд. Халқҳои мазлуми Шарқи хориҷӣ аз осори қаламкашони тоҷику ўзбек, туркману қирғиз ва казоқ таълим гирифта, ба он сарфаҳм мераванд, ки ин халқҳо бо кадом усул бар зидди эҳсонҳои худ мубориза сар карда, занҷири асоратро гусистаанд ва ҳаёти нави саодатмандонаи худро ташкил намудаанд.

Инак, назарияи адабиёти советӣ давоми беҳтарин анъанаҳои тафаккури эстетикӣ пешқадами ҷаҳон ва СССР мебошад. Вай дар даврони сохтмони васеи коммунизм вазифаҳои нави ба навро яққол бо эҷодиёти бадеӣ иҷро мекунад. Дар ин қору муборизаи назарияи адабиёти советӣ идеологияи коммунистӣ ва қарору нишондодҳои Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ дастури бебаҳо мебошанд.

Назарияи адабиёти советӣ дар мубориза ба муқобили назарияҳои ба марксизм-ленинизм бегона обутоб ва илқишоф ёфтааст. Адабиётшиносони буржуазӣ таърихи адабиётро аз таъсири ҳаёти ҷамъиятӣ берун мешуморанд. Онҳо назарияи «санъат баърон санъат» ва «санъати соф»-ро пеш ронда, даъво мекунанд, ки адабиёт ҷамъун санъати нафис гӯе ба ҳаёти ҷамъиятӣ, ба муборизаи синфҳо ва партияҳо алоқа надорад. Адабиётшиносҳои буржуазӣ, мах-

¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 20, сах. 255.

сусан советишносҳои советиношинос дар зарфи солҳои 60—80 «сохирати», яъне барҳам хӯрдани умуман «идеология»-ро эълон карда, дар боран як навъ санъату адабиёти беидеяӣ, бемақсаду бемаслак сухан меронанд. Ин гуна ақида ва назарияҳои бемасъулиятонан ҷанобони буржуазӣ дар асл реакционӣ буда, хонандан оммавиرو ба пессимистӣ меоранд, вале ба манфиати синфҳои истисморкунанда хизмат мекунанд.

В. И. Ленин дар мақолаи машҳури худ «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» навиштааст: «Дар ҷамъият зиндагӣ карда истода, аз ҷамъият озод будан мумкин нест. Озод будани навишанда, рассом ва актрисаи буржуазӣ — вобастагӣ рӯйпӯшшудаи (ё риёкорона рӯйпӯшшавандаи) онҳост ба соҳибони ҷуволи пул, ки худро ба ин соҳибон мефурӯшанд ва аз онҳо нафақа мегиранд.

Ва мо, социалистон, ин риёкориро фош мекунем, вывескаҳои қалбакиро қанда мебартоем, — на барон он ки адабиёт ва санъати ғайрисинфӣ ҳосил кунем (ин фақат дар ҷамъияти социалистии бе синф мумкин мешавад), балки барон он ки ба адабиёте, ки риёкорона озод буда, вале дар амал бо буржуазия алоқаманд аст, адабиётеро муқобил гузорем, ки ҳақиқатан озод буда, бо пролетариат *рӯйро*ст алоқаманд бошад»¹.

Адабиёти сермиллати советӣ, ки тараққии анъанаҳои революционии адабиёти пролетарӣ мебошад, таълимоти дохилан Ленинро ситораи роҳнамои амалиёти худ доништа, ба манфиати халқу Ватан пайваста хизмат мекунад. Адабиётшиносии советӣ дар мубориза бар зидди назарияҳои «ҷараёни ягона» («единый поток»), «муглакнависӣ» (абстракционизм), «зиддитарихият» (антиисторизм), шаклпарастӣ (формализм), объективизми буржуазӣ, космополитизм (ватанбегӣ), панэронизм («ронипарастӣ») ва пантуркизм (туркипарастӣ) пухта шуда ба камол расидааст.

Навишандагонӣ санъаткорони советӣ бар зидди маҳдудияти шаклпарастон ва декадентҳо (афтодарӯхон), ки дар тасвири баёниҳои фикр ҳамеша тумтароқӣ, суханбозӣ ва сюжети душвори моҷароҷӯёнаро пеш мегиранд, муборизаи беамон бурда, одамони советиро бо асарҳои ғаммазмуну баландғояи худ тарбия мекунанд. Мунаққидони советӣ аз мавқеи таълимоти революционии марксист-ленинӣ ҳар гуна ревизионист ва ҷараёнбозиро фош намуда, дар масъалаи мундариҷаи олин ҳаёти мо, шакли адабии бадеӣ ва санъату маҳорати асарҳои амиқи илмӣ ба вучуд оварда, моҳияти бузургӣ таърихӣ адабиёти советиро нишон медиҳанд. Намунаҳои шоистаи таҳқиқи ягонагии мазмуну шаклро ба мо В. И. Ленин, А. В. Луначарский, А. М. Горький, С. Г. Шаумян ва дигар адабиётшиносони коммунист таълим додаванд.

Фарқи адабиёти бадеӣ аз илм.

Адабиёти бадеӣ ҳамчун идеология назар ба илм хусусиятҳои хос дорад. Дар ҳолате, ки илм ҳақиқати ҳаётро ба тариқи ҷамъбастиҳои илмӣ ва бо

далелҳои маънавӣ ҷамъбаст мекунад, санъат ва адабиёт онро ба воситаи тасвири манзараю лавҳаҳои зиндаи воқеият, ба воситаи образҳои бадеӣ ба таври конкрет нишон медиҳад. **Образ ҳамчун**

¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 10, сах. 36.

макли дарккунии ҳаёт ва инъикоси фикри санъаткор аломати дарккунидан санъат ва адабиёт мебошад.

Донишмандон тасдиқ мекунанд, ки тафаккури инсон ду ҳел мебошад: тафаккури илмӣ ва тафаккури бадеӣ-эҷодӣ. Фарқи байни онҳо санъаткор, ба қавли Н. А. Добролюбов, дар ҳақиқат, ки ҳиссию абули шоир ва дақиқназарӣ мушоҳидакорӣ ӯ хеле тараққиёфта ва ҳаёлу фантазияи вай бойтар аст.

Адабиёти бадеӣ гоюгӯ эҳсосот, мақсадҳои иҷтимоӣ маънавӣ ва ҷавку ҳавасро узван ба ҳам меафзояд. Вай сарчашмаест, ки дар як вақт ҳам ба назар ҳиссиёт, ҳам ба қору кирдор ва ҳам ба тафаккури аҷиб инсон таъсир мегузорад. В. И. Ленин ба муносибати таҳлили романи Н. Г. Чернышевский «Чӣ бояд кард?» қайд намудааст, ки ин асар «дар тамоми умр қувваи оташфшонӣ» ӯро мебахшад, вай одамро ба ҳаҷон оварда, дилу қони ӯро гӯё чуқур шудгор мекунад ва водор менамояд, ки барномаи амалиёти ӯро мувофиқи идеалу пафоси муаллиф аз нав фикр карда бояд. В. И. Ленин ба романи Чернышевский баҳои баланд дода гуфтааст, ки нависанда на фақат чӣ кор карданро ба қонанда ҳиссият мекунад, балки чӣ гуна буданро низ қишон мебахшад, талаботи ӯро шуморо ба сӯи идеали эстетикӣ муайян бармеангезад.

Ин суханони В. И. Ленин доир ба романи Чернышевский дар ҳақиқат замон вазифаи бузург адабиёти бадеиро дар ташаккули рӯҳии одами ҷаҳонӣ қамъиятӣ ва орзуҳои некинишонӣ ӯ таъкид кардааст.

Зиндагӣ бо тамоми ҷузъу тафсилоташ ягона аст. Барои ба ҳушӯрӣ қомилу пухтан зиндагӣ расидан, ҳам ақлу хиради олимона ва ҳам фантазияи бон баландтарин зарур аст. Белинский навиштааст: «Меъёри барои илм ақл ва ҳуш лозим аст, барои эҷодиёт — фантазия ва фикр мекунанд, қорро бо ин тамои ҳал карда бошанд, ки онро ба архив супорем ҳам мешавад. Магар барои санъат ақлу ҳуш лозим нест? Магар қори олим бе фантазия пеш меравад? Нодуруст! Ҳақиқат дар ин аст, ки дар санъат фантазия қори ҷаҳонӣ дорад аввалро мебошад, дар илм бошад, ин қорро ақлу ҳуш мебошад. Албатта, қуни асарҳои назм ҳам мешаванд, ки дар онҳо қай аз фантазияи зӯри дурахшон дигар ҷе не дида намешавад; аммо ин барои асарҳои бадеӣ ақло қондан мумкин нест. Дар асарҳои Шекспир қас намедонад, ки бештар ба қай ҳайрон шавад — ба фаровонии фантазияи эҷодӣ ё ба фаровонии ақли ҳамамо фарогиранда. Қуни навиҳои илм ҳастанд, ки онҳо на фақат фантазияро талаб намекунанд, балки ин қобилияти фантазия метавонист ба онҳо зарар биёвад; аммо инро дар ҳақиқат илм умуман гуфтан мумкин нест»¹.

Чӣ нави ки дида мешавад, мунаққиди бузург дар ҷаҳонӣ қори олимона ҳам санъаткор сифат ва ҳусусиятҳои умумӣ мушоҳида менамояд. Олим дар ҳолате қамъбастиҳои илмӣ бароварда метавонад, ки агар соҳиби фантазия низ бошад, ҳамқуни шоир дар ҳақиқат ба ҳушӯрӣ умумӣ меояд, ки ба қай аз фантазия боз ба

¹ Белинский В. Г. Назаре ба адабиёти руси соли 1847, Душанбе, 1949, с. 44.

тафаккури чамъбасткунада соҳиб бошад. Белинский фарқи усулҳои кори олиму шоирро таъкид карда, барои тасдиқи фикри болонаш менависад: «Санъат тасвири ҳастӣ, олами дубора тақроршуда ва гуё дубора аз нав офаридашудае мебошад; оё вай як чизи ба сари худ танҳо, аз ҳама таъсирҳои ба вай бегонаи ҳастӣ ҷудо буда метавонад? ...Шаҳси шоир як чизи бе қайду шарте нест, ки алоҳида, берун аз ҳамагуна таъсирҳои беруна меистода бошад. Шоир пеш аз ҳар чиз одам, баъд гражданини сарзамини худ, фарзанди даврони худ аст. Рӯхи халқ ва даврон ба вай аз дигарон дида дигархелтар таъсир карда наметавонад»¹.

Доир ба таносуби шеърӣ илм дар афкори классикони форсу тоҷик низ андешаҳои рангин вучуд доранд. Ханӯз Амир Хусрав дар муқоссаи назму илм мартаба ва фазилати илмро нисбат бар назм баландтар доништа буд. Вале дар масъалаи зуд рафта расидан ба ҳонанда ва эътирофи он шеърро тарҷеҳ (бартарӣ) дорад меғӯяд: «Пас шеърро агар бар илм рӯҷхон (авло) гӯям, тарки адаб бувад...» *У* дар ҷои дигар қайд мекунад, ки «...хикмат дар ин ҷо ба маънии илм аст, пас дар ин сурат шоир ба маънӣ олим бошад».

Амир Хусрав дар охир ба қувваи маҳсули оламғирӣ шеър, вале бе илм ба қор наомадани он боварӣ дошта, эътиқодашро дар пайвастигҳои оғози ин тарик баён кардааст: «Пас дар ин сурат шеър болотар аз хикмат (илм) бошад ва хикмат дар таҳи шеър дохил бувад ва шоирро ҳаким (олим) тавон хонд, аммо ҳакимро шоир натавон набишт. Ва сеҳрро аз баён мефармоянд на баёнро аз сеҳр. Пас шоирро соҳир тавон гуфт ва соҳирро шоир натавон шумӯрд»².

Ин гуна ақида дар Шамси Қайс низ бо тамоми эътиқодмандӣ таъкид гардидааст. Барои исботи фикри ин донишмандон ва Белинский мисолҳои зиёдеро аз эҷодиёти нависандаю шоирони миллат ва замонҳои гуногун ҷалб кардан мумкин аст. Мо дар ин ҷо бо номбар кардани баъзе асарҳои нависандагону олимони муосирӣ тоҷик иктифо менамоем. Романи С. Айний «Ғулмон» ба таърихи зиндагии халқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XIX ва ибтидои асри XX, ба зиддияту муқобилаҳо, ба бедории шуури синфи онҳо бахшида шудааст. Дар бораи ҳаёт, тақдире таърихи халқҳои тоҷикӣ ўзбек ва умуман Осиёи Миёна аз асарҳои бисёр муаррихон, аз ҷумла аз китобҳои Б. Ғафуров «Таърихи халқи тоҷик», «Тоҷикон» ва аз «Таърихи РСС Тоҷикистон» ё асари ҷандҷилдан «Таърихи халқҳои Ўзбекистон» маълумот гирифта мумкин аст.

Ин маъхазҳо як мақсаду як мазмуноро ифода кардаанд. Вале ҳар яке онҳо мувофиқи талаботи қонуни адабиёти бадеӣ ва илмӣ таърих бо аслиҳа ва воситаҳои ҳосилҳои худ ба ҳалли масъала кӯшидаанд. Агар дар китоби таърих далелҳои мантиқӣ ва факту рақамҳо барои чамъбасти фикри олимони имконият фароҳам оварда

¹ Ҳамон ҷо, сах. 44—45.

² Ба тафсил ин афкор инг.: Бакоев М. Ҳаёт ва эҷодиёти Хусрав Дехлавӣ, Душанбе, 1975, сах. 240—265.

бошанд, дар «Ғуломон» одамони зинда ҳамчун образҳои бадеӣ бо ҳаракату амалиёт, бо зухури шавқу шодӣ, ғаму андӯх ва талошу задухӯрдҳо — бо тамоми ҳислатҳои типӣ ва индивидуалиҳои хонандаро ба ҳулосаҳо меоваранд. Чунин мисолро дар романҳои Р. Ҷалил «Одамони ҷовид» ва «Шӯроб», С. Улуғзода «Восеъ», дар асари сегонан Ч. Иқромӣ «Духтари оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» ва «Тахти воҷгон» ва дигарон равшан мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҳамин тавр, ба тариқи ҳамбаста гуфтан мумкин аст: илм ҳаётро омӯхта, ба одам дар интиҳоби роҳи дурусти зиндагии ӯ роҳнамоӣ мекунад; санъату адабиёт ҳаракат, сифату ҳислати одамиро тарбия карда, аз ӯ иродан ӯ ва кайфияту ҳаваси вайро дар роҳи амалу иҷрои идеалҳои олаш ба ҳаракат меорад. Агар бо шарҳи тафсири Арасту ғӯем: вазифани шоир — дар бобати он гуфтан аст, ки «доир ба имконпазирии воқеае аз рӯи эҳтимолият ё зарурият чӣ хоҳад рӯй дод», вазифани муаррих — дар бобати он гуфтан аст, ки дар ҳақиқат чӣ рӯйдодааст: «Бинобар ин назм, — менависад ӯ, — назар ба таърих фалсафитар ва ҷиддитар мебошад: назм ба кулл (умумият) дахл мекунад, таърих — ба вақдат (ягонагӣ)».

Чӣ тавр мебинем, дар асарҳои илмӣ бадеӣ барои инъикоси гузаштаи онҳо гап дар сари усули воситаҳои ифодаи мақсад мебошад. Забон барои асарҳои илмӣ агар воситаи исботи фикр бошад, дар адабиёти бадеӣ воситаи ба вучудорандан образ аст. Аз ин рӯ талаб карда мешавад, ки сухани бадени нависанда бояд ҳамеша возеҳ ва зинд бошад. Нависанда бояд доимо кӯшиш кунад, ки ҳодисоти зиндагиро ба назари хонанда намоён сохта, ба ҳисму ҷони ӯ таъсир бахшад. Чернышевский дар бораи тафовути санъат ва илм гуфтааст: «Мақсади асосии асарҳои олимон, он аст, ки дар бораи ягон ғайи маълумотҳои саҳеҳ диҳад, вале моҳияти асарҳои бадеӣ он аст, ки ба тасаввуроти хонанда таъсир бахшида, фикр ва ҳисси асосии ӯро бедор намояд...»

Фарқи адабиёти бадеӣ аз дигар намудҳои санъат

Адабиёти бадеӣ аз дигар намудҳои санъат ҳам бо усул ва тарзу тариқи эҷоди образҳо фарқ дорад.

Ба мафҳуми санъат ғайр аз адабиёт, боз санъатҳои рассомӣ, ҳайкалтаҷрошӣ (скульптура), меъморӣ (архитектура) мусикӣ, театр ва умуман санъати саҳнавӣ (хореография) ва ғайра дохил мешаванд. Ҳар кадоми онҳо дорои аслиҳа ва воситаи ифодаи худ аст. Чунончи, воситаи асосии рассомӣ барои офаридани расм мӯқалам ва рангу равшан буда, дар ҳайкалтаҷрошӣ корд, гач, рег ва ғайра; дар мусикӣ садои оҳанг, зарбу лаҳи, дар санъати саҳнавӣ ҳаракати дасту бадан (пантомима), имою ишораи (мимика) рӯй ва ҷашмону абрӯи воситаҳои ифодакунандаи мақсад мебошанд. Барои адабиёт забон воситаи асосӣ ва аслиҳаи яқдмдараҷавии суханвар ба шумор меравад. Қаломи бадеӣ худ аз худ не, балки ба воситаи эҷоди образҳо ва манзараи муайяни зиндагӣ мақсади матлубро баён мекунад.

Суратгирӣ (фотография), ки ҳар як объект ва предметро бе обуранг ва бе тобишу хоҳиши суратгир айнаи акс мекунад, аз

ҷумлаи санъат ва эҷодкорӣ ба шумор намеравад. Суратгирӣ ҳунари аст, на санъат.

Рассом ва ё ҳайкалтарош симо ва мучассаман одамонро дар расм ва ҳайкал офарида, ба туфайли тасвири қиёфа ва пайкари инсон, ҳолати вучуд ва ифодаи рӯю ҷашми вай вазъияти ботинии ӯро ба андеша мегирад. Рассом, мусаввир бо килки мӯъҷизаос, бо рангомезиҳои нақшин расми зебои ҳаёро мекашад ва манзараҳои дилфиреби табиатро ҷовидонӣ мегардонад. Рассомони мо-ниқалам бо шоҳасарҳои сеҳрангези худ дар тамоми замонҳо, дар тамоми кишварҳо нақша абадзанда гузоштаанд. Вале на рассом ва на ҳайкалтарош бо ин ҳама ҳунаромандӣ тамошобинро бевосита бо фикру ҳис ва олами нӣхону мураккаби персонаж шинос карда наметавонад. Онҳо таввасути намуди зоҳирӣ аёнӣ бинандаро фақат то як андоза бо ҷаҳони ноаёнӣ образ шинос менамоянд. Аммо шеър бар ҳилофи маҳдудияти санъатҳои рассомӣ ҳайкалта-рошӣ тамоми эҳсоси эҳтироси одамиро қомилан бо ҳамаи муракка-бияш ба тасвир мегирад.

Мусикӣ аз бисёр ҳусус ба назм наздик аст, аммо он ҳам аз адабиёт фарқ дорад. Мусикӣ монанди назм ба дилу ҷони шуна-ванда роҳ ёфта, тобишҳои нозуки ҳиссиёту кайфияти одамро фа-ро гирад ҳам, вале забони мусикӣ онд ба воқеа ва рафти ҳоди-саҳои инъикосшаванда тасаввуроти равшану пурра ба вучуд овар-да наметавонад. Ин вазифаро фақат каломӣ бадеӣ, сухани ада-бии тасвирӣ бачо меоварад.

Дуруст аст, ки санъати каломӣ бадеӣ ба мисли рассомӣ ҳай-калтарошӣ, рақсу бозии саҳнавӣ образ ва ё воқеаи бо он вобаста-ро якбора ба назари хонанда намоиш дода наметавонад ва ё му-сикӣ барин фавран таъсироти бевоситаи рӯҳӣ гузошта, ҷи нафъ ки меғоянд, «дилро якбора об карда» наметавонад. Вале каломӣ ба-деӣ ва сухани образнок ҳосияте дорад, ки маҳз ба шарофати он ҳуқуқи «тоҷи санъат»-ро ноил гардидааст. Образҳои, ки бо сухан офарида шудаанд, ҳам сифатҳои зоҳирӣ ҳам ботинӣ ва ҳам си-фатҳои аёнӣ ҳам асрори нӣҳони одамро равшан нишон медиҳанд. Каломӣ бадеӣ ва сухани образнок фикру зикр ва таҳайюлотӣ хо-нандаро ба назари эътибор гирифта, одамро дар асари адабӣ бо тамоми тақомулотӣ маънавӣ ва идеявӣ, бо муносибатҳои ҳарта-рафани ӯ бо ҷамъияту табиат акс менамояд. Бедарак нест, ки Бе-линский гуфтааст: назм унсурҳои ҷудогонаи ҳамаи намудҳои санъ-атро дар худ ҷамъ овардааст. Аз ин маълум мешавад, ки агар ҳар як намуди санъат як ҷиҳат ва як тобиши эҳсосоти инсониро нишон диҳад, адабиёти бадеӣ ҳамаи тарафҳои ҳислати сифатҳои одамро намоён мегардонад.

7. МАЗМУН ВА ШАКЛИ АДАБИЁТИ БАДЕИ

Мафҳуми мазмун
ва шакл

Мазмун ва шакл дар адабиёти бадеӣ чун дар тамоми соҳаи санъат яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад. Мазмун ва шакл истилоҳи фалсафист, мувофиқи таълимоти материализми диалектикӣ ҳосияти ҳар як ҳодисаи ҳаёт — табиат, ҷамъият ва шуурӣ инсонӣ мебошад.

Хар як предмети табиат дар баробари шаклу намуд мазмун дорад. Аз ҷумла набототро гирем. Дарахтони босамар бо меван худ боиси зисту зиндагӣ ва саломатии одамон мешаванд, дарахтони бебор ба ғайр аз соя афкандан ва салқинӣ муҳайё кардан дар ҳавои гарм боз кайфият ва сиҳатӣ мебахшанд: онҳо одам ва умуман ҷисмҳои зиндан рӯи замиро ғайзу ҳавои тоза (кислород) бахшида, ҳавои губорнок — газҳои туршиовар (углекислый газ)-ро фуру мебаранд ва монанди инҳо. Ҳамаи ин сифати дарахтон мансуби мазмуни онҳост. Шаклашон бошад дар ҳар замон ва дар ҳар қитъа гуногун буда, ба муҳиту шароити муайян мутобиқ аст. Ҳайвоноти низ шаклу мазмуни хосе дорад. Одам ҳамчун маҳсули олии табиат ин хусусиятҳои шаклу мазмуно равшантар ба худ таҷассум кардааст.

Инак, мазмун — моҳияти ягон ҷисм ё предмет, асоси ягон воқеа ё ҳодиса мебошад. Шакл — тарзи ифодаи мазмун аст, ба ибораи дигар, намуди зухуроти моҳият мебошад. Маркс шакло ифодаи ҳаёти ботинии мазмун мешуморад.

Мазмуни асарҳои адаби

Санъат ва адабиёт чун як ҳиссаи маданият ба категорияи фалсафии иҷтимоӣ дохил шуда, аз мазмун ва шакл иборатанд. Ҳаёти воқеӣ, зиндагии ҷамъият ба мазмуни адабиёт далolat мекунад. Шакл — воқеаҳои тасвирию баёнӣ, ки суҳанвар бо ёрии онҳо ин мазмуно идеяи асарии адабию ифода мекунад. Вале, чунон ки В. И. Ленин нишон додааст, санъату адабиёт, назар ба дигар соҳаҳо, бештар ба вусъати фантазияю фикр ва шаклу мазмун эҳтиёҷ доранд. Бинобар ин, ба қавли В. И. Ленин, осори бадеӣ даъвои он надорад, ки вайро чун воқеият эътироф намоянд. Санъату адабиёт худӣ ҳаёт набуда, балки инъикоси эҷодии он аст. Аз ин рӯ мазмуни санъату адабиёт воқеиятест, ки санъаткор, аз як тараф, аз мавқеи ҷаҳонибинию таҷрибаи зиндагӣаш дида идрок кардааст ва аз тарафи дигар, мувофиқи хусусиятҳои жанрию намуди санъати баргузидааш, эҷодкорона акс намудааст.

В. Г. Белинский навиштааст, ки мазмуни санъати ҳақиқӣ чун «худӣ воқеият» беинтиҳост.

Мазмуни романи С. Айни «Дохунда» инъикоси эҷодии ҳаёти халқи тоҷик дар арафани Революцияи Кабири Октябр буда, дар он соҳу усули ҷамъияти синфӣ, ҳукумравонии ситаму истисмор ва муборизаю талоши халқи меҳнаткаш барои озодӣ ба таҳлил омадааст. Ин мазмун ва идея ба воқеаҳои табиат ва ҳислатҳои ҷудогонаи намоишдагонии табақаҳои гуногуни ҷамъият, бо рафтору кирдор, урфу одат, забону услуби хоси онҳо ва ғайра тасвир ёфтааст, ки ин ба шакл тааллуқ дорад.

Мазмуни адабиёти бадеӣ ба хусусияти синфӣ соҳиб аст. Зеро ки вай ба шахсият ва дунёфаҳми санъаткор алоқаманд мебошад. Мазмуне, ки дар фикру зикри нависанда ҷо гирифт, бо ғалбаи ақлу идрокӣ шахсӣ — субъективӣ ё бехта шуда, барои баёнӣ худ шакли муносиб металабад. Ин мазмуни зиндагӣ, соҳи, дар асарии адаби мувофиқи завқи прогрессивӣ ва ё ақидаи реакционӣ нависанда ҷараён меёбад. В. Белинский дар мақолаҳои «Назаре

ба адабиёти руси соли 1846», «Назаре ба адабиёти руси соли 1847», Н. Чернышевский дар мақолааш «Оид ба садоқат дар танкид» икдоми субъективии муаллифро дар офаридани мазмуни эҷодиёти санъат гаштаву баргашта таъкид кардаанд.

Субъект-шахс дар асари бадеи ҳудӣ санъаткор аст. Объект — иштирокчиёни асар ва воқеаҳои зиндагист. Чӣ қадар донишу малакаи суханвар бой, васеу амиқ ва ҳарчониба тараққиёфта бошад, ҳамон қадар асар ба ҳақиқат наздик ва моломоли ақидаҳои фалсафӣ, инсондӯстӣ ва ҳалқият мебошад. Чунинанд осори Шекспир, Пушкин, Л. Толстой, Горький, Шолохов, Рӯдакӣ, Ҷомӣ, Айнӣ, Турсунзода, Айтматов, Ғамзатов, Кугультинов ва дигарон. Безаволлии эҷодиёти ин санъаткорон на фақат дар заковатмандиаш, инчунин дар таъсири нуфузи онон ба ҳодисаҳои ҷамъиятӣ мебошад. Асарҳои нависандаи бузург бо эътибори мазмуни худ доираи субъективии (шахсияти) муаллифро васеъ менамояд. Мурочиат ба ақидаҳои шахсии объективии Ҳофиз, Ҷомӣ, Л. Н. Толстой, О. Бальзак дар эҷодиёташон исботи ин муддаост.

Мазмуни санъату адабиёти социалистӣ бар ҳилофи мазмуни эстетикаи буржуазӣ идеал ва мундариҷаи эҷодро на дар ғояҳои илоҳӣ ва муқаддасот, балки дар ҳаёти реалӣ одоме, ки сарчашмаи ғонани инъикоси бадеист, ҷустуҷӯ мекунад. Мазмуни адабиёти советӣ, ки бо ҷаҳонбинии санъаткор ғонани узви дорад, идеяҳои пешқадам ва задухӯрдҳои революциониро барои бахту саодати халқ ифода мекунад. Шакле, ки ин мазмуни солиро акс менамояд, ба мундариҷаи он қомилан мувофиқ омада, аз ҳам ҷудой надорад.

Ба ҳамин тарик, мазмуни асари адабӣ — ҳақиқати зиндагист, ки нависанда онро дар тафаккур ва эҳсосоташ амиқ дарк намуда, мувофиқи ҷаҳонбинӣ ва идеалҳои ҷамъияти эстетикӣ дар осори бадеӣ инъикос мекунад.

Санъату адабиёт ҳаётро ҳаматарафа нишон медиҳад ва нишонаҳои аломатҳои рангини онро ошкор менамоянд. Дар асари адабӣ бисёр ҷиҳатҳои неку бади зиндагӣ ба ҳам муттаҳид гардида, ҷамъбасти бадеӣ меёбанд. Назари нависанда нисбат ба ҳодисаҳои атрофи акноф тасодуфӣ нест. Зеро ҳудӣ ҳаёт ва воқеаҳои зиндагӣ дар асл дорони ҳамин гуна ҳосияте мебошанд. Мана ҳамин имтизоқи (синтези) ё омезишу ғудозиши тарафҳои ғуноғуни зиндагӣ ба санъаткор имконият медиҳад, ки ӯ ҳаётро дар ғонаниаш нишон диҳад.

Он нуктае, ки тарафҳои ғуноғуни ҳаёт дар атрофи вай муттаҳид ва омехта тасвир мешаванд — инсон ва тамоми муносибатҳои мураккаби ӯ бо ҷамъият ва табиат мебошад. Маркс ҳам ҳосиятҳои боғии инсонро ба назар гирифта, ӯро чун «мачмӯи муносибатҳои ҷамъиятӣ» баҳо додааст. Инсон, ки аз ҷамъият сабақ омӯхта, таъсири тарбия мегирад, чун шахси ҳисқунанда, фикркунада ва амалқунанда ҳамеша дар маркази тасвири осори адабии бадеӣ меистад.

Нахустин бор инсон дар санъату адабиёти Чин, Миср, Хинди

қадим 3—4 ҳазор сол пеш ва дар адабиёти қадимини форсу тоҷик сонитар ҳамчун объекти тасвир қарор ёфта буд. Дар адабиёти Юнони Қадим ва Рим ду ним ҳазор сол пеш, мувофиқи тасдиқи В. Г. Белинский, инсон пурратар дар санъату адабиёт мавқеъ ишғол менамояд. Ҷангномаҳои бузурги Ҳомер — «Илиада» ва «Одиссея», асарҳои драматикӣ фочивии Эсхил, Софокл ва Еврипид, маъракаи Аристофан шаҳодати равшани ин иддао мебошанд. Одам, завқи ӯ ва муборизаи ӯ барои Ватан, шараф ва манфиатҳои ҷамъиятиаш аз он замон сар карда ҳамчун объекти беивази тасвири бадеи қарор мегиранд.

Арасту ин хусусиятҳои адабиётро ба тариқи назарӣ тасдиқ намуда, дар асари худ «Поэтика» қайд карда гуфтааст, ки предмети асосии тасвир на табиат, балки инсон мебошад. Дар адабиёти Осиёи Миёна ҳам инсон зиёда аз 2 ҳазор сол пеш ҳамчун персонаж дохил шудааст. Дар образҳои қаҳрамонӣ, паҳлавонӣ ва пешвоӣ хикояҳои афсонавӣ ва дostonҳои қаҳрамонӣ муборизаи ҳақиқии одам бар зидди офатҳои табиӣ, азхуд кардани оташ, оҳан, ром кардани ҳайвонот, заминдорӣ ва ғайра нишон дода шудааст. Номҳои Шерак, Қаймарс, Гаршасп, Зол, Рустам, Зарина, Барзу, Исфандиёр, Сиёвуш, Ҷамшед, Фаридун, Заҳҳок, Қован Оҳангар ва дигарон аз муборизаҳои доимии байни некию бадии мардум хотирнишон мекунаанд. Ба қавли К. Маркс, ҳамагон қадим дар мифология (асотир) ва дostonҳои қаҳрамонӣ бори дигар таърихи гузаштаи худро ҳаёлан аз сар мегузаронданд.

Барои Чернышевский ҳам ҳаёти инсон «ягона предмети асосӣ, ягона мазмунӣ назм» мебошад. М. Горький ин фикро тараққӣ дода хеле аниқ гуфтааст: «Материали адабиёти бадеи — инсон аст». Нависанда, мувофиқи суҳбатҳои Горький «бо масолеҳи зинда, бо одамон» сару кор дорад. Ӯ тақлиф кардааст, ки адабиётро «инсоншиносӣ» номанд. Аз ин ҷост, ки ба нависандаи советӣ номи «инженери рӯҳи одамизод» бахшида шудааст.

Роли инсон, қаҳрамон дар осори бадеӣ ҷунун зӯбда аст, ки ҳангоми ном бурдани санъаткорон — Пушкин, Л. Толстой, Горький, Фирдавсӣ, Низомӣ, Ҷомӣ, Навоӣ, Айнӣ, Турсунзода, Иқромӣ, Ғ. Абдулло, Қаноат, Ҷавран образҳои эҷодкардаи онон ба хотир мебарсанд. Образҳои Татьяна, Ленский, Онегин, Борис Годунов бо номи эҷодкори онҳо — Пушкин саҳт алоқаманд аст. Бо ном гирифтани Анна Каренина, Вронский, Катя Маслова, Андрей Болконский, Пьер Безухов, Левин ва дигарҳо симони нависандаи барҷастаи рус Лев Толстой, бо номи Артамоновҳо, Клим Самгин, Власовҳо, Алёша ва дигар кӯдакони А. М. Горький ё бо образҳои, Одина, Едгор, Сафар-ғулом, Ятим, Мулло Амон ва ғайра симони устод Садриддин Айнӣ дар пеши назар намоён мегардад. Номҳои зикршуда ва бисёр дигар бинобар он образ шинохта шудаанд, ки муносибати мураккаби сиёсӣ иҷтимоии давраи муайяни таърихро дар худ таҷассум овардаанд.

Ин ҳама нишон медиҳад, ки дар маркази эҷодиёти бадеи инсон, ҳислатҳои инсонӣ, манфиатҳои синфи одамон меистад. Вале на-

висанда бо ҷаҳонбинию партиявӣи эҷодиёташ дар офариниши типҳои адабӣ роли муҳим мебозад.

Дар боран адабиёт ва объекти асосии тасвири он нависандагонӣ замони муҳталиф дар асоси таҷриба ва ақидаашон фикрҳои хуб гуфта, ба ҳулосаҳои гаронбаҳо омадаанд. Масалан, Бальзак адабиётро «таърихи дилу ҳисси инсон» донистааст. Л. Толстой навиштааст, ки ӯ барои худ «ҳаёти рӯҳие»-ро, ки дар лаҳзаҳои гуногуни зиндагӣ баён намудааст, асоси «фаъолияти нависандагӣ»-и худ медонад.

Инак, инсон барои санъаткор предмети асосиест, ки ӯ бо ёрии вай ҳаёти воқеиро пурра инъикос менамояд. Ба иборан дигар, нависанда ҳаман тарафҳои рӯзгор, ҳаман мураккабии муносибатҳои ҷамъиятиро ҷӣ тавре ки онҳо дар зиндагӣ конкретӣ инсон зоҳир мегарданд, ҳамон тавр, аммо бо қонунҳои муайяни бадеӣ-эстетикӣ нишон медиҳад.

Адабиёт ҳамеша дар қўшиши он аст, ки одамо ҳарчониба тасвир намояд: дар зиндагӣ, дар истехсолот, яъне дар ҳаёти шахсии ҷамъиятӣ ва ғайра. Ҳамин лавҳаҳои ҷудогонан ҳаёти инсон, ки дар асари адабӣ ба ҳам муттаҳид мешаванд, образном дорад. Нависанда бо воситаи образҳо рафтори кирдори, ҳолати рӯҳӣ (хурсандӣ, маъюсӣ, маҳзунӣ, ҳаяҷон) ва дигар лаҳзаҳои ҷудогонан ҳаёти одамо акс мекунад.

Бояд қайд кард, ки инсон на танҳо предмети тасвири санъати адабиёт аст. Яққатор илмҳои табиатшиносӣ ва ҷамъиятшиносӣ монанди таърих, психология¹, этнография², антропология³ ва монанди инҳо низ бо омӯзиши инсон ва табиати ӯ кордор ҳастанд. Вале хусусиятҳои бадеии омӯзиши инсон аз тарзи омӯзиши илм қатъиян фарқ дошта, ба инъикоси ҷиҳатҳои фардӣ ӯ дахл дорад. Рӯҳия, дунёи зоҳирию ботинии одам ва амалиёти муносибатҳои мураккаби ӯ дар санъати адабиёт ба воситаи образ ва калом бадеӣ баён мегардад. Дар ин бора дар бобҳои «Фарқи санъати илм» ва «Образи бадеӣ» васеътар муҳокима меравад.

Адабиёт, ки зиндагиро меомӯзонад, дар тасвири процесҳои ҳаёт ва инсон ба бисёр саволҳо ҷавоб меҷӯяд ва ба таври аёнӣ нишон медиҳад, ки кадом рафтори одам хубу қобили ибрат аст ва кадом рафтори ӯ аз талабу одоби ҷамъият берун аст.

Адабиёти бадеӣ ба мисли дигар намудҳои санъат ин вазифаи муҳимми худро бо қомилан риоя кардан ва пос доштани қонунҳои эстетикӣ (хусусан) адо менамояд. Дар ҳар замон инсонӣ зебою часур, бомаданият ва ҳушодоб бо қадрамонҳои беназираш диққати аҳли ҷамъиятро ба худ мекашад. Аз ин рӯ эҳсосоти зебоипарастӣ қарихост, ки бо номи инсон марбут аст. Хусусан ва завқ бадеӣ ба гузаш-

Табиати эстетикӣ,
инсон ва адабиёт

¹ Психология — ҷиҳати рӯҳияшиносӣ, илми доир ба рӯҳияи инсон.

² Этнография — илмест, ки маншати, урфу одати халқҳо ва маданияти моддаи маънавии онҳоро меомӯзад.

³ Антропология — илмест, ки ҷиҳатҳои ҷисмонии инсонро таҳқиқ мекунад.

тағони мо ҳам хос буд. Едгорихон таърихӣи замонҳои мухталиф гувоҳи ин даъво шуда метавонанд. Чунонки Карл Маркс гуфтааст, одам оламо бо қонуни зебоӣ меофарад.

Зебоӣ ҷаҳони маънавӣи одамо оро медиҳад, ӯро илҳом мебахшад ва рӯҳбаланд менамояд. Вале сарчашмаи зиндагӣи инсон ва ҳусни ӯ меҳнатараст, аз ин рӯ зебоиро пеш аз ҳама бояд дар меҳнат ҷустуҷӯ кард. Зебоӣ ба воқеаҳои меҳнат аз ниҳонҳои олами табиат берун меояд ва мукамал мегардад.

Шоиро нависандагони номвари тоҷик С. Айӣ, А. Лоҳутӣ, М. Турсунзода, М. Миршакар, Ҷ. Иқромӣ, Раҳим Ҷалил, С. Улуғзода, Б. Раҳимзода, Ф. Муҳаммадиев, М. Қаноат ва дигарон дар осори худ ҳамеша фазилати маънавӣи инсон ва асосҳои зебоӣи ӯро дар одамониат ва меҳнату ҷамъиятидӯстӣ дидаанд.

Дар ин бора шоири ҷанговари тоҷик Ҳабиб Юсуфӣ дар шеърӣ «Тақия бар қорат қунӣ» хеле хуб гуфтааст:

Ту на он дилбар, ки факр аз зеби руҳсорат қунӣ,
Тақия бар зебоӣи рӯи ҷу гулзорат қунӣ.
Ту на аз он моҳруёӣ, ки пешӣи ошӣнон
Ноз бар ширинии лаъли шакарборат қунӣ.
Аз тамоми дилбарон болотарӣ аз он, ки ту
Нозу факру тақия бар донишу бар қорат қунӣ.
Ман фидои ҷашми ту, зеро ки мулки хешро
Посбонӣ бо инҳои ҷашми бедорат қунӣ...

Шароитҳои зиндагӣ, муҳити атроф ва маданияти маънавӣи он, меҳнати шуурона ва қобилияти фикркуӣи ҳамчун маҷмӯи мураккаби ҳиссиёти оӣ рафтору ташаккули ҳислатҳои инсонро муайян месозанд. Арасту мегӯяд, ки одам бо панҷ ҳис ба олам меояд. Он чи ки табиат ба инсон якҷанд ҳис ато кардааст, дар «Ахлоқи Носирӣ» низ қайд шудааст: босира (биноӣ, ҷашм), сомеа (шунидан), шомма (ҳисси бӯӣ), зонқа (ҳисси маза, таъм) ва ломиса (эҳсоси дарки ҳарорат — гармӣ ё сардӣ, дард — беморӣ, навозиш ва ғайра). Ин ҳиссиёти ҳисмҳои зинда, махсусан дар инсон ба мурури замон пайваста бо тарзу тариқи зиндагӣи ӯ ва асосан бо тақозои талаботи ҳаёти коллективона тараққӣ мекунад. Дар одами ҷамъиятӣ, — мегӯяд К. Маркс, — қобилияти эҳсосоти эстетикӣ пайдо шуда, беш аз пеш инкишоф меёбад. Гӯшҳои ӯ мусикиро қабул карда метавонанд, ҷашмонаш ҳусни шакло идрок мекардагӣ мешаванд ва монанди инҳо. Ба зами ин одами дар коллектив тарбияёфта соҳиби сифатҳои мураккаб, монанди ишқу муҳаббат, рафокат, ирода, қувваи коллективӣ ва ғайра мегардад. К. Маркс онҳоро ҳисси шашум донистааст, ки тадричан дар одам пайдо мешавад.

Ба ҳамин тариқ, фаъолияти бадеии одам на танҳо то як андоза дар табиати фитрии вай аст, балки асосан дар ҳаёти ҷамъиятӣи ӯ реша гирифтааст. Эҳсосоти эстетикӣи инсон, ки фақат бахшиши табиат нест, асосан натиҷаи ҳаёти ҷамъиятӣи одам дар дараҷаи муайяни тараққӣи инсоният мебошад.

Адабиёти бадеӣ, ки ҳамчун як шакли шуури ҷамъиятӣ таърихан ташаккул ёфтааст, ба мақсадҳои бузургу наҷиби инсонӣ хизмат менамояд.

Чунон ки мо дар бехтарин асарҳои классикии умумичаҳонӣ мебинем, нависандагон бо асарҳои худ вазифаҳои махсуси одамшиносӣ ва инсонпарвариро ҳал намудаанд. Одам, инсон дар адабиёт на фақат мавзӯи объекти асосии тасвир аст, балки ягона мақсади он ҳам мебошад. Тарбияи ҳиссу фикри одамии, ҳислат ва завқи бадеии ӯ қасди аслии санъаткорон ва суҳанварони ҳақиқӣ аст. Аз ин рӯ шавқу рағбати одамии ба ҳусну зебоӣ, ки дар асарҳои санъат ифодаи комил меёбад, амалиёти кирдори бошуурунаест, ки ба онҳо идеяи инсон роҳнамоӣ мекунад.

Нависанда ҳаётро бо тозапардозӣ тасвир намуда, ҳамеша онро дар партави идеали худ инъикос мекунад. Идеали санъаткор бояд ҳамеша хайрхоҳӣ ва наҷибӣ бошад. Зарур аст, ки ӯ ҳамчун шахси пешқадами замонаш ба фактҳои конкретӣ рӯзгор тақвия карда, бо тасаввуроти оламгираш ояндаи дурахшон, ҳусни нави зиндагии ояндаро нишон диҳад. Ӯ бо ин ҳам завқи бадеии хонандагонро тарбия менамояд ва ҳам барои муборизаи ғайриқонунон дар роҳи ҷунин ҳаёт роҳ мекушояд.

Масалан, Чернышевский дар романи худ «Чӣ бояд кард?» муносибона худро ба муборизаҳои революционӣ даъват карда, ҷигунагии ҳаёти ояндаро дар фикру ғояи образҳои Вера Павловна ва Рахметов мӯътақидона нишон додааст. Горький дар асарҳои романтикнаш «Суруд дар васфи Шаҳбоз» ва «Суруд дар васфи Мурғи тӯфон» дар арафаи революцияи 1905 инқилобчиёро ба «задухӯрдҳои сахту бебоқ» бар зидди золимони даъват кардааст. Ин гуна таълимотро Чехов ҳамчун мақсади бузург ҷидаш гуфтааст, ки хонанда ғайр аз тасвири ҳаёти имрӯза боз шираи шарбати зиндагонии фардонро эҳсос намуда, аз он бояд лаззат барад.

Ақидаҳои даъват ба ҳаёти неки оянда дар эҷодиёти даҳанакии халқӣ ва адабиёти классикии тоҷик кам нестанд. Барои мисол, танҳо зикри афсонаҳои «Ҷамбули мадон», «Қишлоқи тиллоӣ» ва «Қиссаи кӯҳсор» кифоя аст. Ҳанӯз дар асри XI Умари Хайём орзуи одамоӣ доир ба ояндаи нек дар рубоҳоиаш ифода кардааст. Ҳофиз бо вучуди истибодии хонумонсӯзи асрҳои миёна ба дилҳои ноумедгашта умед бахшида аз ояндаи дурахшон дарак додааст:

Бигзарам ин рӯзгори талхтар аз заҳр,
Бори дигар рӯзгори ҷун шакар оям...

ё:

Эй дил, сабур бошу махӯр ғам, ки оқибат
Ин шом субҳ гардаду ин шаб сахар шавад.

Идеалҳои баробарӣ ва бародарӣ дар муҳокимаҳои сосиали-ҳаёлии Низомии Ганҷавӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ низ ҳувайдост.

Дар шароитҳои ҷамъияти синфии то сосиалистӣ ва ҳозираи капиталистӣ дар байни идеали ҳусну зебоӣ ва воқеияти ҳаёли зиндагӣ мавҷуд буд ва ҳаст. Бинобар ин ҳусну зебоӣ дар санъати адабиёт ҳама вақт инъикоси ҳаёти объективӣ, рӯззаминӣ набуда, бал-

ки аксар ниҳикоси орзӯю омоли халқ буд. Аммо дар ҷамъияти социалистии мо ин зиддият бартараф шудааст. Чунон ки дар яке аз сармақолаҳои «Правда» қайд гардидааст: хусну зебӣ хоссан ҳаёт аст, вале хоссан ҳаёти озоди халқест, ки коммунизм сохта истодааст.

Санъат ҳақиқат аст. Дар ҷое, ки ҳақиқат нест, санъат ҳам нест ё агар бошад ҳам, санъати қалбакӣ аст. Ҳар қадаре ки тасвири бадеӣ ба мафҳумҳо ва мақсаду кӯшишҳои одамони советӣ пурратар мусонду мувофиқ ояд, вай ҳамон қадар зеботар ва таъсирбахштар мешавад. Санъати ҳақиқӣ он аст, ки аз ҳиссиёти бузургу фикрҳои бошукӯҳ саршор аст.

Назариячиёни иртifoъпараст вазифаи санъату адабиётро ҳамчун «санъати маҳз» ва «соф эстетикӣ» муайян карда, роли онро асосан дар лафзбозӣ ва дилхушӣ мебинанд. Бар акси адабиёти афтодарӯхонаи олами капиталистӣ ҷамъияти социалистӣ роли тарбияи эстетикиро дар сохтмони коммунизм бузург медонад. «Адабиёт ва санъат бояд ба маънафӣ халқ, коммунизм хизмат кунанд, барои миллионҳо нафар одамон сарчашмаи сурури илоҳом гарданд, аз муносибати, ҳиссиёту тафаккури онҳоро ифода намоянд, ба тамоми идеяи ва ҳушхулоқиҳои онҳо ғайбона кӯмак кунанд»¹.

Инсон ва ҳаёти ҷамъиятии ӯ, ки предмети асосии тасвири осори адабии бадеанд, аҳамияти маърифатдиҳӣ ва таълиму тарбиявӣ дорад.

Вазифаи
маърифатбахшӣ
ва тарбиявӣ адабиёт

Асарҳои санъат танҳо дар натиҷаи майлу рағбати одам инсбат ба хусну зебӣ эҷод намеёбанд. Барои пайдоиши онҳо бисёр талаботи дигар ҳам зарур аст. Ин талабот асосан ба ҳаётдонӣ ва оламу одамшиносии суҳанвар пайвастааст. Нависандагонӣ классик ва эҷодиёташон барои он ҳам заволи надоранд, ки дар маърифатбахшӣ баҳри бекалоранд. Хонанда аз китобҳои онҳо ҳам дар бораи таърихи халқу кишвари муайян, ҳам расму оини онҳо, тафсилоти рафтору кирдор, маданияти меҳнату рӯзгузарониашон маълумоти комил мегирад. Аз осори бадеии классикони ҷаҳон Вильям Шекспир, Иоганн Гёте, Оноре де Бальзак, Виктор Гюго, Ролан Роллан, Луи Арагон, Эмиль Золя, Робиндранат Такур ва дигарон, агар мо аз ҳаёту этникаи (маҳсулиятҳои маданияти миллии) халқи мамлакатҳои Англияю Франция, Америкаю Ҳиндустон дониш пайдо кунем, аз эҷодиёти Лев Толстой, Максим Горький ва дигар каламкашони рус онд ба урфу одатҳои халқи рус, аз эҷодиёти Садриддин Айний, Абулқосим Лоҳутӣ, Ҷалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил ва Сотим Улуғзода дар хусуси тарзи зисту зиндагии халқҳои сарзамини Тоҷикистону Эрон ва расму оини сокинони Бухорою Помир, районҳои ҷанубу шимоли Тоҷикистон ахбороти гарону камёб ёфтани мумкин аст.

Ҳамин тавр, сарватҳои маънавӣ, ки бузургон бо заковатмандии ғавқуллода ба вучуд овардаанд, дар натиҷаи мутоллои омӯхтан боиси бонгарии донишу фаҳмиши омман васеи хонандагон ме-

¹ Программии Ҷамъияти Коммунистии Иттифоқи Советӣ (таҳрири нав), «Тоҷикистони Советӣ», 1986, 7 март, сах. 7.

гардад. Вале роли санъату адабиёт танҳо аз маърифат бахшидан иборат набуда, боз тарбияи ақидаҳои сиёсӣ маънавии одамонро дар рӯҳи идеалҳои пешқадами ҷамъияти дар мадди назар дорад. Адабиёт ба воситаи образи бадеӣ, ба воситаи тасвири хулқу ҳӯи неки одамай ин вазифаашро адо менамояд. Суханвар бо таъсир гузоштан ба ҳисси зебонапарастии хонанда, ба интиҳоби роҳи дурусти зиндагии ӯ роҳнамоӣ мекунад.

Вазифаи тарбиявии адабиёти бадеӣ ҳанӯз аз замонҳои қадим маълум аст. Дар Юнони қадим оид ба назми шоир Тиртей чунин ривоят вуҷуд дорад. Боре лашкарони юнонӣ дар задухӯрд бо душман шикаст хӯрда ақиб мегарданд. Барои қувва ҷамъ карда аз нав ба ҳучум гузаштан лашкаркашон аз сарфармондеҳ ёрӣ металабанд. Ба ҷои кӯшуниҳое, ки онҳо интизор буданд, ба сӯи лашкариёни афтодарӯхшуда танҳо шахсе меомад, ки бо як пояш мелангид. Ин шахс — шоир Тиртей буд. Аскарони ҳаста ва мондашуда ба ин ҳодиса бо назари ҳайрат менигаристанд. Бидуни ҷашмдошт шоир бо хондани шеърҳои ҷанговарона ва сурудҳои ҷангудозаш муборизоро он қадар рӯҳбаланд карда тавонистааст, ки ҳар яки онҳо мисли шеро ҷаён ба майдони корзор дохил шуда, дар задухӯрди нобаробар ғалабаи кулӣ ба даст овардаанд.

Ба ин маънӣ, дар ин ҷо ривояти оид ба қасидан устод Рӯдакӣ «Бӯи ҷӯи мӯлиён...»-ро ёд овардан ба маврид аст. Низомии Арӯзии Самарқандӣ нақл мекунад, ки дар як муддати оромии давлати сомонӣ, ки «ҷаҳон обод ва мулк бе ҳасм ва лашкар фармонбардор ва рӯзгор мусонд ва бахт мувофиқ» омада буд, амир Наср бини Аҳмад ба Хирот ҳаракат карда, қариб ҷаҳор сол дар Бодғисе Хирот бо гурӯҳи назиму дарбориёнаш иқомат мекунад. Аз ин ҳама саргардониву ломакони атрофиёни ӯ малъл гашта, орзуи хонумон кардаанд. Вале сухани ҳеҷ кас ба амир таъсире нагузоштааст. «Пас сарони лашкар ва меҳтарони мулк — менависад ӯ, — ба наздики устод Абӯ Абдулло ар-Рӯдакӣ рафтанд ва аз нудамон подшоҳ ҳеҷ кас мӯхташамтар ва мақбул-ул-қавлтар аз ӯ набуд. Гуфтанд: «Панҷ ҳазор динор туро хидмат кунем, агар санъате бикунӣ, ки подшоҳ аз ин ҳок ҳаракат кунад, ки дилҳои мо орзуи фарзанд ҳамабарад ва ҷони мо аз иштиёки Бухоро ҳамабарояд».

«Рӯдакӣ қабул кард, ки набзи амир бигирифта буд ва миҷози ӯ бишнохта. Донист, ки бо наср бо ӯ дар нагирад, рӯй ба назм овард ва қасидае бигуфт ва ба вақте ки амир сабӯҳӣ карда буд, даромад ва ба ҷои хеш бинишаст ва чун мутрибон фуру доштанд, ӯ ҷанг бар гирифт ва дар пардаи Ушшоқ ин қасида оғоз кард:

Бӯи ҷӯи мӯлиён ояд ҳама,
Еди ёри меҳрубон ояд ҳама...

Натиҷаи таъсири ин асар ба амири яқрав маълум аст. Вай бо шунидани шеър ҳамаро партофта, ҳатто бе кафшу шалвор ба асп нишаста, роҳи Бухороро пеш мегирад. Ин гувоҳи қувваи эҷодии каломии бадеӣ аст, ки ҳатто дили одамони худписанду дилсахтро «мум» мегардонад.

Рассомони бузурги умумиҷаҳонӣ Мавлоно Мираки Наққош, Ка-

молиддини Бехзод, Брамс, Леонардо да-Винчи, Рафаэль, Микеланджело, Тициан, Рембрандт, Суриков, Серов, Репин, Бенуа, Коровин, Врубель, Верещагин ва дигарон дар миниатюра ва портретҳои худ на фақат ҳусни вачоҳату вучуди (пайкари) зоҳирӣ ва мазмунӣ одамиро тасвир кардаанд, балки бо мӯкалами нозукадоишон мақсади олии инсонии худро низ ки он ба дилу рӯҳ ва дас-тони ҳунарманди онҳо роҳнамоӣ мекард, ифода намудаанд.

Шоирӣ революционӣ В. Маяковский дар шеърӣ худ «Гуфтор бо фининспектор дар бораи назм» вазифаи омӯзгорӣ ва тарбиявӣ адабиётро қайд карда, навишта буд:

Имрӯз ҳам
кофияи шоир —
навозиши меҳрубона аст,
ҳам шнор,
ҳам найза,
ҳам тозиёна аст.

«Шоир,— гуфтааст ӯ,— раҳнамон халқ ва дар айни замон, хизматгори халқ аст». Ба қавли В. Маяковский, шоир ҳамеша аз олами башар қарздор аст. У нисбат ба ҳамаи он воқеаю ҳодисаҳо, ки ҳанӯз аз қалами ӯ натаровидааст, қарздор мебошад.

Роли санъату адабиёт дар даври сохтмони васеи социализм, ки шуури миллионҳо оламиён дигаргунӣ ҷиддӣ дида истодааст, боз ҳам баланд мегардад. Асарҳои беҳтарини шоиру нависандагони советӣ Александр Фадеев, Николай Островский, Николай Тихонов, Михаил Шолохов, Александр Твардовский, Илья Эренбург, Никола Бажан, Аркадий Кулешов, Андрей Упит, Самад Вургун ва Мирзо Иброҳимов, Садриддин Айни ва Мирзо Турсунзода, Бердӣ Карбобоев, Ғафур Ғулом, Х. Юсуфӣ, Мусо Ҷалил ва дигарон дар давраи Ҷанги Бузургӣ Ватани солҳои 1941—1945 ҳамсафару ҳамрози ҷанговарони советӣ буданд. Асарҳои санъаткорони советӣ ба дили хонадагони худ ҷӯшу хурӯши зиндагӣ ва оташи баланди ватанпарварӣ афрӯхта, онҳоро ба қорнамонҳои бемислу монанд илҳом мебахшиданд. Ин буд, ки ҷанговарони тоҷик дар баробари беҳтарин сатрҳои пурҳарорати назми В. Маяковский ва Абулқосим Лоҳутӣ, дар камингоҳҳои fronti ҳарбу зарб бо фашизми немис мисрафҳои оташбори шоири ҷанговари тоҷик Ҳабиб Юсуфиро замама мекарданд:

Он ва ман бошам амон бидҳад ба душман мушти ман,
Он ва ман, к-ни дам ғитам дар фикри қори дигаре,
«Он ва ман бошам, ки рӯзи ҷанг бинӣ пушти ман
Он манам,—к-андар миёни хоку хуи бинӣ саре»¹.

Маркс, Энгелс ва Ленин дар асарҳои худ борҳо таъкид наму-даанд, ки ҷамъияти коммунистӣ боиси ҳаматарафа тараққӣ ёфтани шахсияти инсон мешавад. Дар ҳақиқат, ҷамъияти социалистӣ ба-рон нашъунамон истеъдодҳо дар тамоми соҳаҳои фаъолияти одам шароитҳои реалӣ муҳайё мекунад. Таърих мислу монанди чунин даврони таланту истеъдодҳои беназиру сермаҳсулро намедонад.

¹ Байти охири аз Саъдий.

Замони социализм — замони қаҳрамониро мебошад. Дар мамлақати паҳновари мо соҳан илму ҳунаре нест, ки қаҳрамонро нашошта бошад. Ин қаҳрамонҳоро ҳамаи оммаи халқ пеш мебаранд. Санъату адабиёти советӣ аз қорнамоии фарзандони содиқи меҳнатдӯсти халқ ғизои рӯҳӣ гирифта, дар асарҳои бадеӣ ном ва қору амалиёти онро ҷовидон мегардонанд. Хусни одамон, ҷунон ки дар боло қайд гардида, дар меҳнати ўст. Тасвири ташаббусқорони одамони меҳнат, дар айни замон, ифодаи ҳусну зебоии одамон, ки адабиёти бадеӣ бо ин сифатҳои некро дар рӯҳи талаботи одоби умуминсонӣ тарбия менамояд.

«Одам, — мегӯяд Антон Чехов, — бояд аз ҳар чизе зебо бошад: ҳам бо руҳсараҳояш, ҳам бо сару танааш (либосаш), ҳам бо дилу рӯҳаш ва ҳам бо фикру зикраш». Зоҳиран ва ботинан дилкашу дилписанд будан ба маданияти баланди одам, ба соҳибмаърифатии ў, ба сермутолиғӣ ва нисбат ба худ серталаб буданаш вобастааст. Одамон нави даврони социализм аз нуқсу иллати замони гузашта озод буда, ҳисман ва рӯҳан солиму такомӯльфта, соҳиби ахлоқи одоби покиза мебошад. Ин одамон нави зебо аксар дар донишқадаҳон олии тарбия мегирад.

Вазифаи донишҷӯиро ҳамчун мутахассисони ояндаи соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ муайян карда, дар слёти умуминиттифокии студентҳо аз номи Партия гуфта шуд: «Ҳозир мутахассиси советӣ одамон, ки асосҳои таълимоти марксистӣ-ленинро ба ҳама аз бар кардааст, мақсадҳои сиёсии партия ва мамлақатро равшан медонад, тайёрии ҳамаҷонибаи илмӣ ва амалӣ дорад, ихтисоси ҳудро муқаммал медонад.

Мутахассиси советӣ имрӯз ташкилотҳои моҳирест, ки принципҳои ташкили илмӣ меҳнатро дар амал татбиқ карда метавонад. Вай бо одамон қор қарда, ба қадри таҷрибаи коллектив расида, ба фикри рафқонаш эътибор дода метавонад ва ба муваффақиятҳои ҳосилшуда аз нуқтаи назари танқидӣ баҳо медиҳад.

Мутахассиси ҳозира ин, албатта, одамон дорон савияи баланди маданият, дониши муқаммал, умуман интеллигентии ҳақиқии ҷамъияти нави социалистӣ мебошад»¹.

Барои аз китоби бо шавқии томи баҳравар шуда ғайз бардоштан, пеш аз ҳама, ба қадри меҳнати мураккаби олим, нависанда ва муаллим расидан лозим аст. Бехтарини нависандагонии советӣ М. Шолохов, А. Фадеев, Н. Тихонов, И. Эренбург, Б. Полевой, М. Турсунзода, Юҳан Смуил, Расул Ғамзатов, Қ. Симонов, Мустай Қарим, Чингиз Айтматов, Мӯмин Қаноат ва баъзеи дигар муборизони ғайбӣ сулҳу амниятии халқҳо буданд ва мебошанд ва ҳар яке боз дар сари иҷрои як вазифаи бонаҳватии давлатӣ ва ҷамъиятӣ истода буд ва меистад. Меҳнати давлатию ҷамъиятӣ онҳо ба ғайбияти нависандагонашон мавзӯи меҳод ва медиҳад. Ин аст, ки асарҳои санъатқоронан ин суҳанварон ба дили оммаи васеи ҳонандагонии умумиҷаҳон роҳ ёфта, дар баробари ҳиссиёти сиёсӣ иҷтимоии онон иҷтимоии завоқи бадеиашонро тарбия менамоянд.

¹ Ленинвор таҳсил, қор қушем ва мубориза барем! «Тоҷикистонии советӣ» 1971, 20 октябр.

Вазифаи адабиёти бадеӣ дар ватани мо бағоят бонифтихор аст. Нависанда ҳамчун «одамшинос», муаллими ҳақиқии ҳаёт ва мураббӣи миллионҳо одамони оддӣ вазифаи хеле муҳимро адо менамояд. Ҳамаи Ҷамҳурии Коммунистии Иттифоқи Советӣ дар съезди XXV худ ба роли санъату адабиёти советӣ дар тарбияи ҳисси эстетикӣи ҷамъият баҳои олӣ дода гуфтааст: «Хизмати нависандагон, санъаткорони мо дар он аст, ки онҳо ҳислату фазилатҳои беҳтарини инсон — принципнокӣ, покҷидонӣ, эҳсоси амиқи ӯро васф карда, дар айни замон принципҳои пойдори ахлоқи коммунистӣи моро ба асос мегиранд»¹. Роли адабиёт ва санъати советӣ дар ташаккули ҷаҳонбинии одамони советӣ, ахлоқи кирдорҳои писандаида ва маданияти маънавии онон дар съезди XXVI Ҷамҳурии Коммунистии Иттифоқи Советӣ баҳои олӣ дода гуфтааст: «Дикқати рӯзафурии ҷамъияти мо ба масъалаҳои ахлоқи одоб дар санъати советӣ ҳам бе таъсир буда наметавонист. Муносибатҳои инсонӣ дар истеҳсолот ва маишат, олами мураккаби ботинии шахс, мақоми вай дар ҷамъияти инсонӣ мо — ҳаман ин соҳаи беқаноати ҷустуҷӯи бадеӣ мебошад»².

Беҳтарин асарҳои адабиёти реализми социалистӣи олами рӯҳии одамо ба образҳои бадеӣ, ки ба қувваи бузургӣ ахлоқи одоб молиқанд, бӣ мегардонанд. Ин асарҳо соҳиби қувваи пурғайрати революционӣ буда, ба одамон мадад мерасонанд, ки қавиҷро ва покҷидон шаванд, ба ҳақиқату наҷобати идеяҳои Революцияи Кабири Социалистӣи Октябр мӯътақид бошанд.

Дар ҷаҳон имрӯза баҳри ақлу рӯҳи одамон муҳорибаи шадид рафта истодааст. Душманони идеявии мо мефаҳманд, ки социализм ҳамчун ҳақиқат, барои миллионҳо одамон қувваи ҷозибадор гардидааст. Бинобар ин онҳо ба кинофильму намоишҳои қабҳии телевизионӣ ва радиои «Овози Америка», «Садои озодӣ» ва ғайра дар байни халқи мамлакатҳои лагери социалистӣ нотифоқию норозигӣ ба миён оварда, шӯру ғавғо мебардоранд. Онҳо мардумро ба дӯғи дасиса аз ақидаҳои демократию пешқадам боздоштани шуда, ба фақат мағлубияти соҳти социалистӣро меҷӯханд, инчунин ҳукмфармони капиталистӣ ва ҳунтаи фашистӣро дар рӯи ҷаҳон ҷорӣ намуданианд. Инак, онҳо умеди охирии худро ба қор бурда, зӯр мезананд, ки одамони советиро низ аз эътиқодҳои ба идеяҳои марксизм-ленинизм маҳрум сохта, идеяҳои оламгирӣи социализмро дар арсаи байналхалқӣ бадном кунанд, ҷозибии ин идеяҳо ва таъсири афзуданистодаи онҳо роқал ба ҷаҳон кизбу ғамз маҳдуд намоинд. Лекин ин ба онҳо муяссар намешавад. Бар зидди тӯҳмату бӯхтонҳои ёвағӯи империализм раҷбарони ҷаҳон ба ҳифзи социализму коммунизм синасипар истодаанд.

Адабиёти советӣ, аз ҷумла илми адабиётшиносӣ дар муборизаи шадид ва оштинопазирӣ ду системаи социалӣ, ду идеологияи роли бағоят бузург мебошанд. Суҳанони адибону олимони советӣ доир ба ҳақиқати ленинӣ, идеяҳои революция, интернационализми proletari, прогресс ва инсондӯстӣи ҳақиқӣ ба қувваи маъниқӣ баҳс-

¹ Материалҳои съезди XXV КПСС. Душанбе, 1976, саҳ. 87.

² Материалҳои съезди XXVI КПСС. Душанбе, 1981, саҳ. 69.

нопазири худ ба шууру дили меҳнаткашони тамоми кураи замин роҳ ёфта маҳкам маскан мегирад.

Муносибати инсон ба ашъҳои гуногун Нависанда мувофики мавзӯ ва жанри адабии интихобкардааш ва ё аз рӯи завқи бадеиаш ҳама вақт ва дар ҳар маврид бевосита инсонро нишон намедиҳад. Вале ӯ бо қадом образе ва образнокӣ сухан гӯяд, қабл аз ҳама, инсонро мадди назар дорад.

Аксар дар асарҳои бадеӣ (дар роману повесть, достону манзумаҳо) тасвири манзараҳои табиат, ашъе ва ҷизҳои гуногун ҷомеа ҳурад. Онҳо барои равшантар муайян гардидани симои персонажҳои асар ва рафтору кирдорашон хизмат мекунанд. Мисоли назарнамо, асари Н. В. Гоголь «Ҷонҳои мурда» мебошад. Тасвири ашъе, асбоби хонаю дар ва сару тани Плюшкин ва Чичиков, Коробочка ва Манилов, Собакевич, Ноздрев ва дигарон ҳислати рӯҳияи ин образҳоро бо тамоми тафсилоташ баён мекунад. Ин тарзи тасвир дар повести А. Чехов «Одам дар ғилоф» мақоми калон дорад. Повести С. Айни «Марги судхӯр» бо персонажи асосиаш Қорӣ-ишқамба, сару тан ва либосҳои ӯ мисоли болоиро пурра мекунад. Тасвири ашъе ва ҷиҳоз, ки характери образҳои мусбату манфӣ ва ҳолати рӯҳии онҳо аёнӣ нишон медиҳад, дар бобҳои ҷудогонаи повесту романҳои С. Айни «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон», дар «Шодӣ» ва романи сегонан Ҷ. Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», романҳои Р. Ҷалил «Одамони ҷовид», «Шӯроб», Ф. Муҳаммадиев «Палатаи кунҷакӣ» ва дигар нависандагон дида мешавад. Ашъе ва ҷиҳозоти ҷиҳатҳои миллӣ ва хусусиятҳои иҷтимоӣ таърихӣ асарҳоро низ таъмин менамоянд.

Ғайри ин, дар эҷодиёти шоиру нависандагон мо бо асарҳои мустақилонаи оиди манзараҳои табиат ва ашъҳои гуногунӣ зиндагӣ дучор меоем. Гоҳо шоир ҳолати рӯҳияшро дар шеър ба воситаи тасвири офтобу абр, кӯху хомун, баҳру дарёе, фаслҳои сол, ҳайвонот ва ғайра баён месозад. Ҷунонҷӣ: шеърҳои Пушкин «Қишлоқ», «Қавказ», Лермонтов «Кӯҳпора», «Қоч» ва «Бодбон» аз ҳамин қабиланд.

Бодбоне сафед метобад,
Дар туман, дар миёни баҳри кабуд —
Чӣ гузорида дар диёри худ?
Кишвари дурро чӣ мекобад?
Мевазад боду мавҷ мебозад,
Тири он бо фишору нола равон,
Хон, аҷаб ки на бахт мекобад
Ва на аз бахт даргузешад он! —
Дар таги ўст мавҷи пурҷараён,
Бар сараш меҳр нур мепошад —
Вай дар исьёну хоҳишаш бўрон,
Гӯй осонише дар он бошад.

(тарҷ. Х. Юсуфӣ)

Дар ин шеър, ки дар бораи бодбони сафеди танҳою зоре дар баҳри кабуд сухан меравад, зотан образи инсон ва лавҳаҳои ҳаёти ӯ дар замонҳои гузаштаи бемурувват дар назар дошта шудааст. Образи бодбони ноором аз ҳолати тоқатфарсон аҳли илму

адаби замони шоир хабар медиҳад. Шахсони пешқадами фозил ва донишмандони соҳаҳои гуногуни ибтидои асри XIX дар Россияи подшоҳӣ чун бодбони яккаву танҳо дар байни обу оташ, боду тӯфони зиндагӣ дар хавфу хатар буданд. Вале онҳо дар ин вазъияти сиёсии номусоид роҳи дурусти муборизаро наёфта исёну бӯронеро (ки ишораест ба дигаргунии иҷтимоӣ) интизорӣ мекашиданд, ки дар сохти мутлақияти подшоҳӣ тағйироте ба вуҷуд орад.

Дар ин ҷо шоир як предмети муайян ва як ҳодисаи табиатро тасвир намуда, хусусиятҳои давр ва зиддиятҳои замонашро фош менамояд. Тасвири предмет ва манзараи табиат дар зими дар асар ба тасвири ҳаёти инсон мубаддал мегардад.

Ин гуна мисолҳо дар адабиёт бисёр мушоҳида мешаванд. Асарҳои Р. Ғамзатов, Қ. Қулиев, Г. Абашидзе, С. Есенин, Н. Тихонов, А. Лохутӣ, М. Турсунзода, М. Миршакар, М. Қаноат онд ба қуллаҳои осмонбӯси Кавказу Помир, дар боран рӯду нахрҳои шӯхи табиат ба ақлу ҳуши хонанда силсилаи афкор ба вуҷуд меоранд. Ханӯз Гораший (шоири Рим — асри I милодӣ) гуфтааст, ки фақат шоири нописанд боғу бӯстон, чараёни баҳру дарё, абу тирукамонро чудо аз инсон тасвир мекунад. Дар шеърҳои мансури Тургенев «Гунчишк», ки мусичан муштипар фарзандашро бо қаҳрамонӣ аз сағ раҳо доданӣ мешавад, ҷӣ қадар хонандаро мутаассир мекунад. Дар Қиссан «Муш ва гурба»-и Убайди Зоконӣ ва «Баҳориёт»-и Сайиди Насафӣ ҷӣ қадар маъниҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ нишонанд.

Яке аз аввалин шеърҳои С. Айний «Гули сурх» (1896) ном дорад. Вай ба иди баҳорон, иди «Наврӯз» бахшида шудааст, аммо эҳсосот ва тақдирн пурмусибати одами оддӣ даврани амирӣ дар он таъсирбахшона тасвир ёфтааст. Манзумаи М. Турсунзода «Боғи муаллақ» ин иддаоро боз ҳам равшантар мегардонад.

Дидаам дар Бомбай боғи муаллақ чун биҳишт,
Бо калам тавсифи онро қай тавонам қас навист,
Боғ сабзу

Аксӣ он рӯзу шабон дар об сабз,
Дар даруни об гӯё шӯълаи маҳтоб сабз...
Рӯбаху охуви фил аз навдаҳо сабздаванд,
Чонварон дар барғҳо тасвири худро дидаанд...
Дидаам ду боғ ман,

ду гунбази сабзу кабуд,
Дар баландӣ он якею

В-он дигар дар об буд...

Ин асар асосан тасвири табиатро дар бар кардааст. Аз рӯи жанри худ ба қабилӣ шеърҳои «лирикал пейзажӣ» мансуб аст. Вале дар паси ҳар як мисраи ин шеър инсон ба дида намоён аст. Ин одам — таҷассуми образи халқи ҳунарманду ҳунарпеша ва табиатдӯсти ҳинд мебошад. Шоир дар ин шеър на фақат одами оддӣ ҳинд ва ҳислатҳои ватанпарварию меҳнатдӯстии ӯро тавсиф ва тараҷҷум мекунад, ӯ инчунин аз пояи назари сиёсӣ-иҷтимоӣ меҳмонони ноҳандаи Ғарбро, ки бо киштиҳои пур аз яроқ сарзамини Ҳиндустонро поймол мекунанд, фош ва маҳкум менамояд.

Тасвири манзараи табиат (пейзаж) дар санъат ва адабиёт, аз

як тараф, муносибати муайяни эҷодкорро ба инсон зоҳир намо-
яд, аз тарафи дигар, нуктаи назари одамро нисбат ба табиат ва
ҷамъият нишон медиҳад. Бесабаб нест, ки агар як манзараро як-
чанд расом ё санъаткор тасвир намоянд, ҳар яке байро ҳар ҳел
маънидод мекунад. Зеро услуби мустақили онон дар сифатҳои хо-
си эҷоднашон зоҳир шуда, ба муносибати шахсии расомон таъсир
мегузорад.

Чуниин характери рамзӣ-мачозӣ дар бисёр ҳикояю масалҳои
И. Крылов, Д. Бедный, С. Михалков, «Муш ва гурба»-и У. Зоко-
ний, «Баҳористон»-и А. Чомӣ, «Баҳориёт»-и С. Насафӣ ва шеърҳои
тамсилии А. Лохутӣ «Шамъ ва парвона», «Бозгашт ба ватан»,
«Богбон» ва ғайра дида мешаванд. «Суруд дар васфи Мурғи тӯ-
фон» ва «Суруд дар васфи Шаҳбоз»-и М. Горький, ки ба чуниин
жанру шакли адабӣ қаробат дорад, сифат ва хислатҳои одами
мубориз ва қаҳрамонро зоҳир менамоянд.

Ба ҳамини тарик, дар маркази тасвири адабӣ — одамон, ғаъ-
лияти онҳо, ҳиссиёт ва тарзи тафаккур, мубориза ва муносибатҳои
яшон бо табиату ҷамъият меистад.

8. ШАКЛИ АДАБИЁТИ БАДЕЙ

Мафҳуми шакл Хангоме ки суҳан дар бораи шакл меравад, бо-
яд ду намуди шаклро дар санъату адабиёт фарқ
кунем. Якум — шаклҳои дохилии асарҳои бадеӣ ва шаклҳои жан-
ри (дар эпос, лирика ва драма), ки дар ин ҳусус дар боби забону
композиция ва ҷинсу намудҳои адабӣ суҳан меравад. Ба мафҳуми
дигари шакл воситаҳои тасвири бадеӣ ва баёни санъатҳои суҳан,
образ ва приёмоҳо дохил мешаванд, ки мазмуни осори бадеиро
дар муқоиса бо ҳаёт ифода менамоянд.

«...Шакл дар санъат, — меғӯяд М. И. Калинин, — ба таври мод-
дӣ (аёнӣ) намудор қардани идея ва ҳиссиёти одам мебошад. Та-
ассурот ва тафаккури одами ҷамъиятиро ҳамеша шароитҳои иҷти-
моӣ муайян мекунад»¹. Ин шароитҳои иҷтимоӣ ва таассуроти ода-
ми ҷамъиятӣ ба воситаи образҳои бадеӣ ва баёни образҳои мак-
сад ба даст оварда мешавад. Суҳани адабии серрангу бор, ифодаи
бадеии мақсаду ниёт, албатта, аз тарзи гуфтори илм ё олим ва
аз суҳани гуфтугӯи одамон ба кулӣ фарқ дорад. Дар адабиёт
ба василаи образи образҳои дақиқ ва бадеияти фикр одамон
зинда, дар ҳаракату амалиёт нишон дода мешаванд. Агар олим,
ҷунон ки дар боло зикр ёфт, дар бораи воқеаҳои таърихӣ ва ода-
мон фикрашро бевосита нақл кунад, санъаткор фикру зикрашро
бо воситаи образҳои мусбату манфӣ, бо таъбирҳои пурбӯи ранг ме-
фаҳмонад. Бинобар ин образ ҳамчун воситаи ба амалорандани иде-
яи сиёсӣ иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинии нависанда дар асари бадеӣ ро-
ли ҳам шакл ва ҳам мазмуно мебошад.

Истиқлолияти роли шакли мазмуно дар пайвастигҳои онон эъ-
тироф қарда, бояд гуфт, ҳар қадар ки норасоии шаклӣ ба мазмун
таъсир нақарда наменонад, мазмуни бад низ қимати шакли зебо-

¹ Калинин М. И. О литературе, Л., 1949, стр. 87.

ро мешиканад. Дар ҳақиқат, мазмуни баланду шакли зебо ҳусни асарро як бар чанд меафзояд. Аҳмади Дониш суҳанро чун яке аз воситаҳои асосии шакли осори бадеи доништа, дар ин боб гуфта аст: «Суҳан қолиби маънист, то лафз зебо набошад, маъний зебо нашоавад».

Ба ҳам омезиш ёфтани истеъдод, маълумот ва таҷрибаю малакаи суҳанвар боиси саршории қалби пурҷӯши вай ва хурӯши ишқу муҳаббати ӯ шуда, ба эҷоди асарҳои шаклан дилписанд ва мазмунон баланд имконияти фароҳам меоваранд.

Аз ҳам ҷудо фаҳмидани шаклу мазмун характери назарӣ дорад. Амалан шаклу мазмун чун ғуш-ту пӯст ба ҳам пайвастанд. Маркс мегӯяд, ки мазмун бе шакл намешавад ва шакл — шакли мазмун аст. Яъне вобастагии шаклу мазмун бо якдигар характери диалектикий дорад. Дар ҳақиқат мазмун бе шакл бо тамоми мукаммалӣ вучуд дошта наметавонад; шакл бошад дар ҳолате маъно ва аҳамияти пайдо мекунад, ки ба зӯхуроти мазмун хизмат кунад.

Мазмун ва шакл — ду хусусияти муҳимтарини ҳар як асари бадеист. Мазмуни асари адабӣ фақат аз маънидоди завқу рӯҳияи инсон ва воқеаҳои зиндагӣ иборат нест, вай инчунин муносибати нависандаро ба материали тасвир ба эътибор мегирад. Масалан, барои фаҳмидани мазмуни моҳияти повести С. Айни «Марги суд-хӯр», мо бояд даставвал сифат ва хислатҳои персонажҳои ин асарро фаҳмем, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва сабабҳои задухӯрди байни капиталу меҳнатро идрок намоем. Дар аини замон бо воситаи санъатҳои ҳаҷвӣ баён ва ҳаҷвӣ ҳол, ки дар асар устодона қор фармуда шудааст, муносибати худӣ Айниро нисбат ба даврони амирӣ, нафрату адовати ӯро ба Қорӣ-Ишқамбаҳо ва меҳру муҳаббати нависандаро ба аҳли меҳнат комилаи қабул менамоем.

В. Г. Белинский доир ба шаклу мазмун гуфтааст: «Вақто ки шакл ифодакунандаи мазмун аст, вай бо мазмун он қунон пайваста мегардад, ки аз он ҷудо кардани шакл маънои барҳам додани мазмуноро дорад, ва баръакс: мазмуноро аз шакл ҷудо кардан маънои маҳв кардани шаклоро дорад».

Дар санъат ва адабиёти реалистӣ шакли образҳои бадеи ҳаргиз бе мазмун вучуд дошта наметавонад, зеро ки дар эҷодиёти нависандагони ҳақиқатнигор ҳамеша шакл соҳиби мазмун аст. Чӣ қадаре, ки шакл баланд ва олии бошад ҳам, бе мазмун қимат ва арзанда нест. Хонандаро пеш аз ҳусни шакл аввал мазмуно мундариҷаи ҳақиқати зиндагӣ ба худ ҷалб менамояд. Фақат мазмуни баланд ва бой шакли серобу рангро дар асари бадеи ба вучуд оварда, воситаҳои тасвири бадеии муносиб, соҳиби ягонан он ва тарзҳои баёни қомилу табири таъмин месозад. Дар адабиёти пеш-азреволюционии форсу тоҷик шаклпарастон ва лафзбозон қам набуданд. Вале классикони адабиёт ҳамеша мазмун ва ғояи пешқадамеро, ки барои ҷамъияти инсонӣ муфид аст, парваридаанд. Ҷомӣ ба ин маъний пайвастагии лафзу маъниро қудрати бузурги асари бадеи доништа, таъкид кардааст:

Гар бувад лафзу маъиниш бо ҳам,
 Ии дақику латифу он маҳкам,
 Сити¹ ӯ роҳи осмон гирад,
 Номи шонр хама ҷаҳон гирад.
 В-ар бувад аз табиати торик,
 Маъини ӯ касифу² лафз ракик³
 Наравад аз бурути ӯ боло,
 Пешн риниш бимонад он «коло»!⁴

Дар тӯли қарибҳои дostonи Фирдавси «Шоҳнома» барон он ба дилҳо писанд омада, бо эҳтирому иқром ёдовари қарда мешавад, ки шакли мукаммали бадени вай ба моҳияти амиқаш пурра мувофиқат дорад. Забони фасеҳи соф форси-тоҷикӣ, воситаҳои тасвири пуробуранг, низои адабии санъаткорона, мақсади наҷибонаи озодихоӣ, иссондустӣ ва ватанпарварӣ бо вазни мутақориб, ки бо он дostonҳои қаҳрамонӣ сароида мешаванд, барон фаҳмидан ва идроки мазмуни бузурги ин асари безавол ёри мерасонанд. Маҳз риояи таносуби мусондати шакли мазмун боиси ҷовидонии асари бадеӣ ҳоҳад гардид. «Шоҳнома» аз ҳамин қабил шоҳасарҳост.

Дар ҳудуди ҳар як давран таърихӣ шаклҳои нави адабӣ пайдо шуда, ба як системаи устувор ташкил меёбанд. Чунин аст шаклҳои нави адабиёти пролетарӣ-революционӣ, ки Горький, Серафимович, Демьян Бедный ва дигарон дар арафои Революцияи Октябр ба вуҷуд оварда буданд. Бо мурури замон, шаклҳои санъати адабиёт ба муносибати пешравӣ ва таҳаввулоти мазмуни ҷамъиятии даврон дигаргун шуда, барои инъикоси ҳамин мазмун, ки предмети асосии тасвири бадеист, мувофиқат меҷӯянд. Масалан, дар давраҳои минбаъдан соҳтмони социалистӣ дар мамлакати мо, дар солҳои Революцияи Октябр ва баъди он, на ин ки шаклҳои нави мавҷудан санъати адабиёт тағйир ёфтанд, инчунин боиси пайдоиши шаклҳои тозатарини ашъори В. В. Маяковский шуданд. Оҳанги назми революционӣ В. Маяковский бо талаботи замон шиддати эҳтироси эҳсосоти ҷанговарона пайдо қарда, бо қувваи оперативии ташвиқотӣ тарғиботиаш, бо вазну зарби лангардораш ва тақсими мисраъҳои рӯҳи муборизан тезутунди халқро бар зидди душманони соҳти советӣ ифода қарда тавонист.

Ленин аҳамияти муҳимми революцияи социалистиро барои наҷъунамон сарватҳои маънавии ҷамъият қайд намуда гуфтааст, ки «дар заминаи ин бояд санъати бузурги коммунистии ҳақиқатан набе сабзида расад, ки ба мазмуни худ шакли мувофиқро падиқ орад».

Назми бои миллии советӣ анъанаҳои хуби эҷодиёти Маяковскийро қабул қарда, ҳоло мувофиқи мазмуни замони ҳозира қараён дорад. Услуби шакли эҷодиёти М. Шолохов, Л. Леонов, Э. Межелайтис, Е. Евтушенко, Р. Рождественский, Комил Яшин, Чингиз Айтматов ва дигарон маҳз мундариҷаи замони худро баён мекунаанд. Дар адабиёти тоҷик, тарзу тариқи образҷодкунии М. Тур-

¹ Сити — оғозан, эҷира хайри...

² Касиф — ноқис, нопок.

³ Ракик — суст, заиф.

⁴ Коло — бор, мол, матоъ.

сузвода, М. Миршакар, сухани бадеи ва шаклу намудҳои ашъорӣ онон аз услуби шоирони калонсол — устодон С. Айний, А. Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Аҳмадҷон Ҳамдӣ ва Зуфархон Ҷавҳарӣ хеле фарқ дорад. Ҷавонон бошанд, аз Муъмин Қаноат, Лоик Шералиев сар карда то Гулрухсор Сафиева ва Камол Насрулло бо шакли эҷодиёташон, яъне бо сохту оҳанг, бо таъбироронӣ калимасозӣҳо ва санъати бадеии осори худ моҳияти ҳаёти муосири моро бо созгории шаклу мазмунӣ ягона акс менамоянд.

Мазмун ифодаи идея ва ҷаҳонбинии санъаткор
Имтиёзи мазмун бар шакл буда, бар шакл ҳоким ва омир аст. Шаклу мазмун пайвастагии узвӣ дошта бошанд ҳам, вале асл мазмун аст. Мазмун муайянкунандаи ягонагии ин ҳар ду мебошад. Мазмун аввал пайдо шуда, сонӣ, барои худ шакл ва сурат мегирад. Дар асари адабиёт ҳам мазмун аввал ба дилу фикри нависанда роҳ ёфта, сонӣ ба худ шакли мувофиқ меҷӯяд, то ки ба воситаи он хонанда мазмуноро амиқтар дарк намояд. Имтиёзи мазмун ҳамеша аз муҳиммӣ заруронаш барои ҷамъият сар мезанад.

Процесси эҷодиёти бадеи умуман процессе аст, ки аз бадалшавии мазмуни зиндагӣ ба намуди бадеи иборат мебошад. Ҳаёт ки дар адабиёти бадеӣ ба шакли инъикосшуда зухурот мекунад, бинобар ин мазмун аҳамияти муайянкунандагӣ дорад. Бехтарин асарҳои классикони ҷаҳон Генрик Ибсен, Мигель Сервантес, Л. Н. Толстой, Анатолий Франс, Ари Барбюс, М. Горький, А. Толстой ва дигарон ҳамин тавр эҷод гардидаанд. Мазмуни силсилаи шеърҳои М. Турсунзода «Қиссаи Ҳиндустон» аз тасвири ҳаёти бомуносибату пурасрори халқи меҳнатдӯсти ҳинд дар давоми ҳукмронии дусадсолаи мустамликадорони Англия ва муборизаи ӯ барои ҳуқуқҳои оддин инсонияш ва истиқлолияти ватанаш иборат мебошад. Ин мазмуну идея ба шоир шакли мувофиқро илҳо кардааст. Мақсаду нияти суханвар дар шакли қисса ҷомаи амал пӯшида, ба воситаи он сиёсати маҳкумгаштан империалистони Англияю Америка дар мамлакати бегона фош шудааст. Ш а к л и б а л л а д а — қ и с с а ба Турсунзода имконият додааст, ки ӯ дар образҳои коргару деҳқони ҳинд ва намояндагони илму санъати ин сарзамин тақдирӣ қиссаосо ва эътирози халқи ҷафодидаро бо тамоми кайфияти ҷамъиятнаш нишон диҳад. Аз мутолиаю таҳлили ин асар нисбат ба мағрибиёни ноҳида, ки чун мӯро малаҳ ба ҷисми халқи ҳинд ва дигар халқҳои Шарқ часпида буданд, оташи нафрату адоват бармеафрӯзад.

Эҷодиёти санъаткорони советӣ, ки бо идеяҳои социализм, коммунизм ва ягонагӣ дӯстии халқҳои Ватан пайваستاаст, ҳамчун узви маданияти мо «мазмуни, аз ҷиҳати мақсади асосии тараққиёти худ социалистӣ, аз ҷиҳати шаклҳои миллии худ гуногун ва аз ҷиҳати рӯҳия ва характери худ интернационалӣ мебошад»¹.

Тахайюли бадеи Санъаткор зиндагиро мувофиқи тасаввур ва ҷаҳонбинии худ инъикос менамояд. Воқеа ва ҳодисаҳои дар ҳаёти ҳаррӯза дида дарккардан нависанда ӯро ба

¹ 50-солагии ташкил ёфтани Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистӣ, М., 1973, сах. 27.

хаёл кардан водор мекунад, то ки материалу фактҳои омӯхтагаш дар фикри вай чамъбаст ёбанд. Дар ин маврид хаёл (фантазия) ва заковат (интуиция) дар адабиёти бадеӣ низ роли ҳалқунандаро мебозанд. Максим Горький гуфтааст, ки «барои санъаткор мушоҳидаю» муоина кардан, омӯختан ва доништан кам аст; аз хаёл бофтан, эҷод кардан низ зарур аст. Эҷодиёт,— меғӯяд ӯ,— ин майда-чӯйдаҳои бисёреро ба як шакли мукамал ба ҳам омехтанд аст... Бадеият бе хаёл мумкин нест, вучуд надорад».

Барои ин ки дар натиҷаи мушоҳида ва омӯзиши ҳаёт ба ягон ҳулоса оем ё ягон ҳақиқат тахмин ва фарзи (гипотезаи) илмӣ ва эҷодӣ пеш ронем, илова ба дониш ва таҷрибаи зиндагӣ боз хаёли бадеӣ кор медеҳад. Хаёли санъаткор ҳаргиз беасос ва худсарона нест, ҳамеша ба таҷрибаи ҳаётини ӯ тақвият дорад ва бо санадҳои ҳақиқӣ зич вобаста мебошад. Масалан, дар повестҳои тарҷиманҳои М. Горький «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Университетҳои ман», дар «Ёддоштҳо»-и С. Айний, «Мактаби ҳаёт»-и С. Муканов ва «Субҳи ҷавонии мо»-и С. Улуғзода ҳаётдӯш ва эҷодкорони муаллифҳо он қадар зич ба ҳам пайвастаанд, ки дар ҳар воқеаи хурду калон чамъбастиҳои бадеӣ равшан дида мешаванд.

Чернышевский гуфтааст: «Дар асарҳои адабӣ чизе асосӣ он аст, ки тахайюли эҷодӣ меноманд». Л. Н. Толстой борҳо таъкид кардааст, ки ба санъаткори ҳақиқӣ барои ба одамони ягон суҳани нав гуфтан азоби машаққати барзиёдери бартараф кардан лозим меояд. Мураббаҳои чамъбасти бадеиро қариб ҳаман нависандагонии бузурги умумичаҳон — Ибсен, Бальзак, Диккенс, Флобер, Теккерей, Гончаров, Тургенев, Короленко, Горький ва дигарон қайд кардаанд. Онҳо гуфтаанд, ки пеш аз ба сафҳаи қоғаз овардани образ, ҳар як ҷузъиёт ва тафсилоти сурати сирати образ, рафтору кирдори ӯро пешаки хуб месанҷанд ва муносибатҳои вайро бо одамони ва ҷамъияти муқаррар менамоянд. Ниҳоят, пас аз хуб пазондани фактҳои реалистии зиндагӣ дар муҳраи хаёли бадеӣ, сонӣ, ҳулосаҳои муҳимму зарурро ба қалам меоранд.

Эҷодиёти санъаткорони пешқадами ҷаҳон ҳамеша бо максималистии кардани идеалҳои олии инсонӣ офарида шудааст. Асарҳои арзандаю арҷманд ҳаргиз бо дӯруғу муҳобот ва ё хаёли бачагонае эҷод намешаванд. В. И. Ленин роли муҳимми тахайюлро дар процесси маърифатҷӯӣ ва махсусан идроки эстетикӣ таъкид карда, ба ҳулосае омадааст, ки хаёл дар чамъбастиҳои оддӣ аввали аллакай мавҷуд аст. Вале вай бояд дар заминаи ҳақиқӣ сохта шавад, яъне, шакли махсуси инъикоси воқеият бошад, ва ин ки, ба гуфти идеалистҳо, аз он (воқеият — Ю. Б.) боло ҷаҳод.

Асарҳои санъати умуминисонӣ аз таъйини сӯзони дилу қони нависанда берун меоянд. Хирадмандони гузашта бедарак нагуфтаанд:

Ҳар ки суҳан бар суҳане зам кунад,
Қатрае аз хуни ҷиғар нам кунад.

Мунаққиди бузурги рус Белинский мегӯяд: Идеалҳо дар ҳаёти воқеӣ пинҳонанд; онҳо — бозини озоду ихтиёронан фантазия, ҳаёли ва орзу нестанд; дар айни замон идеалҳо — ғӯйҳате ҳам нестанд, ки аз ҳақиқати зиндагӣ руйнавис карда шуда бошанд, балки ҳодисотеанд, ки ақлу ҳаёли бо имкониятҳои худ ба он сарфаҳм рафта бо ёрии фантазия эҳё кардааст¹.

Мо дар повесту романҳои нависандагони советӣ — М. Шолохов («Дони ором», «Замини қорамшуда»), К. Федин («Нахустин шодиҳо», «Тобистони ғавқуллода», ва «Гулхан»), Л. Леонов ва А. Фадеев, С. Айни, Раҳим Ҷалил ва дигарон, дар достону пьесаҳои шоиру драматургонамон равшан мебинем, ки ҳаёли бадеӣ ба онҳо барои ҳодисаҳои умумиро ба тариқи фардӣ ва ҳодисаҳои фардиро ба таври ҷамъбасти умумӣ дар муҳиту шароитҳои таърихнаш тасвир намудан мадад расонидааст.

Олег Кошевой ва Уля Громоваи А. Фадеев, Зоия М. Алигер, Тэния А. Лохути, Қодирнаҳлавони М. Турсунзода, Александр Матросови С. Кирсанов, Сафар Одинаеву Давлат Сафоеви Ф. Ниёзӣ — образҳои ҷамъбастиёфтани бисёр ҷавонони советӣ мебошанд, ки дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар ақибаҳои ва майдонҳои муҳориба бо душмани ғаддор муборизаи беаҳам бурдаанд. Дар айни замон образи Олег Кошевой ё Сергей Тюленин, Уля Громова ё Любовь Шевцова, Қодирнаҳлавон ё Саодат, Микола ва Марина образҳои фардӣ буда, бо диловарии ватанпарварӣ ва хушодобии одамдӯстиҳои барои насли навраси советӣ тимсоли ибрат мебошанд. Ҷавонони мо аз онҳо дар роҳи фидокорӣ барои ҳифзи Ватан дарси бузурги нисбонии граждони меомузанд. Ҳаёли бадеӣ ба санъаткор илқо менамояд, ки ӯ аз мушоҳидаи омӯзиши одамони зиёде ва воқеаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ, манзараҳои рангорангии табиат ҷиҳатҳои неку зебои онҳо — тарафҳои дилпоянд ва лаҳзаҳои пурмаъною сараҳамияташонро иттиҳоб карда, дар симои шахсони арзанда ба хонанда пешбарӣ намояд.

Нависанда ба воситаи ҳаёлотии бадеӣ аз прототипи типӣ маҳсуси бадеӣ месозад.

Прототип

Барои ба вучуд овардани типӣ бадеӣ ба нависанда бештар прототипи кӯмак мерасонад. Матнони луғавии ин калимаи юнонӣ (prototypon — образи асли) бунёд ва тимсоли тип аст. Ба маънои истилоҳнаш, шахсоне, ки ҳақиқатан дар зиндагӣ вучуд дошта, асоси типҳои асарии бадеӣ мешаванд, прототипи ном доранд. Масалан, дар романи Горький «Модар» прототипи Павел Власов қорғари Сормово, революционер рус Пётр Заломов мебошад. Прототипи модар, яъне Пелагея Ниловна, модари Заломов аст. Павел Қорчагин (аз романи Н. Островский «Обутоб ёфтани пӯлод»), ҳамчун образ, типӣ адабӣ бисёр ҳислатҳои тарҷимаҳои худӣ Николай Островскийро дар бар кардааст. Дар ҳислати амалиёти Николай Островский ва Павел Қорчагин бисёр сифатҳои муштараке вучуд дош-

¹ Белинский В. Г. Полное собрание соч., т. VIII, М., 1955, стр. 89.

та, онҳо ҳамчун муборизони бахту саодати халқ дар асар ҷамъбаст ёфтаанд. Инчунин прототипи Рустами деҳқон (дар романи С. Айний «Ғулумон»), аз рӯи нақли муаллиф дар китоби «Мухтасари тарҷиман ҳоли худам», яке аз таърихҳои нависанда мебошад.

Прототипи Мересьев дар повести Б. Полевой «Достони марди ҳақиқӣ» лётчики советӣ Маресьев аст. Дар симони Собир аз повести тарҷиманҳои С. Улуғзода «Субҳи ҷавонии мо» бисёр хусусиятҳои худӣ нависанда зухур мегардад. Нависандагон бо дақиқназарона омӯхтани зиндагӣ ва ҳислатҳои одамон бо ёрии ҳаёли бадеӣ типҳои адабӣ месозанд. Прототипҳои имконият фароҳам меоваранд, ки нависанда воқеаҳои зиёди аз сар гузарондаганаш ва мушоҳидаҳои зиёди аз рӯзгор ҷамъовардашро ба таври индивидуалӣ, конкрет, амиқ ва васеъ инъикос намояд. Прототип, ки шахси ҷудогонаест, барои сохтани образи бадеӣ ё типӣ адабӣ худ аз худ ҳаргиз материали асари бадеӣ шуда наметавонад. Вале вай меҳвари асосиест, ки дар атрофи он бисёр сифатҳои бадӣ неки дигарон, яъне гурӯҳи одамони ҳамсинфу ҳамтабақа ва ҳамфикру ҳаммаслак гун оварда мешаванд. Л. Н. Толстой дар ин масъала гуфтааст: «...Ман дар ҷунин фикрам, ки яку якбора аз рӯи қиёфани аслии ягон одам навиштан ҳақиқати типиро истисно мекунад ва завқовар ҳам намебарояд. Маҳз ҳислатҳои хоси умдан касеро гирифта, онро ба ҳислатҳои характерноки дигар одамони мушоҳидашуда илова намудан лозим аст. Онгоҳ типӣ мешавад. Барои офаридани як типӣ муайян бисёр одамони ба ҳам монандро мушоҳида кардан зарур аст»¹.

Ба прототип такяи доштан боиси возеҳи сарех ва ҳақиқатии-горона баён гаридидани хусусиятҳои индивидуалии типӣ адабӣ хоҳад шуд.

9. ПРОБЛЕМАИ ТИП ДАР АДАБИЯТИ БАДЕЙ

Дар боло зикр шуд, ки прототип асоси типӣ асари адабӣ-бадеист. **Образҳои бадеӣ, ки дар санъату адабиёт ҳислатҳои муҳими иҷтимоии гурӯҳи одамон, синф, миллат ва ягон даврро акс мекунанд, типӣ адабӣ номида мешаванд.**

Қонуниятҳои ҳаёт дар адабиёти бадеӣ тавассути типҳои зухурот мекунад. Белинский ба саволи «тип дар эҷодиёт чист?» ҷунин ҷавоб мегӯяд: «Одам — одамон, шахс — ашхос, яъне ҷунин тасвири инсон, ки бисёриҳо, гурӯҳи яклухти одамонро дар бар мегирад, ки худӣ онон идеяро ифода менамоянд». Мунаққиди бузург фикрашро бо мисол исбот кардани шуда, давом медиҳад: «Отелло чист? — Инсонест, соҳиби рӯҳи бузург, вале пурэхтирос, ки бо илму дониш ром нашуда (белаҷом) бо ақлу тафаккур то ба дараҷаи эҳсосоти пурилҳом норасида, ва бинобар ин бадрашк, ки

¹ «Русские писатели о литературе», т. II. Л., 1939, стр. 146.

завчаашро бо як гумони бевафой буғӣ карда мекушад. Отелло тип аст, ӯ — намояндаи як наҷод, як гурӯҳи ин қабил одамони бадрашк мебошад»¹.

Шекспир ба лаҳзаҳои ҷудогонаи ҳаёти одамони замони худ аҳамият дода, ба туфайли типикунонидаи образи Отелло рафтори бемаданиятии бисёрхоро дар ҳаққи зан ва ишқ ошкор сохтааст. Интиҳоби фаросаткоронаи санъаткор ӯро ба ҷамъбасти материали муҳимми зиндагӣ овардааст.

Ҳақиқати советӣ типҳои нави одамони поквичдону меҳнатдӯст, образҳои мусбати хушодоб, бинокорони ҷамъияти оянда — коммунизмро меофарад. Пайдоиши типҳои нави ҷамъиятиро ба таҳлил гирифта, ҳислатҳои онро дар образҳои бадеии маолӣ таҷассум кардан — аз санъату маҳорати нависандагони муосиронавист. Масалан: дар партави идеалҳои эстетикӣ М. Шолохов эҷод шудани коммунисти «бистҳазора» С. Давидов (дар романи «Замини қорамшуда») — шаҳодати намоёни тавлиди типҳои нави одами советист, ки дар марҳалаи муайяни навсозиҳои иҷтимоӣ ба миён омадааст. В. И. Ленин, Павел Корчагин, Чапаев, Павлик Морозов, Садриддин, Собир, Мересьев, Шодӣ, Пўлод Қодиров, Сафар Одинаев, Давлат Сафоев, Мирзо Мурод, Носир Аббос, Анвар ва ғайра типҳои нави адабии даврони социализм мебошанд. Дар образи Павел Корчагин ҳислатҳои типии ҷавонмарди советии солҳои 20—30, муборизи матини роҳи коммунизм таҷассум ёфтааст. Образи Восеъ хусусиятҳои типии деҳқонони камбағал, батраку чорьяккорони охири асри XIX-ро дар кўҳистони тоҷик дар бар карда, мучассамаи ҳислатҳои ошўбу исьёнгарини пешвои ҳаракатҳои зиддиамирӣ мебошад.

Дар асари бадеӣ ба вучуд овардани тип хеле муҳим ва душвор аст. Горький аз ҷӣ иборат будан ва ҷӣ тавр ба вучуд овардани қаҳрамонҳои типии асарро дар назар дошта, гуфтааст: «Характери қаҳрамон бо риштаҳои бисёре ба ҳам вобастааст. Одамони гуногуни гурӯҳи иҷтимоӣ, ки қаҳрамон аз байни онҳо баромадааст, аз тарафи нависанда бевосита таҳлил ва тасвир намеёбанд. Барои дуруст нишон додани як коргар, як поп, як дўкандор якҷанд садҳо попу дўкандор ва коргарро хеле хуб аз назар гузаронидан зарур аст». Зеро, — меғӯяд Горький, — ҷӣ тавре ки аз як хишти пухта як бино сохтан мумкин нест, инчунин аз рӯи кирдору амалиёти як одам типии адабӣ сохтан имконпазир намебошад.

Ин чунин маъно дорад, ки одамро дар асари бадеӣ аз ҷиҳати синфияташон типӣ кунонидан зарур аст. Аммо барои ба вучуд овардани типии мукамал фақат аломатҳои синфӣ кифоя нест, хусусиятҳои дигар, монанди ахлоқу одоб, рӯҳия, расму одат ва дигар сифатҳои одамай низ бояд ҷамъбаст шавад. Горький меғӯяд: «Одамони гуногун ҳастанд: яке лакқӣ, дигаре камсухан, янаш — шилқини ва худписанд, вайш — шармгину ба худ нобовар; адиб гӯе дар маркази дастҷамъии ҳасисҳо, разилҳо, одамо-

¹ Белинский В. Г. Полн. собр. соч., т III. М., 1953, стр. 52.

ни бошавку завк, шӯхратпарастон, хаёлпарастон, ширинкорону бадқавоқон, меҳнатдӯсту танпарварон, раҳмдилу аламзадагон, бепарвоён ва ғайра умр ба сар мебарад¹. Албатта, ҳар яки ин сифат ба алоҳидагӣ ҳанӯз характерро пурра ва равшан муайян карда наметавонад. Санъаткор яке аз ин сифатҳоро хоста гирифта, онро ба тариқи ҷамъбасти ягон воқеаи муҳимми зиндагӣ муқаррар менамояд.

Ҳамин тавр, масъалаи фардикунонидани тип ва хусусияти ҷамъбасти бадеӣ пайдо намудани он ба миён меояд. Шахсонии типие, ки дар симони онҳо ва амалиёташон ҳислатҳои гуруҳи одамон мушоҳида мешавад, дар ҳаёт кам нестанд. В. И. Ленин дар асарҳои худ мавҷудияти «типҳои гуруҳӣ ва синфӣ»-ро борҳо қайд кардааст. Санъаткори ҳақиқатнигор типҳои дар зиндагӣ мавҷударо зуд пайдо карда, онро дар ҷамъбастиҳои бадеии худ истифода мебарад. Вале аксар тип танҳо аз офаридани симони шахси мавҷуда иборат нест. Фардияти нотакрори тип бештар маҳсули тафаккури тахайюли санъаткор аст, маҳсули идроки эҷодӣ ва ҷамъбасти ба ҳам омехтани ҳислату сифатҳои одамони бисёр мебошад. Ҷамъбасти ҳислатҳои типҳои ҳаётӣ, мувофиқи таълимоти марксизм-ленинизм, бояд ба айнияти иҷтимоӣ-таърихӣ асос ёфта бошад. Ин аст, ки моҳияти ҷамъиятии типҳои ҳақиқии адабӣ ба хусусиятҳои миллӣ низ дорост.

Масалаи образҳои Павел Власов ва Ниловна (аз романи Горький «Модар») образҳои типии пролетарҳои революционӣанд, ки ҳислатҳои коргарони рус ва роҳҳои гуногуни индивидуалии ба революция омадани онҳоро дар худ таҷассум кардаанд. Ёдгор ва Гулнор (аз романи Айний «Дохунда») низ ҳамчун типҳои бадеӣ руҳия ва хусусиятҳои бисёр дехқонони камбағалу чорҷайкорони тоҷикро дар арафани революция ва баъди революция дар бар доранд. Партиявият ба фаъолияти офаридагони ин образҳо роҳнамоӣ кардааст, ки онҳо ба воситаи ин қаҳрамонони мусбат идеяҳои пешқадами революциониро тарғиб намоянд. Ба ҳамин тарик, образи типӣ дар санъату адабиёт ягонагии умумию индивидуалиро ифода менамояд.

Бузургии типҳои бадеӣ агар, аз як тараф, ба аҳамияти ҷамъиятии ҳислатҳои дар образ ҷамъбастиёфта вобаста бошад, аз тарафи дигар, бо дараҷаи бадеияти тасвир дар асар марбут аст. Тақомули асари бадеӣ бо ҳусну зебӣ ва қиммати эстетикӣ ҳам мазмуну идеяш ва ҳам шакли он муайян мегардад. Барои воҳеҳи кушодани характерҳои типии иҷтимоӣ нависанда бояд аз ҳазинаи забони умумихалқӣ воситаҳои баёнии типии мувофиқро ҷуста ёбад. Бедарак нест, ки дар асарҳои Горький, Шолохов, Айний ва устодони сухан характеристикаи нутқӣ роли муҳим мебозад.

Санъаткор қомилхуқуқ аст, ки дар эҷодиёти худ ҳодисаҳои навро, ки дар зиндагӣ ояндаи умедбахш доранд, ба таври типӣ ҷамъбасти намояд ва ё қувваҳои шикастхӯрда аз байн рафтаис-

¹ Горький М. Собр. соч. в 30 томах, т. 26, стр. 416.

тодаро типӣ кунонад. Ҳам дар ин ва ҳам дар он ҳолат образҳои гурӯҳҳои гуногун қобилияти тип шуданро доранд. Масалан: дар мазҳакаи А. С. Грибоедов «Дод аз дасти ақл» Чацкий барин образҳое, ки ҳислатҳои типии одамони пешқадами солҳои 20-уми асри XIX-ро ифода мекарданд, назар ба образи Молчалинҳои зиёди он замон, камтар буданд. Дар «Дохунда»-и Айний дар баробари образҳои муллоён ва бою ханнотони сершумор, образҳои Едгору Гулнор барин муборизон, ки камчини буданд, низ типӣ тасвир ёфтаанд. Зеро чун орзуи умеди халқ оянда азони онҳост.

Типи адаби аз байни ин ё он табақаҳои синфӣ, ки иштироб мешавад, албатта, бо хусусиятҳои хосаш тасвир меёбад. Масалан: дар романи «Дохунда» Азимшоҳ, Еқуббой, Муллои Эшон, Алимардонӣ ясавул типҳои маънии асаранд. Ҳамаи онҳо ба як табақаи иҷтимоӣ мансуб бошанд ҳам, вале ҳар қадамашон соҳиби ҳислатҳои мустақили худ ҳастанд. Олами рӯҳии Едгор, Гулнор, Бозор, Сафар, Абдуллохуча ва дигар типҳои мусбат низ ҳарҳела аст. Дар осори бадеъ ҳар намоишдан синф ва табақаҳои гуногунӣ ҷамъият хусусиятҳои индивидуалӣ зоҳир карда, ё муҳаббат ва ё нафрати хонандаро бедор менамояд.

Дар бораи аҳамияти фардикунонидан ҳамчун шартӣ асосин эҷоди образи типӣ В. И. Ленин дар мактуби худ ба Инесса Арманд¹ навишта буд, ки ҷавҳари асари бадеъ дар вазъияти индивидуалӣ, дар таҳлили характерҳо ва рӯҳии типҳои муайян маскан гирифтааст.

Образҳои барҷастаи адабиёти советӣ, ҳатто онҳое, ки прототипҳои реалӣ доранд, монанди Алёша, Чапаев, Павел Корчагин, Мересьев, Кошевой, Садриддин, Қодир, Собир, Дилором-қаниз, Фирӯза, Хайдарқул ва дигарон ҳамин тавр соҳиби хусусиятҳои умумию шахсӣ мебошанд. Дар тақдирӣ шахсин ҳар як ин қаҳрамонон, дар сифатҳои маънавӣ ва ғайриини онон ҳосияти ҳақиқати зиндагӣ равшан ифода гардидааст. Бинобар ҳамин ҳам ин характерҳои адабӣ — характерҳои типинанд.

Ҳар як даври таърихӣ ба тақозои шароити худ расму оини, урфу одат, қоидаҳои қонуни муайян дорад ва одамони ҳам мувофиқи он рӯз мегузаронанд амал мекунанд. Ин аст, ки типҳои бадеъ бо мазмуни худ доимо таърихан конкрет мебошад. Вай «оинани» эҷодиёти бадеъест, ки намуди даврон дар он аксандашӣ мекунад, наслҳо дар он киёфан худ ва сурати гузаштагонашро мебинанд. Масалан, дар романи Гоголь «Ҷонҳои мурда» — Чичиков, Ноздрёв, Плюшкин, Собакевич, Манилов, дар асари Салтыков-Щедрин — ҷанобони Головлёвҳо (алалхусус Иуда Головлёв), дар повесту ҳикояҳои Чехов унтер Пришибеевҳо, Беликовҳо ва яққатор дигар типҳоеро дучор кардан мумкин аст, ки онҳо фиску ғуҷури замони крепостнойдорӣ ва капиталистии русро дар худ таҷассум кардаанд. Артамоновҳо (аз романи Горький), Қорӣ-Ишқамбаҳо (аз повести Айний) ва амсоли онҳо ҳамчун аксунанда-

¹ Арманд Инесса (Елизавета Фёдоровна; 1875—1920), ҳодими ғайри ҳақиқати байналхалқии коммунистии замон.

гони вазъияту, ҳолати синфу замони худ — замони феодалӣ-амирӣ ва тавлиди буржуазия ба типҳои ҷамъиятӣ мубаддал гаштаанд.

Дар баробари образҳои мафҳумӣ типӣ дар дохили сохти иҷтимоӣ феодалию буржуазӣ образҳои мусбату пешқадам низ ҳастанд, ки марғи ногузири ҷабру зулм ва истисморро пешбинӣ мекунанд. Дар пьесаи Горький «Егор Булычев ва дигарҳо» намоёндагонӣ қувваҳои иртиқонӣ ҷамъият дар зери таъсири қувваҳои нав пайдо шудаистода ҳатмӣ заволи меёбанд. Образи Егор Булычев бо тамоми рафтору амалиёташ аз шикасти ногузири синфи капиталистон дарак медиҳад. Чунин вазъиятро дар образи типии Павел Власов ва ҳамфикрони ӯ, Едгор ва шарикони ӯ, Хайдарқул ва дӯстони ӯ низ дидан мумкин аст.

Ҳамаи характерҳои бадеӣ, ки нависанда офаридааст, типӣ адабии абадӣ шуда наметавонанд. Фақат чунин характерҳо ба дараҷаи олии типӣ расида ҷовид мегарданд, ки суханварони намоёни онҳоро ҳақиқатан аз рӯи аҳамияти ҷамъиятиашон пайваста бо даври муайян ва шароитҳои иҷтимоӣ таърихӣ, равию ақидаҳои пешрави ҷамъиятии худ инъикос кардаанд.

Типҳои офаридаи санъаткорони номвари ҷаҳон монанди Фирдавсӣ (Кован оҳангар, Рустам, Сиевуш, Фаридуи, Гурдофарид, Маздак), Низомии Ганҷавӣ (Ширин ва Фарҳод), Шота Руставели (Тарнелъ ва Нестандарҷаҳон), Навоӣ (Фарҳод ва Ширин), Чомӣ (Лайлӣ ва Мачнуи), В. Шекспир (Ромео ва Жульетта), М. Сервантес (Дон-Кихот), И. В. Гёте (Фауст), А. С. Пушкин (Татьяна), Н. Г. Чернышевский (Рахметов), Рафаэль (Мадоннаи сикстӣ) ё асарҳои Давид Микеланджело, Бехзод, қаҳрамонҳои лирикӣ Хофиз ва Байрон, қаҳрамонҳои мусбати осори Н. В. Гоголь, А. А. Блок, Чарли Чаплин («Одами хурд») ва бисёр дигар ғайр аз ҳислатҳои синфи муайян ва замони муайяни таърихӣ, дорони сифату ҳислатҳои ҷовидони умуминисонӣ мебошанд.

Энгельс гуфтааст, ки дар асари санъаткори ҳақиқатнигор «ҳар як симо — тип аст ва дар айни замон шахси ба қуллӣ муайян мебошад...»¹ Аз ин рӯ офаридани тип ҳамеша кашфиёти арзандаест, ки дар натиҷаи ғӯта хӯрдан ба мағзи ҳаёт падидаи омада, маҳсули намоёни маърифати бадеии зиндагӣ мебошад.

Ф. Энгельс маъсалаи типиро яке аз сифатҳои барҷастаи санъати реалистӣ дониста, гуфтааст: «Реализм, баҷуз тасвири ҳаққонии ҷузъиёт, инъикоси ҳаққонии характерҳои типиро дар вазъияти типӣ дар назар дорад»¹. Маънои сухани Энгельс ба он далолат мекунад, ки инсон ҳамчун характери типӣ дар муҳити таърихӣ худ нишон дода шавад. Образҳои типии Евгений Онегин ва Печорин, Раҳимдод, Сафарғулом ва Эргашғулом, Давлат ва Пётр, Аҳмади машқоб, Асо ва Сайидпахлавон маҳз дар вазъияти типӣ, дар замону шароити зиндагии худ аҳамияти реалии иҷтимоӣ ва психологӣ пайдо карда, аз таърихи маданият ва зинд-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. О литературе, М., 1958, стр. 72.

днӣтҳои синфӣи даврҳои муайян хабар медиҳанд. Вале вазъияти типӣ гуфтани Энгельс ҳаргиз маънои умуман вазъияти ҷамъиятиро надорад. Энгельс дар яке аз мактубҳои худ ба Маргарет Гаркиесс навиштааст, ки ба фаҳмиши ӯ «вазъияти типӣ» он аст, ки дар вай маълӯҳи пешбарандаи таракқиети ҷамъиятӣ зоҳир гардад.

Энгельс дар ҳамин мактубаш навиштааст, ки зарбаҳои революционӣи синфи коргар ба муҳити бедодгарӣи ситам, кӯшишҳои беҳтареонаи шуурона ӯ нимшууронаи ӯ барои ба даст овардани ҳуқуқҳои инсонӣи худ, ки дар лавҳи таърих нақш бастаанд, бояд дар асари реалистӣи мақоми худро ёбанд. Энгельс сабаби «ба қадри кифоя реалистӣи набудани» повести М. Гаркиесс «Духтари шаҳр»-ро дар ҳамин мебинад. Ӯ типҳои ин асарро «дар ҳудуди амалиети онҳо» типӣ дониста, меғӯяд, ки чунин баҳоро нисбат ба «вазъияти типӣ»-и он татбиқ кардан амри маҳол аст. Коргарон дар ин асаре, ки дар солҳои 80-ми асри XIX амал мекунаанд, ба мисли ҳамсинфони солҳои 30-ми худ пассив мебошанд. Хулоса, ҳаракати революционӣи пролетариати ҷанговар дар охири асри XIX дар асари Гаркиесс ба таври бояду шояд инъикос наёфтааст.

Мунаққидон — революционер-демократҳои рус Герцен, Белинский, Чернышевский, Добролюбов доир ба таърихӣ будани ҳодисаҳои типӣ ва вазъияти типӣ як қатор фикру мулоҳизаҳои солими баён намудаанд. Образҳои мусбати осори бадени Тургенев, А. Островский, Салтыков-Щедрин, Некрасов ва дигарон, ки мавриди таҳлили онҳо буд, аз пояи ҳақиқати зиндагӣ ва оразӯи ҳодисаҳои роҳҳои нави таракқиети ҷамъиятӣ таҳқиқу тадқиқ шудаанд. Рафтори илмӣ ва ақидани солими мунаққидони бузурги асри XIX ҷун мазмуну маънои образҳои типӣи классикони рус низ нӯдаи характерҳои типӣ дар вазъияти конкретӣи таърихӣ мебошад.

Қайд кардан зарур аст, ки характери типсо-
Ғуноғунии типсоӣ зин образҳои ғуноғун мешавад. Зеро ҷамъбасти типӣ аз рӯи мазмунӣ худ нисбат ба образҳои якхел нест. Нависанда агар дар хусусияти типӣи як образ хислатҳои миллинашро равшану возеҳ нишон диҳад, дар мавриди дигар ба хислатҳои ҷамъиятӣ — иҷтимоӣи ӯ аҳамият медиҳад. Дар образи сеюм ҷиҳатҳои ҳақиқатҷӯӣ ва навапарастии вай ҷамъбасти типиро талабгор аст. Масалан: дар образҳои Чацкий (аз пьесани Грибоедов «Дод аз дастӣ ақл!»), қаҳрамонҳои мусбати Чернышевский (аз романи «Чӣ бӯяд қард?») — Вера Павловна, Рахметов), Горький — Нил ва Павел Власов, Айни — Едгор, Гулнор, Мулло Амон ва ғайра.

Беҳтарин хусусиятҳои одамон ва ахлоқи одоби коммунистӣи ҷун қонуниятҳои нӯгузирӣи ҳаёт, дар типҳои мусбати осори нависандагонӣи советӣи Шолохов, Н. Островский, Фадеев, Леонов, Федин, Симонов, Бондарев, Быков, Турсунзода, Икромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, Ч. Айтматов, Ф. Ниёзӣ ва дигарон ҷамъбасти ёфтаанд.

Баҷӯз тарау тариқи типӣи қунондани образҳои мусбату маънаӣи принципи типсонӣи ҳақӣи боз вучуд дорад. Асарҳои адабии

ҳаҷий, ки айбу иллати шахси ва ҷамъиятии персонажҳоро ба зери тоҷибани масҳараю истехзо мегиранд, соҳиби аҳамияти бузургӣ тарбияианд.

Шарти зарурӣ ҳаҷии ҳақиқӣ дар он аст, ки бояд ҳонанда ғайр аз объекти ҳаҷву танқид, идеали иҷодкорро қомилан ба худ тасаввур кунад. Дигар ни ки, муболиғаю нигроқ дар ҳаҷ ҳаҷмчун принципи асосии типиконӣ бояд ба образ ё воқеае дидаву доништа тобиши «иништрӯи ва хунукбашарагӣ» бахшал. Дар ин гуна асарҳо лаҳзаҳои ҳандаовару даҳшатнок, ҳақиқату афсона ва ғайра бояд бо ҳам омезиш ёбанд. Мисоли ин гуна асарҳое, ки типҳои адабиашон ба талаботи ҳаҷиёт пурра ҷавоб медиҳанд — «Ҷонҳои мурда» ва «Муфаттиш»-и Гоголь, «Таъриқи як шахр ва «Ҷанобони тошкентӣ»-и Салтыков-Шедрин, «Марги суҳур»-и Айни, «Саргузашти Сафармаҳсум»-и Ҷ. Иқромӣ ва Х. Назаров «Сафармаҳсум дар Бузоро»-и Ҷ. Иқромӣ мебошанд.

Ин образҳо, ки дорон ҷамъбасти типиянд, бешубҳа, бо ба санъаткорони суҳанварон хусусиятҳои индивидуалӣ-фардӣ пайдо кардаанд.

Фардӣ қунонидани образи бадеӣ — яке аз талаботи эстетика, реализми социалистӣ аст. Санъаткорони советӣ муносибатҳои социалистиро тараннум карда, образҳои манфӣ ва зараровармаҳкум менамоянд; образҳои типии ҳақиқати ҷамъиятии озода, ҳаҷмчун тимсоли ибрат, сарчашмаи илҳом нишон медиҳанд. Нависандагони советӣ бо офаридани образҳои типии сазовори даврон на фақат бонси ташаккули сифатҳои нав ба нави одами советӣ мешаванд, балки инчунин ба ғалабаи нав бар қўҳи маъад мерасонанд.

II. ОСОРИ АДАБИИ БАДЕЙ ВА УНСУРҲОИ ОН

АСАРИ АДАБӢ ВА БАДЕИЯТ

1. МАВЗӯӢ ВА ИДЕЯ

Чунон ки дар боло зикр шуд, бадеият хосия-
Адабиёт ва бадеият ги санъату адабиёт аст. Адабиёти бадеӣ — на-
муди олитарини санъатхост, ки ба «қонуни хус-
ниёт» ва эстетика комилан ҷавоб медиҳад. Дар адабиёти бадеӣ
санъаткор дар асоси маърифати қонунҳои ҷаҳони моддӣ барои
қаноатмандии талаботи ҷамъиятию шахсӣ, ба қавли А. М. Горь-
кий, «табиати дуҷом» меофарад. У ниро бо қобилияти қабули
бадеии ҳодисаҳои зиндагӣ тавассути образҳо ва образнокӣ
санъати суҳан ба даст меорад. Ин олами нави санъат ҳамчун
шакли идрок инъикоси эстетикӣ ҳаёт дунёи зебои тозаеро ба
руи хонанда кушода, ба таиҳо ба вай кайфу лаззат мебахшад,
барои ташаккули инсонии орифу фозил шудан завқи бадеии ўро
низ тарбия намуда, аз боби одаму одамгарӣ, дӯстии ватанпар-
варӣ, ҷасорати граҷданию продан кашфи илму дониш дарси иб-
рат меғӯяд.

Бадеияти асари адабӣ, ки аз хусниёт ва тавозуну таносуби
рангҳо иборат аст, бо худии худ ҳанӯз вазифаи таъсиргузориаш-
ро адо карда наметавонад. Лозим аст, ки ин хусну ҳамнавох-
тӣ (гармонияи) асар ба мӯътакидии идеяю образҳо, ҷамъбасти
бадеии ҳақиқати зиндагӣ ва, инҳоят, ба балогату фасоҳат ва иқ-
тидори суҳан соҳиб бошанд.

Ҳамин тавр, бадеият фақат ба хосияти ҷудогона табдил на-
гардида, чун маҷмӯи сифатҳои мукаммали асари яклухти санъ-
ат зухур мекунад. Ба шарофати ин сифатҳо амикии тасвир, бикр-
баёнии мавзӯ ва тақмили шаклҳои ифодаю ибораҳо, ороиши
пардозӣ ҳар як ҷузъи асар ба ҷилва-омада, ба фаҳмидани зару-
рати бадеияти ҳар як тафсилоти асар роҳ мекушоянд. Маҳз аса-
ри пухтаи бадеии санъату адабиёт қобил аст, ки ба одамон таъ-
сири эҳсосӣ ва эстетикӣ бахшида, чун сарвати ҷамъиятӣ сазово-
ри баҳои баланди онон гардад.

Ба ҳамин тарик, бадеият бо хусусиятҳои ҳосаш соҳибӣ меё-
ру мизони муайян мебошад. Шартӣ нахустину асосии бадеияти
асари назаррасанд дар масъалаҳои муҳими проблемавӣ ва ҳа-
қиқати таърихиро ба муҳокима гузоштан аст, ки онҳо равию
идеявӣ-эҳсосӣ ва мазмуни асарҳои адабиро таъйин месозанд. Дар
ини, асар бояд ҳақиқатнигорона буда, ба талаботи методи ре-
ализм комилан ҷавоб диҳад. Реализм ба навианда кӯмак мера-

сонад, ки ӯ фикру андешаҳои ботилро дафъу рафъ карда, дар процесси тасвири мазмуни ҳақиқати таърихӣ ба инъикоси амики характерҳо ва қонуниятҳои дохилии ҳодисаҳо сар фуру бурда, таҳлили ҳарчонибан проблемаҳои ба миён гузоштаро комёб гардад.

Шарти дуюм аз он иборат аст, ки мазмуни асари адабӣ бо вучуди соҳиби хусусиятҳои бадеӣ буданаш, бояд бо шакли баланди бадеӣ акс ёфта бошад. Маҳз шакли рангини мувофиқ ба мазмун хусну зебӣ бахшида, аҳамияти ҷамъиятии асарро то ба дараҷаҳои қабули ом мебардорад.

Ҳамин тавр, нишонан муҳимми бадеияти осори адабӣ дар сохти мукаммали усулу дастрас, воситаҳои тасвиру унсурҳои забон, ифодаҳои маҷозӣ ва синтаксиси оддӣю шӯирона ва приёмиҳои бою ранго-ранг зухурот меёбад. Вале ин ҳама мебоист ҳатмӣ ба иҷрою адои вазифаҳои олии идеявӣ-бадеии муаллиф хизмат кунанд. Аз бисёр асарҳои мукаммали адабии тоҷик, барои мисол, ба достони М. Турсунзода «Аз Ганг то Кремль» мурочиат кунем мурод ҳосил мегардад.

Ин асарро ба мисли «Евгений Онегин»-и А. С. Пушкин бемуболиға романи манзум номидан мешояд. Зеро дар маркази ин асари асп мучассаман одами нави даврони социализм дар образи В. И. Ленин таҷассум ёфтааст. Образи Ильич — типӣ одаме, ки бо азимнаш дар таърихи муборизаҳои революционии аспри ХХ ягона мебошад, дар донишмандӣ беҳамтоист, аз ҷиҳати иродаю ҳасрат ва қаҳрамонии бебокона, заковатмандию фаросат, пешгӯию пешбини баъди Маркс ва Энгельс меистад. Дар айни замон шахси хоксортарин ва саховатманд, ҳалиму мушфиқ нисбат ба ҳаммақсаду ҳаммаслаҳои ва бераҳм нисбат ба душманони социализм ва ранҷбару муздурон. Ин ҳама сифату хусусиятҳои дохӣ Ленин, ҳамчун одами замони нав, бо имтизочи усулҳои реализму романтизми революционӣ бо забони фасеҳи соддаи дастрас, истифодаи васеи санъати маҷозот ва салосату балорати шӯирона пардохтааст.

Тамоми ҷакидаҳои килки гуҳарбори М. Турсунзода, рангубори дилкаши соҳиронаи асараш ба изҳори тавачҷӯии оламиён нисбат ба ин марди майдони таърихӣ озодии халқҳо, ба Россияи революционӣ, ки нахустин мамлакати социалистии ҷаҳон аст, бо як ҳунарварии ғавқулӯда кӯрбаист шудааст. Аз мутолиаю муҳокимаи ҷиддиӣ ин асари шохкӯрона пай бурдан душвор нест, ки тамоми зебу зевар ва рангомезиҳои бадеӣ ба кушони мақсади асосии шӯир — оламшумулиӣ образи таълимоти дохӣ В. И. Ленин хизмат кардаанд. Ба чунин камолоти томи асар ваҳдати ягонагии мазмуно шакл сабаб шудааст. Мазмуни асари бадеӣ ҳамеша тавассути мавзӯю идея сурати амал мегирад.

Мазмуни асари бадеӣ, ки аз силсилаи воқеа-Мавзӯи асари бадеӣ хо, образҳои одамон ва ҳаракату ғайбати онҳо иборат аст, ба воситаи мавзӯ ва идея ба ҳақиқат мепайвандад. Ҳаёт пур аз воқеаҳои муҳталиф аст. Дар ҳар сари қадам зиддияти фикру ақидаҳо, муборизан наву

кӯҳна ва кӯшишу ғайрати одамон дар ҳаёти шахсию ҷамъиятӣ бо сурати рангорангӣ зухурот мекунад. Нависанда бо дақиқнаварӣ ва фаросаткорӣ аз байни материалу воқеаҳои зиёду мураккаб яки оиро ба эътибори мавзӯи интиҳоб карда асар менависад.

Вале вазифаи асосии мавзӯ бо ин маҳдуд намегардад. Бояд, ки мавзӯи проблемаеро ба миён гузошта, дар ҳалли он масъалаҳои муҳимму зарури зиндагиро бо аҳамияти нотақрораи ба муҳокимаи ҳонандагон гузорад. Масалан М. Горький дар романи «Модар», С. Айний дар романи «Дохунда» проблеман нав — коргар, деҳқону батракро то ба дараҷаи муборизони роҳи коммунизм шудани онон нишон додаанд. Турсунзода дар мавзӯи «Қиссан Ҳиндустон» бо материалҳои ҳаётии байни маълумону золимони халқи ҳинд маҳдуд нашуда, проблеман озодии яке аз мамлакатҳои бузурги Осиё — Ҳиндустон ва барқароршавии ҳуқуқи граждании мардуми ин кишварро пайваста бо барҳам додани расму оини қабилавӣ (каставӣ) ба таҳлил гирифтааст. Проблеман мавзӯи романи «Об-рӯшноӣ» (М. Хоҷаев) — дигаргунӣҳои бузургест, ки сохтмони Норақ ва РИТ (Революцияи илмӣ-техникӣ) ба шуури коргари имрӯзаи тоҷик падид оварда, ўро аз банду бастии ҳаётаҳои кӯҳнаи оилавӣ раҳо дод.

Аз ин рӯ интиҳоби мавзӯи барои санъаткор як чизи тасодуфӣ нест. У мувофиқи ақидаҳои сиёсӣ иҷтимоиаш ба воқеаи завқмандтарин барои ӯ диққат дода, оиро ба муҳокимаи васеи ҳонандагон вонамуд мекунад. Азбаски дар адабиёт ягон қасу чиз ё воқеа бетарафона ё бепарвоёна тасвир намеёбад, ҳақиқати зиндагӣ низ дар асар қориёна, яъне ба таври механикӣ қайд, намегардад. Дар асари бадеӣ нависанда муносибати худро ба ин ё он масъала ифода карда, қаноатмандӣ ва масруриаш, маъюсӣ ва маҳзуннашро баён мекунад. У дар кӯшиши он аст, ки бар зидди ҳодисаҳои манфии ҳаёти ҷамъият қувва ҷамъ карда, барои дафъи он ҳамлаю ҳуҷум ташкил намояд. Масалан, дар даврани революцияи якуми руси соли 1905—1907 бисёр нависандагон ба мавзӯи революция ва муборизаи озодихонаи халқи рус рӯ оварда буданд. Вале ҳеҷ кадоми онҳо ин мавзӯи муҳимро монанди Горький равишан ва бо чунин меҳру муҳаббат акс накардааст. Горькийи революционер романи «Модар»-ро, мувофиқи ақидаҳои сиёсиаш, дар айни задухӯрди бошиддати коргарчи рус бо ҳукуматдорони подшоҳӣ эҷод карда, боварии меҳнаткашонро ба музаффарияти революция ҳосил намуд.

С. Айний дар солиёни революцияҳои Октябрь ва халқии Бухоро (1920) ба навсозиҳои бузурги иқилобӣ он чунон амиқ сарфаҳм рафта, ба воситаи очерки ҳаҷвӣ (памфлети) «Чаллодони Бухоро» ба амирону мирони ғазаб ҳуҷум овард, ки ҳеҷ яке аз суҳанварони атрофиёнаш ба он муваффақ нагардидаанд.

Мавзӯи романҳои М. Шолохов «Замини қорамшуда», Ч. Икромӣ «Шодӣ», Абдулло Қаҳҳор «Чароғҳои Кӯшчино» солҳои дигаргунӣи бузург, яъне ташкили хоҷагиҳои коллективиро дар раёҳои гуногуни мамлақати паҳновари мо дар бар кардааст. Агар

мавзӯи асари М. Шолохов муборизаҳои охиринаи халқи советӣ ба-рои навсозии кишлоқи социалистӣ дар мисоли яке аз деҳотҳои Кубань — Гремячий Лог бошад. Ч. Икромӣ чунин мавзӯи мубо-ризаро дар деҳаи Гулистони Тоҷикистон, А. Қаҳҳор дар деҳаи Кӯшчинори Ўзбекистон нишон додаанд. Мавзӯи дostonҳои М. Алигер «Зоя», А. Лохутӣ «Ғалабаи Тания», П. Антокольский «Фарзанд» ва М. Турсунзода «Писари Ватан» тасвири Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ буда, ба дӯстии халқҳои советӣ ва ба қаҳрамо-нию қорнамонҳои бехтарин фарзандони халқҳои русу тоҷику ук-раин дар ақибгоҳу фронт бахшида шудаанд.

Ба ҳамин тарик, мавзӯ — доираи ҳодисаҳои зиндагист, ки санъаткор аз ҳаёти воқеӣ интихобан тасвир менамояд ва ба он диққати хонандаро ҷалб мекунад.

Аксар дар асарҳои бадеӣ якчанд мавзӯ ақс меёбад. Дар бай-ни онҳо як мавзӯ асосӣ буда, дигараш тобон он мебошад. Ин гуна сермавзӯӣ бештар дар повесту романҳо мушоҳида мешавад. Мавзӯҳои тобон ҳам дар ин ҳолат ба ҳалли мавзӯи асосӣ ма-дад мерасонанд. Масалан, мавзӯи асосии романи С. Улуғзода «Навобод» аз инъикоси ба ҳам муттаҳидкунии колхозҳо дар дав-раи баъди ҷанг, таъмини зиндагии осудаҳолонан халқ ва баланд бардоштани маданияти меҳнат дар кишлоқи колхозӣ иборат аст. Дар айни замон дар ин асар мавзӯҳои дӯстии халқҳо ва ёрии бетамаи халқи рус ба халқи тоҷик (Пётр Николаевич Борови-ков, Вера ва дигарон), мавзӯҳои онд ба роли Партия дар сохт-мони ҳаёти нави колхозҳо, муносибатҳои шахсӣ ва оилавӣ, ишқу муҳаббат (Нуралӣ, Шодигул) ва ғайра мақом доранд.

Мавзӯҳои асосии романҳои А. Серафимович «Сели оҳанин», С. Айни «Дохунда» ба ибтидои ташкили ҳаёти нави социалистӣ ва ҷангҳои граждани дар мамлакат мансуб аст. Дар романи Раҳим Ҷалил «Шӯрб» мавзӯи ҳаёт ва муборизаи қорғари то-ҷик дар қони ангишт асосӣ мебошад. Ҷӣ ин асарҳо ва ҷӣ асарҳои дигари бадеӣ ҳаргиз дар доираи як мавзӯ маҳдуд намондаанд. На-висанда ҳамеша аз мураккабиҳои зиндагӣ ҷаиде аз онҳоро ба миён меоварад. Чунин асарҳои сермавзӯро асар-ҳои бисёрҷиҳата (сериан) мегӯянд.

Дар санъату адабиёт аз замонҳои қадим мавзӯҳои «абадӣ» амал мекунад. Мавзӯҳои абадӣ дар адабиёти қадон аз макру муҳаббат, садоқату бевафой, марғу безаволӣ, рашқу номус, ҳа-сисию хотамӣ, тақдир қардану интиқом ва ғайра иборатанд. Бо вучуди мураккабии мавзӯҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар ин дoston ишқи олии инсонӣ дар муносибатҳои Рустаму Таҳмина, Бежану Манижа, Сӯҳробу Гурдофарид, Сиёвушу Фарангис ва дигарон писанда омадааст. Дар тӯли асрҳо мавзӯи муҳаббати олимақоми инсонӣ дар эҷодиёти шоирони форсу тоҷик ва мам-лакатҳои Шарқи Миёнаю Наздик вобаста бо номи Хисрав ва Ширин, Фарҳод ва Ширин, Лайлӣ ва Мачнун, Юсуф ва Зулай-хо, Гуду Наврӯз саронда шудааст. Дар адабиёти Аврупои қарбӣ хо, Гуду Наврӯз саронда шудааст. Дар адабиёти Аврупои қарбӣ ва рус дар як қатор мавзӯҳои адабии доир ба аҳди ишқу вафо ва бевафой, дӯстию адоват ва ё дар мисоли ҳаёти шахсӣ иқдо-

ми эътироз мушоҳида мешавад. Албатта, ин мавзӯҳо дар ҳар давр аз тарафи нависандагон гуногунакида ҳар ҳел фаҳмида ва ҳал шудаанд. Санъаткорони пешқадам дар мавзӯҳои абадӣ ба эҷодиятҳои синфӣ чамъияти худ сарфаҳм рафтани шуда, мақоми шахсони бедордилро дар муҳити даврони феодалӣ ва буржуазӣ баланд гузоштаанд.

Қаҳрамони асосии достони «Лайлӣ ва Мачиун» Қайс, ки шоир ва донишманди замони худ буд, дар натиҷаи оштинопазириаш бо беадолатиҳои сохти қабилавӣ ва банду бастии дину шариат бо лақоби «Мачиун» (ошуфта, девона, ҷинни) маҳкуми аъёну ашрофони мегардад. Фарҳод барин баҳодурони меҳнатдӯсту покдил ва Ромеоҳои шефтаи дилбарон ба сабаби зинтиҳои даврон дар роҳи ишқ қурбон мешаванд. Рустами дастон фақат қувваи беназири ҷисмонӣ нест, ӯ тимсоли адлу нисоф, таҷассуми ватандӯстии инсонпарварист. Хотами Той рамзи саховатмандӣ ва наққорӣ мебошад, ки бар ҳилофи сараватмандони таңҷашм ба ҳаман одамони бебизоату бенаво дастӣ мадад дароз мекунад ва ғайра.

Қаҳрамони лирикии Умари Хайём, Абӯалӣ ибни Сино, Ҳофиз, Сайидон Насафӣ, Шохин, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Байрон, Хейне ва дигарон ҳислати ошӯбгарӣ ва балвогарӣ доранд. Абӯалӣ ибни Сино дар рубони машҳураш чамъбасти ақидаи одамони пешқадам ва донишмандони муосирашро аз номи қаҳрамони лирикий бо саволу ҷавобҳои риторикӣ таънаомезона ба дороён хеле ҳуб баён кардааст:

Эй кош, бидонаме, ки ман кистаме,
Саргашта ба олам аз пан ҷистаме,
Гар мукбилам¹, осудаву хуш зистаме,
Варна ба ҳазор дида бигристаме.

Шӯрангезии ин гуна рубонҳо дар он, ки хонандагонӣ ҳамон замонро аз вазъияту ҳолати ноҳинҷорашон хабардор намуда, ба эътирози шахсӣ роҳ мекушоданд. Бар ҳилофи ин қабил образҳои ошӯбдили шғирони некбину ҳайрхоҳ нависандагонӣ иртиҷоу афтодарӯҳ беадолатии замонро дидани нахоста, қаҳрамони худро ба олами нобудӣ, ба само, ба бӯғҳои рангоранги ҷаннати номавҷуд бароварда, эҳидӣ ва дунёбездорию тарғибу ташвиқ менамуданд.

Фақат дар замони социализм имконпазир гардид, ки мавзӯи асарӣ санъату адабиёт мазмуни комили иҷтимоӣ пайдо кунад ва иштироки озодаи одамро барои дигаргунии сохти ҷамъият ва табиат пурра нишон диҳад. Муносибатҳои нави социалистӣ на ин ки ба мавзӯҳои «абадӣ» дигаргунии қатъӣ овардад, балки мавзӯҳои нав ба навро пеш ронданд. Дар байни мавзӯҳои зиёди ҷамъиятӣ ва шахсӣ, қаҳрамонӣ ва лирикий мавзӯи меҳнати бошууронаи одам мавқеи асосиро ишғол намуд. Меҳнат ҳамчун зебу зинати инсонӣ, ҳамчун асоси эҷоди илму дониш, хусну зебӣ ва мақсаду маром дар ҷои аввал гузашт. Ҳамин тавр, меҳ-

¹ Мукбил — соҳибкибод, хушбахт.

натдӯстӣ, идеяҳои ватанпарварӣ ва халқдӯстӣ меҳвари осори бадеии нависандагонӣ советӣ шуд.

Мавзӯи асарҳои санъату адабиётро, чи тавр ки гуфта шуд, ҳаёт муайян мекунад. Вале мавзӯёт чизе нест, ки бевосита зиндагӣ ба нависанда пешкаш мекарда бошад. Барои шакл гирифтани мавзӯи санъаткор материалу фактҳои аз ҳаёт ҷамъ овардаашро дар фикру зикр ва дилу ҷонаш ҷой дода, онро бо таҳайюли бадеинаш мепазонад ва суфта менамояд.

Инак, мавзӯи асари бадеӣ бо **идея** узван марбут мегардад. Горький гуфтааст, ки асари бадеӣ аз ҳалли се вазифаи аз ҳам ҷудо нашаванда иборат аст: дар бобати ҷӣ навиштан, ҷӣ тавр ва барои ҷӣ навиштан. Агар мавзӯ ба саволи дар хусуси ҷӣ навиштан ҷавоб диҳад **идея** ба саволҳои барои ҷӣ, ба кадом мақсад ва ҷӣ тавр навиштан ба саволи санъаткорӣю маҳорат ҷавоб медиҳад.

Нависандаи бузург, ҷунон ки дар боло зикраш рафт, дар баробари интиҳоби мавзӯ ҷамеа мақсад ва проблемани асосиро дар ин ё он асараш муайян мекунад. У дар тасвири воқеаҳо муносибати худро зоҳир намуда, ба воситаи кадом персонажу образ амалӣ гардонидани ғояшро пешакӣ фикр мекунад. Суханвар ба воситаи изҳори муҳаббату нафрат ҳукми худро бар воқеаю образҳо мебарорад, «Мавзӯи, — мегӯяд Горький, — идеяест, ки дар таҷрибаи муаллиф пайдо шуда, онро ҳаёт ба ӯ талқин мекунад, аммо вай дар маҳзани таассуроти муаллиф ҳанӯз ташқил наёфта меистад ва сонӣ, таҷассуми худро дар образҳо талаб карда, муаллифро тадриҷан ба қор мебарорад»¹.

Мазмунҳои идеявии асари бадеӣ бо мавзӯёт ва проблемҳо ба анҷом намерасад. Ба замми ин боз баҳси идеявӣ — эмоционалӣ ба ҳаёт шартӣ зарури осори бадеӣ аст. Чернышевский дар ин хусус гуфтааст, ки асарҳои санъат бачуз «азнав офаридан»-и зиндагӣ ва «шарҳу тафсир»-и он ба аҳамияти сеюм низ соҳибанд — онро «аҳамияти ҳукмнома бар ҳодисаҳои ҳаёт» мегӯянд. Маҳз дар баҳси идеявӣ моҳияти асари адабии бадеӣ равшану барҷаста зӯҳур мекунад.

Идея, ки мақсаду нияти санъаткор ва моҳияти асосии асарро муайян месозад, муносибати ӯро низ ба воқеият қомил нишон медиҳад. Бояд гуфт, ғайр аз **идеяи асосӣ** дар асарҳои бадеӣ **идеяҳои фаръӣ (иловагӣ)** низ вучуд доранд. Рафту равиши асар, мавзӯю сюжету он бо идеяи асосӣ ва маънидоди он вобастааст. В. И. Ленин дар «Дафтарҳои фалсафӣ»-и худ таълим медиҳад, ки «Идея дониш ва саъю қўшиш (хоҳиш [-и инсон], ирода мебошад»².

Ин ё он идея ҷамеа бо сохти ҷамъиятӣ, бо шароитҳои мод-

¹ Горький А. М. Собр. соч. в 30-ти томах, т. 27, М., 1953, стр. 214.

² Чернышевский Н. Г. Эстетические отношения искусства к действительности. — Полн. собр. соч., т. 2, М., 1949, стр. 86.

³ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 38, сах. 195—196.

дин ҳаёт вобастагӣ дорад. Дар боло зикр шуд, ки идеология ду хел мешавад. Идеяхо низ ду хеланд: идеяҳои иртиҷоӣ ва идеяҳои пешқадам. Агар идеяи иртиҷоӣ ба қувваҳои иртиҷоӣ ва ҳаёлатпараст такъя дошта, пешрави чамъиятро ба ақиб кашидани шавад, идеяи пешқадам бо назарияҳои наву пешрав мусаллаҳ гардида, боиси тараккии чамъият мешавад. Аҳамияти идеяи пешқадам дар сурате меафзояд ки агар вай талаботи моддин чамъиятиро низ ба ҳисоб гирад ва онро айнан инъикос намояд. Идеяи марксизм-ленинизм, ки идеяи пешқадамтарин ва революционитарини ҳаҳои аст, ба кулӣ барҳам додани синфҳои истисморкунандаро тарафдорӣ карда, барои сохтани чамъияти биснифӣ коммунистӣ ва дар амал қорӣ намудани идеяҳои бародарӣ, баробарӣ ва дӯстии халқҳо мубориза мебарад.

Инак, идеяи асарии бадеӣ — ягонагии ҳамаи тарафҳои мазмунӣ он, яъне мавзӯ, проблема ва баҳои идеявӣ — эмоционалиии ҳаёти тасвиршаванда аст. Идеяи нависанда ҳамон фикрест, ки ӯ ба воситаи тасвири образҳои бадеӣ ва манзараҳои ҳаёт рафтору кирдори иштирокчиёни асар ва ҳолату вазъияти онҳо баён месозад. Аз ин рӯ ба равиши муайян ҳал кардани масъалаи асосии дар асарии бадеӣ гузошташуда, яъне муносибат ва баҳои нависанда ба ҳодисаҳои муҳими тасвир кардаганаи идеяи номида мешавад. Маҳз идеяи асар дар муборизаи халқӣ тарафдорӣ ки будани нависандаро зоҳир мекунад.

Ҳамин тавр, асарии бадеӣ аз як чизи мукаммалу мураккаби идеявӣ ва мушоҳидаҳои зиёди нависанда бар зиндагӣ иборат буда, дар фикри асосии муаллиф чамъбаст меёбад. Чунончи, идеяи асосии романи Горький «Модар» он аст, ки нависанда роҳҳои умдаи муборизаи синфи байни буржуазияю пролетариатро ошкор карда, ба ғалабаи қатъӣ пролетариат боварии комил нзҳор менамояд.

С. Айни дар романи худ «Ғулмон» идеяи озодии халқи меҳнаткаши тоҷикро дар мубориза бар зидди мустабидон ва ғалабаи мардумро ба туфайли Революцияи Кабири Октябрӣ нишон додааст, Раҳим Чалил дар романи «Одамони ҷовид» ғолиб омадани идеяи Партияи коммунистиро дар шахру кишлоки Тоҷикистони шимолӣ, ғолиб омадани идеяи хоҷагии коллективӣ ва шикаст хӯрдани боқимондаҳои душманони халқ — босмачиён, кулакҳо ва думравони онҳо инъикос кардааст. Мубориза барои маданияти нави меҳнати коллективӣ дар шахру кишлоқ ба воситаи образи Пӯлод Кодиров ва шарикони ӯ тасвир ёфтааст. Идеяи асарии «Одамони ҷовид» партиявӣ буда, на фақат аз устуворона қорӣ шудани сиёсати партия дар маҳалҳо дарак медиҳад, балки инчунин нафрати хонандаро нисбат ба боқимондаҳои душманони синфӣ ва ҳар гуна қачравихо бармеангезад.

Идеяҳои солиму зуддан каламашони советӣ ба идеяҳои Партияи Коммунистӣ истинод дошта, дар айни замон рӯҳияи хонандаро ба ҷунии марому мизон ташкил ва тарбия мекунад.

Дар асарҳои санъату адабиёт, ки тасвири ҳаёти табақаҳои гуногуни ҷамъияти дар бар гирифта мешавад, идеяҳо ҳам мухтасифанд.

Дар асари бадеӣ одамони гуногунро ба гуногунакида дар задухӯрд ва мунозираю муноқиша ҳақиқати зиндагиро ёфтаи ва муқаррар кардан меҳоянд. Асари бадеӣ ҳамин идеяҳо ва ҳуло-сахон зарурро бо фактҳои равшану мӯътақидона нишон меди-ҳад. Идеяҳои пешқадам ва революционӣ дар асари бадеӣ бо но-му фатҳияти образҳои мусбат, идеяҳои реакционӣ бо образҳои манфӣ асар вобастаанд. Материали муҳими ҷамъияти ва ду-руст гузашта ҳал намудани масъалаҳои ҳозирзамонӣ асоси аха-мияти идеявии асарро таъмин менамояд. Махсусан асарҳои на-моёне, ки зиндагиро ҳаматарафа нишон додаанд, дорони аха-мияти таъсири бузурганд.

Идея, ки инъикоси фалсафаи ҳаёт аст, ташаккули он дар фикри одаме як процесси мураккаби эҷодист. Пайдоиши мақса-ду нияти нависанда, албатта, аз ҳаёт ва шахси зинда оғоз ме-ёбад. Вале дар асоси ба ҳам омехта (синтез) шудани бисёр ма-териалу воқеаҳои ҷамъияти синфӣ, ҳангоми аз зери қалами санъ-аткори равшанфигар он ҷамъият таровидани асар аксар идеяи он аз доираи ҷаҳонбинии ӯ беруни мебарояд. Фигури мулоҳизаҳои Ф. Энгельс дар бораи эҷодиёти Оноре Бальзак ва В. И. Ленин дар бораи эҷодиёти Лев Толстой ба ҳамин маънӣ далолат ме-кунанд.

Ф. Энгельс замони худро дар назар дошта, навиштааст, ки «сарфи назар аз нуктаи назари муаллиф» асари ӯ дорони ахалия-ти қалони сиёсӣ иҷтимоӣ шуда метавонад ва барои тасдиқи он Бальзакро мисол овардааст. «Дуруст аст, ки Бальзак, — меғӯяд Энгельс, — аз ҷиҳати нуктаи назари сиёсӣ наш легитимист (тараф-дори монархия — ҳокимияти подшоҳӣ) буд. Осори бузурги ӯ — марсияи паёнаи бар инқирози ҷамъияти болои мебошад; тавач-ҷӯҳи ӯ ба тарафи синфест, ки ба мурдан маҳкум шудааст... Вале, ягона одамон, ки ӯ дар бораи онҳо бо шавқу мағфурони ошкоро суҳан меронад, ин душманони ашаддин ӯ республикачиҳо — қа-ҳрамонони кӯча мебошанд... инҳо одамонанд, ки дар он замон (солҳои 1830—1836) ҳақиқатан намоёндагони оммаҳои ҳалқ бу-данд. Ман онҳоро яке аз зафарҳои барҷастаи реализм, яке аз ҳислатҳои арзандатарини Бальзакӣ қуҳансол мешуморам, ки ӯ маҷбур буд бар зидди тавачҷӯҳи синфӣ ва ақидаҳои сиёсӣ худ рафта, ногузирни сукути аристократҳои дӯстдоштан худро би-над ва онҳоро чуни одамони мусибатзада тасвир кунад ва одамо-ни ҳақиқии ояндаро дар ҷое бинад, ки онҳоро фақат дар ҳамон ҷо ёфтаи мумкин аст»¹.

Энгельс дар ин ҷо равшан қайд ҷардааст, ки асари барҷас-тан нависандаи бузург агар процесси ҳаётро ҳақиқӣ, реалис-тона тасвир кунад, қатъи назар аз ҷаҳонбинии муаллиф про-цесси пешравии ҳаёт ва қуваҳои нав пайдо шудани одаме ҷамъ-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. О литературе. М., 1958, стр. 73.

ният дар он амиқ ва ҳақиқатнигорона ҷамъбасти бадеӣ меёбанд. Дар ҳақиқат, дар романҳои Бальзак муҳаббати ӯ ба ҷониби республикачиюст, ки ҳуқуқравоии монархияро рад мекарданд ва бар зидди он муборизаи саҳт мебарданд.

Идеяи асарҳои Гоголь бо нияту мақсади бадеии нависанда ҷанбе мувофиқат намекард. «Муфаттиш» ва «Ҷонҳои мурда» ба ҳонанда ба ҳулосаҳои революционӣ баровардан материал медоданд. Аз ин ҳуди муаллиф ба тарсу ваҳм меафтид. Идеяи «Мактуботи сайёда»-и И. С. Тургенев низ назар ба фикри эҷодии нависанда васеътар аст, чунки аз рӯи эътирофи ҳуди муаллифи асар, вай ба сохту инзӯми подшоҳӣ зарбаҳои саҳт мезад. Добролюбов навиштааст: «Асари бадеӣ на барои он ифодаи идеяи муайян мегардад, ки муаллиф дар вақти навиштани вай идеяшро пешаки муқаррар мекунад, балки барои он, ки фактҳои воқеияти зиндагӣ, ки аз онҳо ин идея худ аз худ пайдо мешавад, муаллифро ба заъб овардаанд»¹.

Идеяи объективии асари бадеӣ қадру қимати онро таъкил менамояд. Ҳангоми мутолиаи асари бадеӣ на фақат ба таҳлили ҳуди нависанда ва бо тарзу тариқи ҳаллу масъалагӯзориҳои ӯ, балки ба ҷи гуна ҳонандаро ба идеяҳои азими ҳаёти ва ба ҳулосаҳои чуқури фалсафӣ овардани ӯ низ бояд диққат дода шавад. Ҳамин тавр, эҷодиёти нависандаи реалист ва материали ҳаётии тасвиркардан ӯ назар ба ҷаҳонбинияш васеътар мегардад, ҳарчанд ки ҷаҳонбинӣ ҳам дар эҷодиёт ба асос гирифта мешавад.

Намунан дигари таҳлиле, ки хусусиятҳои ҷаҳонбинии нависанда ва дар айни замон материали объективиро маънидод кардани санъаткор ба назар гирифта шудааст, мақолаҳои В. И. Ленин дар бораи Лев Николаевич Толстой мебошанд. Ленин нишон додааст, ки эҷодиёти Л. Толстой муҳити таърихӣ замони худро бузургворона инъикос намудааст ва фикру мулоҳизаҳои Толстойро фақат бо доистани ин муҳит фаҳмидан мумкин аст.

В. И. Ленин дар мақолаи худ «Л. Толстой, ҳамчун онан революцияи рус» навиштааст: «Зиддиятҳои дар асарҳо, ақидаҳо, таълимотҳо ва дар мактаби Толстой будагӣ — ҳақиқатан ҳам беандоза қалонанд. Аз як тараф, санъаткори гениалӣ, ки на танҳо манзараҳои ҳаёти русро беҳамто тасвир кардааст, балки инчунин асарҳои аълосифати адабиёти ҷаҳонро эҷод кардааст. Аз тарафи дигар — помещики дар роҳи Исо дарवेशикунанда. Аз як тараф, эътирози ба таври шӯён диққат пурзӯр, ростқавлона ва самимӣ бар муқобили дурӯғ ва сохтакории ҷамъияти, — аз тарафи дигар, «толстойчӣ», яъне одами беиродан фартути зиёнокоре, ки интеллигенти рус ном дорад ва дар пеш мардум мушт бар сини худ зада мегӯяд, ки: «ман одами ганда, ман қабех ҳастам, аммо бо худтақмилдихии маънавий машғулам; ман дигар гӯшт намехӯрам ва ақун бо қўлетҳои аз биринҷ пухташуда рӯз мегузаронам». Аз як тараф, таъкиди бераҳмонаи истисмори капиталистӣ,

¹ Добролюбов Н. А. Полн. собр. соч. в 6-ти томах, т. 2, 1935, стр. 327.

фош кардани чабру зулми ҳукумат, фош кардани комедияи суд ва усули идоракунии давлат, ошкор кардани тамоми беҳу бунӣ зиддиятҳои байни афзониши боигарияи комъебиҳои тамаддун ва афзониши қашшқӣ, чаҳолату азобу укубати оммаҳои коргарон; аз тарафи дигар,— тарғиботи қаландаронаи бо зӯрӣ ба шарр муқобилатнакуӣ»¹.

Лечин қайд мекунад, зиддиятҳои, ки дар ақидаи таълимоти Толстой ҳастанд, тасодуфӣ набуда, балки ифодаи он шаронти пурихтилофест, ки ҳаёти рус дар сеяки охири асри XIX дучори он гардида буд. ...Толстой чун пайгамбаре, ки рецетҳои нави наҷот додани инсониятро кашф карда бошад, хандавар аст. Аммо Толстой чун ифодакунандаи он идеяҳо ва он аҳволи рӯҳие, ки то вақти ба ҳучум гузаштани революцияи буржуазӣ дар Россия дар байни миллион-миллион деҳқонони рус ба амал омадаанд, бузург аст. В. И. Ленин дар мақолаи дигараш «Л. Н. Толстой» навиштааст: «Аҳамияти ҷаҳонии ӯ ҳамчун санъаткор, шӯҳрати ҷаҳонии ӯ ҳамчун мутафаккир ва тарғиботчӣ, ҳам ину ҳам он, аҳамияти революцияи русро ба таври худ акс мекунонад»².

В. И. Ленин борҳо ду ҷиҳати аҳамияти эҷодии Л. Н. Толстойро таъкид намуда, ба ҳулосае омадааст, ки ин санъаткор сабаби ҳама гуна разолату қабоҳат будани мутлақияти подшоҳиро медонист, аммо тарзу тариқи муборизаро ёфта натавониста, роҳи сарбастан «худтакмилдиҳии ахлоқӣ»-ро тарғиб менамуд. Дар ҳақиқат, зиддиятҳои мафкуравӣ ва эҷодии Толстойро вобаста бо шаронтиҳои зиндагии ҳаёти руси он замон баҳо додан муро ба ҳақиқати ҳол наздик меорад. Аз ин ҳама маълум мешавад, ки худӣ таҷрибаи ҳаёти ҷамъиятӣ меъёри мизони дуруст ва ё нодуруст будани мазмун, мавзӯ ва идеяи осори санъаткор буда, маҳз ҷуни таҷриба ба асарӣ бадеӣ баҳои ҳаққонӣ додани метавонад.

Ин назарияи классикони марксизм-ленинизм ба суҳанварони забардасти санъату адабиёти гузаштаи миллатҳои дигар, аз ҷумла ба адабиёти форсу тоҷик низ тааллуқ дорад. Рӯдакию Фирдавсӣ, Ҳайъум Носири Хисрав, Ҳофизу Қамол, Мушфикию Сайидо, Донишу Шохин ва бисёр дигар бузургон бо вучуди фарзанди замони худ — замони феодалии будан ва ба қонуниятҳои дину шариаат ва расму оини мусулмонӣ итоат доштан, бо назари дақиқи дунёомӯзӣ ҳаётро ҳаматарафа дидаанд. Онҳо ҳамчун адибони ҳақиқатнигор дар натиҷаи мушоҳидакорӣ ва дақиқназарӣ ба ҷизҳои ва воқеаҳои даврон пайҳас рафтаанд, ки аз назари мардуми оддӣ пинҳон мемонд.

Вусъати таҳайюлооти бадеии ин донишмандон ба дараҷае буд, ки онҳо бо баёни ишқу муҳаббат, панду насиҳат, ҳулуқ одоби инсонӣ маҳдуд нашуда, сарфи назар аз ақидаи ҷаҳонбинияшон ҳақиқати талху нугувори замони худро саҳт танкид карда, ҳаёти

¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 15, сах. 201.

² Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 16 сах. 350.

дигар, сохти нави иҷтимоиро орзу намудаанд. Умари Хайём дар яке аз рубонхояш бедарак талабгори олами дигар нашудааст:

Гар бар фалакам даст будӣ чуи яздои,
Бардоштаме или ин фалакро зи миён,
В-аз нав фалаке дигар чунои сохтаме,
К-озода ба коми дил расидӣ осон.

Ҳофиз аз навмедихои одамони даврони худ ба норозигию таарруз омада, дигар побандии ҷабру ситам буданро тоқатнопазир доништа, беибо гуфтааст:

Чашми осониш кӣ дорад аз сипеҳри тезрав?..
Оламе дигар бибояд сохт в-аз нав одаме.

Агар Бальзак, Л. Толстой ва баъзеи дигар нависандагони Аврупою рус дар изхори ақидаҳои пешқадамоназшон ба амалиёт ва болоравии қувваҳои реалӣ муборизони мамлакати худ такъя дошта бошанд, дар шароитҳои асримиёнагии Шарқ санъаткорони форсу тоҷик орзуҳои неки худро онд ба шаклҳои баркамоли ҷамъияти инсонӣ дар ҳаёл ифода мекарданд.

Дар асарҳои бадеӣ ақидаҳои идеяҳои гуногун аксар дар задухӯрд ҳастанд. Вале онҳо ҳамчун навдаҳои як танаи дарахт дар атрофи идеяи асосӣ амал мекунанд. Дар як ҳолат идеяи танқид ва инқори сохти ҷамъияти мавҷуда бошад, дар ҳолати дигар идеяи ягон тарзи ислоҳоти нави рӯзгор ё кашфиёти революционии ягон воқеа ва илму эҷод, монанди ғатҳи кинот ва ғайра мебошад. Нависандаи бомаҳорат идеяҳои гуногунро дар лаҳзаи мусоид истифода бурда, кӯшиш мекунад, ки идеяи асосиро дар пеши назари хонанда равшантар ва барҷастатар гардонад. Масалан, М. Турсунзода дар силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» ба идеяҳои зиёду гуногун муроҷиат мекунад: идеяи одамони советӣ, идеяи «сохибони сафедпӯст» — мустамликадорони англис, ки дар сарзамини Ҳиндустон 200 сол ҳукмронӣ кардаанд, идеяҳои ҳиндувони гуногунакида — корғари ҳинд, деҳқони ҳинд, роҷҳо (заминдорон), бараҳманҳо (рӯхониён) ва гурӯҳи табақаҳои рангоранг. Дар байни идеяҳои гуногунӣ тоифаи одамони идеяи озодӣ, истиқлолият ва демократия, инсондӯстӣ ва советӣ ва интернационализми пролетарӣ дар асар бо пафоси бузург садо медиҳад.

Мавзӯ ва идеяи асар ҳамеша алоқаи адабиётро бо ҳозирзамон муайян мекунанд. Навигарии мавзӯ ба тариқи ҳатмӣ ба навигарии идея меорад ва баръакс.

Адабиёти советӣ идеяноктарин, пешқадамтарин ва революционитарин адабиёти ҷаҳон буда, назар ба адабиёти гузашта ва адабиёти ҳозираи буржуазӣ аз ҷиҳати мавқеи ғоявӣ худ пойдору мустаҳкам аст ва роҳи равшан дорад. Мазмуни худӣ ҳаёти советии мо, идеяҳои марксизм-ленинизм ва қарордоду нишондодҳои Партия барои адибон сарчашмаи хушкнашавандааст; муваффақиятҳои имрӯза, идеяҳои ояндаи халқи советӣ дар роҳи сохтмони васеи коммунизм меёри баҳодидӣ ба асарҳои нависандагони мост.

Образ калиман русӣ, маънон тасвир, сурат, Образи бадеӣ чист? мучассама ё шакаро дорад. Образи бадеӣ — шакли махсуси дарк намудани ҳаёт аст, ки вай фақат ба санъату адабиёт хос буда, ба сифатҳои муайян соҳиб аст. Таълимоти В. И. Ленин «назарияи инъикос» асоси илмӣ мафҳуми образнокӣ бадеӣ дар санъати реалистӣ мебошад. В. И. Ленин роли таҷрибаро дар маърифати мазмуну моҳияти воқеаҳо чун меёри ҳақиқат пешбарӣ карда, гуфтааст: «Ҳаман до-нишҳо аз таҷриба, аз эҳсосҳо, аз идрокҳо пайдо мешаванд. Реа-лияҳои объективӣ манбаи идрок аст»¹. Бо воситаи образҳои бадеӣ идрок қардани ҷаҳон, мисли тафаккури илмӣ, ба фаҳмидани ва азҳуд намудани ҳақиқати объективӣ равона шудааст. Вале, чи наваз ки дар боло ишора рафт, илм ҳаёти воқеиро бо шакли ҷамъ-басти мантиқӣ — бо мафҳумҳои мучаррад, бо қонуният ва кате-горияҳои инъикос мекунад, образи санъату адабиёт бошад, воқеа-ҳои умумиро ба шакли конкрет ва фардӣ аз нав эҳё менамояд. Яъне, аз он ҷо, ки мафҳумҳои мантиқӣ ҳоссаи илманд, ягонагии яқлухтии эҳсосот ҳосияти образҳои санъат мебошанд.

Ин факт дар шеърӣ «Сайёҳи ҳинд»-и М. Турсунзода равшан ба назар мерасад:

Гуфтам: «Эй сайёҳи ҳинди кобулӣ,
Кудаки хурдию дар хуҷми гулӣ.
Ҷисми хурдатро ба пушти Хиндукуш
Кӣ ҳаво дод, аз ҷӣ мегардӣ ҳамӯш?
Ё туро бахти сиёҳат роидааст?
Боди афғонӣ магар паррондааст?...
Ё касе гуфтат, ки дар Хиндустон
Ризки инсон аст чуи оби равон?»

Дар ин саволҳои нотиконаи пайдарпай агар, аз як тараф, дар образи конкретӣ афғонбача тақдирӣ ӯ барин бачагонӣ бенавзӣ сарсонӣ ҳинд ва дигар миллатҳо ифода ёфта бошад, аз тарафи дигар, ҳисси тааҷҷубу таҳайюри шоири советӣ, вазъияти ноҳин-чорӣ ин наврасхоро ба онҳо фаҳмонида, ба мубориза камар бас-танро тавсия намудааст.

Бинобар ин ҳам образи бадеиро фикри ҳисшаванда меғӯянд. Образ аз як тараф, соҳиби фардияти муайян аст, аз тарафи дигар, ҳислатҳоеро, ки барои доираи васеи ҳодисаҳои иҷтимоӣ ва ода-монӣ гуногун хос аст, ба андозае дар бар намудааст. Дар асоси ин гуфтан ҷоиш аст, ки образ таҷассуми ҳаёти воқеист, ки ба шак-ли фардӣ-индивидуалӣ дар асар тасвир меёбад. Образ ҳаётро дар ҳодисаҳои ҷудогонан вай, дар мисоли предмете ё шахсе, ки до-рои хусусиятҳои ҳоси худ аст, ҷамъбаст мекунад.

¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 14, сах. 138.

² Турсунзода, М. Сайёҳи ҳинд.— Осори мунтахаб, ҷ. II. Душанбе, 1981, сах. 29—30.

Образҳои безаволе, ки аз тарафи классикони бузурги ҷаҳонӣ то ба дараҷаҳои баланди типӣ адабӣ тасвир шудаанд, ба мисли Дон-Кихот (М. Сервантес), Гамлет (В. Шекспир), Андрей Болконский, Наташа Ростова (Л. Толстой), Татьяна (Пушкин), Фарҳод ва Ширин (Низомӣ), Лайли ва Мачнун (Ҷомӣ), Комде ва Мудан (Бедил) ва дигарон ҳақиқати характерҳои конкретӣ таърихӣ, милли ва иҷтимоиро яқоя бо ҳислатҳои умуминисонӣ дар худ омехтаанд. Павел Корчагин (аз романи Н. Островский «Обутоб ёфтани пӯлод»), Олег Кошевой (аз романи Фадеев «Гвардияи ҷавон»), Едгор (аз романи С. Айни «Доҳунда»), Кодир ва Ҳасан (аз достонҳои М. Турсунода «Писари Ватан» ва «Ҳасани аробакш»), Собир (аз повести С. Улуғзода «Субҳи ҷавонии мо»), Давлат, Хол, Акбар ва Пӯлод Қодиров (аз романи Раҳим Ҷалил «Шӯробо»), Меҳрӣ Хоркашова ва Гулбахор Қодирова (аз достони М. Миршакар «Дашти лаванд») ва бисёр дигар образҳои адабӣ давраҳои муайяни иҷтимоӣ сиёсӣ, давраҳои мубориза ва муҳолифатҳои гуногуни замонаро дар худ акс менамоянд.

Образҳо маҳсули нуқтан назари объективӣ ва субъективӣ санъаткоранд. Вале онҳо аз ягон ҷои номатълум пайдо намешаванд. Образ дар натиҷаи омӯхтани ҳаёти реалӣ ба вучуд меояд. Нависанда пеш аз он, ки асаре эҷод кунад, одамон ва зиндагиро хуб меомӯзад, онро ҳаматарафа дарк менамояд, баъд аз омӯхтани масъалаҳои бисёри ҳаёт муҳимтаринашро интихоб карда, нақад ва нияташро бо воситаи образ ифода менамояд. Масалан, дар повести Пушкин «Духтари капитан» ҷунин масъалаҳои муҳимми замони ӯ ҳал шудаанд: ҳам проблемани калони таърихӣ (муносибати дворянҳо ва деҳқонон, шӯриши деҳқонон бо сардори Пугачёв), ҳам манзараҳои зиндагии ҳамон вақт ва муҳити дарбори Екатерина, ҳам ҳаёти шахси Гринёв, ҳам тасвири манзараҳои табиати Русь ва ғайра. Образҳои бадени ин асар — Гринёв, Маша, Савельич, падару модари Маша, Пугачёву ҳаммаслакони ӯ ҷун ифодакунандагони нуқтан назар ва ниятҳои бадени нависанда дар пеши назари хонанда як-як ҷилвагар мешаванд. Дар романи Ч. Икромӣ «Духтари оташ» низ масъалаи муҳимми ҷамъияти тоҷикон, бедорини шуури синфӣи мазлумони Осиёи Миёна, муборизаи халқи тоҷик барои озоднаш (дар давраи ҳукмронии намояндаи охирии хонадони манғитиён — амир Олимхон) бо воситаи образҳои Дилором-қаниз, Аҳмади машқоб, Асо, Фирӯза, Хайдаркул ва дигарон баён мегардад.

Образ ҳамчун маҷмӯи лавҳаҳои ҷудогонаи ҳаёти инсон, пеш аз ҳама, тасвири характери муайяни иҷтимоиро, ки дар маркази ин лавҳаҳо меинад, дар мадди назар мегузорад. Худи ҳамин лавҳаҳои ҳаёти инсон, образ номанда мешавад. Нависанда бо воситаи образҳо зисту зиндагонӣ, қору кирдор, вазъияти рӯхӣ (хурсандӣ, маъюсӣ) ва дигар лаҳзаҳои ҳаёти одамро ифтиқос менамояд. Ӯ ҳамеша кӯшиш мекунад, ки ин ҳама хусусиятҳои одамиро дар асари бадеӣ ҳарчониба нишон диҳад. Одам ҳамчун объекти асосии асари бадеӣ дар ҳолате об-

рази адаби мешавад, ки рафтори ӯ ҳам дар ҳаёти шахсияш ва ҳам дар ҳаёти ҷамъиятӣ — дар истехсолот, дар соҳаи сиёсат ва ғайра тасвир гардад. Вазиған тарбиягарии образи бадеӣ бо табиати бадени он алоқаи зич дорад. Образ воситаи асосист, ки ба ақлу ҳис ва иродаи одамон таъсири идеявӣ-эстетикӣ гузошта, онро ба ҷунбишу тақон ва ба дигаргун сохтани воқеияту зиндагӣ сафарбар мекунад. Таъсири ҳаяҷоновари образи бадеӣ ба василаи ғайри тараккиёти маданияти эстетикӣ одам мубаддал хоҳад гардид.

Образҳои санъату адабиёт, ки ифодакунандагони идеяҳои муҳталифанд, дорони сифат ва ахлоқу одоби муайян мебошанд. Ин аст, ки дар асарҳои бадеӣ, ҳамеша дар қатори образҳои мусбат, образҳои манфӣ низ амал мекунанд. Дар асарҳои санъат ва адабиёт дар байни қувваҳои аз байн рафтаи тодаю қувваҳои навбаромади ҷамъият мубориза ҳамеша дар ҷӯшу хурӯш аст. Масалан, гурӯҳи образҳои мусбати «Ғуломон» Қулмурод, Эргаш ғулом, Сафар ғулом, Муҳаббат, Ҳасан, Фотима ва бисёр дигар намоёндагони халқ ба муқобили гурӯҳи образҳои манфӣ — Ҷармон-Полвон, Раҳимбой, Ҳант Амин, Қутбия, Ҳамдам-Ғўрма ва дигарон доимо дар задухӯрд ҳастанд.

Зиддияте, ки дар асари бадеӣ дар байни образҳои мусбату манфӣ вуҷуд дорад ва муборизаи ғайриҷузӣ, ки дар байни қувваҳои наву қӯҳнаи ҷамъият меравад, **конфликт (низои адабӣ)** ё худ **коллизияи асари бадеӣ** ном дорад.

Маънои луғавии конфликт (ин калимаи лотинӣ) низою муқолифат аст. Маънои истилоҳии он ба ҳам бархӯрдани рафтору атвор, нуктаи назар, идеяҳо, эҳтисосу эҳсосот, сазою қӯшиш ва манфиатҳои муҳталифи иштироккунандагони асар мебошад.

Ҳаёти воқеӣ пур аз зиддиятҳои объективӣ буда, худ он манбаъ ва асоси низою нифок аст. М. Горький навиштааст: «Ҳаёт пур аз драма, пур аз зиддиятҳои бузургу хандаовар аст». На фақат муборизаҳои байни қувваҳои иҷтимоӣ синфӣ, инчунин муборизаи идеяҳо ақидаҳои зиддияти зиндагиро ташкил мекунанд. Майлу тамоили тараккиёти ҷамъиятӣ худ аз худ зиддиятҳои драматикӣ зиёдеро дар бар дорад. Санъату адабиёт мазмун ва шаклро барои асарҳои бадеӣ аз ҳамин задухӯрдҳои ҳаёт мегиранд. Зиддиятҳои зиндагӣ бо тамоми рангорангиашон ба шаклҳои гуногун зоҳир шаванд ҳам, мазмунҳои конфликт аз муборизаи байни ҳусну зебоӣ ва палидию сафилӣ, аз максимҳои олии ва қабҳату разолат иборат мебошад, ки ба он аз маҷмӯи идеали эстетикӣ пешқадами ӯ ё он замон баҳо дода мешавад.

Конфликту повести тарҷимаи ҳоли С. Улуғзода «Субҳи ҷавонии мо» хеле мураккаб аст. Вай дар асоси задухӯрди байни қувваҳои гуногуни иҷтимоӣ: аҳли меҳнат — Умарҳои, Обидхоча, Додобон дуредгар, Ершов, Николаев, Қаҳҳор амаки шикорчӣ, Қурбонии ширинкор, Зокир-Командир ва аз занҳо Шарофат, Нисоҳои, тӯта Люба, тӯта Маша ва дигарон бар зидди қувваҳои иртиқӣ — бойҳои зolim, заминдорон ва босмаҷиён сохта шудааст. Образҳои

Умархон чамъбасти моҳияти зиндагии насли калонсол, ифодаи характер ва хислатҳои чунин персонажҳои мусбати асар мебошад, ки тадричан ба дараҷаҳои баланди маданияти меҳнату ҳаёти маишӣ мерасад.

Ғайр аз ин, зиддияти қувваҳои наву кӯҳна дар повесть равшан ҳувайдост. Гӯрӯҳи ҷавонони повести «Субҳи ҷавонии мо» — Собир, Солеҳ, Муродхон, Сулаймонов, Азиз Карим, Шамсуллоев, Нишон, Арзуманов, Тания, Эрматов ва дигарон, ки қувваи бонкитидори ҷамъиятнад, ҳамчун намоёндагонии интеллигенцияи нав бар зидди тарафдорони ҳаёти гузашта, ба муқобили муштзӯрон, рӯхонӣён, миллатчиёнӣ буржуазӣ ва урфу одатҳои боно феодали мубориза мебаранд. Образҳои қаҳрамони марказии повесть Собир чамъбасти моҳияти ҳамаин процесси инкишофи воқеаҳо, таҷассуми симони ҷавонони ғайриодӣ он солҳо мебошад. Муборизаи байни аҳли меҳнат ва муфтизӯрон, байни комсомолон ва ҷоҳилону кӯҳнапарастон дар ин асар аз мавқеи идеяҳои олии Партияти Коммунистии Лениний ҷиддат ёфта, ниҳоят, ғояҳои нави социалистӣ ва мафҳумҳои тозаи маънавият тантана мекунад.

Ба ҳамаин тарик, махсусияти мазмуни конфликт дар муборизаи байни зебӣ, ҳиссу фикри олишон ва разолату қабоҳат ҷо гирифта, баҳои онҳо мебоист дар партави идеали эстетикӣ пешқадами ин ё он замон ҳал гардад. Санъату адабиёти реалистӣ низоъҳои ҳаётиро ҳаққонӣ ба таҳлил гирифта, дар шакли задхӯрди характерҳои типӣ дар вазъияти типӣ нишон медиҳад.

Роли конфликт дар адабиёт танҳо ба тасвири тарафҳои гуногуни ҳаёти воқеӣ вобаста нест, хусусиятҳои хоси намунаи жанрҳо ва воситаҳои сохтани тип низ дар он таъсир дорад. Таъсири конфликт дар асарҳои эпикӣ — роман, повесть, дар асарҳои драматикӣ — пьеса, кинофильмҳо ва махсусан дар фоҳша (трагедия) кавитар аст. Дар асарҳои лирикӣ конфликт бо воситаи ифодаи эҳсосоти ҳақиқӣ шоир, одамони гуногон ва муносибатҳои онон нишон дода мешавад.

Санъату адабиёти буржуазӣ дар замонҳои ҳозира аз ҳақиқати зиндагӣ дур рафта, низои мусодимаҳои тезу тунди байни меҳнату капиталро рӯпӯш мекунад. Фақат санъати ҳақиқатан реалистӣ муборизаи боодолати мазлумонро бар зидди ҷабру таъддӣ сармоядорон ошкоро нишон медиҳад ва одамони оддӣ меҳнатро барои тантанани идеалҳои пешқадами ҷамъиятӣ рӯҳбаланд менамояд. Меҳру муҳаббати бепоёнӣ нависандаи советӣ доимо ба маъфияти халқ ва бар зидди душманони халқ нигаронида шудааст.

Персонаж

Персонаж калимаи французӣ буда, тарҷимааш маънои **шахс, симо**ро дорад. Иштироккунандаи асари эпикӣ ва пьесаҳои сахнавиро персонаж меноманд. Мафҳуми персонаж назар ба қаҳрамон, ки иштироккунандаи асосии асари бадеист, хурдтар аст. Персонажҳо дар асар мавқеи дуқиро ишғол намуда, назар ба қаҳрамонон микдоран ҷиҳдтаранд. Масалан, дар романи Л. Н. Толстой «Ҷанг ва сулҳ» зиёда аз 500 персонаж иштирок доранд, аммо қаҳрамонон қариб ба 30 нафар мерасанд.

Дар романи С. Айний «Ғуломон» қариб 130 нафар персонаж амал мекунанд, қаҳрамонони асар аз 15 нафар зиёд нест. Инчунин дар романи Ч. Икромӣ «Духтари оташ» зиёда аз 150 нафар персонаж ништирок дошта, қариб 20 нафар қаҳрамонон барандан ҳаман воқеаҳои мусбату манфӣи асаранд.

Қалиман персонаж, ки умуман дар асарҳои бадеӣ истифода мегарданд, дар асарҳои сахнавӣ — драматик бештар қор фармуда мешавад. Дар театрҳои аксар истилоҳи **персонажи** драматик, мазҳакӣ, фоҷиавӣ ва амсоли он маъмул аст.

Дар осори бадеӣ нисбат ба ништироққунадагон, ки дар ҳаракату амалиётанд, яқчанд ибора қор фармуда мешавад, ки онҳоро аз яқдигар фарқ қардан зарур аст: **персонаж, ҳарактер, қаҳрамон, ништироққунада**. Гоҳо истилоҳи **қаҳрамон** ҳамвора ба персонажҳои мусбату манфӣи нисбат дода мешавад. Аз рӯи ҳақиқат ин дуруст нест. Семантикаи (маънои аслии) **қаҳрамон** ба одамони наҷибу наққор дахл дорад. Магар Арбоб Қамол, Қорӣ-ишқамба, Чичиков, Плюшкин, Собакевич ва амсоли онҳо шахсони манфурро қаҳрамон номидан мешояд? Онҳоро **зиддиқаҳрамон (антигерой)** ва ё персонажҳои манфӣ бояд гуфт. «Персонажҳои адабиёт бадеӣ, — таъкид қардааст Б. Брехт, — ҳамафту ҳамандомин оддин одамонин зинда нестанд, балки образҳои он, ки мувофиқи максими идеявии муаллиф тасвир ёфтаанд».

Ништироққунадагон асар оиноро меноманд, ки назар ба рафтору атвори бевосита, бештар эҳсосоти андеша нисбат ба воқеаҳои дида қабулқардашон зоҳир менамоянд. **Ҳарактер** ба он объекти маърифати бадеӣ мансуб аст, ки ҳамбан муҳимми иҷтимоии яққатор одамонро дар худ таҷассум овардааст.

Бояд гуфт, ки персонажҳо ду ҳел мешаванд: байни персонажҳои **асосӣ** ё **марказӣ** ва персонажҳои **дуҷумдараҷа** ё **эпизодӣ** фарқият ҳаст. Масалан, дар баъзе асарҳои персонажи асосӣ аз як шахс иборат буда, ин симо ба маркази диққат, дар плани аввали асар меистад; чунин аст Едгор дар «Дохунда»-и С. Айний, Давлат Сафоев дар романи Ф. Ниёзӣ «Ҳар беша ғумон мабар, ки холист...» Дар баъзеи дигар асарҳои гуруҳи персонажҳои асосӣ амал менамоянд. Чунончӣ, дар «Духтари оташ»-и Ч. Икромӣ симони Фирӯза, Ҳайдарқул, Асо; дар романи Ф. Муҳаммадиев «Палатаи кунҷакӣ» Носир Аббос, Ивои-амак, Қаримҷон-ака. Персонажҳои эпизодӣ ё дуҷумдараҷа барои возеҳтар қушодани ҳислати сифатҳои одамони ҷанговарӣ ва истеҳсоли персонажҳои асосӣ ёрӣ мерасонанд.

Персонажҳо, ки тафакқури мантиқии нависанда ва мазмуни ҳодисаҳои тасвиршавандаро дар асар бо бадеияти томи иҷро намунаанд, чун як тарафи композицияи асар **системаи персонажҳо** ном мегиранд.

Ҳамин тавр, конфликт, ки бо задухӯрди образҳо ва персонажҳо зич алоқаманд аст, ва фақат рӯҳи ҷони мазмуни идеявии асари бадеӣ, балки инчунин асоси шакли бадеии асар, ниқишофи сюжет ва композицияи онро ташкил менамояд.

3. КОМПОЗИЦИЯ ВА СЮЖЕТИ АСАРИ БАДЕЙ

Композиция Маънон луғавии **композиция**, ки аз калимаи лотинӣ бармеояд (*compositio* — ҷо-ҷо гузоштан, тартиб додан ва муттаҳид кардан) — сохтани асари санъат мебошад. Маънон истилоҳии **композиция** — сохт, бастакорӣ ё устухонбандии асари бадеӣ буда, мисли сюжет ва забони бадеӣ воҷибаст, ки асари бадеиро ба вучуд меорад. Композиция барои мантиқан ҷо ба ҷо гузоштани қисмҳои ҷудогонаи асар ва ба ҳам муттаҳид кардани воқеаю ҳодисаҳо дар он хизмат мекунад. Композиция ягонагии амалиёт, таносуби оҳангҳо ва мувофиқати маънохоро, ки шартӣ зарури ҳар як асари адабист, таъмин менамояд. Вай шакл ва мазмунро ба ҳам пайваста, ба тариқи диалектикӣ аз ҳолати шакл ба мазмун мегузарад.

Маълум аст, ки нависанда дар асараш зиндагиро тасвир мекунад, вале ин барои вай ҳаргиз мақсади маҳз нест. Ӯ тавассути он ба рафти ҳуди ҳаёт таъсир гузошта, муҳаббат ё нафрати хонандаро нисбат ба воқеае ё ҳодисае бедор менамояд. Аз ин рӯ суҳанвар ба гурӯҳи образҳо ва иштирокчиёни ҷудогонаи асараш иҷрои роли муайяно таъини карда, манзараю лавҳаҳои зиндагиро он ҷунон дар ягонагии мураккабаш нишон медиҳад, ки хонанда худ ба ҳулосаҳои зарурӣ омада, ба ҳодисаҳои воқеагардида аз мавқеи қонуниятӣ рӯзгор баҳои сазовор медиҳад.

Нависанда хангоми тасвири одам хусусиятҳои гуногуни зоҳирӣ ва ботинии ӯро ба таҳлил мегирад. Масалан, баёни қиёфа ва сару тан (**портрет**), рафтор ва тафсилу ҷузъҳои муҳити зиндагӣ (**интерьер**), манзараҳои табиат (**пейзаж**), андешаҳои як шахс-нутқи мустақили ӯ (**монолог**), муқолима — нутқи ду шахс (**диалог**), **ривоят** ё **характеристика**и ҳуди нависанда, **муросилаю муқотиба**ҳо, тавсиф ва тасвири дигар воқеаю ҳодисаҳои ҷамъияти, муносибатҳои зиёди байни одамону ҷамъият, табиат ва ғайра сохту таркиби муайяни асарро талаб мекунад. Суҳанваронро зарур аст, ки ҳамаи ин қисмҳои асари бадеиро тавре ба ҳам пайванданд, ки аз он як биири зебою муҳташами адабӣ ба вучуд ояд. Барои ба ҳам мантиқан ва мутаносиб пайвастании ин ҷузъҳои асари бадеӣ мавқеу нуқтаи назари ҳуди санъаткор бузург аст.

Ҳар як ҷинсу намуди адабӣ — лирика, эпос, драма ва ғайра дорон хусусиятҳои композиционии худ мебошад. Мо дар ин ҷо барои мисол аз назм достони Абулқосим Лоҳутӣ «Сафари Фарангистон»-ро аз назар мегузаронем.

Достон аз 5 боб иборат аст. Дар маркази диққати шоир ду масъала менастад: якӯм тафрикаи ду системаи ҷамъияти — социалистӣ ва капиталистӣ ва **дуҷум** барбод рафтани он камтарин анъанаҳои демократие, ки буржуазия дар байни солҳои 30-юм ҳанӯз ба он такя дошт. Дар ибтидои асар аз сарзамини Иттифоқи Советӣ берун омадан, ба сӯи яке аз мамлакатҳои Фарангистон (Аврупо) — ба Франция раҳсипор шудани шоир ва ҳис-

сиёти ватандӯстии ӯ аз номи худи муаллиф чун иштирокчии сафар баён ёфтааст. Сонӣ, дурӣ аз сарҳади Ватан ва наздик омадан ба мамлакатҳои буржуазӣ таассуроти нафратангези шоирро нисбат ба сохти капиталистӣ бедор мекунад. Фикру андешаҳои ӯ онд ба он, ки дар зерн таъсири таъзики фашизм дар Аврупо вазъияти пурдахшати иҷтимоӣ ривоч гирифтааст, масалҳои зиёдеро ба ёди шоир мерасонанд.

Барои исботи ин фикр дар асар ҳикояи тамсиلى аз саргузашти як бӯзинаю бачааш дар ҳаммоми тафсон оварда мешавад. Дар ин мисол (боби II) оқибати сиёсати имперналистон, ки акнун бо дастони худ бақияи демократияро дар мамлакатҳои шоир барҳам зада, ҳар гуна идеяҳои пешқадам ва одамони мунаввар-фикрро таъкиб менамоянд ва чазо медиҳанд, илҳикос мегардад. Барои нишон додани вазъияти қашшоқонаи халқи Франция ва аз ҳуқуқҳои оддин сиёсӣ ва граждании махрум будани он дар асар мисоле аз сӯхбати шоири советӣ бо як зану шавҳари франгуз онд ба фарзанд (боби III ва муқолима) иктибос мешавад. Барои нишон додани аҳволи бекорон ва умуман аҳли меҳнат дар мамлакатҳои хориҷӣ ва дар қадом ҳолати саҳту нугувор қор қардани хунариандону дошириандон дар достон аз рафти қору қирдори муҳандисе (инженере) мисол оварда мешавад. Дар боби IV боз ҳикояи тамсиلىи қалб шудааст, ки фикри шоирро онд ба шоирҳои бардурӯғи буржуазия дар бораи халқу миллат равшан месозад. Достон бо қамбастиҳои шоир хотима меёбад. Ин ҳулосаҳо, ки аз таассуроти сафари санъатқор ба Фарангистон ҳабар медиҳад, ба таври муқоссаи зиндагии ду системаи иҷтимоӣ, ҳаёти халқҳои СССР ва Аврупо тасвир ёфтааст. Ҳиссиёти ватандӯстии шоир мағз андар мағзи асар қо гирифтааст.

Ба ҳамин тариқ, композиция дар достони «Сафари Фарангистон» унсурҳои шакл (ривояту таассуроти шоир, масалҳо, диалог ва монолог)-ро пай ҳам гузошта, онҳоро тоби ифодаи мақсаду мазмун қардондааст. Аз ин рӯ вай вазифаи ҳам шакл ва ҳам мазмуно дар асари бадеӣ иҷро қардааст.

Мисоли дигари композицияро дар наср дида мебароем. Соҳти романи Ч. Иқромӣ «Духтари оташ» бо чунин пайдарҳамӣ устуқонбандӣ ёфтааст.

1. Дар натиҷаи қабру ситами беамон пайдоиши шуури синфӣи аҳли меҳнати тоҷик ва болоравии эътирози қудогонии намояндагони халқ бар зидди золимон.

2. Баромадҳои интиқомқӯнии алоҳида ба мисли Дилоромқаниз, Аҳмади Машқоб, Ҳайдарқул, Асо ва дигарон.

3. Сурати муташаққилии гирифтани эътирози халқи захиатқаш бар зидди амиру амалдорони ӯ ва мутаассибони дин қаробари наздик шудани воқеаҳои революционии февралу октябри соли 1917.

4. Ба воқеаю ҳодисаҳои инқилоби соли 1920 қалб шудани занони меҳнатқаш ва бо сардории Фирӯза дар доҳили арқи амир қурзӯр қардани муқориза аз тарафи машқобзанон.

5 Бо ғалабаи революцияи халқии Бухоро (сентябри 1920) анҷомидани муборизаи пролетариати русу ранҷбарони тоҷику ўзбек ва тарки тоҷу тахт карда, ба сӯи хориҷа ғурехтани ғмир Олимхон ва хизматпешагони ӯ.

Чунон ки дида мешавад, мутаносибия мутаокибии ин фикру идеяи нависанда, ба воситаи ҳамаи унсурҳои композиционӣ ба худ ҷои муайян ёфта, мавзӯро қомилан ҳал намудаанд.

Соҳти асари бадеӣ назар ба асарҳои ғайри бадеӣ ҳосияти диққатҷалбкунанда дорад. Якӯмӣ бо образ, образнокӣ, бо ҳаракату амалиёти одами зинда вобастааст. Принципҳои композиционии ҳар як нависанда доираи фаҳмиши ӯро дар бораи алоқани муносибатҳои зиндагӣ, сабаб ва оқибатҳои он нишон медиҳад. Инак, композиция — воситаи бадеиест, ки нависанда бо ёрии он таноусуби байни ҳаракатҳо, хусусият ва аломатҳои зарурӣ онҳо, алоқани байни воқеаҳои гуногуни ҳаётро ба вуҷуд меорад. Композиция бо сюжет алоқани узвий дорад.

Сюжети асари бадеӣ Асарҳои бадеӣ аксар дорони ҳатти сюжет мебошанд. Воқеа ё силсилаи воқеаю ҳодисаҳо, ки мазмунҳои асари бадеиро ташкил карда, ҳаракати одамон ва тақдири онҳоро маънидор менамоянд, сюжет номида мешаванд. Сюжет асоси мундариҷавии асарҳои эпикӣ (роман, повесть, ҳикоя, очерк, дoston) ва драматургии ташкил менамояд. Дар назми лирики бошад баёни таассурот ва эҳсосоти эҳтироси шоир нисбат ба воқеаҳо ҷои асосиро ишғол менамояд.

Сюжет низ яке аз унсурҳои шакли адабӣ ба шумор меравад. Вале бо дахл кардан ба мағзи воқеаҳо ва хусусиятҳои умдаи ҳаракатҳо ба таври диалектикӣ ба мазмун меғузарад. Сюжет бо ҳақиқати воқеаи алоқани мустаҳкам дошта, ба материали зиндагӣ таъбия мекунад. Вале таъсири шахсияти нависанда дар офаридани он бечуну ҷаро ҳис мешавад. Яъне, ҷиҳатҳои шахсии санъаткор барои аз худ кардан ва истифода бурдани материал дар қорӣ сюжетсозӣ мақоми намоён дорад.

Ба ҳамаи тарик, сюжет як ҷизи мавҳуму муҷаррад не, балки қонунет буда, оиро аз худӣ ҳаёт меғиранд ва боз ба он дар шакли суфтаю дилписанд бармегардонанд. Нависанда дар асари бадеӣ як ва ё якчанд воқеаҳои асоси тасвири худ қарор медиҳад. Одамон дар процесси муносибат ва муомила бо якдигар унс меғиранд, барои мақсадҳои муайян якҷоя мубориза мебаранд ва ё нуқтаи назари идеявӣ ва синфиашон рӯст наомада, бо якдигар зиддият пайдо мекунад. Ҳамаи муносибатҳо дар асар ба маънаҳои мураккаб табдил ёфта, бо воситаи образҳо ва рафтори онҳо кушода мебаранд.

Сюжети романи Максим Горький «Модар» аз задухӯрди ду синф — синфи дороён — соҳибони завод ва пролетариат — қорғаони рус иборат мебошад. Горький дар романи «Модар» он қувваи нави тасвир менамояд, ки дар ҳаёт дар натиҷаи конфликти таърихӣ революцияи соли 1905 рус ба миён омада, дар тахти рӯхбарии партияи большевикӣ пайдо шудааст ва ба муборизаи

зидди ситамгарон ҷанговарона шурӯъ намудааст. Дар ин асар образи намоёндагонии пролетариати рус, озодбахшандагонии ахли меҳнат равшан нишон дода шудааст. Дар маркази роман образҳои революционерони содиқу вафодор меистанд. Дар мисоли ин образҳо ҳаракати коргарӣ инъикос ёфта, дар айни замон ояндаи он мучассам мегардад.

Сюжети романи Садриддин Айнӣ «Доҳунда» аз муборизаи меҳнаткаши тоҷик барои озодии сиёсӣ ва иҷтимоӣ бар зидди соҳти амиру аморат, ки он муддати мадид дар Осиёи Миёна истехкоми дину шарият буд, иборат мебошад. Дар маркази сюжети асар таърихи пайдоишу ба воқеа расидани қувваҳои революционии халқҳои Осиёи Миёна ва дар муқовимаҳо бо ақсуликилобчиёни дохилию хориҷӣ ташаккул ёфтани характери одамони нав меистад. Роҳнамони Ҷумҳурии Коммунистӣ ва ёрии халқи рус дар ин мубориза ба таври ҳаққонӣ ақс гардидааст.

Сюжети асари бадеӣ ҳамчун мазмун ва мундариҷаи асосии он дар задухӯрди идеяҳо, дар зиддияти образҳои гуногун ифшо меёбад. Махсусан дар асарҳои эпикӣ мазмун ва маънои ҷамъиятии зиндагӣ доимо дар задухӯрд ва долу зарб қушода мешавад. Мувофиқи суханони М. Горький, сюжет аз «алоқаи зиддият, таваҷҷӯху нафрат ва умуман муносибати байниҷаҳонии одамон, таърихи иштибоҳ ва ташаккули ин ё он характер» иборат мебошад.

Сюжети асари бадеӣ бе низои нифок, бе талоши байни қувваҳои кӯҳнаю нав иштибоҳ ёфта наметавонад. Дар асари бадеӣ воқеаҳо маҳз дар атрофи образҳои мусбату манфӣ гирд омада, зиддияти байни онҳо амалиёти асарро ба пеш ҳаракат медиҳад. Ҳамин задухӯрдҳои идеявӣ ва ақидавии байни образҳои мусбату манфӣ дар конфликти асар ривож гирифта, ба завқи хонанда таъсир мегузоянд. Бинобар ин меъёри, ки гарави асосии пешравии ҳаёт ҳам дар конфликт аст.

Вале конфликт, ҷи наваз ки қайд гардида, бояд дар ҳар ҳолат конкрет ва дорои мазмуни муайян бошад. Низои фақат барои низои вуҷуд дошта наметавонад. Низои нифок, баҳсу мунозира дар асари адабии бадеӣ бояд ягон масъалаи муҳими ҷамъиятиро ба миён оварда, онро ба манфиати омма ҳал наояд. Конфликтҳо баъзан дар доираи муносибатҳои ҷамъиятӣ, зиддиятҳои синфӣ ба вуҷуд меоянд ва баъзан характери шахсӣ доранд. Ҳам дар он ва ҳам дар ин ҳолат рӯи ҷамъияти ҳукмрон аксар ба ҳалли онҳо таъсири ҳалқунанда мебахшад. Конфликтҳои ҷамъиятӣ гоҳо ба конфликтҳои шахсӣ гузашта, характери одамон дар низоиҳои зиндагӣ обутаб меёбад. Барои ин, муборизаи ҷамъиятии Павел Власов ва ҳамфикрони ӯ (аз романи «Модар»), Едгор ва шарикони ӯ (аз романи «Доҳунда»), Пулод Қодиров ва дӯстони ӯ (аз романи «Одамони ҷовид») мисоли равшан шуда метавонанд. Идеяи революция, идеяи озодӣ бахшидан ба халқи худ Алёшаю Власовҳо, Едгору Қодировҳо ва амсоли онҳо ба иҷрои вазифаҳои умумиҷамъиятӣ меоварад.

Чун тавр ки дидем, сюжет ҳамчун системаи конкрети ҳодисаҳои асар характерҳои муайяно дар алокаи амалиёти байни ҳамдигарии онон мекушояд.

Унсурҳои сюжет — Сюжет аз унсурҳои ҷудогона ташаккул ёфтааст: **оғози воқеа** (экспозиция), **гиреҳбандии воқеа** (завязка), **инкишофи воқеа** (развитие действия), **авҷи воқеа** (кульминация), **гиреҳкушоии воқеа** (развязка) ва **хотима** (финал). Ҳар як унсурҳои сюжет лаҳзаи муайяност, ки боиси инкишоф ва вусъати конфликт мешавад.

Масалан, дар оғози воқеаҳои романи Горький «Модар» маҳаллаи коргарӣ ва аҳволи зиндагонии коргарони қуҳансол дар замони ҳукмронии подшоҳи рус тасвир шудааст. Дар маркази он ҳаёти пурмусибати падару модари Павел, овони бачагӣ ва наврасии Павел Власов то замони бо революционерон ҳамроҳ шудани вай меистад.

Ба роҳи амалиёти революционӣ дохил шудани П. Власов ва бо мақсади ҳамкорӣ бо писари худ Павел алокаи маънавӣ пайдо кардани модар — Пелагея Ниловна гиреҳбандии воқеаҳои романи «Модар» мешавад. Дар атрофи Павел ҷамъ омадани қувваҳои нав ба нав ва дар байни коргарони заводу фабрикаҳо паҳн кардани варақа ва шиорҳои зидди зулму истисмор, ки аз вусъати ҳаракати революционӣ хабар медиҳад, ба инкишофи воқеаҳо тааллуқ дорад. Намунаи коргарон дар ин «якӯми Май» бо сардорони Павел Власов авҷи воқеаҳо ба шумор меравад. Гиреҳкушоии воқеаҳо дар романи «Модар» аз мувофиқан суд бар Павелу шарикони ӯ ва ниҳоят, хотима аз ҳаёшудани Ниловна иборат мебошад.

Дар мисоли романи С. Айни «Ғуломон» низ ин унсурҳои сюжетро татбиқ кардан душвор нест. Оғози воқеаҳои романи «Ғуломон» аз тасвири муҳити ҳаёти туркманҳои ғуломдор ва зисту зиндагии деҳқонони камбағали ба асирифтада сар мешавад. Баъд манзараҳои табиат, хариду фурӯши ғуломон дар бозор, азобу уқубатҳои ҷисмонӣ рӯҳии деҳқонони асиршуда акс меёбад. Ин қисми асар хонандаро ба қабули воқеаҳои минбаъдаи асар тайёр мекунад. Бо тасвири норозигӣ ва эътирозҳои ҷудогона оммавии мардум, шахсони пешқадами балвогарро бераҳмона ба қатл ва ҷазоҳои саҳт расондани амиру ҷаллодони ӯ дар Регистони Бухоро гиреҳбандии воқеаҳо сар мешавад.

Характери муташаккилӣ гирифтани муборизаи халқи тоҷик ҳамчун далели бедории шуурӣ синфҳои ғуломон ва бо большевикони пинҳонкор алоқа карда, дар байни ҳезумкашону деҳқонони камбағал варақаю газетаҳо паҳн намудани Эргаш Ғулом, Сафар Ғулом ва дигарон аз инкишофи воқеаҳо гувоҳи медиҳад.

Натиҷан ин муборизаҳои муташаккилонаи синфӣ бар зидди зопимон ва ғуломдорон, зафари Революцияи Кабири Октябр (1917) ва Революцияи халқии советии Бухоро (1920) мебошад. Дар авҷи воқеаҳо натиҷан задухӯрд ба манфиати халқ ҳақиқат мебарорад.

Баъд аз муборизаи бошиддати синфӣ давран инсбатан оромно оsonишта сар мешавад. Ҳарчанд ки дар давоми муҳоробаи граждaнӣ задухӯрд бар зидди босмачиён ва бокимондаҳои душманони халқ давом мекунад, вале роман, асосан давраи сохтмони социалистиро тасвир менамояд, ки ишора ба ғиреҳкушони воқеаҳо мебошад. Бояд гуфт, ки конфликт доимо дар қисми ғиреҳкушони асар пурра ҳал мегардад. Баъд аз ин воқеаҳо ба сӯи анҷомёбӣ — хотима — чараён мекунанд. Зеро тақдирӣ қаҳрамононе, ки боиси ҳаракати воқеаҳо буданд, маълум мешавад.

Унсурҳои ташкили сюжетро ҳар як нависанда мувофиқи талаботи материaли асар ва заъки худ метавонад пасу пеш истифода барад. Шарт нест, ки ин лаҳзаҳо дар асари бадеӣ ба тариқи хатмӣ паси ҳам кор фармуда шаванд. Нависанда метавонад асари худро аз оғози воқеаҳо (экспозиция) сар накарда, онро пас аз ғиреҳбандии воқеаҳо истифода барад. Ин тарзи ҷойивазкунии дар сохтани сюжетӣ асар дар эҷодиёти нависандагонӣ рус М. Ю. Лермонтов («Қаҳрамони даврони мо»), Н. В. Гоголь («Ҷонҳои мурда»), Н. Г. Чернышевский («Чӣ бояд кард?»), Ф. М. Достоевский («Аблаҳ»), А. П. Чехов («Унтер Пришибеев») ва дигарҳо дида мешавад. Устод Айний низ дар романи «Дохунда» ҷон экспозицияро иваз карда, онро аз паси қисми якӯм, яъне баъди бобҳои «Давран ниҳон», «Духтари обкаш», «Ясавул» ва ғайра меоварад. Хонанда аз тарҷимаи ҳоли Едгор, аз овони бачагӣ ӯ ва аҳволи бади падару модари вай — Бозор ва Меҳрмоҳ сонитар маълумот мегирад.

Ҷойивазкунии лаҳзаҳои сюжет дар қисми якӯми романи Раҳим Ҷалил «Шӯроб» низ мушоҳида мешавад. Қисми оғози ин асар ба боби шашӯм кӯчонида шудааст, ки он «Хонаводае аз Бомӣ ҷаҳон» ном дорад. Хонанда бо таърихи зиндагии қаҳрамони асосии роман Давлат Назаров ва тақдирӣ мураккаби бародархондӣ ӯ Пётр Данилов муфассал дар ин боб шинос мешавад.

Ғоҳ материaли оғози воқеа (экспозиция) дар ҳар қадам боб андак-андак пароканда оварда мешавад, ки ин ба рафти нақлу таҳлили воқеаҳои асар вобастааст. Ин гуна ақибгардӣ ва ҷойивазкуниҳо дар сюжети асар дар илми адабиётшиносӣ умумӣ «мадҳали мавқуф» («задержанная экспозиция») ном гирифтааст ва ду мақсади асосӣ дорад: якӯм — заъкманд кардани хонанда ва аз саҳифаҳои аввали асар диққати ӯро ба воқеаҳои пасонда ҷалб намудани ӯ бошад, дуюм ҳодисаҳои умдаи асарро таъкид кардан аст.

Дар боло ишора рафт, ки дар асарҳои манзум, хусусан дар лирика сюжет шартӣ зарурӣ нест. Ба мо дostonхое низ маълуманд, ки бесюжет сохта шудаанд. Албатта, ин ҷунин маъно надорад, ки онҳо аз идея ва мақсаду нияти муайян маҳруманд. Онҳо, бешак, ғояи муайянеро тарғиб карда, як мақсади маълумро ифода менамоянд, вале ҳаракати як хатти пайдарҳами воқеа намошта, тақдирӣ шахсеро муттасил ҳамчун мавзӯ ба тариқи интихоб ҳал намекунанд. Мана баъзеи он дostonҳо, ки тобон ҷунин

қонунанд. Масалан: достонҳои В. Маяковский «Хуб!», А. Твардовский «Даштҳои дуродур», А. Лохутй «Ватани Шодй», М. Турсунзода «Садон Оснй», «Чони ширин», М. Миршакар «Бо чашмони Ленин», Бокй Раҳимзода «Эъҷози санъат», Муъмин Қаноат «Мавҷҳои Днепр» ва ғайра. Ин гуна достонҳоро лирикӣ ё лиро-эпикӣ меноманд.

Аксари дostonҳо ба коидаҳои назми эпикӣ ҷавоб дода, соҳиби сюжетанд. Дostonҳои В. Маяковский («В. И. Ленин»), А. Твардовский («Мамлакати Муравий», «Василий Тёркин»), А. Лохути («Ғалабаи Тания», «Пари бахт»), М. Турсунзода («Писари Ватан», «Ҳасани аробакаш»), М. Миршакар («Кишлоки тиллоӣ», «Дашти лаванд») М. Қаноат («Достони оташ», «Сурӯши Сталинград»), Ғ. Мирзо («Асрор») ва бисёр дигар хатти сюжети¹ муайян доранд. Рӯҷӯ ва лаҳзаҳои лирикӣ дар ин дostonҳо тобеи сюжет хастанд.

Пролог Дар асарҳои бадеи пеш аз экспозиция баъзан дебочае — пешгуфтор дида мешавад, ки бо сӯи асар алоқаи бевосита надошта, пешакӣ мохияти воқеаҳои ва ё баъзе хусусиятҳои образҳоро шарҳ медиҳад. Фикру муахон нависанда дар пролог хонандаро барои қабули мизмуҷети асар тайёр карда, то як андоза диққату завқи ўро обар менамояд.

Пролог ҳамчун мурочиат ба тамошобин дар асарҳои драма-
вии Юнони қадим бисёр мушохида мешавад. Пролог дар досто-
ни А. С. Пушкин «Рюинсавор» ва романи Н. Г. Чернышевский «Ча-
бояд қард?» низ маком дорад. Романи Ч. Иқромӣ ва Ҳ. Назаров-
«Саргузашти Сафармаҳсум» ва романи Ч. Иқромӣ «Сафармаҳсум»
дар Бухоро пешгӯтор (пролог) дорад ва эпиллог не.

Эпилог ҳамчун **охирсухан** баъд аз гиреҳкушоии воқеаҳо ё дар баъзе асарҳои калони эпикӣ баъд тима меояд. Эпилог ҳам ба монанди пролог ба конфликтӣ аз асар муносибате надошта, дар бораи воқеаҳои минбаъдаи ва тақдирӣ ояндаи қаҳрамонон маълумот медиҳад.

Нависанда дар эпилот ба кучо рафта анҷомидани натиҷаҳои гирехкушоии асарашро тасвир намуда, ҳаққонияти мавқеъҳои идеявӣ ва ҳаётии худро исбот менамояд. Намунаҳои эпилотро дар романи Н. Г. Чернышевский «Чӣ бод кард?», романи Л. Н. Толстой «Ҷанг ва сулҳ», И. С. Тургенев «Падарон ва фарзандон», «Ошӯёни дворянҳо» ва дар баъзе романҳои Ф. М. Достоевский дидаи мумкин аст.

Пролог ва эпилог дар романи таърихӣ нависандаи советӣ Мария Давыдовна Марич «Ғафари шимолӣ» (1965, Кишинёв) рав-

¹ Мафхуми сюжет ва мафхуми фабула қаробат доранд. Фабула — ҳодисаҳои асосист, ки дар бобати онҳо дар асар нақл мекунанд ё онҳоро нишон медиҳанд. Вале фарқи фабула аз сюжет дар ҳамин ки фабулаи ҳаҷто асари якҷанҷилдари дар чил-панҷоҳ ҳат фаҳмондан мумкин. Барои нақли сюжетин асар бошад, мебоист тамоми асарро, яъне ҳамаи ҳаҷти ҳаракити фикру ҳодисаҳо, саргузаштии иштироккунандагон, муносибати ғуноғуни онон ва алоқаи зиддиятҳои байниҳаҷдигарин онҳоро саросар ҳикоя кард.

шан дида мешавад. Ин роман аз воқеаҳои чорҷаки аввали асри XIX ва ҳаёти муборизаи декабристҳо нақл мекунад.

Романи Ю. Ақобиров «Замини падарон» соҳиби пешгуфтору охирисухан мебошад. Вале романи дигари ӯ «Норак» бе пролог буда, эпилог дорад. Эпилоти асар ин ҷо бо сарлавҳаи «аз муаллиф» омадааст.

ПЕЙЗАЖ

Пейзаж аз калимаи франсавӣ *paysage* (paуs — мамлакат, маҳал) гирифта шуда, аслан ишораест ба намуди санъати тасвирӣ. Дар асари бадеӣ — манзараи табиат. Пейзаж дар асарҳои рассомӣ, графикӣ ва дигар жанрҳо, гоҳо дар лавҳаҳо (рельефо) — замина (фонро) ташкил медиҳад. Вазифаи пейзаж тасвири бадеии ҳодисаҳои табиат ва шаклҳои он — ҷазо, нур, боду ҳаво, дарахтзору гулзор ва монанди инҳо мебошад. Тавассути пейзаж муносибати инсон ба табиат, таҷассуми тафаккури эҳсос ва ҷаҳонбинии ҷамъиятии ӯ ифода меёбад.

Пейзаж хусусияти ҳақиқатнигорӣ ва ҳаёлии дорад. Назар ба натюрморт, ки дар санъати рассомӣ баъзе ашён «бечон» (хурокворӣ, мева, гул ва ғ. ғ.)-ро дар вазъияти сунъӣ нишон медиҳад, пейзаж асосан манзараҳои ҳақиқии табиат, кӯчаҳои шаҳру кишлок, ансамблҳои архитектурӣ, манзараҳои кӯҳу дара, саҳроҳои пахта ва амсоли ниро акс менамояд. Дар адабиёти бадеӣ тасвири табиат доманадор буда, бештар ба аҷоиботи кӯҳсору обшорон, ҷангалу боғҳои пурмева, зимистони пурбарфу борон, хунукиҳои қаҳраатунини шом бахшида мешавад.

Пейзаж дар осори бадеӣ таърихи тӯлонӣ дорад. Инсон фарзанди табиат аст. Ҳар қору бор ва рафтору атвори ӯ бо табиат зич марбут аст. Асари бадеӣ, ки асосан инсон ва образи тақдири ӯро инъикос менамояд, бе пейзаж, бе тасвири табиат наметавонад буд.

Пейзаж дар санъату адабиёт, ки умуман вазифаи идеявӣ-композициониро адо мекунад, бо якҷанд мақсад қор фармуда мешавад. Аввало, пейзаж ҳамчун як предмети ҳаётии завқи эстетикӣ одамро ба ҷӯшу хурӯш оварда, ба ӯ кайфият мебахшад; **дуҷом** — ҳиссиёти ватандӯстии хонандаро ба зодгоҳи азизаш афзуда, ӯро тарбия менамояд; **сеҷом** — пейзаж мақсаду нияти бадеии нависандааро маънидор қарда, барои равшантар қушодани воқеа ёрӣ мерасонад.

Тасвири табиат дар асарҳои бадеӣ мувофиқи ҷаҳонбинии нависанда ва идеяи ӯ ҳар ҳел мешавад. Чунки пейзаж бештар тақдири ин ё он персонаж ва вазъияти ҳолати маънавии ӯро ифода менамояд. Масалан, абри сиёҳе, ки ба болои сари Одина (дар повести С. Айний «Одина») қарх мезад, аз даҳшати ба сари Одина омадаи стода — воқеаи ба қар ғалтидани ду ғусфанди бой хабар медиҳад. Ё дар боби «Даран ниҳон»-и романи С. Айний «Дохунда» тасвири манзараҳои дилкаши кӯҳистонро мебинем. Хонанда аз

онҳо ҳам лаззат мегирад, ҳам ҳисси ватанпарварии ӯ нисбат ба кӯхистони тоҷик зиёд мегардад. Дар айни замон ин тасвир аз ҳолати ҳузнангези ситамдидагон ва аз вазъияти қаҳрамони асар Едгор, ки аз панҷаи бой начот ёфта, дар ин даран мӯъҷизаосишку муҳаббат меёбад, хабар медиҳад. Инак, парчае аз он тасвир:

«Чашмасор. Шумо гумон накунед, ки ҳар кадоми ин чашмаҳои дар ин чашмасор буда, ба қадре сероб аст, ки як санг ё ним санги осӣро мегардонад. Не. Балки инҳо чашмаҳои хурду занф, ки монанди чашмҳои ситамдидагони даври подшоҳӣ оби худро чакра-чакра мечакконанд, танҳо фарқ дар ин қист, ки аз чашми ситамдидагони даври подшоҳӣ хун мечаканд, аз инҳо — об.

Чакраҳои, ки аз чандин чунин чашмаҳо мечаканд, дар як ҷо ғун шуда ҷӯйчан мусаффоеро ба ҳам мерасонанд, оби ин ҷӯйчаҳои чунин соф аст, ки гӯё аз санг гузаронида софкориаш карда бошанд, монанди алмоспора бегубор менамояд. Дар ҳақиқат ҳам ин об ҳамон оби барфу боронҳо аст, ки аз мағзи сангпораҳои кӯҳ софкорӣ ёфта баромадааст»¹.

С. Айни аз ин мӯъҷизоти табиат чунон худ ба вачд меояд, ки намуди дилфареб ва гуногурангу сертобиши онро дар саҳаргоҳон, нимрӯзӣ ва шабона тасвир карда, хонандаро низ бо кайфияти худ ҷӯр менамояд.

Пейзаж замон ва макони воқеаҳо низ муайян мекунад. Айни дар повести «Ятим» ҷои воқеаҳо дар қанори дарёи Аму, дар романи «Ғудомон» манзараи биёбони Тикайро ҳамчун паноҳгоҳи охири босмачиёни дарранда хеле моҳирона тасвир намудааст. Дар достонҳои М. Турсунзода «Ҳасани аробакаш», М. Миршаркар «Дашти лаванд», дар романҳои Ч. Иқромӣ, Раҳим Ҷалил ва дар асарҳои дигар шоири нависандагони тоҷик манзараҳои табиати бии республикаамон хеле моҳирона ва дар мавридҳои зарурӣ мувофиқи талаботи композицияи асар акс шудаанд.

Тасвири манзараҳои табиат барои ифодаи ақидаҳои сиёсии нависандагон низ хуб хизмат карда метавонад. Ибро дар мисоли эҷодиёти М. Горький дидан мумкин аст. Дар аввалҳои асри XX дар Россия ба таълиқи поймолкунани қувваҳои мусаллаҳи ҳукумати подшоҳӣ нигоҳ накарда, ҳам ба ҳам оташи шӯришу балвоҳои коргару деҳқонон авҷ мегирифт. Дар ҳама ҷо, — навишта буд В. И. Ленин, — наздик шудани тӯфони бузурге ҳис карда мешавад. Ин суҳанони пешво ба М. Горький илҳом бахшидаанд, ки ӯ образи мурғи тӯфонро эҷод кард. «Суруд дар васфи мурғи тӯфон» (1901) наздик омадани тӯфони революцияро пешгӯӣ мекард. Горький дар ин асар ҳамчун мунодии революция баромад кард:

— Тӯфон! Базудӣ мешӯрад тӯфон!
Ин мурғи часур, мурғи тӯфон аст,
Ки мепарад мағрур байни барқҳо,
Рӯи баҳри пурғазаб, хурушон;

¹ Айни С. Кулӣёт, ҷ. II. Душанбе, 1960, сах. 8.

Пешгӯи фатҳ аст ки бонг мекашад:
— Бигзор шадидтар бардамад тӯфон!

Вазифаи дигари пейзаж аз тарғибу ташвиқи ватандӯстӣ иборат аст, ки ин дар дostonҳои С. Айний «Чанги одаму об», А. Лоҳутӣ «Тоҷ ва байрак», М. Раҳимӣ «Тиллои сафед», М. Турсунзода «Писари Ватан», «Чароғи Ватан», М. Миршакар «Панҷи ноором», М. Қаноат «Сурӯши Сталинград» ва дигарҳо мушоҳида мешавад.

Рӯҷӯи лирикӣ Рӯҷӯи лирикӣ яке аз воситаҳои устухонбинии асари бадеӣ ба шумор меравад. **Рӯҷӯ** ё **риҷъат** каллимаи арабӣ буда, маънои **ақибгардӣ, бозгаштро** дорад. Баъзан рӯҷӯи лирикиро сухани муаллиф ҳам мегӯянд. Ин чунин маъно дорад, ки нависанда дар асар дар бораи худ сухан мегӯяд ё рафти тасвири табиии воқеаҳо, нутқ ва муколамаи иштироккунандагонро қатъ карда, фикру мулоҳиза ва ҳиссиёту ҳаяҷони худро нисбат ба ин ё он лаҳзаи зиндагӣ ва персонажҳои ҷудогона баён менамояд. Муносибати муаллиф ва баҳои ӯ ба ягон ҳодиса ва ё образ хонандаро ба қабул кардани масъалаи муҳимме тайёр мекунад. Гоголь дар бораи образи Плюшкин, Айний дар бораи Қорӣ-Ишқамба фикру мулоҳизаҳои шахсиашонро дар ҷо-ҷои асар гуфта, хусусиятҳои аз одамониат дур будани ин ҳиссонро боз ҳам равшантар ошкор намудаанд.

Рӯҷӯи лирикӣ дар драма, яъне дар асарҳои сахнавӣ мавқеъ надорад; бештар рӯҷӯи лирикӣ дар наср — повесту роман ва инчунин дар дostonҳои сюжетдор истифода мешавад. Баъзан рӯҷӯи лирикӣ аз номи персонажи асар баён гардад ҳам, ифодаи мақсаду хоҳиши худӣ нависанда аст. Муаллифи романи «Гвардияи ҷавон» Фадеев дар яке аз бобҳои асараш аз тасвири инкишофи мантиқии воқеа бозистода, сухан аз модари дилсӯз ва меҳру муҳаббати оламғирӣ ӯ оғоз мекунад. Дар рӯзҳои ҳарбу зарби шадид бо фашизм, номи модар бо номи Ватан пайваста гардида буд. Ин рӯҷӯи лирикиро нависанда аз забони Олег Кошевой — қаҳрамони асосии роман ба таври монолог оварда, ба унвони модар, ба муҳаббати поқу олии ва вафодорӣ садокати ӯ ҳамду сано мегӯяд. Ин порча ҳамчун суруди мутантане дар ҳаққи ишқи бузургу бепоёни модарӣ садо дода, аз қорнамоиҳои беназири зан — модари советӣ дар солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ навид медеҳад.

Устод Айний дар повести «Ятим» ғамгусорӣ ва азоби рӯҳии Соро — модари Шодиро дар вақти ҷудо шудани ӯ аз фарзанди навраси ҷигарбандаш (баъди аз даргоҳи Эшонқулбой ронда шудани вай) бо чунин рӯҷӯи лирикӣ тасвир кардааст: «Ҳоли модари сарсаҳти бадбахт, аз холи Ятим ҳам ҷонсӯзтар буд: ӯ ба ҷашми худ медид, ки писари ба ҷон баробараш аз ӯ ба сурати абадӣ дур шуда истодааст, аммо имкон надошт, ки ўро дар пеши худ нигоҳ дорад ва ӯ ба ҷашми худ медид, ки гӯё ҷонаш аз баданаш баромада рафта истодааст, аммо қудрати он надошт, ки ўро дар бадани худ нигоҳ дорад»...²

¹ Горький М. «Суруд дар насфи мурги тӯфон», тарҷимаи А. Лоҳутӣ (ҷ. IV, 1962, сах. 11).

² Айний С. Қуллиёт, ҷ. IV, сах. 254.

Асарҳои лирикӣ, манзумаҳо аксар худ ҳамчун рӯҷӯи лирикӣ эҷод шуда, ҳолати рӯҳӣ ва ҳиссиёти дилу қони шоирро ифода мекунанд. Чунин аст шеърӣ М. Турсунзода «Қатра-қатра об ҳам дарёе шудааст», ки аз шарораи дили пуртуғъи шоири советӣ сарзада, ўро аз «кунҷи танҳои» ба маҷрои пурҷӯши зиндагӣ даъват мекунад:

Хостам хомӯш як ҷое, нашуд,
Шеър бинвисам ба танҳои, нашуд...

Гоҳ рафтам то гулери бӯ кунам,
Ҳарчӣ зебоаст, ҷустуҷӯ кунам.

Ғаҳ ба рӯи сабза қачлаҳлӯ задам,
Дастхоро ғаҳ ба тори мӯ задам...

Ғаҳ фуру гаштам ба болон китоб,
Ғаҳ зи худ пурсидаму гуфтам ҷавоб:

Зех дар он ҷое, ки пурҷӯшат кунад,
Зиндагонӣ танг огушат кунад...

Зех дар он ҷое, ки ёронанд ҷамъ
Дар сари иҷрои паймонанд ҷамъ.

Зех дар он ҷое, ки бо нози ҳаёт
Озмон бештар азму субот,

То дар он ҷо матлаби ҳар дил шавӣ,
Чун суруди тозае дохил шавӣ...¹

Рӯҷӯи лирикӣ дар романҳои Қ. Иқромӣ «Ман гунаҳгорам», Ф. Муҳаммадиев «Палатаи кунҷакӣ» хеле фаровон истифода шуда, ба воситаи он фикри андешаҳои фалсафии нависандагон нисбат ба ҳаёт, зиддиятҳои он, ишқу муҳаббат ва рангорангии эҳсосоти инсон маънидод ёфтааст.

«Сухани муаллиф» ё «риҷъат» намудҳои гуногун дорад: публицистӣ, фалсафӣ, таърихӣ, лирикӣ ва ғайра. Замои пайдоиши «Сухани муаллиф» дар адабиёти ҳар миллати халқ ҳар гуна аст. «Рӯҷӯ...» дар адабиёти форсу тоҷик аз қадим вучуд дошта бошад, дар адабиёти аврупоӣ аз асрҳои XV—XVI, дар баробари падидаи романи повестҳои реалистӣ, реша медавнада.

«Сухани муаллиф» ё «рӯҷӯи лирикӣ»-ро аз ривояте, ки бо номи шахси якӯми асар вобастагӣ дорад, фарқ кардан зарур аст. Дар хроникаҳои таърихӣ, солномаҳо, катибаҳо, аз ҷумла дар якҷояи китобҳои «Авасто» ривоят аз номи шахси якӯм оғоз меёбанд. «Сухани муаллиф», ки ҳуди муаллифро ҷун иштироккунандаи бевоситаи асар нишон медиҳад, махсусан дар замои мо иштироф ёфтааст. Повести устод Айни «Марги судхӯр» дар адабиёти тоҷик намунаи беҳтарини чунин асарҳост. «Еддоштҳо»-и устод Айни низ бевосита аз номи ҳуди муаллиф — «ман» оғоз ёфта, давом мекунад.

¹ Турсунзода М. Осори мунтахаб, ҷ. I, Душанбе, 1981, сах. 75—76.

Забони адаби
ва бадеӣ

Забон яроқи асосии нависанда, нахустин унсур-и образофарӣ мебошад. Забон бо характери универсалиаш фикру андешаро рангоранг баён мекунад. Қомъёбиҳои беназири тафаккури инсон, донишҳои амиқу эҳсосоти шӯълавар агар дар сухан айнан ва возеҳ сурат наگیرанд, барон одамон номатълум мемонанд. Процесси эҷоди илму осори бадеӣ — меҳнати мушкилу мураккабест, ки дар натиҷаи машғулияти доимӣ бар мусаввадан (дастнависи) асар формулаҳои пурҳикмат ва байтҳои эҷозро меофарад.

Чун сухан дар бораи забон оғоз шуд, якҷанд намуди онро фарқ кардан зарур аст: забонҳои гуфтугӯӣ, адабӣ, бадеӣ. **Забони гуфтугӯӣ** забони оддин байни мардум аст, ки дар он унсурҳои ҳаман намуди забон (ҳам забони адабӣ, ҳам бадеӣ, ҳам калимаҳои бораҳои қадимӣ — архаистӣ, нав, шевагӣ ва ғайра) қор фармуда мешавад. Албатта, ин забон мувофиқи дараҷаи маданият ва дониши ин ё он шахс гуногунӣ пайдо мекунад ва ба як қонуни муайяне тобей надорад. Вале **забони адабӣ** — забони илму дониш аст. Асарҳои физикаю химия, тибу нучум, таъриху фалсафа ва дигар бо забони адабӣ навишта мешаванд.

Забони бадеӣ, ки **забони тасвирий** аст, олитарин пояи забони адабӣ буда, ҳоси санъату адабиёти бадеӣ мебошад ва ба сифатҳои махсус соҳибӣ дорад. **Забони тасвирий** воситаи асосии ба вучудорандаи образҳои бадеӣ доништа шудааст. Забони бадеӣ — маҷмӯи ҷиҳҳои техникӣ ва воситаҳои тасвирию баёнӣ, ки бо ёрии онҳо мазмун бадеӣ ҳаёт ва мақсаду нияти санъаткор ҷамъбаст меёбад. Забони бадеӣ ба монанди композицияи сюжетӣ асари бадеӣ воситаи асосии тасвирий фикрҳои образҳои санъаткор аст.

«Адабиёти бадеӣ, — мегӯяд М. Горький, — ба воситаи сухан эҷод кардани образҳо, типҳо, характерҳо..., манзараҳои табиат, ҷараёнҳои фикр мебошад». Забон, ки олати тафаккур аст, воситаест барои типӣ қунонидани образҳо. Бинобар ин Горький дар мавриди дигар ин фикрашро давом дода, хуб донишмандони забонро ба тариқи ҳатмӣ талаб кардааст: «Чунон ки дуредгар ҷӯбро, оҳангар оҳанро бояд нағз донанд, адиб бояд материали худ — забон ва суханро нағз донанд, вагарна ӯ наметавонад таҷрибаи худро, ҳиссиёти худро, тафаккури худро акс қунонад, лавҳаҳо, характерҳои офараду ба майдон оварад»¹.

Тасвирий будани забони бадеӣ нисбат ба забони умумии адабӣ ва илмӣ вайро дилкаш ва таъсирбахштар менамояд. Таснифи борики найсон, тулӯи офтоб, дамидани лола ва муаттарии атроф дар фасли баҳорон ба туфайли забони бадеӣ ингоришҳои ҷасеҳу дилнишин пайдо кардааст:

Бихандад лола бар саҳро ба сонӣ чехран Лайло,
Бигиряд абр бар гардун ба сонӣ дидан Мачнуи.

¹ Русские писатели о языке, Л., 1954, с. 691.

Зи оби ҷӯй хар соат ҳаме бӯи гулоб ояд,
Дар ӯ шустаст пиндори нигори ман рухи гулгун.

(Рӯдакӣ)

Дар ин порча дидан душвор нест, ки маҳз истиораю ташбеҳ-
ҳои муносиб ҳисси шоирро бадеӣ ва барҷаста гардониданд.
«Хандидани лола» ба мисли чехраи Лайло, «ғиристани абр» ба
мисли қорӣ ғаштани ашқҳои чашмони Мачнун ё ба «нигори рухи
гулгун» шабоҳат ёфтани обҳои гулоби ҷӯй — ибораҳоеанд, ки ба
манзаран табиат қон баҳшида, онро таъсирбахш намудаанд. Аш-
қи ишқ барои ошиқон ҳамеша гуворост. Қатраҳои борони най-
сон низ ғамовар не, балки хурсандиовар мебошанд.

Мисоли дигар. Рӯзе, дар ҷӯши баҳор, ки табиат бо тамоми
қудрат ва қамоли эҷод чилванамой мекард, мурғон дар наво бу-
данд. Абдурахмони Ҷомӣ ва Қамолӣдин Бехзод дар ҷаманзоре
ба сайру ғашт баромаданд. Онҳо аз таровати баҳор ва ҳусни та-
биат ҳарисона лаззат мебурданд. Боронаки маҳин ҳам борида.
Вале хуршед аён буд. Рагинкамон зухур кард. Борон монд. Саҳ-
ро атрогин ғашт.

- Ҷӣ дилрабост ин манзара, — гуфт Ҷомӣ.
- Нақши «Аржанг»-и Монӣ, — гуфт Бехзод.
- Наққошии нигорхонаи Чин, гуфт Ҷомӣ...¹

Рафта-равон охишта-охишта, Ҷомӣ ба осмони сабзгун ва абр-
пораҳои даврон, ба обу бод ва лолаву ҷаман нигариста зери лаб
ҷизе меғӯяд. Бо илтимоси Бехзод, сонӣ, ӯ ин рӯбино замзама ме-
кунад:

Абри найсон соябон бар торами гардун² задаст.
Лола ҷатри лаъл³ бар фарши зумуррадгун⁴ задаст.
Бар харири нилгуи об хайронам, ки бод
Сад ҳазорон нақшо бе дасту беафсул задаст.

Дар ин мисраъҳо низ дидан мушқил нест, ки ҷӣ тавр манза-
ран фараҳбахши баҳорон ба фикру ҳисси шоир тасалсули зебоию
ҳусниёт андӯхта, барои бо суханҳои образнок кашидани расму
нақши дилрабои ҷузъҳои табиат ўро ба илҳом овардааст.

Ҳамин тавр, забони тасвирий ифодаи дарки бадени лавҳаҳои
ҳаёти объективӣ буда, вай асосан ба санъаткорон, ба шоиру нави-
сандагон ва одамони соҳибистеъдод ҳос мебошад. Забони бадеӣ
аз забони оддӣ гуфтугӯи халқӣ фарқ кунад ҳам, бар он асос
ёфтааст.

Забонҳои эҷодӣ
халқӣ
ва китобӣ

М. Горький ба забони халқӣ баҳои баланд дода
гуфтааст, ки **ибтидои санъати сухан дар фольк-
лор аст.** Ӯ бо ин фикри худ халқро муаллими
беҳтарини забон донистааст. Чунин аҳамияти забонро устод Ай-
нӣ ҳам қайд кардааст: «Дар забони зиндан халқ, — менависад

¹ Ба тафсил ин эпизод ниг.: Л. Ҷ. Ҷомӣ ва А. Ҷ. Бехзод. Абдурахмони
Ҷомӣ. Душанбе, 1978, сах. 110—111.

² Торами гардун — киноя аз гулбазӣ осмон, фалак.

³ Ҷатри лаъл — киноя аз хайман сурх.

⁴ Фарши зумуррадгун — ишора ба саҳни сабзгунӣ (алафзори) за-
мин.

ӯ,— чунон хазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пуркимат мебошанд».

Дар ин маврид бояд гуфт, ки барои маҳфуз доштани хусусиятҳои миллии забони тоҷик ва дар қори демократӣ қунонидани ин забон дар шароитҳои нави ҷамъияти соҳилисти роли С. Айний бағоят бузург аст. Устод Айний дар таҷрибаи фаъолияти нави-сандагӣ олимонаш амик фаҳмидааст ва ба дигарон ҳам фаҳмондааст, ки забони адабии бадии тоҷик фақат дар асоси забони умумихалқӣ тақмил хоҳад ёфт. «Забони авомӣ тоҷик забонест, ки,— навишта буд ӯ,— вайро оммаи тоҷик фаҳмад, дар ҷумлабандӣ, дар ташбеҳҳо, дар киноя ва истиораҳо, дар зарбулмасалҳо ва дар дигар бобатҳо хусусият ва рӯи забони тоҷик рӯя қарда шуда бошад»¹.

Худи устод дар тамоми асарҳои ҷунин қонуну принципҳои рӯя қарда, бо истеъмоли моҳиронаи қалима, ибора ва ҷумлаҳои забони оммаи васеъ, истилоҳоти советии интернационалӣ ва қондаҳои ҳоси грамматикаи забони миллий боиси тақомулоти минбаъдаи забони адабӣ гардид. Фикру ақидаҳои С. Айний доир ба забон, ки ҷузъи маданияти ягонаи советӣ ва соҳилисти мебошад, ҳанӯз дар мақолаҳои солҳои 20 ва 30 ӯ: «Дуниёи нави — алифбон нави», «Дар атрофи забони форсӣ ва тоҷикӣ», «Забони тоҷикӣ», «Ҷавоби ман», «Дар хусуси забони адабии тоҷик» ва дигарҳо баён шуда буданд.

Ҳамин тавр, забони зиндаи халқ сарчашмаи бойтарини адабиёти классикии муосири тоҷик аст. Вале аз он истифода бурда тавоништан ба мушоҳидакорӣ ва дақиқназарии нави-санда, забонфаҳмӣ ва луғатдонии ӯ вобастааст. Классикони адабиёти умумихалқонӣ доимо маҳзани луғавии худро аз ҳисоби «ашёи ҳомӣ» забони халқӣ ва эҷодиёти даҳанакии халқ муқаммал қарда, онро ба тариқи суфтаю рехта боз ба соҳибаш — ба худ халқ баргардониданд. С. Айний дар ҷои дигар аз забони бон халқ ӯҳдабароеӣ на омӯхтан ва эҷодқорона истифода бурданро салоҳ дида, гуфтааст: «Бояд нави-санда аз ҷиҳати забон дар ҷое истад, ки дастӣ халқ ба вай расад ва бо як ишорат ба ҳимояти ӯ халқ ба паҳлӯи ӯ баромада тавонад. Нави-санда аз забони халқ ҷӣ гуна бояд истифода қунад? Ба фикри ман ва таҷрибаи ман,— менависад Айний,— забони халқ анбори ҳолинаванданӣ моли ҳом аст. Вазифаи нави-санда ин молиҳи ҳомро гуношта дар майнаи худ... қор қарда, боб ва дилқаш намура, ба халқ додан аст»².

Аз бехтарин асарҳои адабиёти советии тоҷик дида мешавад, ки нави-сандагонӣ мо ҳамеша аз ҳисоби забони халқ ва классикон сарватҳои забони худро меафзоянд ва маҳорати баданашонро тақмил медиҳанд. Асарҳои устодон С. Айний, А. Лоҳутӣ ва бехтарин шогирдонӣ онҳо М. Турсунзода, Ҷ. Иқромӣ, С. Улуғзода, Раҳим Ҷалил, М. Қаноат, Лоик ва баъзе дигарон мисоли барҷастан ин талабот мебошанд. Ҳар қадоми онҳо бо эҷодиёти худ

¹ Жури. «Роҳбари дониш», 1928, № 11, саҳ. 44.

² Айний С., ж. «Шарқи сурх», 1950, № 12, саҳ. 106.

кӯшиш кардаанд, ки фонди луғавии забони халқи тоҷикро маҳфуз дошта, таркиби луғавии онро бо ибораю калимасозихон нав ба нави созгори даврони социалистӣ бой гардонанд. Мирзо Турсунзода фикру андешаҳои нависандагони комсомол — шарикони ҳамсинну ҳамқаламашро дар ин хусус ҷамъбаст намуда, малех гуфтааст: «Нависанда бояд устои калом бадеӣ бошад. Захираи луғавии халқи худро ҷунон моҳирона истифода барад, ки хонанда аз мутолиаи асарҳои нависанда дунё-дунё завқ бигирад... Забонро халқ меофарад ва нависанда бояд ба халқ ҳаман тароват ва ҳусни ин забонро намоиш диҳад»¹.

Марксизм-ленинизм таълим медиҳад, ки забон ҳодисаи синфӣ набуда, балки ҳодисаи ҷамъиятӣ ва умумихалқӣ аст. Забон ҳам ба мисли шуур қадимист, — навиштааст К. Маркс. В. И. Ленин меғӯяд, ки дар забон танҳо умумият мавҷуд аст. Забон аслиҳаест, ки бо ёрии он одамон бо якдигар алоқа мекунанд, ба якдигар фикр баён мекунанд ва фикри якдигарро мефаҳманд.

Забон бевосита бо тафаккур алоқаманд аст, вай «ба мисли шуур қадимист... Забон воқеияти бевоситаи фикр... тафаккури амалӣ... ҳақиқӣ мебошад»², — гуфтаанд асосгузори марксизм. Бинобар ин забон дар асари бадеӣ барои нависанда фақат материал ва олати эҷодиёти ӯ шуда намоишад. Вай ба аслиҳаи **муборизаи нависанда** низ табдил меёбад. Ин аст, ки забони асари бадеӣ бо воситаҳои бои тасвири бадеинаш аз образ, аз композиция ҷудо наменаст. Қадру қимат ва аҳамияти забон бо он муайян мегардад, ки вай, дар қадом мавқеъ, чи хел ва ба чи мақсад ба кор бурда шудани он маълум бошад. Пас, забон ҳамчун «унсури нахустини адабиёт, муҳимтарин омил тасвири бадеӣ» (Горький) барои ифодаи мазмун ва идеяи нависанда хизмат мекунад. Ба ҳамин тарик, забон дар эҷодиёти бадеӣ, аз аслиҳаи алоқа то ба дараҷаҳои аслиҳаи мубориза ва тараққиёти ҷамъият аҳамият пайдо мекунад.

Нависанда ҳамеша саъй дорад, ки бо воситаи забони бадеӣ процесси ҳаётро дар шаклҳои конкрет ва бо хислатҳои хоси ҷиҳатҳои нозукаш нишон диҳад ва онро бо ғайриодатӣ амалиёти одамон алоқаманд намояд. Дар тасвири қаламкаш воқеаҳои зиндагӣ, таҷрибаи рӯзгор, идеалҳои худӣ ӯ нисбат ба ҳаёти хушбахтонаи инсоният бояд он ҷунон эътимодноқ ва боварибахш бошад, ки хонанда аз мутолиаи асар таъсир гирад ва фони бардорад. Нависанда дар сурате ба ин ҳама қомеъ мешавад, ки тамоми хусусиятҳои фардӣ, аломат ва нишонаҳои ҷудогона, ҷузъиёт ва тафсилот, тобиш ва фарқияти ҳодисаҳоро бо бориқбаёнӣ ба қалам орад. Дар ин маврид забон дар адабиёти бадеӣ ҷун системаи ягонаи ҳаракат карда, бо тамоми категорияҳои лексикӣ, фразеологӣ, воситаҳои образнокӣ сухан, воҳидҳои морфологию синтаксисӣ алоқаманд буданашро зоҳир менамояд. Ҷамъбасти ин ҳа-

¹ Турсунзода М. Ҳаёт ва адабиёт. Сталинобод, 1959, сах. 18.

² Маркс К. и Энгельс Ф. Немская идеология, Соч. т. 3. М., 1955, стр. 29.

ма категорияҳо услуби нависандаро ташкил дода, хусусиятҳои индивидуалии образкушоии ӯро муайян месозад. Баъзан нависандагон ба дучор меоянд, ки як истилоҳ, ибора ва калимаро истифода бурда ҳама тарафи онро намекушоянд. Вале соҳибқалами моҳир дар ҳар калима маъноҳои зиёдеро пай бурда, тамоми хусусиятҳои этимологии (асли пайдоиш), семантикӣ (маъноӣ) ва дигар ҷиҳатҳои онро баён хонанда ошкор менамояд.

Истеъмоли ҳартарафӣ тобишҳои маъноии истилоҳе ё таъбири дар адабиёти рус ва умумичаҳонӣ бисёр дида мешавад. Чунин санъати суҳандонӣ дар шеърӣ М. Турсунзода «Ситораи ман» равшан ба назар мерасад.

Шаб надидам туро, Ситораи ман,
Шӯълавар дар ҳаво, Ситораи ман!
Дар ҳисоби ситораҳои ғазо
Бе ту қардам ҳато, Ситораи ман.

Саҳар омад, баро, Ситораи ман,
Саҳари ғурсафо Ситораи ман!

...Пахта дар интизори ҷидани туст,
Шавқманди ғарав буридани туст,
Ман ҳаводори эътибори туам.
Дил ба уммеи сер ҷидани туст.

Саҳар омад, баро, Ситораи ман,
Саҳари ғурсафо, Ситораи ман!

Ғарҷи дар ном худ Ситораи ту,
Дар латоғат ситорапарои ту,
Ба ту Маскан ситораи нав дод
Чуфт шуд, чуфт шуд ситораи ту!

Саҳар омад, баро, Ситораи ман,
Саҳари ғурсафо, Ситораи ман!

Дар ин шеър образи колхозҷидухтар Ситора, ки дар мусобиқа ғаравро бурда, соҳиби «ситораи тилло»-и қаҳрамони меҳнат ғардидааст, дар маркази асар меиствад. Бо номи ӯ хусусиятҳои дигари ситора моҳирона истифода шудаанд. Мурод аз иборати «ситорапарои ту» таъкиди ёфтани ҳусну латоғати ин духтари меҳнат аст. Ғайр аз ин дар шеър таъбирҳои «Ситораи тилло», «ситораи Кремль», «ситораи бахт» ҳар яке маънои муайян пайдо қардааст. «Чуфт шуд... ситораи ту» гуфтани шоир ба ҳам чуфт шудани мазмуну мундариҷаи инсонии ӯро бо бахти баланди вай дар назар дорад.

А. М. Горький гуфта буд: «Сухан либоси тамоми ғактҳо, тамоми фикрҳост. Вале дар паси пардаи ғактҳо маънои нечи».

¹ Турсунзода М. Осори мунтахаб, ҷ. 1. Душанбе, 1981, саҳ. 256--257.

мэни онхо пинхон аст, дар паси ҳар фикр сабабе ниҳон аст...». Мақсади адабиёти бадеӣ ин аст, ки, — фикрашро давом медиҳад Горький, — маънои иҷтимоии ҳаётро, ки дар фактҳо пинхон аст, бо ҳама аҳамияташ бо пуррагӣ ва возеҳӣ тасвир намояд. Бинобар ин дар адабиёти бадеӣ забони фасеҳу сарех, калимаҳое, ки эҳтиёкдорона нитихоб шудаанд, лозим аст¹. Инак, нависанда ба қор фармудани ҳар як калима бояд сабаб нишон диҳад. А. П. Чехов дар бораи асари драмавӣ қайд кардааст, ки агар дар пардаи якӯм дар девор яроке овезон бошад, бояд он дар пардаи охири парронад. Аз ин маълум мегардад, ки ягон калима ва ягон предмет дар асари бадеӣ беҳуда ва бемақсад истифода намешавад. Аз таърихи адабиёт маълум аст, ки боре нависанда Григорович Д. В. ба нависандаи машҳури рус Ф. М. Достоевский дастнависашро барои тақриз овардааст. Дар матни ин дастнавис чунин ҷумлае ҷо доштааст: «Панҷтина дар рӯи замин гелида рафт». («Пятка покотился по земле»). Достоевский ин ҷумларо ноқис ва хушк дониста, ин тавр ислоҳ кардааст: «Панҷтина дар рӯи замин ҷингирозанон ва ҷастухезкунон, гелида рафт» («Пятка покотился по земле, звеня и подпрыгивая»). Мо дар ин мисол ба таври аёнӣ нишон додан ва ба усули зиндаю конкрет тасвир намудани ҳатто чунин як ҳодисаи хурди ҳаётро мебинем.

Чунин услуби тасвир дар «Ғуломан»-и С. Айний низ дида мешавад. Дар роман эпизодҳо ҳастанд, ки ба рафтори Холдор ном сағмансӯб аст. Холдор бе он ки вайро ба сари хӯрок ҷег зананд, пеш намеояд. Баъди «хӯрокатро рафта хӯр» гуфтани соҳибани, вай ба ҳаракат медарояд. Нависанда ин лаҳзаро ба тафсил тасвир кардааст:

— Сағ ба оҳистагӣ аз ҷояш хест. Ду пой пешашро ба тарафи ӯш ва поҳон ақибашро ба тарафи ақиб ёзонда як ҳамёна кашид. Баъд ба сари суфа нигоҳ карда думаширо як ҷунбонид. Пас аз он овикӯрона ба сари ошхӯраи худ рафта шитоб накарда хӯрокашро хӯрдан гирифт.

Ин мисоли маҳорат аз айният ва ҳақиқати инъикоси як лаҳзаи оддӣ шаҳодатест. Ин гуна мисолҳоро дар саҳифаҳои осори санъаткорони нуктасанҷ бисёр дидан мумкин аст.

Мақтубҳои кушоди С. Айний ба Пӯлод Толис ва ба Додочол Тоҷиев², мақолан ӯ «Баъзе қайдҳо онд ба аҳволи забонишиносӣ дар Тоҷикистон» ва ғайра мисоли равшани ғамхӯрии устоди мӯътабар нисбат ба тозагии забони адабии тоҷик мебошад. Қайду тасҳеҳҳои С. Айний дар ҳошияҳои дастнависи ҳикояю очерк, повесту роман ва тарҷимаҳои Ч. Икромӣ, Р. Чалил, С. Улугзода, Р. Хошим, П. Толис, Ҳабиб Ахрорӣ ва дигар нависандагони тоҷик кам нест.

Устод С. Айний дар қайдҳои онд ба забон ва услуби романи Р. Чалил «Одамони ҷовид» забондониро аз нависанда ҷиддӣ талаб кардааст. Ӯ фарқи истилоҳҳои ҷӯпон ва подабонро фаҳмон-

¹ Горький А. М. Беседа с молодыми. Соч., т. 27, стр. 212—213.

² Айний С., ҷ. II, китоби дуюм, Душанбе, 1964, сах. 377—386.

да навиштааст: «Чӯпъи чаронанди рамаи домини ягон кас, ки дар вай бузу гӯсфанд ҳастанд. Подабон чаронанди ғӯда аст, ки дар вай ҳайвоноти гуногун ва аз он одамони гуногун мебошад. Подабон танҳо рӯзона мечаронад ва шаб ҳайвонотро ба соҳибонаш месупорад... С. Айний нишон додааст, ки «муглако» калимаи деҳқонӣ набуда, ба ҷои он «асло» ё «ҳаргиз», ба ҷои «ба миён фаромадан» — «миёнаравӣ кардан», ба ҷои «асп андохтан» — «асп рондан»-ро кор фармудан дуруст ва саҳеҳ аст. Ин гуна қайду тасҳеҳҳои С. Айниро дар қисми дуюми «Одамони ҷовид» доир ба калимаи «майса», иборати «оши ҳалъл» ва бисёр дигар дидан мумкин аст.

С. Айний шогирдонашро ба он даъват мекард, ки дар вақти истеъмоли калимаю ибораҳо донишмандӣ ва серталабӣ зоҳир намоянд. Ӯ ба ин мақсад чунин ҳикматро пеш гузоштааст: «Забонро ба ғалбери фикр бехта, бо сӯҳрони қоида суфта, бо ҷилбури маънӣ сайқал занед». Ин талаботро Айний амалан дар таҳрири баъзе асарҳои Ҷ. Иқромӣ хуб нишон додааст. Дар ин бобат ёдбуди худи Ҷ. Иқромӣ дар саҳифаҳои журнали рӯзномаҳои республика ҷолиби диққат аст. Холо бо яқинд мисоли дигаре аз серталабии устод инсонат ба тозагӣ ва бузургии забон, саҳеҳӣ ва возеҳии маънои калимаҳо иктифо мекунем.

С. Айний дар тарҷимаи асарҳо бе мавқеъ кор фармудани калимаҳои номувофикро хеле сарзаниш мекард ва мегуфт, ки «ҷарҳ задан»-ро ба «давр задан», «парешонхотирӣ»-ро бо «парешонахвоӣ», «ғафлат»-ро ҳамеша ба маънои «хоб» ё «пинак» кор фармудан мумкин нест, ҳар кадоми онҳо мувофиқи тобиши маъноии худ мавриди истеъмоли дорад. «Аз рӯи кор фармудани халқ, — менависад С. Айний, — «боду ҳаво» дигар асту «обу ҳаво» дигар. «Обу ҳаво»-ро бо шаронти гармӣ, сардӣ, хунукӣ ва бориши муайян мекунанд, аммо «боду ҳаво» — ҳавои бемориовар аст».

Забони бадеӣ — воситаи типӣ қунонидани манзара ва маъвою макон аст. Дар адабиёти бадеӣ ҳар як воқеаю ҳодиса, образи ҳарakter дар муҳиту мақоми типии таърихӣ худ айният пайдо мекунад. Нависандагони забардаст ба ин масъалаи муҳими ҳақиқатписандӣ хеле қувва сарф карда, лавҳаҳои тасвирашонро ба худӣ ҳаёт ва табиат то ба дараҷаи боварибахш наздик овардаанд. Чунин истифодаи забон ҳамчун воситаи типикунони манзараю маъвои таърихӣ зиндагӣ дар Пушкин, Л. Толстой, Тургенев, Чехов, Горький, Саъдӣ, Ҷомӣ, Мушфиқӣ, Сайидо ва баъзе дигарон равшан мушоҳида мешавад.

С. Айний дар эҷодиёташ бо амиқ фаҳмидани мантиқи сухан ва калом бадеъ, хусусиятҳои ҳоси давраи муайяни ҳаёти халқ-хоро ба шакли образнокӣ пурэътимод тасвир намудааст. Мо ин фактро дар «Одина» ва «Дохунда», «Ятим», «Марги судхӯр» чун назари дақику дурандеши ӯ мебинем. Дар «Ғуломон» баъри қушодани муҳит ва манзараи зиндагии туркманҳои ибтидои асри XIX ва нишон додани хусусиятҳои миллӣ ва расму оини онон ҳунармандӣ ва тасвиркорӣ нависанда возеҳтар зоҳир гардидааст: «Саҳрои васеъ, биёбони хушк. Дар ин биёбони бепоён

гайр аз ҷоҳҳои чуқур ҷанбаи ӯе нест, онҳо ҳам дар масъулати як фарсах-ду фарсах аз якдигар дуртар қанда шудаанд. Хомаҳои реги равон ва гиёҳҳои регии саланг, шӯра, хоршутур, қавар, қавора, явшон манзараҳои табиии он биёбонанд. Саксавулзорҳои, ки дар ҷо-ҷои ин биёбон намудоранд, манзараи мағмумонан бешаҳси сӯхтаро ба назар меоранд. Гулбазҳои поҳсагӣ ва ҷеваҳонаҳои¹ лой, ки дар ҳар ду-ҷор фарсаҳи он биёбон воҳеҳуранд, маданияти туркманони онрӯзаро нишон медиҳанд². Дар ҳар як ҷузъиёти ин тасвир ҳонанда ҳаёти туркманони онрӯзаро на ин ки тасаввур мекунад, балки ҷун лавҳаи конкрети ҳаёт мебинад. Дар заминаи ин макону манзил портрети соҳиби он — пирамарди порсо Қиличхалифа бо тамоми тафсилоти ҷузъиёташ акс ёфтааст.

Нависандан бузург бо воситаи сухани буррою муносиб ба мисли мусаввир бо қилқ (мӯқалам) манзараҳои ҳаёту табиятро он ҷунон аёнӣ нақш мебандад, ки тасвири ӯ дар пешни назари ҳонанда ҷилва меёбад. Ҳусну малҳати сухани бадеи, аз як тараф, вазифи тарбияи эстетикиро адо намояд, аз тарафи дигар, ҳамҷун қувваи ҷамъияти ба халқ хизмат мекунад. Таъсири забони бадеи дар ҳолате бофазилат ва ғондабахш аст, ки агар вай аз фикр ҷудо набошад.

Марксизм таълим медиҳад, ки забон ифодан фикр аст. Аммо он дар дасти шаклпарастон, яъне лафзбозу суханпардозоне, ки аз истеъдоди эстетикӣ ва маърифати бадеи ҳаёт маҳруманд, ба ҷизи бе предмет, бе мундариҷаю маъно табдил меёбад. Барон шоир ва нависандан ҳақиқие, ки истеъдодашро ҳамҷун бахшиши нодири табият бо вазифашиносии ҷамъияти пайваستاаст, сухани шоирона, ба қавли Маяковский, ба «лашкарқашии нерӯинисонӣ» мубаддал мегардад. Горький сухандонӣ ва иборасозии ҳон пурмазмуни Владимир Маяковский ва Демьян Бедныйро ҳеле баланд баҳо додааст. Худи Маяковский онд ба мураккабии қори санъатқор дар ифодан сухани бадеи ҳеле хуб гуфтааст:

Назм ҳам —

монанди радий ҳосилқунист.

Дар як граммӣ ҳосил,

меҳнати яксола аст.

Як қалима

ҳосил мешавад

аз ҳазорҳо тонна

маъданҳои лафзӣ

(Тарҷ. М.Турсунзода)

Дар ҳақиқат, қалимаю иборасозии нав ба нави Маяковский бо тақозои замони ғурталотуми революционии мо пайдо шуда, ҳамҷун найзаю синон ба сини душманони инқилоб раф-

¹ Ҷеваҳона — ба маънои посбонхона — қаровулхона буда, дар ғушаҳои рабӯт, қурғон ва қалъаҳо ӯ дар саҳроҳо сохта мешуд, ки бар болон он истода аз он ҷо душманро дидабонӣ мекарданд. Қалимаи ҷеваҷӣ ҳам аз ҳамин қалима сохта шудааст.

² Айни С. «Ғуломон». Асарҳо, ҷ. 3. Душанбе, 1960, саҳ. 7.

та меҳалиданд. Сухану таъбирҳои оташфишони ӯ бо задухӯрдаҳои синфҳои пролетариати исыёнгар чӯр шуда, боиси масрурию шодии оммаҳои меҳнаткаш ва муборизони роҳи озодӣ мегаштанд.

Забони иштироккунандагон — воситаи типию фардикунонии характерхост. Нависанда ба персонажҳои асараш на танҳо худаш, яъне бо суханони муаллиф, баҳои муайян медиҳад. Ӯ диалог — суханони ду кас ва аз ин зиёдро низ ба ин мақсад истифода мебарад. Баъзан сифати ин ё он характери адабӣ аз нақлу ҳикояи каси дигар ба хонанда маълум мегардад. Масалан: С. Айний барои кушодани образи Қорӣ-Ишқамба аз забони Раҳими Қанд характеристикаи комил медиҳад. Баъди чанд фикру андешахоро гуфтаи, дар охир, Раҳими Қанд дар ҳаққи Қорӣ ба хулосае меояд:

— Ин одам бой бошад ҳам бисёр чашмгурусна будааст, баъри ситонидани ягон чиз аз ҳеч кор ибҳо ҳам намекунаду ор ҳам, бо вучуди ин чашмаш сер намешавад»¹.

Ғайри ин, дар асар забони иштироккунанда низ баъзан бисёр си характеристикаи худӣ ӯ мегардад. Ҳар шахс аз рӯи таҷрибаи ҳаётнаш, маданият, руҳия ва сохти ақлу фаросаташ сухани меъяд ва муҳокима меронад. Нависандаи нуктасанҷ нутқи персонажро барои баҳои хислатҳои шахсии ӯ истифода мебарад. Нутқ ба мисли либос аст, ки одамо ҳам мелӯшад, ҳам урьён месозад. Бадаврак нест, ки бузургон гуфтаанд:

То мард сухан нагуфта бошад,
Айбу хунараш нухуфта бошад...²

Дар повести С. Айний «Марги судхӯр» Қорӣ-Ишқамба бо як сухан сиришти бад ва мумсикинашро пурра ошкор мекунад. Масалан: «Охир пул ҷон нест, ки одам дар ҳар кучо ва ба ҳар чиз фидо кардан гирад».

С. Айний, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил махсусан бо фардикунонии забони муллою эшон, амалдорону хизматпешагони амир ва душманони социализму колхозҳо пастинатӣ ва маккорӣ, кӯрсаводӣ ва бемаданиятии онҳоро собит намудаанд. М. Турсунзода дар достони «Ҳасани аробакаш» бо якчанд таъбири халқӣ-гуфтугӯӣ гуруру ҳавобаландӣ ва ҷавонию худписандии қаҳрамони асарро характеристика медиҳад.

Пӯшт, машқоб!
Бохабар мардум!
Ба қайғот ингоҳ кун, инвой!
Хой, ҳезумфуруши варзоб!
Ҳари худро каш аз даруни лой!

Нидоҳои пӯшт ва хой дар ин парча, дар банди дигар «пӯш даҳонатро!» ва «Ҳасан оё саги туро «тур» гуфт» ва амсоли онҳо дараҷаи маданияти аробакашҳои солҳои бист ва маҳдудия-

¹ Айний С. Марги судхӯр. Асарҳо, ҷ. 4. Сталинобод, 1961, сах. 37.

² Саъдии Шерозӣ. Мунтахаби қудлиёт. Сталинобод, 1956, сах. 51.

ти доираи фаҳмишу муносибати онҳоро бо ҷамъияту одамон таъкид кардааст. Ғуруру савлати Ҳасанхо, аз як тараф, ба сабаби соддагию камтаҷрибагӣ бошад, аз тарафи дигар, аз озодие буд, ки онҳоро аз баъду бастӣ золимон халос карда буд.

Нависандагон гоҳо бо дохил кардани мақолу зарбулмасалҳо ба нутқи персонажҳо низ олами ботинӣ ва рӯҳияи мусбату манфии оноро ошкор сохта, ба типӣ шудани образҳо комёб мегарданд. Чунин мақолу зарбулмасалҳо дар романи «Ғуломон» ва повести «Марги судхӯр»: «Пул маталаб дуо талаб, ӯё дуо тилло нест?», «Ҳам лаъл ба даст ояду ҳам ёр наранҷад», «Забони гургонро гургон мефаҳманд», «То реша дар об аст, умеди самар аст», «Раҳ зану эҳсон кун» ва ғайра аз макру хилаи ханногӣ ва судхӯрон хабар медиҳанд. Аммо зарбулмасал ва мақолҳои монанди «Ҳар ҳамон ҳар полониш дигар шудааст», «Хона аз пойбанд вайрон аст», «Марги бо ёрон тӯй аст», «Оби ганда ба хандак» ва монанди инҳо симони меҳнаткашу камбағалон ва дилу ботини онҳоро зоҳир менамояд.

Пурмазмунии сухани бадеӣ ҳаргиз бо мушқилбаёнӣ ва бо истеъмоли калимаю таъбирҳои душворфаҳм муносибат надорад. Ҳар кадаре ки сухани бадеӣ содда, фаҳмо ва раван бошад, ҳамон кадар зудтар мавзӯи асар ва идеяи санъаткор ба дили хонанда роҳ меёбад. «Соддагӣ — навиштааст Белинский, — зебу зинати ҳақиқат аст»¹. «Ҳикмати ҳақиқӣ, — гуфтааст Горький, — ҳамеша содда ифода меёбад»².

В. И. Ленин бар зидди кӯшишҳои шахсоне, ки бо олонии калимаю ибораҳои душворфаҳми хориҷӣ нисбат ба тозагӣ аз ҷиҳати гуфта буд: «Забони русиро мо вайрон карда истодаем. Калимаҳои хориҷиро бе ҳеҷ зарурият қор мефармоем. Ин калимаҳоро нодуруст истеъмол мекунем. «Дефектҳо» гуфтан чӣ лозим, дар сурате, ки норасоиҳо, камбудииҳо ё нуксонҳои гуфтан мумкин аст?»³.

Дар поэтикаи классикии форсу тоҷик содданависӣ бо истилоҳи «саҳли мумтанеъ» қайд гардидааст. Маънои ин истилоҳ ин аст: агарчанде ки содда ва фаҳмо навиштан кори осон (саҳл) менамояд, вале ба он муваффақ шудан басо кори душвор буда, аз сари роҳи он монеаҳои зиёдеро бартараф кардан лозим меояд. Дар адабиёти классикию муоссири тоҷик ин санъатро ба эҷодиёти Рӯдакӣ, Қамолӣ, Ҳҷандӣ, Ҷомӣ, Айнӣ ва Лоҳутӣ нисбат додаанд. Дар бораи сухани бадеӣ пурмазмун Саъдӣ гуфтааст:

Забон дар даҳон, зӣ хирадманд, чист?
Калиди дари ганҷи соҳибхонар.

Абдурахмони Ҷомӣ таъсири маънавии суханеро, ки дар ҳизмати ақлу идрок буда, ҳис ва андешаи моро бармеангезад, ҳеле баланд баҳо додааст:

¹ Белинский В. Г. Полн. собр. соч., т. IV, 1954, стр. 37.

² Русские писатели о языке, стр. 693.

³ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 30, сах. 317.

Хирадро қору боре чуи сухан нест...
Чахонро ёдгоре чуи сухан нест...
Аз у хандад лаби андӯхмандон
В-аз у гириён шавад дилхон хандон...

Ҳамин тарик, забони бадеи воситаи асосии офариниши образи манзараҳо ва фикру эҳсосоти образноки санъаткор буда, аз бисёр ибораҳои таркибии баёнӣ ва тасвири бадеи иборат мебошад. Забони бадеи вазифаи ҳуснофарӣ ва зарофатпарваринашро маҳз тавассути тарзҳои баён — муродиф, таҷнису тазод; воситаҳои тасвир — муболиғою маҷоз, таҷбеҳу истизора, тасвифу муқояса ва ғайра дар амал татбиқ менамояд.

ВОСИТА ВА ТАРЗҲОИ БАЁН

Ашӯро эҷоди классикон ва соҳибкаламони пешқадами советӣ барои он ба дили хонандагонӣ сершумор рӯҳ меёбад, ки маъниҳои оӣ ва ғояҳои мӯътақиду ботароват дар онҳо бо перояи дилкашӣ бадеият ороиш ёфтаанд. Аз офаридаҳои онон хонанда на танҳо ба маъниҳои ниҳону маолӣ рӯзгор сарфаҳм меравад, инчунин завқи бадеи-эстетикӣ мегирад.

Суҳанпардозҳои дилкашу зебо ва баёноти ҳусниётӣ ҳаёт ҳамеша ғояҳои бардаму барҷастаи давро пешни назари хонанда наздик оварда, маъқули дилу ҳуши ӯ мегардонанд. Воситаи тарзҳои баён ва воситаҳои тасвири бадеи дар адои ин вазифа ба нависанда мададгори беназираанд.

Воситаҳои баён — муродиф (синоним), таҷнис (омоним), тазод (антоним) ва захираҳои маҳсули лексикӣ забон — архаизм, неологизм, диалектизм, варваризм ва дигар бонси фасохат ва рангсрангии забони бадеи осори адабӣ ҳастанд. Санъаткор бо воситаи тарзҳои баён образҳои бадеи сахату сарех эҷод менамояд. Истифодаи воситаҳои баён бояд тарзе ба кор равад, ки калимаи ибораҳо ба тасвири воқеа ва образи муайян қимат мувофиқат кунанд, қувваи эмоцияли онҳоро афзоянд. Барои ин суҳанварон мусавваҳои асарашонро гаштаи баргашта таҳрир ва рӯйнавис мекунад.

Муродиф (синоним) Муродиф аз асоси «радиф» гирифта шуда, лафзест, ки «ба лафзи дигар дар маънӣ шарик бошад» (Ғиёс-ул-лугот). **Синоним** аз калимаи юнонии *synonym* — ҳамном гирифта шуда) чунин калимаҳоеанд, ки аз ҷиҳати талаффузу шакл ва таркиби овзонашон гуногун буда, вале мазмунан ҳаммаъно мебошанд. Забони тоҷикӣ аз калимаҳои муродифӣ (синонимӣ) хеле бой аст. Масалан, муродифи рӯй — рух, рухсора, чехра, қиёфа, лико, симо, шакл, намуд; **дунё** — ҷаҳон, олам, даҳр, гетӣ, офоқ, қонинот, фалак; **оҳанг** — мақом, наво, ҳаво, савт, садо, лаҳн, нағма; **маъшуқа** — маҳбӯба, қонона, дилбар, нигор, санам, бутӣ тоторӣ ва ғайра мебошанд. Ин калимаҳо бо вучуди аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик буданишон тобишҳои гуногун доранд ва ин тобишҳо аз маъно (семантика) худӣ онҳо бармеояд.

В. Г. Белинский ҳамин ҷиҳати синонимҳоро таъкид намуда, навиштааст: «Чунон ки дар табиат ягон барги дарахт ба барги дигар монанд нест (ҳар як барги дарахт аз ягон ҷиҳат аз баргҳои дигар фарқ мекунад), ҳамчунин дар забон ҳам калимае бо калимаи дигар айнан монанд, баробар, яхела нест. Ҳар як калима бо ягон хусусияти худ (аз калимаи дигар — Ю. Б.) фарқ дорад». Аз ин рӯ маънои калимаи синонимӣ бо маънои предметии худ маҳдуд нашуда, маънои аслии он дар мати маъноӣ (аниқтараш, тобиши маъноӣ) нав пайдо мекунад.

Дар адабиёти бадеӣ калимаҳои синонимӣ ба мавриду мақом ва маънои худ мувофику муносиб, баъзан ба маънои илҳовагӣ ва маҷозӣ кор фармуда мешаванд. Истифодаи васеи муродифҳо на ин ки санъаткорро аз такрори калимаҳо боз медорад, балки барои равшанӣ таъсириро ва конкрет ифода намудани мақсад имконият фароҳам меоварад. Инак, устод Рӯдакӣ дар яке аз шеърҳои «Тундур миёни дашт ҳаме бод бардамад» муродифро ҷи тавр бо маҳорат кор фармудааст:

Булбул ҳаме бихонд дар шохсори бед,
Сор¹ аз дарахти сарв мар ӯро шуда мӯҷиб...²
Соқӣ гузӣ³ БОДАВУ МАЙ хӯр ба бонги зер,
Қ-аз кишт сор ноладу аз бог андалиб...⁴

Дар як маврид «булбул» дар ҷои дигар «андалиб»-ро кор фармудан ҳам аз нуқтаи назари қофиябандӣ ва ҳам ҳисси маънавияти суҳан равоаст. Дар мавқеи дигар шоир синоними ҳамин калимаҳо «ҳазордостон»-ро ба кор бурдааст. «Бодаву май» низ калимаҳои ҳамрадифанд.

Дар шеъри Мирзо Турсунзода «Меҳмони мағрибӣ» чунин калимаҳои муродифро мебинем:

Қувваи пурҷозибаи ин диёр,
Қард дили мардаки ғарбӣ шикор.
Чунки дар ин мамлакат ин зарпараст,
Ҳеҷ ба ҷизаи дигаре дил набаст.

«Диёр», «мамлакат» — синоними якдигаранд. Баҷуз такрор нашудани суҳан, дар ин калимаҳои шаклан гуногуну ҳаммаъно, ки ҷузъи таркибии услуби шоиранд, мундариҷаи васеи сиёсиро идрок менамоем. Ҳиндустон (ин мамлақати бузург ва диёри азизи ҳиндӣ) ки ду сад сол ситами ҳукмронии мустамликадорони Англияро қашидааст, дар соли 1947 — дар замони истиқлолият ёфтани худ ҳам аз ҳузури ситами «меҳмонони мағрибӣ»-и ноҳона ҳалосӣ надид. Диёр, мамлакат боз ба синонимҳои дигар — қаламрав, сарзамин, кишвар, зодгоҳ ва ғайра соҳибанд. Ҳар кадоми ин калимаҳои ҳамрадиф мавқеи истифода дошта, ба тобиши муайян (маҳал, ҷой, мавзӯ, минтақа, зона, территория) соҳиб аст.

¹ Сор — соҳ.

² Мӯҷиб — ҷавобдиханда.

³ Гузӣ — ихтиёр ё интиҳоб қардан.

⁴ Андалиб — булбул.

Дар наср, дар яке аз асарҳои Сотим Улугзода синонимии тарик истифода шудааст: «Аҷаб шердил будааст ин аэропланчи. Ман панҷ соли тамом аз ӯ хурдтарам ва ҳар гоҳ ки ба сини соли ӯ расидам, ман низ мисли ӯ як одами **часур** ва боирода мешавам».

М. Горький таълим медиҳад: «Забони ҳақиқии бадеӣ... аз саҳеҳӣ, равшанӣ ва хушоҳангии ҳамон калимаҳое пайдо мешавад, ки онҳо манзараҳо, характерҳо ва идеяҳои асарҳоро ба тартиб меоваранд».

Нависандагон ба воситаи синонимҳо ҳолати рӯҳияи персонажҳо — хурсандӣ, маъюсӣ, қаҳру ғазаб, аҳди ишқ вафо, ҷасорат ва ғайраҳоро айнан ифода менамоянд. Дар замони мо ба воситаи калимасозии нав мувофиқи талаботи забони ҳозира синонимҳои нав эҷод карда мешаванд. Онҳо боиси бонгарии забони бадеӣ ва тафаккури эҷодкору хонанда мегарданд. Ғайр аз синонимҳои рехта, синонимҳои тафсилӣ низ пайдо шуда истодаанд. Дар як байти шеърӣ М. Турсунзода «Харгиз» чунин калимаҳои муродифӣ кор фармуда шудаанд:

Ба хонадони азими башар намемирад
Ҷароғи Ленинӣ дар даҳр ҷовидон харгиз.

Дар ин байт маънои тоза пайдо кардани «даҳр» дар он аст, ки дар ин ҷо на фақат чун ҷаҳон, дунё пай бурда мешавад. «Хонадони азими башар», ки дар ин маврид ҳамчун шарҳи тафсири «даҳр» омадааст, ба ғлами одамони пешқадами мунавварфикр табдил ёфтани дунёи ҳозираи моро ишора менамояд.

Калимаҳои синонимӣ аксар ҳамроҳ ё ҷуфт шуда меоянд, ки онҳоро «ҷуфтҳои синонимӣ» ё «таркиби синонимӣ» мегӯянд. Масалан: печу тоб, нуру сафо, айшу ишрат, қарру фар, меҳру муҳаббат, ҷидду ҷаҳд, доду фарёд, гиряву нола ва монанди инҳо. Забони тоҷикӣ, ки аз ин қабил синонимҳо ғанист, онҳоро хусусияти ҳосил худ медонад.

Баъзеи ин калимаҳо такрор шуда меоянд:

Аҷодони туву гузаштагонат,
Нотарс, қавӣ, далер буданд.
Дар поси диёр беҳиёнат,
Дар ҷанг ҳама ҷу шер буданд.

(Х. Юсуфӣ)

Ин гуна ҳамроҳ ё такрор истеъмоли шудани муродифҳо боиси таъкиди ёфтани маънои калимаҳо ва пурқувват шудани фикри нависанда мегардад. Устод Айний дар эпизодҳои ҳаҷвии асарҳои ӯ ба мақсади писханд задани персонажҳои манфӣ пичингомеzona синонимҳои ҷуфтро бисёр кор фармудааст. Масалан: «Бӯ ин сиккаву суммот гапи задагии ин қаса бинед-а!»: «Бӯ ин шаклу шамоил намуди зоҳирини ноиб ба ҷували пургандум монанд буд».

Дигар сабру тоқатамон намонда буд.

(С. Улугзода)

«Вай зане буд», калончусса, хушсалиқа ва сэхоби тамкину **викор**; «Қадду қоматаш чун ниҳоли гул, чун гули акнун ба вои расида, вале шоҳу барг надода, чехрааш равшан ва пок, шармгин ва раманда...; Шӯхию ҳазро намедонад, латифаю анекдотро шунидан ҳам намехоҳад» (Ч. Икромӣ).

Ба ҳамин тарик, истифодаи васеи синонимҳо сабаби аз назаринда шудани бисёр калимаҳои фаромӯшшуда гардида, таркиби луғавии забони халқро бой мекунад. Синонимҳо инчунин имконияти медиҳанд, ки санъаткор бо вуҷати доираи фикру муҳокимааш максималро бо айнати забони мафҳуму дилкаши бадеӣ баён кунад. С. Айний гуфтааст: «Агар асари нависанда ба ҳонанда забон ёд надиҳад, забони ҳонандаро бой ва маданӣ накунад, вай чӣ хел асари адабӣ мешавад... Нависанда бояд забонро бо сӯҳони маънӣ ва қонда совида, сайқал зада қор фармояд».¹

Тачнис — синонимҳо аз калимаи юнонии **homos** — **якхела**, **опута** — **ном** тирифта шудааст. Маънои луғавии **тачнис** — **ҳамчунин** аст.

Калимаҳое, ки аз ҷиҳати шакл, оҳангу таркиби овознашон якхел буда, аммо аз ҷиҳати маъно гуногунанд, **тачнис** (омоним) номида мешаванд. Масалан, калимаи **рост** ба чанд маъно истифода мешавад: ҳам ба маъно «рост истодан», «рост ба ҳадаф расидан», ва ҳам ба маъно «рости гапро гуфтан»; ё калимаи **бақувват** — **бардам**, **солим**, **маҳкам**, **тавоно**, **муқтадир** ва **ғайра**. Бо калимаҳои **дар**, **бар** қофияи шеър сохта шудааст.

Фарқ аст миёни он ки ёраш **дар бар**,
Бо он, ки ду ҷашми интизораш **бар дар**.

Дар ин байти машҳур ду калимаи ҳамоҳангу ҳамшакл маъноҳои гуногун доранд: **дар** мисраи якум **дар** — пешоянд буда, **бар** чун исм, ба маънои паҳлӯ омадааст; **дар** мисраи дуюм **бар** ва-зифаи пешояндро адо карда, **дар** ҳамчун исм, ба маънои «сӯи **дар**» яъне даромадгоҳ омадааст. Аз нуқтаи назари шеърӣ ин калимаҳои ҳамҷино мухтасарбаёниро таъмин карда диққатро ба ҳусну малоҳати суҳан ва мазмун он ҷалб мекунад.

Тачнис яке аз воситаҳои муҳими баёнист, ки дар забони тоҷикию форсӣ хеле маъмул аст. Аз замонҳои қадим классикони мо бо ёрии таҷнис лафзбозӣ ва лутфгӯйҳо кардаанд. Лутф дар шеъри Рӯдакӣ, Хайём, Низомӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Биноӣ, Ҳилолӣ, А. Лоҳутӣ, Х. Юсуфӣ ва дигарон бештар мушоҳида мешавад.

Тачнисҳо дар адабиёти форсӣ тоҷик сершакланд, ки бо номҳои зерин қайд гардидаанд: таҷниси том, таҷниси зонд, таҷниси ноқис, таҷниси мураккаб, таҷниси муқаррар (такрор) ё музда-

¹ Улуғзода С. Аввалин мулоқот. Садриддин Айний дар ҳоғироти дӯстон ва шоғирдон. Душанбе, 1968, сах. 25.

ваҷ ва ғайра¹. Онҳо ба ду намуди асосӣ қисмат ёфтаанд: **таҷнис-си лафзӣ** ва **таҷниси маънавӣ**. «Таҷниси лафзӣ дар як байт ду ва ё якчанд калимаи ҳамшакли алоҳидамаъноро мефаҳмонад, лекин таҷниси маънавӣ дар як байт омадани як калима ва ё чанд калимаи дорои маънои баробархукук мебошад»². Инак, дар таҷниси лафзӣ калима тақрор меёбад:

Эй дилбари мо, мабош бедил бари мо,
Як дилбари мо бех аз дусад дил бари мо.
На дил бари мо, на дилбар андар бари мо,
Ё дил бари мо фирист ё дилбари мо.

(Абӯсаид Абулхайр)

Дар таҷниси маънавӣ маънои калимаҳои ҳамчунин тақрор мешавад. Масалан:

Як бор нарафт дил бари бегона,
Дил ёр нашуд ба дилбари бегона!
Ман аҳдишкан нэям, макун сазӣ, зи ман,
Ҳаргиз нашавад, ки дил бари бегона.

(Х. Юсуфӣ)

Дар рубоии аввал суҳанбозӣ ва лутф бештар ба назар мерасад. Дар рубоии дуюм калимаҳои ҳамчунин (ё санъати таҷнис) аз мубодии идеяи вафодорӣ хабар дода, дар аҳду паймони дӯстӣ ишқ устувории қаҳрамони лирикиро тасдиқ менамоянд.

Таҷниси маънавӣ дар як катор дигар рубоҳои Х. Юсуфӣ дида мешавад. Рубоии зерин рӯи ватанпарварӣ дошта, нисбат ба душмани ватани мо адовати оштиноназириро ифода намудааст:

Бо ҳасми ту ҷанг бо қалам хоҳам кард,
Ба зӯри қалам — қалам-қалам хоҳам кард.
Ҳар ғатҳ, ки дар қори ватан месозӣ,
Ман дар вараки зафар ракам хоҳам кард.

(Х. Юсуфӣ)

Қалимаи «қалам» ҳамчун аслиҳаи мубориза омада, таъбири «қалам-қалам» ба маънои пора-пора кардани низ ҷун қалам майда намуданро мефаҳмонад, ки вай аз ҳар ҷиҳат ба якрешагии ин истилоҳ таъъия дорад.

Дар таҷниси маънавӣ гоҳо як калимаро ба ду маъно низ дидан мумкин аст.

Ман, агар риндам, агар шайх, ҷӣ қорам бо кас,
Ҳофизии рози ҳуду орифи вақти ҳешам.

Қалимаи «Ҳофиз» бо ду маъно омадааст: якум нигоҳдори сир-ру роз, дуюм таҳаллус.

Дар шеърӣ Бокӣ Раҳимзода «Дар лаби обе» низ мисрае ба ҷунин шакл омадааст:

¹ Барои шиносӣ бо тафсили ин мавзӯ нигаред: Т. Зехний. Таҷнис. Санъати суҳан. Душанбе, 1979, сах. 137—155.

² Зехний Т. Ҳамон ҷо, сах. 144.

Рӯи санг омаду охиаста бигуфто: — Боқӣ,
Ба садоқат тоқӣ,
Чӯш зад ишки ҷавонӣю мадорам омад,
Дар лаби обе,
Шаби махтобе.

Дар ин ҷо «Боқӣ» ҳам қаҳрамони лирикист, ки маъшуқа ба ӯ мурочиат дорад ва ҳам ному таҳаллуси шоир мебошад.

Яке аз суҳанварони забардасте, ки таҷнисро дар эҷодиёташ бағоятӣ моҳирӣ (барои тафанинуоти адабӣ, яъне дилхушиҳои шеърӣ) истеъмоли кардааст, Қамолӣ Хӯҷандӣ¹ мебошад. Дар ғазали «Чоно, бачуз лабони ту оби ҳаёт нест» ӯ чунин таҷнисотро ба қондаҳои лафзӣю маънавӣ ба ҳам омехта ба қор бурдааст:

...Гуфтам: «Давон дарди диламро ҳаёе навис»,
Гуфто: «Давот чун бинависам? Давот нест...
Догӣ ҷафо ба ҷони мани хастадил манех,
Рӯзе ки дар вафот бинирам, вафот нест...

Дар байти аввал **даво**т ба ду маъно: «дармони ту» ва «сиёҳидон» омадааст, вале дар мавриди дуюм калимаи мазкур яқбора ҳар ду маъноро ифода мекунад. Дар байти дуюм **вафот** низ ба маъноҳои «вафодорӣи ту» ва «фавтидан» таҷнис шудааст.

Дар ғазалҳои Қамол истилоҳоти бозиҳои шатранҷ (шоҳмот), нард ва гӯю ҷавгон хеле зиёд истифода шуда, вазифаи муайяни услубиро адо мекунад².

...Рӯзи нахӯст, эй маҳи хубон, ба ошкони
Рухро ҷаро намудӣ агар майли мот нест.

Дар ин байт истилоҳоти шоҳмот (шатранҷ) **рух** намудӣ ва **мот** ба ду маъно омадаанд: ба маънои аслии ва ба маънои маҷозӣ, ки ин ба яке аз навъҳои таҷнис — **таҷниси тавҷеҳ** мансуб аст. Истифодаи калимаҳои шатранҷ, истилоҳоти илмӣ-фанӣ дар шеър, ки ба ду маъно омада, муроди шоирро дар маънои дуюм он мефаҳмонад, дар эҷодиёти Ҳоконӣ, Салмони Соваҷӣ, Хайём ва дигарон низ ёфтаи мумкин аст.³

Қамол санъати таҷнисро барои баёни норозигии иҷтимоӣ истифода бурдан низ шӯҳрат дорад:

Агар Сарой чунин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман ғоригам зи ҳар ду сарой.

Дар мисраи якум «Сарой» нэми шахрест, ки шоир дар Қалъаи сангини он ҷо 4 сол маҳбус истодааст, дар мисраи дуюм «сарой» ба маънои **дунё** омадааст. Шоир дар ин байт меҳодаи гӯяд, ки агар вазъият дар шаҳри Сарой ё соҳти зиндагӣ ва кайфияти ҷаҳон ҳамин тавр бо азобу машаққат бошад, аз баҳри

¹ Дониш ба устодкории Қамол интиҳол: С. Айни, Қудлиёт, ҷ. II, китоби якум, сах. 229; А. Деҳотӣ, Қудлиёт, ҷ. 5, сах. 21.

² Ниг.: Коллектив Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XVII (кисми дуюм), Душанбе, 1983, сах. 125.

³ Ниг.: Зехий Т. Ҳамон ҷо, сах. 141.

ду дунё гузаштааст. Ин як эътирози хоси шоиронаест нисбат ба беадолатиҳои даврони феодализм, ки бо ин шакли бадеӣ изҳор гардидааст. Дар мавриди дигар Камол аз дер дар ҳабсхона монданааш ноумед гашта чуни рубоие гуфтааст:

Кай бошад аз ин тағт бурун омаданам,
Ном аст аз ин нағт бурун омаданам.
Гӯй магар аз санг¹ бурун меояд,
Парвона² аз Санг³ бурун омаданам.

Камол ба ҳаққи як сӯфии бинишучуке, ки худбин ва мағрур будаасту вале тамаллуқкорихон бардурӯғи зиёде доштааст, ҳаҷв-омезона навиштааст:

Ба мо он сӯфин бинибурида
Ба ғайр аз аҷзу мискини надорад,
Нашоад чурм⁴ худбин⁵ ба у баст,
Ки он бечора худ бини надорад.

Муроди шоир аз ин мисраъҳо хувайдост.

Хусрави Дехлавӣ чуни як байти машҳуре дорад, ки маънои наздику дури он зуд фаҳмида мешавад:

Тори зулфатро чудо машшота⁶ гар аз шона кард,
Дастӣ он машшота мебояд чудо аз шона кард.

Дар адабиёти советии тоҷик калимаҳои ҳамчунин бештар ба мафҳуми маънавиашон барои изҳори ақидаи ҷамъиятии санъаткорон истифода мешаванд. Дар назми А. Лоҳутӣ, М. Аминзода, М. Турсунзода, Ҳ. Юсуфӣ ва дигарон ранги сиёсӣ ба иҷтимоӣ гирифтани санъати мазкур хеле равшан ба назар мерасад. Инак, рубоие аз рубоиёти Лоҳутӣ, ки ба тасвири синфи коргар бахшида шуда, аз садоқати бепоёни ӯ ба ниқилоб ва дар роҳи муборизаи сарнагуниҳои хонаи зулм хабар медиҳад:

Фармони заволи симу зар хоҳам дод,
Неъмат ҳамаро ба коргар хоҳам дод,
Е афсари зулмро нагун хоҳам кард,
Е дар сари ин ақида сар хоҳам дод.

Савганди шоири мубориз дар арсаи озодин синфи фаълаи деҳқон дар мисраи охир бо ду бор ба ду маъно истифода бурдани калимаи «сар» барҷаста садо медиҳад.

Лоҳутӣ, ки чун яке аз шоирони забардаст лирики нозукадост, дар аҳди ишқу вафои ҳақиқӣ то дами нафаси охири мубориза бурданро талаби ҷон доништа гуфтааст:

Домони ту, эй бутӣ ситамгар,
Сар медиҳаму намениҳам сар.

¹ Аз санг бурун омадан — аз рӯи истилоҳи ҳалқӣ кинояест аз «дер бурун омадан» ё худ «ҳеч бурун наёмадан».

² Парвона — дар ин ҷо ба маънои «фармоншинома» аст ва калимаи парвоначӣ низ аз ҳамин калима ба чуни маъно сохта шудааст.

³ Санг — қалъаи Санг, ки ӯ дар он ҷо маҳбӯс буд.

⁴ Чурм — гуноҳ, айб.

⁵ Машшота — зане, ки бо ороиши мӯи занон машғул аст.

Шоирӣ ҷанговари тоҷик Ҳабиб Юсуфӣ низ ин санъатро ба-
пайравии устод Лоҳутӣ эҷодкорона кор фармудааст:

Дил дастӣ туро ба дастӣ дигар надихад,
Бар дастӣ ракибони бадахтар надихад.
Дар маслаки иншк дил ки собитқадам аст,
Домони туро сар диҳаду сар надихад.

М. Турсунзода дар шеърӣ «Сайёҳи ҳинд» ба писарбачаи аф-
гон маслиҳат медиҳад, ки барон ба даст овардани озодӣ ва бахт
зери пои ғосибон нзафтад, пойафзоли оиноро тоза накунад, бал-
ки хоки ватанро аз ин соҳибони ноҳонда пок намояд. Ӯ ин ақи-
дари бо истифодаи калимаҳои ҳамчинс гуфтааст:

Дузда бахти халқро минбаъд боз
Пон худро сӯи ту созад дароз,
Хоки поширо набояд **ПОК** кард,
ПОК аз он бояд, ки ақнуи **ХОК** кард.

Хок ва **пок** дар мисраи охирин ба маънои ватан (сарзамин,
мамлакат)-ро аз мустамликадорон озод кардан омадааст.

Ба ҳамин тарик, моҳирона кор фармудани таҷнис боиси бои-
гарии забон ва образнокии сухани бадеӣ мешаванд. Бо истифо-
дан эҳтиёткоронаи ҷиносҳо мақсади нависанда айнан ба нишон
мерасад.

Таҷнис на фақат яке аз шаклҳои тарзи баён аст, балки чун
яке аз санъатҳои бадеӣ дар ашъори классикҳои форсу тоҷик исте-
ъмолӣ васеъ дорад.

Тазод

Антонимҳо (аз калимаҳои юнонии *anti* —
зид ва *oputa* — **ном** гирифта шуда) чунин ка-

лимаҳоеанд, ки барон ифодаи маъниҳои хилофӣ ҳамдигар кор
фармуда мешаванд. Маънои дуғавии тоҷикии калимаи **тазод** «ба
ҳам зид» мебошад. Чунончи: обу оташ, рӯзу шаб, бемору сӯхат,
пасту баланд, ғаму шодӣ. Суханвар бо истифодаи тазод (анто-
ним) барои баён маънои ҳаматарафӣ предмет ва воқеаҳо —
мафҳумҳои сифатӣ, вазъияту ғайбӣ инсон, рӯҳияю кайфият,
замону макон имконият меёбад.

Тазод дар фольклор ва адабиёти классикии форсу тоҷик
ҳамчун санъати бадеӣ дар ҷаҳди дostonҳои безавол мақоми
аввали дорад. «Гӯрӯғлӣ», «Ҳамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ, Амир
Хусравӣ Дехлавӣ ва дигарон, «Ҳафт аврант»-и Абдурахмонӣ
Ҷомӣ, ки dostonҳои «Лайлӣ ва Мачинун», «Хисрав ва Ширин»,
«Юсуф ва Зулайхо», «Саломон ва Абсал» ва ғайра асосан бо
санъати тазод офарида шудаанд. Фирдавсӣ ба воситаи тазод
низои нифоки амики фалсафии «Шоҳнома»-ашро аз эҷодияти
қувваҳои осмонӣ — Хурмузу Ахриман сар карда то задухӯрдҳои
заминии байни Ковусу Афросиёб, Рустаму Сӯхроб, Сиевушу
Судоба ва санадҳои таърихӣ то асри истилои араб (асри VII)
аз тасвири рашку муҳаббат, дӯстӣю адоват, саховатмандию ха-
сисӣ ва олиҳимматӣю пастфитратӣ ва ғайра оро додааст.

Фирдавсӣ дар ҷанд байт фалсафӣ замонашро бо ибораҳои
тазод ҷамъбаст намулдааст:

Чунин аст расми сароя фиреб,
Гаҳе бар **фарозу** гаҳе бар **НИШЕБ**.¹

Чунин аст кирдори гардонсипехр²,
Гаҳе **чангу захр** асту гаҳ **НУШУ МЕХР**.

Образҳои тазод бештар имконият фароҳам меоваранд, ки конфликти асар тезу тунд вуҷат ёфта, мақсади нависанда равшантар зоҳир гардад. **Мо ҳоло ҷафат бо муайян кардани вазифаи ин истилоҳ ҳамчун воситаи баён иктифо менамоем.** Барои ифодаи ҳолати рӯҳии образҳо дар дostonҳои классикӣ вазъияти шахсии персонажҳо муқобил гузошта мешаванд. Шэирон ба воситаи тасвири ҳолу аҳволи Лайли ва Маҷнун, мусибати ҷудой ва ҳаҷри ошиқонро таъкид намудаанд.

Дар тасвири Хилоли ду ҳолати рӯҳии қаҳрамонон тасвир ёфта, он чӣ, ки нисбат ба Лайли характери мусбат дода шудааст, аз беғамӣ набуда, балки аломати зебу ҳусн ва нозу карашман маъшуқа аст.

Лайлию карашма бар карашма,
Маҷнуну ду ҷашм чун ду ҷашма.
Лайлию ба дил ҳазор роҳат,
Маҷнуну ба сина сад ҷароҳат.
Лайлию шароби ҳусн дар сар,
Маҷнуну дили қабоб дар бар.
Лайлию зи ҳусн боғ дар боғ,
Маҷнуну зи инш доғ дар доғ...

Ё чунин байте аз лирикаи Қамолӣ Хўҷандӣ, ки вазъияти мутақобили ошиқонро муайян менамояд:

Ту ҳамчун субҳ **меҳандаю** ман чун шамъ **МЕГИРЪЯМ**,
Намедонӣ, ки ин ҳолат ман аз сўзи дарун дорам.

Дар адабиёти советии тоҷик тазод махсусан дар ашъори А. Лохутӣ, П. Сулаймонӣ, М. Раҳимӣ, М. Турсунзода, Х. Юсуфӣ санъаткорона истеъмол ёфтааст. Дostonҳои Лохутӣ «Кремль», «Мо зафар хоҳем кард», «Тоҷ ва байрақ», «Хар ва трактор», «Сафари фарангистон», «Ғалабаи Тания» сар то сар дар асоси образҳои тазод ва баёни ба ҳам зид эҷод ёфтаанд. П. Сулаймонӣ бо воситаи тазод вазъияти ситамгарон ва ситамдидагонро дар ҷамъияти синфӣ нишон додааст:

Як тӯда дар таронаву
Як тӯда дар **ҒАМ АСТ**,
Як сӯ нишотовару
Як сӯи **МОҒАМ АСТ**...

М. Турсунзода дар шеърӣ «Кулоҳи профессор Аҳвледнани» образҳои майори мўйлабзарди англисӣ ва олимони забонишиноси советиро ин тариқ ба ҳам муқобил гузоштааст:

Рӯ ба рӯ омаданд як нудлат
Субҳи пурнуру шомӣ пурзулмат.

¹ Фароз — баландӣ.

² Нишеб — пастӣ.

³ Гардонсипехр — ғалаки ҷарҳананда.

Дар ин байт ба воситаи ибораҳои образнокӣ тазодҳои моҳияти иҷтимоии ҷаҳонбинии намоёндогони ду система — одаҳои ҷамъияти социалистӣ («субҳи пурнур») ва шахси ҷамъияти капиталистӣ («шомӣ пурзулмат») таъкид ёфтааст.

Достонҳои «Ҷанги одаму об» (С. Айни), «Ба зиёрати дохӣ» (М. Раҳимӣ), «Ҳазон ва баҳор» ва «Писари Ватан» (М. Турсунзода), «Панҷи ноором» (М. Миршакар) ва дигарон бо санъати тазод ва тарзҳои баёнӣ тазодҳои шуданд.

Унсурҳои лексикӣ ва грамматикӣ дар забонҳои адабии неологизм, архаизм, диалектизм, жаргонизм, вульгаризм, варваризм ва ғайра дохил мешаванд. Вазифани онҳо барои ифодаи бадеии фикр дар асарҳои адабии хурд нест. Нависандаи ин гурӯҳи калимаҳо таъбирхоро дар тӯлу пӯди бадеии асари худ ҳақиқат беэҳтироҳ дохил намекунад, чунки онҳо рафти ягонаи услуби адабии асарро вайрон карда метавонанд. Аммо дар ҳолати даркорӣ баъзе таъкиди тарзи гуфтор ва дараҷаи маданияти нутқи персонаже нависанда ба андозае аз ин ё он имкониятҳои захираи луғавии забон истифода бурда, симонҳои образи тасвиршударо муайянтар месозад.

Неологизм аз калимаҳои юнонӣ **нео** — нап, **логос** — сухан таркиб ёфтааст. Забон бо мурури замон ва тараққиёти фикр доимо тағйир ва тақмил ёфта меистад. Шарҳиҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, соҳаи нави ҷамъиятӣ дар ҳар давра ба таркиби луғавии забон таъсири ҷиддӣ мерезанд. Калимаҳои нап ба навро худӣ халқ ва намоёндогони маданияти вай — олимони, нависандагон ва ҳодимони сиёсӣ мефаранд.

Неологизм бо ду роҳ пайдо мешавад: **якум**, калима ва таъбирҳои нап ҳастанд, ки ба тӯфайли донишу кӯшиши намоёндогони пешқадами ҷамъият яқоя бо санъаткорон ба вуҷуд омада, таркиби луғавии ин ё он забони миллиро бой мебардоранд. Мисолҳои ин қабил неологизмҳо дар забони тоҷикӣ, хусусан баъд аз Революцияи Октябр, хеле зиёданд. Масалан: калимаҳои **партия**, **большевик**, **коммунист**, **революция**, **колхоз**, **бригада**, **звено**, **радио**, **трактор**, **телевизор**, **электрик**, **вертолёт** ва монанди инҳо. То пурра азони омма шудани ин қабил калимаҳо дар вақташ неологизманд. Дар давраи ҳозира, ки илму техника хеле тараққӣ дорад, чунин истилоҳи ибораҳо васеъ пайдо ва ҷорӣ шуда истодаанд: **ракетабаранда** ё **ракетакашанда**, **радиои маснуи замин** ё **ҳамсафари сунъии замин**, «**моҳгард**» ва ғайра.

Дуюм, сухан ва ибораҳои ҳастанд, ки барои ифодаи аниқии ягон мақсади нависанда бо роҳи калимасозӣ пайдо мешаванд. Аксар чунин калимаҳо дар саҳифаҳои китоб боқӣ монда, дар дунёи таърихи нависандагон ва адабиётшиносон амал мекунаанд. Чунин неологизмҳои услубӣ меноманд, ки ба услуби ин ё он нависанда мансуб аст. Чунин ибораҳои нап аз ҷиҳати услубӣ ҷалол Иброҳимӣ як ранг дошта бошанд, дар таркиби луғавии забони Раҳим Ҷалил ранги дигар доранд. Дар ус-

луби Сотим Улугзода ба ғайр аз истифодаи ибораҳои халқӣ калимаҳои нави дар қолаби забони русӣ ба тариқи **калька** сохташударо низ мебинем. Раҳим Чалил дар процесси баёни ин ё он масъала бисёр шаклҳои параллелии калимаҳои русӣ, советӣ, интернационалӣ ва тоҷикиро истифода мебарад: «суд — қозӣ — маҳкама», «асфальт — мушфариш», «съезд — анҷуман», «ресторан — ошхона», «блокнот — сафина», «кружок — маҳфил» ва амсоли онҳо. Ин тарзи истифода, албатта, барои ғайриҷорӣ ва азхуд шудани калимаҳои нав ба нав ёрӣ мерасонад.

Баъзан аз калимаҳои мавҷудани забон, ки фонди асосии луғавии он аст, якҷанд калима таркиб ёфта, мафҳуми нав ба вуҷуд меояд. Масалан, киштии яхшикан ё зернобӣ, дарёёнавард, кайхоннавард ё фазонавард, фалакпаймо, мушаки фалакпаймо, умумичаҳонӣ, байналхалқӣ, байналмиллалӣ ва ғайра. Неологизм дар назму наср ва драматургияю публицистика дар баробари дигаршавии ҳаёти ҷамъиятӣ, сохти истеҳсолоти техника, маданияту санъат ҷорӣ шудан мегирад. Неологизм дар санъату адабиёт дар мавридҳои ҷудогона барои баёни хусусиятҳои образҳои муайян мебошад. Дар эҷодиёти шоирӣ нависандагонии ҷавони тоҷик неологизм бештар кор фармуда мешавад.

Архаизм

Дар забон баробари пайдо шудани калимаҳои нав як миқдор калимаҳо аз истеъмол мебарояд, яъне рафта-рафта аз таркиби луғавии забони адабии мавҷуда хориҷ мешавад. Чунинчи: пур (писар), зол (дунёдида), гурд (пахлавон), гурм (ғам, андӯх, хафагӣ), мурид (шогирд), санад (хуччати даъво, далели ҳаққӣ), марз (замин), нев (далер, шуҷоъ), ҳамовард (мубориз) ва ғайра. Калимаҳои зерин низ, ки ҳоло дар забон кам истеъмол шуда, вале ҷун захираи эҳтиётӣ вуҷуд доранд: андозан дарозӣ — ҷакрим ($1\frac{1}{15}$ км), фарсанг (тахмин 7—8 км); андозан вазн — қадок — 96 мискол, мискол (4,26 грамм); андозан газвор — як газ (қариб 1 метр); мазраъ (замин, кишт) аз он қабиланд. Дар забони тоҷикӣ бештари калимаҳои архаистӣ аз калимаҳои арабӣ ва тоҷикию форсии қадим иборатанд.

Қалимаҳое, ки ба сифати воситаи ҷаррокаи одамон, барои муоширати ҷамъият тамоман ба кор намеоянд ва ё доираи муомилашон маҳдуд аст, калимаҳои архаистӣ номида мешаванд.

Архаизм аз калимаи латинӣ **архаос** гирифта шуда, маънои қадимӣ дорад. Калимаҳои архаистӣ ё кӯхнашуда моҳиятан ба давраҳои гуногуни ҳаёти таърихӣ мансубанд. Тоифаи табақаҳои гуногуни синфӣ низ дар ин маврид ба истеъмоли гурӯҳи луғатҳои архаистӣ таъсир мегузоянд. Дар замонҳои пеш аз революцияи табақаи рӯҳонӣ ба як доираи муайяни калимаҳо ибораҳои динӣ таъъия дошта бошанд, намояндагони дарбор ва ҳукуматдорон ё аҳли савдою тиҷорат ва заминдорон захираи таъбиру калимаҳои ба худ мансубро истифода мебаранд.

Дар асари бадеӣ архаизмро бо унсурҳои ҷудогонааш фарқ

карда мохирона кор фармудан, барои нишон додани характери образҳо аҳамияти мусбат дорад. С. Айни барои равшан кушодани ҳислатҳои хоси образҳои муллоён, амалдорони амир ва дигар намоёндагон табакҳои имтиёздори ҷамъияти синфӣ калима ва ибораҳои архаистиро дар асарҳои ӯ васеъ кор фармудааст. Дар повести «Одина» Мулло Хокирох, амлоқдор, Арбоб Камол, дар романи «Дохунда» Мулло Эшон, Яқуббой, Азимшоҳ, Алимардони ясаул ва навкарони ҳоким, дар романи «Ғуломон» — Қилич-халифа, Мулло Наврӯз, қозӣ, муфтий, аҳли дарбери амир ва амалдорони ӯ бо забони қуръон ва ифодаҳои арабӣ ё форсии қадим сухан мекунад ва мактубҳо менависанд.

Масалан, дар повести «Одина» чунин калима ва ҷумлаҳо дучор мешаванд: кофир, куфр, сабби набӣ; «Ман ки мусаммоти (ба исм) Бибиноша бинти (духтари) Шохмурод ҳастам, аз барои харчи мурдан падари набераи худам Одинаи сагир валади (фарзанди) Бобокалон, аз Арбоб Камол васоятан даҳ танган роиҷа¹ қарздор шудам...» ва ғайра. Сонитар, дар повесть калимаҳои қарзулҳасана², танзил³, восиқ (ҷамъи васиқа) ва амсоли он хеле кор фармуда мешаванд.

Дар романи «Дохунда» диалогҳои ду рӯхонӣ — мулло ва эшон, ки аз таъбирҳои арабӣ саршор аст, хеле санъаткорона тасвир ёфтааст:

— Азми кучо доранд? — гуфта мулло Муҳаммад Салим аз эшон пурсид.

— Меҳоҳам ба тарафи Хисор ва Душанбе рафта бузургворони он тарафро зиёрат кунам, соли гузашта ҳам ба он тарафҳо саёҳат карда будам, дар он ҷоҳо мазорати⁴ пурфайз ҳастанд. Мардуми омма намефаҳмад, лекин касе, ки аз сулуки⁵ машоих⁶ баҳра ёфтааст ва кашфи қубурро⁷ ба вай насиба кардаанд, меоднад, ки дар он ҳокҳо чӣ гуна бузургон хобидаанд...».

Дар «Ғуломон» Айни онд ба иҷорадорҳои заминҳои вақф⁸ баҳсу хархашаҳои зиёди байни муллоёниро меоварад:

— Маълум шуд, ки, — гуфта одами⁹ навҳучрадор, — чаро эшон қозикалон ин қадар иҷора бар балои иҷора, мақбуз бар

¹ Танган роиҷа — танган эътиборнок, дар ҳаридуфурӯш ба кор раванда.

² Қарзулҳасана — иборан арабӣ буда, қарзи хуб гуфтан аст, яъне қарзе, ки аз он фоида намегирифтаанд.

³ Танзил — дар истилоҳи юридикӣ пештара фоидае, ки аз пул гирифта мешуд.

⁴ Мазорат — мазорҳо, ҷойҳои муқаддас.

⁵ Сулук — тариқат, роҳи равшан.

⁶ Машоих — шайхҳо.

⁷ Қубур — қабрҳо.

⁸ Вақф — дар луғат ба маънии водоштан ва вогузоштан. Ғайр аз ин мулкҳои ба фоидаи касе ё ҷамъият вогузоштан аст. Масалан, дар замонҳои пеш баъзе шахсҳои доро молу мулкҳои худро ба сабаби набудани меросхӯрон ба хонақоҳ, мадраса ё масҷидҳои калон вақф мекарданд. Даромадҳои чунин мулкҳои вақф мабӯист ба фоидаи талабаҳо, камбағалон, дармондагон ҳарч қарда мешуданд. Аммо дар амал даромади ин мулкҳо ба қисми як тӯда азёну ашроф ва рӯхонӣҳои муфтихӯр мерафт.

болон мақбуз карда кори ичоран катъи-рӯзи **фасхро**¹ ин ҳаме тӯл меодаанд?

Мақбуз маънон забонахат, дастхат, «хати расид»-ро дорад ва ё санади (хуччати) пулро мефаҳмонад. Бедарак нест, ки дар ҷавоб ба навхучрадор як мулло сахт карда мегӯяд:

— Магар **мақбуз** ва **мӯхрона** аз кисаи шумо рафт, ки ин қадар дод мегӯед, ҳамааш аз болои деҳқон-дия. Ба шумо-чӣ?

Нависанда бо чунин сохти луғавии забон симон персонаж ва иштирокчи ро муайян карда, бо воситаи характеристикаи нутқи ғлами ботинии вайро ошкор месозад. Архаизм, аз тарафи дигар, ба нависанда ёри мерасонад, ки ҷиҳати таърихӣ масъаларо фаҳмонад, яъне диққати хонандаро ба нуқтаи таърих, расмӣ, ба рӯхияи замону инсон равона кунад. Дар романи сегонан Ч. Икромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», романи Р. Ҷалил «Шӯроб» ва С. Улуғзода «Восеъ», ки аз қабилҳои асарҳои таърихӣанд, архаизм ҷо-ҷо дар мавридҳои зарурӣ истеъмоли шудааст.

Дар мавзӯҳои муосирӣ адабиёти советӣ низ архаизм ба рои таннин симон ҳақиқии персонаже истеъмоли мешавад. Аз ҳад зиёд кор фармудани он таъсири идеяӣ ва бадеии асарро кам ва назокати эстетикӣ онро паст мекунад. Дар шеър ба ҳақиқати қофияю вази ва зарби он ё ҳамчун хусни суҳан ва муродиф калимаҳои архаистӣ дар манзумаҳои замони мо ҳам воқеаҳои ҳуранд, ки аз ин қиммати манзума ҳаргиз суст нахоҳад шуд. Архаизм дар ашъори ҷодогонан М. Раҳимӣ зиёдтар дучор мешавад. Лоик Шералӣ дар шеъри худ «Барои устод Бокӣ» калимаҳои **пуштбон** (ҳамӣ), **ҳамдостон** (ҳамфикр), **ҳамовард** (мубориз) ва амсоли онро хеле муносиб истеъмоли кардааст. Ин гуна истифодабарӣ дар ашъори аксари шонрон мушарҳида мешавад ва он дар ҳадди эътидол ҷонз аст.

Академик В. В. Виноградов навиштааст: «Забони адабиёти бадеӣ назар ба забони умумихалқӣ, умумимиллӣ озодтар мебошад; дар мавқеа, ки инро мундариҷаи идеяӣ ва композицияи асари нависанда талаб мекунад, метавонад ба фони архивии суҳанҳои кӯҳна муроҷиат намояд».

Барои бурроӣ ва фасеҳбаеӣ нависанда ҳаман имкониятҳои лафзиро ба кор мебарад. Ӯ ҳамеша дар кӯшиши он аст, ки барои ифодаи мақсадаш калимаю ибораҳои зиндан миллӣ ва халқиро истифода карда, аз ҳар он ҷи ки дар забон тасодуфӣ аст ё муваққатист ва ё нисбати маҳаллӣ дорад, худдорӣ намояд. Вале дар ҳолати зарурӣ барои кушониши мақсад нависанда ба провинциализм, варваризм, вульгаризм, жаргон барои инсурҳои забон муроҷиат мекунад.

Провинциализм калимаю ибораҳои дар бар кардааст, ки хусусияти маҳаллӣ ё шевагӣ доранд, **варваризм** аз калимаҳои хориҷӣ ба ин ё он забон бегона, **вульгаризм** аз калимаҳои дурӯшту дағалонаи гуфтугӯӣ, **жаргон** аз калима ва тарзи гуфторӣ сохтан ба оммаи номафҳуми баъзе тоифаи одамон иборатанд.

¹ **Фасх** — ботил қардан, бекор қардани муомилан савдо, қардондани савдо.

шеъри «Чашмҳо» ба воситаи тавсиф муносибати гуногуни аҷнабиёро нисбат ба мамлакати советӣ ва гражданиҳои он муайян месозад.

Чашмҳо будаванд гуногун:
Баъзе чодугаранду пурафсун.
Хилаомӯз,

Шайтанатомӯз,
Беамон, хонумони одамсӯз.
Баъзе мисли ситораи сахарӣ
Мекунанд ихтиёри шӯълаварӣ,
Равшану бегубор мисли булӯр
Пурумеданду аз ҷаҳолат дур...
Баъзе пажмурда, мисли барги ҳазон
Бенаҳсибанд аз баҳористон...

Ҳар як калимаю иборати тавсифи ин шеър, аз як тараф, хarakterистикани рӯхию синфии образро муайян кунад, аз тарафи дигар, таваҷҷӯҳ ё қарохати шоирро ба гурӯҳҳои гуногуни одамон нишон медиҳад.

Тавсифи нопурра ва пурра мешавад. Тавсифи нопурра ягон ҷиҳати предметро таъкид менамояд. Масалан: «Лаъли сухангӯву қадди дилҷӯ; «зеборухсору шакарғуфтор»; мо инро дар байтҳои зерини шеъри Ҳабиб Юсуфӣ «Бунафшаҳо, шукуфаҳо» равшан мебинем:

Дар ин баҳори дилрабо шукуфтаанд гунҷаҳо,
Бунафшаҳо, шукуфаҳо ба боғи сабзазорҳо,
Чӣ хуш насими дилкушо расида бар машоми мо,
Зи наҳлати бунафшаҳо ғирифта дар қанорҳо.

«Дилрабо», «дилкушо» тавсифи нопурраи табиат мебошад, ки мувофиқи талаботи сохти шеър омадааст.

Тавсифи пурра, ки хусусиятҳои предметро ҳамаҷониба мефаҳмонад, бештар ба тариқи сифатчинӣ меояд. Ҳазали дигари Ҳ. Юсуфӣ «Манзараи Кавказ» ба ин муддао ҷавоб медиҳад:

Кавказ, дилрабоист замини хавои ту,
Аз ман рабуда дил ҷамани дилрабои ту...
Дорушшиҳои мулки фараҳбахши мо бувад
Огуши нарни пурсамари дилкушои ту.
Дер аст ғаштан ватани дилишии ман,
Имрӯз ман дар огуши роҳатафзои ту.

Ғайри «дилрабо», «роҳатафзо» ва дигар, калимаҳои сифатии «нарни пурсамари дилкушои...» маҳз хусусиятҳои ҳарҷонибаи Кавказ ва чашмаҳои сеҳригори онро барои сифатияти саломатияи одам таъкид намудаанд.

Дар яке аз рубоҳои ошӣқонаи Ҳофиз тавсифи пурраро мо ба шакли мураккабтараш мебинем:

Бибурд аз ман қарору тохату хуш
Бути сангдилу симинбаногӯш,
Нигоре, ҷобуке, шӯхе, париваш,
Ҳарифе, махваше, турке, қаболӯш.

Дар ин парча печидан ташбеҳи пӯшидаю тавсиф дар қолаби сифатчинӣ омадааст. Байти дуҷум ҳамаҷун ташбеҳ мафҳуми предметӣ дошта, ҳамаҷун тавсиф аломатро нишон медиҳад.

Устод Садриддин Айӣ дар тасвири киёфани Гулнор дар романи «Доҳунда» тавсифи пуррарс хеле устодона кор фармудааст: «...Хусну ҷамоли Гулнор таъсирбахшо буд: ҷашми сиёҳи оташбор, миҷғони дарози ҷошикор ва абруи қачи дунболадори ӯ ҳар бинандаро аз ҷо мебурд; ...қади навроста, рӯи ҳучиста, зулфи шикаста, абруи пайваста — ҳама ба як дигар мутаносиб..., ҳама ба якдигар зебанда афтада буданд». Дар ин парча портрет, вазоҳати зебӣ духтари кӯҳистон тавассути зикри паёни якҷанд сифати зоҳирӣ ӯ возеҳ ва қомил тасвир ёфтааст. Ин гуна тавсифҳо намуни дилқашӣ образро чун расми расоми ҷирадаст пешӣ ҷашми хонанда ҷилва медиҳанд. Чунин сифатчиниро дар романи Муҳиддин Хоҷаев «Об — рӯшноӣ» дидаи мумкин: «Тобонбӣ абруи бароқу бинии рӯсту лабони пуршикане дошт...».

Дар боло қайд шуд, ки тавсиф муносибати санъаткор, яъне хусни тавачҷӯх ё нафрати ӯро нисбат ба ягон предмет, ба персонаж ва ё воқеаҳо нишон медиҳад. Вале тавсифҳои низ ҳасанд, ки ҳудудҳои муносибати одамиро нишон медиҳанд. Аз ин ҷиҳат тавсифҳои фарқ кардан зарур аст. Онҳо тасвири ва лирикӣ мешаванд. Тавсифи тасвири аксар аз ҳислатҳои асосии ягон предмет ё намуни манзараҳои табиат хабар медиҳаду ҳалос. Дар «Рӯди ман» ном шеъри М.Турсунзода меҳонем:

Тезтар, бурротар обат аз дами шаишер ҳам,
Софтар аз оби ҷашми тифли бетаксир ҳам.
Пурчилотар аз руҳи хуршеди оламғир ҳам,
Тундтар аз бод ҳам, аз бодпо нахчир ҳам.

Аз ин мисраъҳо шӯху тез ва софу пурчило будани оби рӯдҳои кӯҳистонро тасаввур кардан душвор нест, вале муносибати шоир ба воқеаҳои табиат аз ин тавсиф ба як маъно — ишқи зодгоҳи худ ва табиатдӯстӣ маълум мегардад.

Бар акси ин, тавсифҳои лирикӣ муносибати шоирро ба ҳодисаи тасвиршаванда серҷиҳата ошкор месозанд. Чунин тарзи тасвир дар бисёр шеърҳои Пушкин ва Лермонтов, Маяковский, Асеев, Лохутӣ, Турсунзода ва дигарон мақом дорад. Шеъри Лермонтов «Вафоти шоир» мисоли равшани он шуда метавонад. М. Турсунзода дар шеъри дигараш «Суруди ман», ки ба шакли мусаддаси таркиббанд нишо шудааст, бо тавсифҳои муайяне, бидуни қайфу ҳаҷватбахшии он, аз ғалаёни зиндагӣ ва ба муборизаҳои нави оламиён иштирок доштани шоир барои ҳаёти ошӯштаи баъди ҷағи Ватанӣ дарак медиҳад. Ин мазмун тавассути эҳсосоти лирикии шоир ифода ёфтааст:

Сурудам — ҳофизӣ рози дили ман,
Аниси буабудовози дили ман.
Уқоби тезпарвози дили ман,
Адиби нуқтапардозӣ дили ман.

Ба обу ранги нав овоз сар кун
Сар овози нав аз банди чғар кун.

Дар ин банд ба воситаи тавсифҳои печидан исму сифат — «хофизи роз», «булбуловоз», «тезпарвоз» ва «нозукпардоз» муносибати иҷтимоии муаллиф дар кашфи имкониятҳои васеи шеър равшан ҳис мешавад.

Баъзан тавсифҳо аз омехтаи унсурҳои лирикию тасвирий сохта мешаванд. М. Қаноат дар шеъри «Меҳри модар» бо ҳамин усул мақсадашро моҳирона баён кардааст:

Дар гармию покӣю ҷаҳонорой
Кай бошад офтобро ҳамтос?
Аз тобиши ӯ ҷумла набототи ҷаҳон
шуд соҳибӣ ҷои.
Рахшандагӣ ҳаёт аз шӯълаи ӯст,
Олам ба шарофати ҷамолаш некуст.
Як рӯз агар нур напояд ба замин,
дунёест ғамин.
Ҳар ранг, ки дар сабзаю гулбаргӣ тар аст,
Ҳар гул, ки дар нитизори вақти сахар аст,
Аз тобиши ӯ кунад чунин анҷу барор
дар рӯзи баҳор...
Ин меҳри ҳамешагарми модар бошад,
Дар ҷозибӣ зўртар аз ховар бошад,
Роҳе ки мунаввар аст аз ин меҳр имрӯз
бошад фирӯз!

Ҳар мисраи банди ин шеър аз қадру қурби модар пайғамест. Мазмунӣ тавсифҳои тасвирию лирикин ин шеър фақат бо инъикоси хусусияту хислатҳои модар ва модар-Ватан маҳдуд намонанд, меҳру муҳаббати бепоёни модардӯстӣ ва ватанпарварии шоир, ки аз паси ҳар мисраи банд ҳувайдост, хонандаро низ дар ин роҳ меангезад:

Тавсифҳо ҳам бо мурури замон ва тақозои давр фарқ карда, ба мундариҷаҳои тоза соҳиб мешаванд. Дар адабиёти пешазреволюционӣ абруи қазақ (қамонмонанд), мижгонҳои найзавор, гулгун, лабҳои ақиқи чун май, зулфони сияҳу ҷашмони фаттон — тавсифҳои асосин асарҳои лирикин ишқӣ буданд. Дар адабиёти советии тоҷик сифатҳои духтарони зебои ҷамъияти мо бо тавсифҳои катъиян нав тараннум меёбанд. «Ба духтари пахтачин» ном шеъри М. Қаноат мисоли равшани тавсифҳои нави ҳаёти имрӯзаи мост:

Сурхрӯю арақолуда ба қорат бинам,
Ҷанг биништа ба мижғони қаторат бинам.
Рӯи тафсида аз сурхӣ ба мисоли оташ
Дар тахти обу арақ ҷозибадору диққаш
Лаби чун лолӣ тар хушк шавад, шӯра дамад,
Қади мавзунӣ ту андар сари ҳар пахта ҳамад.
Ин ҷӣ сон қолаби арзанда, дар он хусну хувар
Ҷой ғардидаю омехта чун ширу шакар!

Тавсифи меҳнату истеъдоди одамии ва ғайрати ӯ дар роҳи маърифати умумии ҷамъият тавсифи реалистии ҳаёти адабиёти советӣ шудааст.

¹ Қаноат Мӯъмин. Осори мунтахаб, ҷ. 1. Душанбе, 1982, сах. 18.

Тавсиф на тањхо воситан тасвири бадеи аст, балки санъати бадеи ҳам мебошад. Тавсиф ҳамчун санъат дар адабиёти классикии форсу тоҷик маъмул аст. Дар адабиёти муосири тоҷик санъати тавсиф хеле кам кор фармуда мешавад. Тавсифро ба иборан русӣ эпитет мегӯянд.

Ташбеҳот Маънои луғавии ташбеҳ (аз шабеҳ, шабоҳат) монандӣ аст. **Ташбеҳ** аз ҷумлаи воситаҳои тасвири бадеист, ки санъаткор ба тӯфайли он равшании баёнро таъмин менамояд. Дар байни ҷизи монандшавандаю (ташбеҳшаванда) монандкунанда (ташбеҳкунанда) аз рӯи сифату хусусиятҳоишон ҳамеша монандии умумӣ ва ё фардӣ мавҷуд аст.

Ташбеҳ чор унсур дорад: **ташбеҳшаванда**, **ташбеҳкунанда**, **адоти** (ёридиҳандаи) **ташбеҳ** ва **ваҷҳи** (сабаби) **ташбеҳ**. Ба вазифаи ёридиҳандаи ташбеҳ ҷун, ҷу, ҳамчун, гӯе, гӯиё, барин, мисли, монанди, пиндорӣ, моно; пасояндҳои ваҳ, соҳ, осо, вор ва ғайра истифода мешаванд. Дар мисоли «бозуи коргар ҷун оҳан мустаҳкам» — бозуи коргар (ташбеҳшаванда), оҳан (ташбеҳкунанда), ҷун (ёридиҳанда), мустаҳкам (ваҷҳи ташбеҳ) аст. **Мустаҳкамӣ** дар ин ҷо хосияти муштараки ташбеҳшавандаю ташбеҳкунанда мебошад.

Ин ҷиҳатҳоро дар мисолҳои дигар ҳам татбиқ кардан мумкин аст: «Рухсораҳои Дилбар дар вақти нутқ карданаҳ ба мисли лола сурх шуда буд». **Сурхӣ** «рухсораҳо» ва «лола» ҳамчуни ваҷҳи ташбеҳ умумияти сифатҳои ин ду предметро нишон медиҳад. Ҳамин тариқ, вазъияти шахс ё равиши як воқеае, ки ба хусусиятҳои умумию фардӣ ва ё сифатҳои зоҳирию ботинии ҷизе монанд карда мешавад, ташбеҳ ном дорад.

Ташбеҳот, ки яке аз воситаҳои муҳимтарини бадеияти осори адабиёт, дар зарфи ҳазорҳо сол дар адабиёти умумиҷаҳонӣ вуҷуд ёфта, тарзу усули истеъмоли он бо сӯҳрони ақлу хирад ва таҳайюлот суфта шудааст. Ташбеҳ на фақат бо таъсири ҷозибador, балки ҷун омили асосии кушодани ғояи асар низ дилпесанд аст.

Нависандаю шоирони забардаст ҳаргиз ташбеҳҳои бемазмунро истифода накардаанд. Ташбеҳ дар дасти онон ҳамчун воситаи ифодаи мундариҷаи ҳаёт ва воқеаҳои рӯзгор хизмат кардааст. Масалан, Фирдавӣ дар байти зерин даҳшати хунрезии беҳудоро бо воситаҳои ташбеҳу игроқ таъкид карда, ба сулҳу амонӣ даъват менамояд:

Зи захми синиҳои алмосғун,
Ту гуфӣ ҳамеборад аз **АБР ХУН**...

Дар мисоли дуҷуми ин байт иборан «ту гуфӣ» ба ҷои ёридиҳандаи ташбеҳ «гӯе» ё «гӯиё» омадааст, таъбири «ҳамеборад аз абр хун» ҷунин маъноро дар бар кардааст, ки «ба ҷои борон аз абр хун меборад». Ин таъбир ба санъати муболиғаи игроқӣ низ андӯхтааст. Ё Сайиди Насафӣ вазъияти сахти замони феодалиро ба тариқи зайл тасвир намудааст:

Фалак ба комати пири ҳаминда **мемонад**,
Чаҳон ба дехан торочдида **мемонад**.
Ниҳоли гул ба назар найзаест хунолуд,
Ба бог сарв ба тири ҳазина **мемонад**...

Дар ин ҷо радифи «мемонад» ҳамчун адоти ташбеҳ ба маънои «монанд» омада, фалак ба комати пири фартут, чаҳон ба дехан вайрона, ниҳоли гул ба найза ва сарв ба тири ҳазина ташбеҳ шудааст. Бог, сарв, гул — ин ҳама нозу назокати ҳаёт дар шароитҳои тоқатфарсон асримиёнагӣ на ин ки ба назари заҳматкашон намудор набуд ва ҳеҷ кайфияте намебахшид, балки агар намудор шавад ҳам, ба мисли «найзан хунолуд», «тири ҳазина» дили оиноро реш-реш ва маҷрӯҳ мекард. Ташбеҳ дар ин ҷо маънои амиқи иҷтимоию сиёсиро ифода намудааст.

Ташбеҳҳое, ки Пушкин, Гьорький, Маяковский, Айний, Лохутӣ офаридаанд пурмағз ва ба мақсади муайян тобеъ мебошанд. Лохутӣ дар достони «Кремль» бекадри инсонро дар замони ҳукмронии подшоҳи рус ин тарик ба қалам овардааст:

Хуни дили заҳматкаш қорӣ шуда буд **чун об**,
Лахти чигари дехон бӣрӯён шуда буд бар хон.

Бокӣ Раҳимзода дар манзумааш «Халки бузургворам» ғояҳои баланди ватандӯстиро бо ташбеҳҳои конкретӣ ҳаётӣ баён карда аст:

Рӯзи барори қорат ин шеър тӯҳфа орам,
Афсӯс бехтар аз ин қизи дигар надорам.
Бинмо қабул аз ман, халки бузургворам,
Чун барги сабз оиро бар ту ҳамесупорам.

Ту аз ману ман аз ту, дигар сухан надорам,
Бар чашм хоки поят **чун тутӣ** гузорам.

Ташбеҳ маҳсули фақат фикру ҳаёли шоиру нависанда набуда, аксар аз зиндагӣ гирифта мешавад. Ташбеҳ, ба санъаткор имконият медиҳад, ки предмет ва воқеаи тасвиршаванда ба таври конкрет ва эҳсосшаванда тасвир ёбад. Зебӣ ва нозукбаёнӣ, ки ба воситаи ташбеҳ ба даст оварда мешавад, шавқу ҳавас ва завқ ба деҳи хонандаро ба ҷӯш меорад.

Аз ҷиҳати сохт ва таркиби худ ташбеҳ гуногун мешавад: мо фақат ба якчанд намуди он таваққуф мекунем: **ташбеҳи равшан (сарех) ва пӯшида (измор)**, содда ва мураккаб.

Ташбеҳи равшан чунин аст, ки барои алоқаманд кунондани монандшаванда ва монандкунанда ҳаман унсурҳо дар он истеъмоал мешавад. Масалан:

Қадаш **чун сарӣ**, аммо дар равонӣ
Ҳаётафзо **чу об** зиндагонӣ.

(Низомии Ганҷавӣ)

Е:

Бофта қоллин сабз аз сабзаҳо дастӣ хунар,
Бар руҳи ҳар барг **шабнам** мекурахшад **чун гуҳар**.

(М. Турсунзода)

Дар ин байтҳо ҳаман воситаҳои ташбеҳ ба ҳам омада, мақсади шоиронро равшан фаҳмондааст.

Ташбеҳи пӯшида, чунин аст ки дар байни предметҳои ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунанда ҳеҷгуна воситае нест. Ин ҳел ташбеҳот аз ҷиҳати маъно низ бевосита аст.

Забонаш барги гул, аммо ба гуфтор
Ҳазорон савти булбул карда изҳор.

(Низомии Ганҷавӣ)

Дар ин байт таъбирҳои «забонаш барги гул» ба ҷои «забонаш чун барги гул», «ба гуфтор ҳазорон савти булбул» ба ҷои «гуфтораш мисли савти ҳазорҳо булбул» омадааст. Дар ташбеҳи пӯшида барои алоқамандии ташбеҳшавандаю ташбеҳкунанда адооти ташбеҳ кор фармуда намешавад.

Ташбеҳҳо содда ва мураккаб мешаванд. Ташбеҳҳое, ки фақат аз ду калимаи асосӣ иборатанд, ташбеҳи содда ном доранд. Масалан: руҳаш моҳ; қадаш сарв; абрувонаш камон; миңгонаш найза.

Ташбеҳи мураккаб аз се-чор калима ва зиёдатар иборат мебошад, ки хусусиятҳои лафзу маънияш мушкилҷод мешаванд:

Силоҳи ҷанг дар дасташ чунон ҷуст¹,
Ки гӯё ҳамчу шер аз панҷааш руст².

(Ҷаъфар)

Ташбеҳи мураккаб, ки бештар ба тариқи ташбеҳи пӯшида меояд, адооти ташбеҳ надорад. Масалан:

Шабу рӯзи мании ошуфта ба ҳам бар зада буд,
Турра то бар маҳи рӯи ту парешон шудааст.

(Биноӣ)

Дар ин байт турраи (гесӯи) сиёҳи маҳбуба бо шаб, рӯи ӯ бо рӯз ва парешонии мӯй бо ошуфтагии ҳоли ҳуди шоир (қаҳрамони лирикӣ) ташбеҳ ёфтааст. Мурод аз парешонии турраи мӯй дар руҳсораҳои моҳгуни маъшука — шабу рӯзи қаҳрамони лирикиро ба ҳам омехта кардан, яъне осониши ўро рабудан мебошад.

М. Турсунзода дар шеъри лирикии худ «Дурахшон қуллаҳо» ташбеҳҳои равшану пӯшида ва соддаю мураккабро пайваста ба ҳам хеле моҳирона кор фармудааст:

...Офтоб аз Шарк чун раҳшон шавад,
Байраки болон кӯхистон шавад.

Ҳостам дар кӯҳҳо гардиш кунам,
Мисли оби рӯдҳо варзиш кунам:

Гирам аз гесӯи ҳар як шаршара,
Аз суруди ҳеш пур созам дара...

¹ Ҷуст — ҷаксон, ҷобук, ҷолок.

² Руст — дар ин ҷо: баромада рафт, ҷаҳид.

Дар ин парча ташбеҳҳои наву бикри мувофиқи тақозои замони мо пай бурда мешаванд. Дар байти аввал тулӯи офтоб ва нури равшони вай бар кӯхистон ба воситаи ташбеҳи пӯшида ба байроқ монанд шудааст, сайру гардиши худӣ шоир дар кӯҳҳо ба рафти чараёнҳои оби кӯҳӣ бо ташбеҳи равшан тасвир ёфтааст. Дар байти охирин бо таркиби ташбеҳи пӯшида «намуди шаршара» ба ҳисси парешони маъшуқа ташбеҳ ёфта, садон шаршара ба садон суруди шоир монанд мешавад. Ин ташбеҳҳо ба зебунинати манзараҳои табиат дахл дошта бошанд ҳам, ҳаргиз ташбеҳи маҳз нестанд, балки фикри реалии ҷамъиятии суҳанвар, яъне бо инсон ақнуи «унсият» пайдо кардани кӯҳҳои сар ба фалак-кашида ва ба манфиати одами советӣ хизмат кардани онҳо аз ин тасвири бадеӣ хуб маълум мегардад.

Ташбеҳ, чунон ки дар боло ишора рафт, ба таъсири эстетикӣ суҳан ёрӣ дода, тобишҳои нави маънӣ ба он илова мекунад; дар ашъори М. Қаноат, Лоик, Б. Собир, Гулруҳсор, К. Қиром навиҳои гуногуни ташбеҳ санъаткорона нафис истифода шудааст. Барои мисол ба як пораи шеъри Лоик мурочиат кунем, мурод ҳосил мегардад:

Аз ғайзи ҳамал¹ чу набзи ошиқ
Дар навад тоқ хун давидаст.
Ҳамчун дили ту фазо кушода,
Ҳамчун дили ман замин дамидаст...

Дар ин ҷо шира гирифтани «навад тоқ»-ро ба хуни дили «набзи ошиқ» шабоҳат додан, пайдоишу шаъшаъпошии офтобро дар фасли баҳорон ба кушониши фазои дили маъшуқа ва дамидани (сабздани) заминро ба дили ошиқ монанд овардан — шаҳодатест аз нуктасанҷии ин шоири вазуктаб, ки чунин тасвирҳои дар тамоми шеъри мазкур ва низ дар дигар шеърҳои ӯ дила мешавад.

Дар наср ташбеҳ мавқеи фаровонро ишғол мекунад. Раҳим Ҷалил, Ҷ. Иқромӣ, С. Улуғзода дар ҳикояю романҳоиашон ташбеҳро хеле устодона кор мефармоянд. Ташбеҳҳои нависандаи маъруф Ҷалилдин Муҳаммадиев аксар наву тоза буда, аз нуктасанҷи ва дақиқназарии ӯ ҳабаб мегиранд. Як чанд мисол аз повести ӯ «Одамони кӯҳна»: «Аҳрорамак дар тақи дарвозаи ҳавлӣ бо писарбачаи ёздаҳ-дувоздаҳсолаи рус гуфтугӯ карда меистод. Бача дар тан майка ва шими дарозе дошт. Эҳтимол, аз бисёр оббозӣ кардан ва офтоб хӯрдан бошад, пӯсти рӯй ва бадаиаш сӯхта, мисли пӯсти нозуки қартошкаи нави баҳорӣ параха-параха хеста буд»; «Аҳророча ба муаллим Сафоев гуфт: майнаи одами пир, осонаша гирем, сатили сӯроҳ барин мешудааст, писарам муаллим»; «Аҳрорамак аспӣ одамхӯр барин ҷашмони худро аз косаашон бароварда ва дасти тари ҳозиракак шустаашро ба зер бағалҳои дароварда, пок карда меомад».

Дар илми бадеӣ навиҳои гуногуни ташбеҳро фарқ мекунанд:

¹ Ҳамал — моҳи якуми баҳор, ки ба 21 март — 20 апрел рост меояд.

ташбеҳи сарех ё равшан, ташбеҳи музмар ё пӯшида, ташбеҳи содда (таркибӣ) ва мураккаб, ташбеҳи тафзилӣ ё баргашта, ташбеҳи шартӣ, ташбеҳи баробар ва ғайра. Дар назми классикии форсу тоҷик онҳо ҳамчун санъати ташбеҳ маъмуланд.

Ташбеҳро дар русӣ **сравнение** мегӯянд.

Мачоз Дар адабиёти бадеӣ бисёр калимаю ибора-
хое кор фармуда мешаванд, ки ба ғайр аз маъ-
нои аслии худ боз ба маънои мачозӣ меоянд. Масалан, пӯлод
ҳамчун фулузот аз қабилӣ металлҳои сиёҳ буда, саҳту маҳкам
аст; тилло аз металлҳои асил буда, каме дурахшон, сурху зард-
чатоб мебошад; ё гул, ки аз чини растанӣ аст, бо нозуки ва хуш-
бӯӣ шӯҳрат дорад. Баъзеи гулҳо сурх, дигаре—нилобӣ, сеюми—
гулобӣ ва умуман ҳарранга ҳастанд. Нависанда ҳамин сифатҳои
хосу аслии предметҳоро мачозан истифода мебарад. Чунончи:
«Дастони одами осоветӣ гуланд». Дастӣ одамӣ ҳаргиз гул шуда
наметавонад. Вале дар ин ҷумла мурод аз маънои мачозии кали-
маи **гул меҳнатдӯстӣ** ва ҳунармандии одами ҷамъияти наф аст.
Дар ҳалқ ҳикмати маъмул аст: «Суханони ин хирадмандро дар
авроқи зиндагӣ бо оби тилло навиштан даркор». Маънои мачозии
ин ибора ҳамин, ки дар таҷрибаи ҳаётии худ маслиҳати марди
оқилро қимат ва арзанда дониста, аз рӯи он амал кардан лозим.
Чунин суханони ибратбахши Саъдӣ ба зарбулмасал ва мақол
табдил ёфтаанд:

Напнидорам, эй дар ҳазон кншта ҷав,
Ки гандум ситонӣ ба вақти дараф.

(Саъдӣ)

Ғарази шоир аз маънои мачозии ин байт ҳамин ки: **бадӣ кар-
да неки хостан хатост.**

Мӯрчагон гар бйкунанд иттифок,
Шери жаёиро бидаронанд пӯст.

Мазмуни мачозии ин байт ба қувваи бартарафнашавандаи
меҳнаткашонии иттиҳодшуда, ки золимонро сарнагун карда мета-
вонанд, далолат мекунад.

Ба даст охаки тафта кардан ҳамир
Бех аз даст бар сина пешӣ амир.

Ин байти мачозии Камолӣ Хӯчандӣ шахсони тамаллуқкор, чо-
плус ва хушомадгӯиро таъна мезанад.

Мо пеш аз сар шудани яғои ҷамъомад ё лекция аксар «ауди-
тория ғун шуд» мегӯем. Дар ин маврид аудитория ба маънои
мачознаш омадааст. Аудитория мақон, ҷоест, ки дар он студен-
тон, муаллимон ё олимони машғулият мегузаронанд. Мурод «аз ау-
дитория ғун шуд» аз шунаваандагон пур шудани аудитория мебо-
шад. Баъзан мегӯянд: «Ин маърузари аудитория бо диққат шу-
нид». Дар ин ҷо бо завқ маърузари шунидани одамон ба назар
дошта шудааст.

Эй гули навраси боги лекиннам,
Писари ҳафтуми социализм!

(Лоҳутӣ)

Дар ин байт ифодаи «гули наврас» ба маънои нав, ҷавон омада, ба Тоҷикистон далолат мекунад, калимаи «писар» маҷозан ба маънои республикаи ҳафтуми иттифоқӣ омадааст.

Маънои маҷозӣ гирифтани калимаю таркибҳо шакли намудҳои гуногун дорад. Устодона истифода бурдани он ба маҳорати санъаткорон ва дараҷаи завқу саликаи бадеии онон вобастааст.

С. Айний дар «Еддоштҳо» ҷавоби саҳеҳи Усто амакро ба Азизхочаи мардумозор ҷамъбаст карда навиштааст: «Усто амак он деҳаро низ санг зада буд»¹. Раҳим Ҷалил аз мусибати ба сари одамони деҳот овардаи босмаҷиён хабар дода мегӯяд: «Қишлоқи бечора аз сари нав ба ғиряву нола даромад...».

Дар ин мисолҳо дидан мушқил нест, ки «калимаҳо дар вақти дар контекст омадани худ дар қолаби мафҳуми муайяни асли маҳдуд намонда, балки дар сурати иловагӣ дорони маъноҳои маҷозӣ мегарданд ва доираи маънои онҳо вусъат меёбад»². Инак, калимаю ибораҳои маҷозӣ бо тобишҳои нави маъноии худ аз маънои аслиашон зеботар ва таъсирашон ғарзтар мебошанд. Маҷозро бо истилоҳи русӣ **аллегория ё метонимия** мегӯянд. Дар асарҳои бадеӣ маҷоз чун як воситаи тасвири бадеӣ роли калоне мебозад.

Ба ҳамин тарик, калимаҳое, ки барои тасвири чиз ва ҳодисаҳо на ба маънои аслиашон, балки ба дигар маъно, ба маънои кўчидан сухан қор фармуда мешаванд, маҷоз ном доранд. Маҷоз ба ташбеҳ наздик аст. Истиора, рамз, киноя, таъриз, тамсил, ташхис, муболиға ва ғайраҳо низ аз қабилҳои маҷоз мебошанд. Мо ҳоло баъзеи онҳоро дида мебароем.

Истиора

Истиора як намуди маҷоз буда, ислан аз ташбеҳ ҳосил мешавад. Истиораро ташбеҳи кўтахшуда меноманд. Дар истиора ташбеҳшавандаро — истиорашаванда, ташбеҳқунандаро — истиорақунанда мегӯянд. Вале фарқи истиора аз ташбеҳ ин аст, ки дар ҷумлаҳои истиоравӣ яке аз унсурҳои истиора (ё истиорашаванда ва ё истиорақунанда) зикр намегардад.

Дар зиндагӣ таъбирҳои истиоравӣ дар ҳар қадам дучор меоянд. Онҳо аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ — исм, феъл, сифат ва ғайра ташкил меёбанд: шермард, дарьёдил, ғамзада, хандидани ҷаман, ғиристани борон, сарви комат, лаъли лаб ва дигар. Истиораҳои шoirона, албатта, бо ғарзтароватиашон ба хонанда ҳаловати махсус мебахшанд.

Истиора низ (чун ташбеҳ) ду ҳел мешавад: **истиораи равшан**

¹ Айний С. Қўлӣёт, ҷ. 6. Душанбе, 1962, сах. 71.

² Зеҳний Т. Санъати сухан. Душанбе, 1979, сах. 47.

ва истиоран пӯшида. Дар истиоран равшан, ки онро дар илми бадеи классикӣ истиоран биттасреҳ меноманд, фақат истиораку-
нанда эҷр мешавад. Масалан:

Бутӣ нозанинам, маҳи меҳрубонам,
Чаро қаҳрӣ аз ман? Балоят ба ҷонам...

(А. Лоҳутӣ)

Дар ин байт мурод аз «бут» ва «мах» — маъшуқа мебошад, ки
вай соҳибистиора ё истиорашаванда буда, дар айни замон вазифа
ҳарду (истиорашаванда ва истиоракунанда)-ро иҷро мена-
моянд.

Дар байти зерини шонре моҳирона ва мураккабтар истифода
шудани ҷунин истиораро мебинем:

Барке гирифта дар қафу абре ба пешӣ рӯй,
Моҳе ниҳода бар сару чархе ба зерӣ роӣ.

Дар ин ҷо мурод аз «барк» — шамшер ва барқмонанд дурах-
шидани ҳалокатоварини он аст; «абр» бо тирагин сояаш ба сипар,
«моҳ» бо мударварнаш ба қулоҳи ғулодинӣ ҷангӣ ва «чарх» ба
асли тозӣ истиора шуда омадаанд. Дар ин байт дида мешавад,
ки предметҳои истиоракунанда барқ, абр, моҳ, чарх мавқеи тас-
вир ёфта, вале предметҳои соҳибистиора (истиорашаванда) ба
мисли шамшер, сипар, қулоҳ ва асп пай бурда мешаванд. Ин гу-
на ибораю ҷумлаҳои истиоравӣ ки як навъи ҷистони бадеист, хо-
нандаро ба шавқ оварда, барои сарфаҳм рафтаи ба он ба фикру
хаёл қардан водор менамоянд.

Дар истиоран пӯшида баръакс, истиоракунанда эҷр намеша-
вад. Масалан: «Мо дар сари кӯҳ будем, офтоб меҳандид». Ода-
тан офтоб намехандад, тулӯ менамояд ё, ҷунонки меғӯянд, аз
паси кӯҳ мебарояд. Тулӯи офтоб ба хандидани одам нисбат дода
шудааст. Дар ҷумлаи боло истиоракунанда (одам), ки эҷр на-
ёфтааст, истиорашаванда (офтоб) вазифаи ҳардуро адо карда,
аз шӯълапошии офтоб хабар медиҳад.

Шеър, ки мавзӯи тасвираш саросар истиоравӣ аст, онро ис-
тиоран вусъатнок (развернутая метафора) меноманд. Ҷунинанд
шеъри М. Лермонтов «Ҷомӣ¹ фалак», достони В. Маяковский
«Абр дар шалвор». Шеъри М. Қаноат «Арӯси назм» мисоли ма-
моёни шеъри истиоравист, дар он меҳру муҳаббат ба шеър бо
перохани «арӯси дилбар», «арӯси ноз», «насиби шӯҳ» ва ғайра
ориш ёфтааст.

Ман аз ҳама дилбарони олам
Хуш қардаю қалби пок додам
Танҳо ба ту, эй арӯси дилбар
Танҳо ба ту, менамой бовар?
Ҳар рӯз ба ранги нав биёй,
Дар синаю дидаам дарой;
Ҳоҳе ба сарулибоси қорӣ,
Ҳоҳе ба харири навбахорӣ,

¹ Ҷом — қадаҳ — пиёлаи майнӯшӣ.

Гоҳе чу насини шӯҳ тоӣ,
 Гоҳе чу аруси ноз нозӣ...
 Савганд ба ишваю ба нозат,
 Савганд ба сӯзу бар гудозат;
 Ё домани васли ту бигирам,
 Ё дар раҳи ҷустуҷӯ бимирам!
 Аз ман набувад туро раҳой,
 В-аз ту набувад маро ҷудой.
 Ман аз ҳама дилбарони олам
 Хуш кардаю калби пок додам
 Танҳо ба ту, эй аруси дилбар,
 Танҳо ба ту, менамой бовар?...²

Дар ин ҷо истиораҳои равшану пӯшида ба ҳам печида омадаанд. Дар шеъри Ҳабиб Юсуфӣ «Абрҳои сиёҳи пурвахшат» истиора ва маҷоз бисёр истифода шудаанд. Достони М. Каноат «Сурӯши Сталинград» саросар бо образҳои истиоравӣ ва маҷозӣ гуфта шуда, реалияти як поран ҳаёти пуризирибӣ халқи советӣ дар муборизаи зидди фашизми немис бо ин роҳ сурати вусъатики романтики гирифтаст.

Ба ҳамин тарик, ибора ё калимаҳоеро, ки ба монандидин байни ду ҷиз асос ёфта, маҷозан истифода бурда мешаванд, истиора меноманд.

Истиора аз сифату исм, аз феълу зарф ва дигар хиссаҳои нутқ сохта мешавад. Истиора дар адабиёти бадеӣ яке аз воситаҳои муҳими тасвири бадеӣ мебошад. Ба истилоҳи русӣ истиораро **метафора** мегӯянд. Дар назм истиора аз ҷумлаи санъатҳои маънавӣ доништа шудааст.

Ташҳис

Маънои луғавии ташҳис — шинохтан ё шахсонидан аст. Дар истилоҳ ҳамин, ки дар назму насри бадеӣ ба ашъёо ҷиҳзҳои бечои, ҳодисаҳои табиат ё ба паррандаю ҳайвонот хиссу фикр ва нутқи одамӣ инсбат дода мешавад. Нависанда эҳсоси худро ба воситаи ташҳис, яъне бо ба забони ҳол овардани предмет ё воқеаҳои табиат ва ҳайвонот таъсирбахштар ифода мекунад.

Ташҳис дар адабиёти даҳанакии халқ, дар адабиёти классикӣ муносири рус ва тоҷик истеъмоли васеъ дорад. Классикони адабиёти ҷаҳон ин шакли тасвири бадеиро ба мусондати шароити муҳити воқеа моҳирона истифода бурдаанд. Дар адабиёти форсӣ тоҷик намунаи ташҳис дар «Мантиқ-ут-тайёр»-и Фаридуддини ʿАттор, «Қалилаву Димна», «Тутиннома», «Баҳориёт»-и Сайидо ва ғайра дида мешавад. Ба забони ҳол овардани ҳайвонот аз шери бабру гург то мурча шакли хеле аҷибӣ ташҳис аст. Низомии Ганҷавӣ дар боби «Дар сифати ҳоли Мачнун» нолаю фиғони ошиқро аз фироқи маъшуқа тавассути ташҳис санъаткорона баён кардааст:

Қ-эй боди сабо, ба субҳ барҳа!
 Дар домани зулфи Лайли овез!

² Каноат Мӯъмин. Осори мунтахаб, ҷ. 1. Душанбе, 1982, сах. 73—74.

Гу он ки ба бод додан туст,
Бар хоки рах ӯфтодан туст,

Аз боди сабо дами ту ҷӯнд,
Бо хоки замин ғами ту ғӯнд.

Боде бифириш аз диёрат!
Хокиш бидех ба ёлгорат!...¹

Аз ин поран дoston Ҷаҳмидан душвор нест, ки дар шаронти феодализми асримёнани, ки дар маъсалан ишқи озод ҳама бо-
лоинишастагону аркони давлат ва мутаассибони дин кӯру кар бу-
данд, ба кайҳомони асар бачуз олами беруна — қувваи таби-
ат ҳеҷ кас Ҷаҳрозу Ҷаҳмдард шуда наметавонад. Инак, Маҷнун
дар мурочиат ба «боди сабо» аз он имдод металабад.

Н. В. Гоголь дар романи худ «Ҷонҳои мурда» барои пурра ни-
шон додани ҳисси Плушкин санъати ташхисро васеъ кор фар-
мудааст. Ташхисонидани стул, шкаф, стол ва дигар ашё, ки
Плушкин дар иҳотан онҳост, симби ҳақиқии ин мумсики доро ва
ҳарисии ин заминдори калонро равшантар мекушояд. Айни дар
повести «Марги судхӯр» низ сару тан, дастор ва дигар ҷизҳои
Қорӣ-Ишқамбаро ташхисонидаст. Достони А. Лохути «Се қат-
ра» бо санъати ташхис иншо гардидааст.

М. Турсунзода барои ба ҳаҷон овардани ҳисси ватандӯстии
ҷаҳоварони тоҷик дар давраи Ҷаҳи Ватани заминро осмон, кӯху
дарё ва дигар ҷисмҳои табиатро дар достони «Писари Ватан» ба
забони хол меоварад:

Ба одам гуфт хоки кишвари бахт,
Ки: «Ҷар ту дӯст медорӣ маро сахт,

Агар хоҳӣ, ки бо ман зинда бошӣ,
Ҷавонбахту ҷу гул дар Ҷаҳда бошӣ,

Силоҳи ҷаҳ бар каф Ҷиру бархез!
Бидон инро Ҷаҳат тадбири бархез!

Ба одам гуфт ҳар кӯҳи азиме,
Ки: «Хоҳӣ бо бузургон Ҷар надиҷӣ...».

Мурочиати предметҳои табиат ба даъвати халқ Ҷаҳроҳӣ кар-
да Ҷонандаро мутаассир мекардонад. Ташхисро М. Турсунзода
дар яке аз шеърҳои Ҷиндустониаш «Рӯди Ҷаҳи» моҳиронатар исти-
фода бурдааст. Мурод аз ибораҳои «рӯди бузург» ё «Ҷиссан
баҳри беҳудуд» дар ин асар як ҷисми калони инсониятро ташкил
кардани халқи Ҷинд аст. Ин халқ бояд ба мисли дарёи Ҷаҳи
кишвараш дар арсан ҳаёт ҷӯш занад ва дар мубориза бар зидди
мустанликадорон ҷавонӣ карда, дар роҳи озодӣ ҷаҳал намоёд:

Ҷар ҷӣ бошад, бузург рӯдастӣ,
Ҷиссан баҳри беҳудудаастӣ,
Рӯдворона зиндагонӣ кун,
Ҷӯш зан, ҷӯш зан, ҷавонӣ кун!

Ташхисро ба истилоҳи русӣ **олицетворение** меғӯянд.

¹ Низомии Ҷанҷавӣ. Лайли ва Маҷнун. Сталинобод, 1947, саҳ. 56—57.

Муболиға

Вақте ки ин ё он ашъё (предмети), образи ё воқеаи тасвиршаванда аз ҳадди табиӣ ва ҳолати аслиаш болотар ва афзунтар тасвир меёбад, **муболиға** ном дорад. **Муболиға** ҳамчун воситаи муҳимми тасвири бадеӣ барои типӣ кувонидани воқеаҳои реалистӣ ёрӣ мерасонад.

Муболиға дар фольклор мавқеи калон дорад. Махсусан зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ аз муболиға саршоранд. Масалан, «Мурдан як шер сад рӯбохро сер мекунад», «Оби чашмаш чун қатран борон мерехт», «Агар сӯзан партоед, ба замин намеғалтад» ва ғайра.

Намунан барҷастаи муболиға дар осори хаттӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дида мешавад. Барои мисол, дар тасвири образи паҳлавони халқ ва ватандӯст Рустами Дастон муболиға мақоми зиёд дорад. Овони хурдсолини ин паҳлавон дар достони Фирдавсӣ ин тавр тасвир ёфтааст:

...Яке асп бояд маро гомзан,¹
Суми ӯ зи пӯлодӣ хорошикан,²
Чу пилон ба зӯру чу мурғон ба пар,
Чу моҳи ба дарёе, чу оҳу ба бар...³
Чу бишида модар чунин аз писар,
Ба хуршеди тобон баровард сар...

Дар ин ҷо на фақат орзуҳои бузурги Рустами ханӯз кӯчак чун ифодаи қувваи зиёди ҷисмонии ӯ муболиға шудааст, инчунин сарафрозии модар низ бо иборан «ба хуршеди тобон баровард сар» бо муболиға баён ёфтааст.

Муболиға аз ҷиҳати маъно ва дараҷаи идрок шудани он асосан ду хел мешавад: муболиғаи оддӣ ва мураккаб. Муболиғаи оддӣ ҳодиса ва предметҳоро нисбат ба хусусияти табииашон қадре зиёдтар ва ба ақл расо тасвир мекунад. Масалан, «сад бор туро огоҳ кардам, лекин гӯш накардӣ». Дар назми ин шакли муболиға барои баёни кайфият ва ҳаяҷони шоир хизмат карда, ба хонанда завқ ва лаззат мебахшад. Чунончи байте аз С. Айний:

Зи анбӯхи мардум дар он анҷуман
Набуд лек як ҷои сӯзан задаи.

Дар ин байт ҷамъомади мардум дар маҷлисе бо муболиғаи ақлбоваркунанда тасвир шудааст.

Дар асарҳои насрӣ муболиғаи оддӣ хислатҳои ҷудогонаи персонажро барҷастатар ва ба ҳақиқат наздик нишон медиҳад. Раҳим Ҷалил дар ҳикояи «Ҳисса аз қисса» навиштааст: «Дар хона бо зани се моҳакак пеш гирифтааш чунон гуррас мекард, ки гуррасаш ба монанди... наъраи шутури маст буд». Ин гуна муболиға — муболиғаи оддист, ки онро баъзан муболиғаи табиӣ ҳам меноманд. Мисоли дигар: «Ман ҳам бо нохунҳои обдори шарар-

¹ Гомзан — қадамзан.

² Хорошикан — сангинкан.

³ Бар — хушкӣ.

Иборати ишрафари «Заман гӯе кафири одми баромид», «то аш-чи Сурайё барисон» ва «сад кузила Сӯхроб» ҷуббатан ҷурак-кашонд, ки ба андозаи барои қабули зеҳни одми ҷонанд.

Мулоҳиза соло характери мулоботро мегирад ва аз дигран халқат берун меояд, ки онро мулоҳизаи жангил ва пад қабул мекунанд. Ин гуна мулоҳиза **гулуз** (**гулау**)¹ ном гирифтааст.

Гулуз дар назми классикӣ бастӣро мушоҳида мешавад. Инки, баъзе мисолҳо:

Шеҷер ашқи Шифоии гула²,
Меҳари ба ҳама кӯро гула.

(Ҳасанӣ Ганҷӣ)

Е

Далел ба меҳри ту сад ҷура боду ҷар ҷура,
Ҳамро заррому ҷар зарро дар ҷамон ту бод.

(Ҳасанӣ)

Дар назми яқун агар «ба ҳама кӯро тӯрд кардан» ҷамҷи гулуз омада бошад, дар байни дуҷи ҷар ҷураи дал дар ҷамон инки далбар ҷамро зарро (ҷамҷул) шудани аз ҷуббатан гу-луз гузашта, то ба дараҷаи **ифрот**³ расидааст. Баъзе касидатон мақоме, ки ширини дарибори асри XI Ҳусурӣ, Фаррухӣ, Мануҷхурӣ дар ҷамҷи подшоҳони замони гуфтаанд, аз таърифу таъсиф-ҳое иборатанд, ки ба ақл рост намерасад. Касидеи Ҳусурӣ дар маҷли султон Маҳмуде Газнави ва шажераи ӯ аз ҷумлаи онҳост.

Дар китоби Т. Зеҳнӣ «Саъйати суҳба» мисоли ҷамҷи гулуз аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ оварда шудааст:

Зи суҳба сӯруш дар он падидаст
Замон шан шуру осмон гашт эшт.

Дар ин байт маълуми мушоҳида тасвир шудааст. Саъйатлар гуфтаиш, ки дар айни ҳарбу ҷарб аз суҳи асмон он ҳада ҷам-гу гурор аст, ки як қабати замони ҷам шуда ба қабати осмон ҷамба гардад, ғаме замони шан қабат монду осмон гашт қабат шуд.

Дар наср ҳам, ки мулоҳиза бо ҷамҷи ақомилати маълуми исте-фода мешавад, маълуми дар асрҳои ҷамҷи маълуми маълуми во-рад. Намунаи ҷамҷи тасвири мулоҳизаи портрети персонажи ас-сияи повесть «Марги суҳур» Қарӣ-Ишқабӣ мебошад, ки С. Айбӣ онро бо устодии фанкуллада аҷам додааст: «З як одми маълуми-да ҷамҷеи ишқабилони гарданкӯтоҳ буда, ғамси гардан ва ҷу-рагани сару рӯи ҷам аз ғамси ишқабилони қарӣб фарқ надишт, агар рӯи қалони гулони монанди алафи гандаларо ба ҷам те-ҷамашро, ки таҷомони рӯиҷро фаро гирифта буд, тарошиди ме-падофтаи, сару тани не одми дар як ҷо ба ишқабилони маъ ҷар-

¹ Гулуз — қалби ҷамҷи, маълуми то ба ҳадаи ҷамҷи дариб бо-линди бодидати аст.

² Гулау — таҷомони.

³ Ифрот — аз ҳада гузашта, ки маълуми берун баромадан.

Ибораю мисраъҳои «Замини гуё кафид одам баромад», «то аҷи Сурайё барқсон» ва «сад қувваи Сӯхроб» муболиғи мураккабанд, ки ба андозаи барои қабули зеҳни одам ҷоизанд.

Муболиға гоҳо характери муҳоботро мегирад ва аз доираи ҳақиқат беруи меояд, ки онро муҳокимаи мантиқӣ ва ақл қабул намекунад. Ин гуна муболиға **ғулув** (**ғулу**)¹ ном гирифтааст.

Ғулув дар назми классикӣ бисёр мушоҳида мешавад. Инак, баъзе мисолҳо:

Шамшер кашид Навфали гурд²,
Мекара ба ҳамла кӯхро хурд.

(Низомии Ганҷавӣ)

Е

Дилам ба меҳри ту сад пора боду ҳар пора,
Ҳазор зарраву ҳар зарра дар ҳавои ту бод.

(Хилолӣ)

Дар мисоли якум агар «ба ҳамла кӯхро хурд кардан» ҳамчун ғулув омада бошад, дар байти дуюм ҳар порои дил дар ҳавои ишқи дилбар ҳазор зарра (молекула) шуданиш аз муболиғи ғулӯ гузашта, то ба дараҷаи **ифрот**³ расидааст. Баъзе қасидаҳои мадҳие, ки шоирони дарбори асри XI Ҳусурӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ дар ҳаққи подшоҳони замон гуфтаанд, аз таърифу тавсифҳои иборатанд, ки ба ақл рост намеоянд. Қасидаи Ҳусурӣ дар мадҳи султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва шамшери ӯ аз ҷумлаи онҳост.

Дар китоби Т. Зеҳнӣ «Санъати суҳан» мисоли чунин ғулув аз «Шоҳнома»-и Фирдавси оварда шудааст:

Зи сумми сутури дар он паҳнаш
Замини шаш шуду осмон гашт хашт.

Дар ин байт майдони муҳориба тасвир шудааст. Санъаткор гуфтанист, ки дар аини ҳарбу зарб аз суми аспон он қадар ҷангу ғубор хест, ки як қабати замин кам шуда ба қабати осмон илова гардид, яъне замин шаш қабат монду осмон хашт қабат шуд.

Дар наср ҳам, ки муболиға бо ҳамин қонуниятӣ маъмул истифода мешавад, махсусан дар асарҳои ҳаҷвӣ мавқеи намоён дорад. Намунаи чунин тасвири муболиғавӣ портрети персонажи асосии повести «Марги судхӯр» Қорӣ-Ишқамба мебошад, ки С. Айбӣ онро бо устодии фавқуллода анҷом додааст: «У як одами миёнақадди фарбеҳи ишқамкалонӣ гарданкӯтоҳ буда, ғафсии гардан ва пуррагии сару рӯйи ҳам аз ғафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши калони гулии монанди алафи гандадарав ба ҳам печидаашро, ки тамоми рӯйашро фаро гирифта буд, тарошида мекартофтанд, сару тани ин одам дар як ҷо ба ишқамбаи ҳолӣ кар-

¹ Ғулув — қалимаи арабист, маъноаш то ба ҳадди имконият дэстро баланд бардоштан аст.

² Гурд — паҳлавон.

³ Ифрот — аз ҳад гузаштан, аз андоза беруи баромадан.

данашудан шутур монандӣ пайдо мекард, гояташ ин ки ин аз вай калонтар буд, монанди ҷуссан шутури ба дарди хориш гирифторгардидан мӯяш рехтагӣ сурхчатоб менамуд»¹.

Муболиға умуман яке аз дараҷаҳои тахайюлот (фантазия) буда, аз дурӯғу сохтакорӣ, бофтакорӣ ё суханбозӣ катъиян фарқ мекунад. Аксар муболиға, дар ҳар дараҷае ки бошад, ба зами-нан реали асос дорад ва бо эҳсоси дили шоир вобастааст. Хона-нагон аз ибораҳои зебон муболиғавӣ лаззат мегиранд.

Муболиғаро бо истилоҳи русӣ **гипербола** мегӯянд.

Тасғир

Тасғир инз яке аз воситаҳои тасвири бадеист, ки дар назм ва наср истеъмол шуда хурдӣ ва сазги-рини одам, предмет ва ҳодисаеро таъкид менамояд. Тасғирро дар назарияи адабиёт **муболиған хурд** меноманд. Масалан: «Бузаки чингиларо», «О, барачеки масти ман», «наҳӯтаки пеши қошук», «Як бор ҷастӣ малаҳак, ду бор ҷастӣ малаҳак, охир ба дасти, малаҳак» ва ғайра. Дар эҷодиёти халқӣ, ашъори бачагона ва ли-рикан ишқӣ санъати тасғир чун ифодаи меҳрубонӣ ва навозиш бағоят серистеъмол аст:

Мусичеки бегуноҳ,
Руи сандалӣ баро,
Аз нӯлакат мучӣ кунам,
Аз думакат қайчӣ кунам.

Е инсбат ба дилбар ва хусну зебоии ӯ:

Шабӣ сиеҳ бад-он зулфакони ту монад,
Сапеди рӯз ба поки руҳони ту монад.
Акиро чу бисоянд нек судагарон,
Ғар-обдор бувад, бо лабони ту монад.
Ба дӯстони мулукон ҳазор ғаштам беш,
Гули шукуфта ба руҳсоракони ту монад.
Ду ҷашми охуви ду наргиси шукуфта ба боғ,
Дурусту рост бад-он ҷашмакони ту монад.

(Дақиқӣ)

Дар ин ҷо калимаҳои ташбеҳшавандаю ташбеҳкунанда — «ақиқ» ва «лаб», «сапеди рӯз» ва «руҳони ту», «ду ҷашми оху» ва «ду наргиси шукуфта» ва ғайра, инз мутобеи қонуниятҳои муболи-ған тасғир мебошанд.

Классикони адабиёти форсу тоҷик барои ифодаи муносибати маффи худ ба золимону сарватмандон санъати тасғирро баъзан дар шеърҳои ҳаҷвиашон қор фармудаанд:

Ҳоким омад яке бо файзу шини,
Ришаке гандою палидаку зини...

(Маъруфии Балхӣ)

Ғоҳ дар осори классикон муболиған ғулӯю тасғир ба ҳам пе-чида меоянд, ки ин услуби баён санъаткорини фавқуллоддари ме-талабад. Масалан, дар байти машҳури Абдулқодири Бедил до-

¹ Айвӣ С. Қудриёт, ҷ. IV. Душанбе, 1961, сах. 13.

данашудан шутур монанди пайдо мекард, ғояташ ин ки ин аз вай калонтар буд, монанди ҷуссан шутури ба дарди хориш гирифтормардидаи мӯяш рехтагӣ сурхчатоб менамуд»¹.

Муболиға умуман яке аз дараҷаҳои тахайюлот (фантазия) буда, аз дурӯғу сохтакорӣ, бофтакорӣ ё суханбозӣ қатъиян фарқ мекунад. Аксар муболиға, дар ҳар дараҷае ки бошад, ба зами-нан реалӣ асос дорад ва бо эҳсоси дили шоир вобастааст. Хона-дагон аз ибораҳои зебои муболиғавӣ лаззат мегиранд.

Муболиғаро бо истилоҳи русӣ **гипербола** мегӯянд.

Тасғир

Тасғир низ яке аз воситаҳои тасвири бадеист, ки дар назм ва наср истеъмол шуда хурдӣ ва сағи-рини одам, предмет ва ҳодисаеро таъкид менамояд. Тасғирро дар назарияи адабиёт **муболиғи хурд** меноманд. Масалан: «Бузаки чингизлапо», «О, барачеки масти ман», «наҳӯтаки пеши қошук», «Як бор частӣ малаҳак, ду бор частӣ малаҳак, охир ба дастӣ, малаҳак» ва ғайра. Дар эҷодиёти халқӣ, ашъори бачагона ва ли-рикаи ишқӣ санъати тасғир чун ифодаи меҳрубонӣ ва навозиш бағоят серистеъмол аст:

Мусичеки бегуноҳ,
Рӯи саядаи баро,
Аз нӯлакат мучи кунам,
Аз думакат кайҷи кунам.

Е инсбат ба дилбар ва ҳусну зебои ӯ:

Шабн смёҳ бад-он зулфакони ту монад,
Сапеди рӯз ба поки руҳони ту монад.
Акиро чу бисонид нех судагарон,
Ғар обдор бувад, бо лабони ту монад.
Ба дӯстони мудукои ҳазор гаштам беш,
Ғули шукуфта ба руҳсоракони ту монад.
Ду чашми охуви ду наргиси шукуфта ба боғ,
Дурусту рост бад-он чашмакони ту монад.

(Дақиқӣ)

Дар ин ҷо калимаҳои ташбеҳшавандаю ташбеҳкуанда — «ақиқ» ва «лаб», «сапеди рӯз» ва «руҳони ту», «ду чашми оху» ва «ду наргиси шукуфта» ва ғайра, низ мутобеи қонуниятҳои муболи-ғаи тасғир мебошанд.

Классикони адабиёти форсу тоҷик барои ифодаи муносибати мафнии худ ба эҳлимону сарватмандон санъати тасғирро баъзан дар шеърҳои ҳаҷвиашон қор фармудаанд:

Ҳоким омад яке бо файзу ширт,
Ришае гандою палидаку зирт...

(Мавруфӣ Балхӣ)

Ғоҳ дар осори классикон муболиғаи ғулёю тасғир ба ҳам пе-ҷида меоянд, ки ин услуби баён санъаткорони ғавқуллоддаро ме-талабад. Масалан, дар байти машҳури Абдулқодир Бедил до-

¹ Айвӣ С. Кулаёт, ҷ. IV. Душанбе, 1961, сах. 13.

ниши бепоёни ў ва ў баринҳо, дар айни замон, тангин ҳолату вазъи-
яшти ногувори аҳли илму удабон замонаш таҷассум ёфтаанд:

Дилам аз гусса тағи омад, ки чашми мӯр пешнӣ ў
Бувад баҳре, ки дар ҷавфи¹ ҳубобаш² осмон гуҷад.

Дилтангин суҳанвар аз ғаму гуссаи даврон ба ҳаддест, ки
андаки он ҳам (чашми мӯрча) ўро ба заъфи дил расонда, хеле
калон (баҳре) менамояд, ки дар як ҳубоби он гӯё осмон меғун-
ҷад. Аз он ҷо, ки (дар ин байт) «баҳру осмон» бо қонуниятн гу-
лӯ омадааст, истинороти «чашми мӯр» ва «ҷавфи ҳубоб» ба қон-
дан тасғир тобеъ аст.

Ё дар байти дигараш Бедил гуфтааст:

Нӯҳ фалак дар вусъатободи дили девонаам
Ҳамчу халҳоле³, ки дар пой мағас тағи кунад.

Дар ин байт низ доираи васеи ҷаҳонбинӣ ва нури маърифати
фалсафин шоир нисбат ба ҳаёту олам возеҳ хис мешавад. Шарҳи
фикри Бедил — нӯҳ табақаи осмон, ки дар назари ў
чун халҳоле намуда, оиро ба пой мағас ҳам бас-
таи мумкин нест, бо таъбироти истинораӣ омадааст.

Услуби Бедил, ки умуман мураккаб буда, маънои зериматнин
ҳар байту банди ашъори ў паҳлӯҳои гуногун дорад, ба ҳар ду
байти зикршуда ғояҳои социалӣ бахшидааст.

Тасғирро бо истилоҳи русӣ **литота** меғунанд.

Киноя

Киноя чунин калима ё таъбирест,
ки бағайр аз маънои аслиаш боз
маънои пӯшида дошта, он ба тариқи пи-
чинг кор фармуда мешавад. Ибораҳои киноявӣ
ягон ҳодисаи манфиро бо суҳанони мусбат таъкид карда,
воқеаи мусбатро ба маънои зид ва мухалиф ифода менамоянд.
Оҳанги суҳан дар киноя роли муҳим мебозад.
Дар асарҳои бадеӣ чун дар гуфтугӯи мардум киноя васеъ истеъ-
мол дорад. Киноя дар эҷодиёти классикон ва адибони ҳозираи
тоҷик бисёр мушоҳида мешавад. Масалан: «Об аз сар соф»;
агар акси ин таъбир — «Об аз сар лой» гӯем, ин ишора ба он аст,
ки ин ё он кор аз манбаи асосиаш вайрон ва нодуруст мебошад.
«Об аз тағи ҷаҳи мерафтааст», ё «дар тағи коса нимкоса будааст» —
кинояест ба он корҳои ношоистае, ки одамони ғолонак барои ман-
фиати шахси худ номатлум ва пинҳонӣ мекунад. Таъбири «Ба
об афтад тар намешавад, ба оташ афтад намесӯзад» баъзан ҳис-
латҳои хушбӯӣ, қордониро ифода менамояд, баъзан ба рафтори
одамони қаллобу фиребгар ишорат мебошад.

Абулқосим Лоҳутӣ шеъри машҳури худ «Ҷавоб ба ғвога-
рон»-ро ки аз ду қисм — тамсилӣ ва реалистӣ иборат аст, саро-

¹ Ҷавф — ковоқ; дар ин ҷо: дарун, миён.

² Ҳубоб — кубличан рӯи об, ки дар вақти борон пайдо мешавад.

³ Халҳол — ҳалқаи нукра ё тиллои зангуладор, ки завои ба пой мебан-
данд ва дар вақти ракс садо медиҳад.

сар кинояомез гуфтааст. Ин бесабаб нест. Худи мавзӯи асар, ки ҳамчун ҷавоб ба тӯхматчиёни мамлакати советӣ ва шоири он таркиб ёфтааст, сохти киноявни асарро таъмини мекунад. Инак, парчае аз он:

Ту, эй нокас, ки ниро менигорӣ,
Бигӯ! Ман аз чӣ кас бошам фирорӣ?
Зи чор авлоди дилбанду азизам
Ба ё аз модари онҳо гурезам?
Чаро бигрезам аз ин гуна кишвар
Ки додастам дусад миллион бародар...
Фирор аз манбаи икболи инсон?
Чаҳон донад, ки ин киёб асту бӯхтон...

Дар шеърӣ «Сайёҳи ҳинд» М. Турсунзода ба писарбачан афгон чунин мурочиат кардааст:

Баҳри чӣ қардӣ ту, эй наврасписар,
Аз сари кӯхи Сулаймонӣ гузар?
Ё касе гуфтат, ки дар Ҳиндустон
Ризки инсон аст чуи оби равон?
Ҳарчӣ мекоҳӣ, ту пайдо мекуни,
Нозу неъматҳо муҳабб мекуни?...
Хостӣ ё аз чаҳонгардон шавӣ —
Навҷавон сайёҳи Ҳиндустон шавӣ?

Дар ин порчаи шеърӣ на фақат ҳоли табоҳи писарбачан афгон, ки барои ёфтани кути лоямутаи ба мусофирни мамлакати бегона ихтиёр кардааст, намудор мешавад, балки дар он кинояи ҳаҷвомез ба унвони мустамликадорон ва золимонии дохилии Шарқи хориҷӣ, аз ҷумла мамлакати Эронӣ Афғонистон ва Ҳиндустон, равшан ҳувайдост. Хулосан ин шеър дар айни замон ба он далолат мекунад, ки аз барои ризқу рӯзи аз сарзамини аҷдодони худ фирор накарда, балки бо душманони халқу ватан мубориза бурдан шарт ва зарур аст.

Таъриз Дарачаи баланди кинояро, ки аз писханду ришханд иборат аст, таъриз меноманд. Ба забони халқ онро талху пичинг, истехзо ё захрханда ҳам мегӯянд. Таъриз ба маънои луғавиаш аз «этироз» гирифта шудааст. Дар ҳаёт ва асари бадеӣ ба суҳанони касе ё рафтору суҳанони шахсе таъриз қардан, норозигӣ баён намудан шаклҳои гуногун дорад. Таъриз яке аз воситаҳои тасвирии маъмулест, ки маҳсусан дар гуфтугӯӣ ва диалогҳои персонажҳои мусбату манфӣ истеъмол мешавад. Таъриз дар осори классикон бисёр аст; дар повести С. Айний «Марги судхӯр» мисоли он фаровон аст. Инак, мисоле аз романи Ч. Икромӣ «Духтари оташ»: Дилоромканиз аз сабаби ранҷонидани набераи ӯ Фирӯза бо хонуми ғафабаи ба баҳе меравад. Аз вай беҳурмати дида, ба занни наву ҷавони Ғафичонбой — Мағфират чунон ҷавоб мегӯяд:

«— Шӯхиатиро ба таи чимилик чамъ карда монед, пошшо-хон!»

Ё

— Ҳеҷ чизата надидам, хуррат мана кушт! — гуфт захрхан.

да карда кампир.— Бисёр телба нашавед, пошшоҳон, ба сӯзугу-
доз вақт меёбед!»

Дар ин суханон таъриз муносибатҳои синфӣи персонажҳои
бахсунандаро равшан нишон медиҳад.

Мирзо Турсунзода дар шеърӣ «Меҳмони мағрибӣ» тавассути
кинояю таъриз образи мустамликадорони англисро, ки қариб ду-
сад сол дар Ҳиндустон ҳукмфармоӣ кардаанд, ночиз ва ҳакир
карда нишон додааст:

Меғузарад мағрибии худписанд
Карда сару бинии худро баланд
Бозикунон ҷӯб — асоро ба даст
Шому сахар роҳ равад мисли маст...
Баҳри ҷӣ ин мағрибии дилсӯх
Карда ҳарисона ба Машрик нигоҳ?
Бурд дилашро магар ин сарзамин,
Бӯи хуши ин ҷамани нозанин?
Е ҳаваси дидани бӯзинаҳо,
Е ба каф овардани ганҷинаҳо?..

Дар ин парча безъитиҳои меҳмонони мағрибӣ ба зебонҳое,
ки маҳсули дастони ҳунарпарвари меҳнаткаши ҳинд мебошанд ва
муносибати ҳарисонаи онҳо ба боғариҳои табиии вай бо истеҳзо
ва писҳанд тасвир ёфтааст. Ин рӯхияи зишти маҳмонони ноҳон-
да, ки онҳоро ба ҳолати бенавоии халқу мамлакати Ҳиндустон
парвоя нест ва ба ҷуз симу зар, сарвату давлат ба даст овардан
дигар коре нест, бо саволу нидо ва таҳайюру таъҷҷуб ифшо меё-
бад. Мана ҳамин ҳусусиятҳои нафратовари капитализм дар ин
асар ба воситаи таъриз маҳкум мегардад.

Таъризро ба таъбири русӣ **сарказм** мегӯянд.

Ба мафҳуми воситаҳои тасвири бадеӣ санъатҳои бадеӣ низ
дохил мешаванд. Назми классикии форсу тоҷик аз санъатҳои
лафзӣ ва маънавӣ хеле бой аст, ки номи баъзеи онҳо ин тарик
аст: тамсил ва ирсолулмасал, таносуб, таносуби тазод, тазод ва
муқобила, таҷоҳули ориф, саволу ҷавоб, нидо, йҳом, талмех, таз-
мин, лаффунашр ва вайра. Омӯзиши ин санъатҳо мавзӯи баҳси
фани «Поэтика» («назмшиносӣ») мебошад.

Баъзе санъатҳои
шеърӣ.
Мувашшах

Холо мо ба мувашшах, муламмаъ, муаммо, луғз
ва сачъ, ки низ дар қатори санъатҳои шеърӣю
насерӣ мавқеъ доранд, андак таваккуф менамо-
ем.

Маънии луғавии **мувашшах** дар гардан овехтан (ҳамел кар-
дан, зебу зинат додан) аст. Маънии истилоҳии он ҳамин, ки
агар сарҳарфи мисраъ ё байтҳои ғазал, рубой ва қасидаи шо-
ирро ҷамъ кунем, исме ё номи ҳосил мегардад. Дар назми пеш-
азреволюционии тоҷик қариб ҳамаи шоирон дар ин санъат қув-
ваозмоя кардаанд. Васлӣ яке аз мувашшахшигориҳои машҳур
шинохта шудааст.

Устод С. Айфӣ, ки дар охири солҳои 90-уми асри нӯздаҳ бо
дидани ҳунарнамоии як артисткаи моҳири цирки Россия ба санъ-
ати ӯ мафтун мешавад, ба номи ӯ, ки «Нина» будааст, муваш-
шах бастааст:

Нозукбутеро, дар сайрғах дӯш
 Дар сирж дидем, гаштейм мадхуш
 Европазоде, русинажоде,
 Насрин бару дӯш, софибаноғӯш.
 Навбаринҳоле, духафтсоле,
 Натвои тамаъ кард з-ӯ бӯсу оғӯш.
 Ҳар кас, ки дида он наврасида,
 Аз даст дода сабру дилу хуш.
 Чону сару дин дар роҳи ӯ бин,
 То ҳаст мумкин, дар васли ӯ кӯш!
 Ороми чоне, чони чахоне,
 Озод сарве, сарве кабопӯш.
 Номе гузорӣ, то ёдгорӣ,
 Бо номи он шӯх, Айни, қадах нӯш.

Агар сарҳарфи калимаҳои якуми ҳар байти ин ғазалро ҷамъ оваред, ба хати арабӣ номи «Ничачон» ҳосил мегардад. Ғазали П. Сулаймонӣ низ бо номи «Мувашшаҳ» маълум аст. Исмҳо баъзан ба тариқи пӯшида дар байни мисраъ ва байтҳо низ меоянд. Мувашшаҳ ба таъбири русӣ **акростих** ном гирифтааст.

Муламмаъ Маънии луғавии муламмаъ равшан кардан (кушодан) аст. Дар илми бадеъ шеърҳоеро, ки ба ду забон гуфта мешаванд, муламмаъ меноманд. Ин тавр шеърҳоеро ки ба ду забон эҷод гардидаанд, шеъри ширу шакар ҳам мегӯянд. Саъдии Шерозӣ як девони хурде бо номи «Муламмаот» дорад, ки бо санъати ширу шакар навишта шудааст. Муламмаи зерин дар адабиёти гузашта машҳур аст:

Эй лабат пурхандаву чашми сиеҳат масти хоб,
 Икки зулфинг орасида оӣ юзидур офтоб.
 Масти май мекунад рӯи туро ғарки арак,
 Бода несанг тӯкулур икки кизил юзиди гулоб.

Тошхочаи Асирӣ, ки дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун шоири мутараққӣ шӯҳрат дорад, бо забонҳои тоҷикию русӣ муламмаъ сохтааст:

Гуфтам зи раҳи ҳавопарастӣ,
 Приходите ко мне в гости...

Муламмаъ дар адабиёти советии тоҷик хеле кам дида мешавад. Дар эҷодиёти С. Айний, З. Ҷавҳарӣ, М. Аминзода баъзан дучор мегардад. Устод Айний дар солҳои аввали баъди революция ба унвони муҳаррирон ва ходимони адабие, ки аз мансаби худ истифода бурда, дар маҷаллаю рӯномаҳо ҳар ҳел шеърро асарҳои ҳому хатилро ҷоп мекарданд, бо ин санъат (бо таҳаллуси Баттол) ҳаҷв навиштааст. Инак, парчае аз он:

Тушунмас бир киши шеърмани: «Асрор инчунин бояд»
 (Барон фикри истибод гуфтор инчунин бояд).
 Газетлар, журнал инчу каби шеърим билан тӯлди
 (Ба амлоди ватаи ҳам ғайрату кор инчунин бояд).
 Ютар мен кон, узар мен қон, ёзар мен бир булак ҳазъён,
 (Ба халқи раҷаббар фазлимини изҳор инчунин бояд)...
 Қалам ҳардам мени шеъримга хатте тортадур, Баттол,
 (Пан таъмири ин вайрона меъмор инчунин бояд).

Муаммо дар луғат ба маънии гӯр кардашуда ё пинҳон кардашуда омадааст. Маънои истилоҳи он як байтест, рубоист (баъзан ҷумлаест) ё шеърест, ки ғайр аз мазмуни равшани зоҳири худ, бо ишоратҳо номи маҳсул ё ягон мақсади пинҳониро ифода мекунад.

Муаммо дар адабиёти классикии форсу тоҷик аз асрҳои XIII маълум аст. Дар асри XV бо ташаббуси Алишери Навоӣ муаммо хеле ривож ёфта, анъанаи он то асрҳои XVII раванг мегирад. Баъд аз ин ҳам ин шакли шеърӣ давом меёбад. Чунон ки устод Садриддин Айний менависад, муаммо чистон нест. Дар чистон шакл ва хусусияти ягон чиз баён карда мешавад. Ҷӯянда бо воситаи тасвири ин гуна аломатҳо он чизро меёбад. Муаммо дар асоси хуруфоти арабӣ навишта мешуд.

Муаммо дар замони мо ҳеҷ аҳамияте надорад, аммо дар вақти худ ҳамчун воситаи таъъозмӣ ва нуктасанҷӣ дар таърихи адабиёт роли калоне бозидааст. Шарофиддин Алиӣ Яздӣ, Мавлоно Алоӣ Шошӣ, Ҷомӣ ва Навоӣ барин устодон дар ин шакли шеърӣ машғули карда, басёӣ вақти худро сарф намудаанд. Ҷомӣ дар шеърӯ насри худ ифодаҳои муаммоиро васеъ истифода бурдааст. Чунончи, ӯ дар аввали як қасидани худ мегӯяд:

Чоҳ дорӣ чоҳилосо бар сар, эй комил мудом,
Чоҳилат хонам, на комил, чуи тӯро чоҳ аст ком!

Маънии зоҳирии ин байт маълум аст: шоир одами комил — соҳибкамолеро, ки дар сараш (фикраш) чоҳпарастӣ — мансабпарастӣ бошад, чоҳил мешуморад. Аммо шоир ҳамин мақсади худро бо усули муаммо ҳам исбот мекунад: аввалин ин ки бар сари калмаи чоҳил «чоҳ» аст. Ин нишон медиҳад, ки чоҳил чоҳпараст мешудааст; дуҷум — комили чоҳпараст чоҳил мешавад. Чуни ки мақсад, яъне «ком»-и комил атар «чоҳ» шавад, яъне ба «чоҳ» бадал гардад, «чоҳил» мешавад.

Вақто ки ин матлаби баҳсоталаб ба таври муаммо гуфта шуд, хонандаро ба шавқ меорад ва дар хотир боқӣ мемонад. Чунианд муаммоҳои Навоӣ «Ба номҳои Сафӣ ва Бадр», «Ба номи Мавлоно Алоӣ Шошӣ», муаммои Алоӣ Шошӣ «Ба номи Алишер» ва ғайра. Алишер Навоӣ бештари байтҳои қасидани худ «Тӯҳфат-ул-афкор»-ро бо усули муаммо гуфтааст. Ӯ бо ин хунари худро дар ин санъат ҳам нишон додани шудааст.

Бо муаммо баъзан фикрҳои иҷтимоӣ низ ифода меёфтанд. Аз ҳамзамонони Навоӣ — шоири ҷавони боистеъдод Зайниддин Муҳаммади Восифӣ яке аз муаммондонҳои номӣ ба шумор мерафт. Ӯ матлабашро бо воситаи муаммо ифода кардани шуда, дар Самарқанд меҳодад бетартибҳои вазирӣ Кӯчкунчиҳои — Ҳоча Юсуфро ба назди оммаи фаш намояд. Барои он ки норозигӣ ва таҳдиди бевоситаи вазирро аз худ дур кунад, шоир дар ҳақи вазир порчаи шеъре менависад, ки маънии зоҳириаш мадҳи ӯст, аммо бо тарзи муаммо аз вай ҳақи вазир мебарояд. Инак, байти якуми он порчаи шеърӣ:

Хаст дар силсилаи хоконӣ
Мӯҳрдоре, ки надорад сонӣ.

Маънии зоҳирӣ мадҳӣ ин байт равшан аст, ки вазирро дар миёни вазирон бемонанд мегӯяд. Аммо дар маъноӣ муаммой ӯро «мурдори бемонанд» гуфтааст. Чунки агар калиман «мӯҳрдор» бе сонӣ шавад, яъне ҳарфи дуҷуми ин калима, ки «х» мебошад, равад- «мурдор» мемонад (дар асоси алифбои арабӣ). Байти дуҷуми он:

Фаҳри офок бувад з-ӯ шуда фош —
Мардумро караму хусни млош.

Маънии зоҳирӣ ин байт ҳам мадҳӣ бисёр баланд аст. Аммо дар асл шоир, вазирро «хари офок» меномад. Чунки агар аз «фаҳри офок» бо ишорати «з-ӯ шуда фош» ҳарфи «ф» равад, дар натиҷа «хари офок» мемонад, ки ин мақсади ҳақиқӣ шоир аст.

Тарзи дигарӣ муаммо, фоида бурдани он дар баёни таърихи воқеаҳо ба ҳисоби абҷад мебошад, ки таърих ном дорад. Таърих-бандӣ бо қондан муаммо, ки иқтидори барзиёдери низ талаб мекунад, дар адабиёти классикӣ бисёр мушоҳида мешавад. Устод Айни таърих зафари оламшумули халқи советиро бар фашизм, ки соли 1945 аст, дар достони худ «Қасидан ҷанг ва зафар» ин тавр баён кардааст:

Овозан фатҳу зафари пурраи мо-бин;
Бигрифт ба таърихи ҷаҳон рӯи ҷаҳонро.

Дар шеърӣ П. Сулаймонӣ «Таърихи ҷавти шоирӣ меҳнаткашӣ форс Шайхалӣ Пинадӯз» дар байти зерин ифода гардидааст:

Бо (оҳу-воҳу) муддати (як) соли хастагӣ,
Рафт аз қатор шоирӣ муздур Пинадӯз...

Мақсади зоҳирӣ ба ҳисоби абҷад 1910 аст, (оҳу-воҳу) ва (як)-ро илова кунем, ҷамъ ба ҳисоби мелодӣ 1929 мешавад.

Донр ба санъати муаммо дар адабиёти гузашта асарҳои маҳсус навишта шудаанд. Маъмуртарини онҳо «Рисолаи муаммо»-и Абдурахмони Ҷомӣ ва «Муфрадот»-и Алишер Навоӣ мебошанд.

Луғз

Луғз монанди муаммо як хели санъати шеърӣ мебошад. Аммо фарқи он аз муаммо дар ҳамин

ҷост, ки ба тариқи савол меояд. Луғзро як нави шеър-чистон ҳам мегӯянд, ки дар назми классикӣ зиёдтар дида мешавад. Луғз назар ба чистон ҳаҷман калонтар аст. Дар луғз хусусиятҳои ягон чиз бо санъатҳои нозуки шеърӣ тасвир шуда, фаҳмидан ва ёфтани шарҳи он душвор мегардад. Луғз дар боран асп, калам, тирӯ камон ва ғайра дар эҷодиёти Рӯдакӣ дида мешавад. Луғз дар эҷодиёти шоирӣ асри XI Манучехрӣ низ дучор меояд. Мушфиқӣ инчунин якҷанд луғз дорад. Инак, шеърӣ ӯ «Луғзи камон»:

Чу бувад он ду зогӣ ҳамчу хумой,
Ки қаноат ба устухон дорад,
Чу уқобе гузар бар эшон кард,
Хиссан хеш дар миён оранд?

Ё дар «Луғзи устура (тег)»:

Он чист саромади зарифон,
Майли хати мушкбор дорад.
Аз дасти ҷафой, меҳнати ҷарх
Сар бар хати рӯзгор дорад?

Рашиди Ватвот (асри XII) дар сифати ангуштарӣ луғзе дорад, ки байтҳои аввал ва охири он ин аст: «Чист он шакли осмонқирдор? Оғтоб андар-ӯ гирифта қарор... Нест мору чу мор ҳалқа шудааст, В-андар-ӯ мӯхрае чу мӯхраи мор».

Дар адабиёти советии тоҷик луғз қариб дида намешавад.

Сачъ Сачъ байни назму наср меистад. Асарҳои бадеии бо наср эҷодшударо **беллетристика** (аз калимаи франсавӣ — **бел-лес-леттрес**-наصري нафис) меноманд. Бо наср асарҳои илмӣ, публицистӣ ва ғайра низ навишта мешаванд. Наср дар адабиёти классикии тоҷик бо навъҳои гуногунаш фарқ мекард: **наصري оӣ** (муқаррарӣ), **наصري мураҷҷаз** (раҷазнок, оҳангнок), **наصري мусачҷаъ** (ҳамвазну қофиядор). Азҷумла асарҳои, ки бо калимаю таъбирҳои ҳамвазну ҳамқофия навишта мешаванд, осори мусачҷаъ ном доранд. Сачъ¹ дар эҷодиёти классикони форсу тоҷик бисёр мушоҳида мешавад. Чунончи, Саъдӣ дар «Гулистон» бештар сачъро қор фармудааст. «Мушк он аст, ки худ бибӯяд, на он ки аттор бигӯяд»; «Аз нафспарвар хунарварӣ наёяду беҳунар сарвариро нашояд».

Шамсиддин Шохин қариб ҳаман рисолаи худ «Бадоеъ-ус-саноеъ»-ро бо мусачҷаи мутавозӣ ва мутарраф ишро қардааст. Чунончи: «Шалғами пухта бо нукраи хом ҳамранг аст, тафовут гу медонӣ, обгина ба алмос ҳамсанг аст, агар метавонӣ». «Дарёе пур аз ғавҳар, ку шиновар? Осмон саросар ахтар аст, лекин кучо ситорашумар».

Китоби «Чор дарвеш» қариб саросар бо сачъ эҷод шудааст: — «Боре гӯй ки гуле аз гулистони кистӣ ва сарве аз бӯстони чистӣ?»; «Шояд ки ба ин восита шомӣ ғамро сабохе ва ин дари бастаро мифтохе ба падида ояд».

Дар адабиёти муосири тоҷик низ сачъ гоҳо дар насру драматургия дида мешавад. Насри ҳозираи тоҷик бо усули услубҳои нави адабиёти сермиллатии советӣ хеле бой гардидааст.

Лаффу нашр низ яке аз санъатҳои маъмули назми классикии форсу тоҷик аст. Дар луғат лаффу нашр маънои ҷамъу тақсим (гун овардан ва шарҳ додан)-ро дорад. Шоир дар мисраъ ва ё байти аввали манзума номи предметҳои амалкунандаро ба тартиб мечинад ва дар мисраъ ё байти соён тавассути иҷрою адои амалиётҳои он предметҳоро сифат мекунад. Мисоли машҳури лаффу нашри мураккаби классикии дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дида мешавад:

¹ Барои шиносӣ бо тафсили сачъ, нигаред: Мусулмонкулов Р. Сачъ ва сайри таърихӣ он дар насри тоҷик. Душанбе, 1970.

Ҷаҳонпайзабон он ял¹ арҷманд
Ба теғу ба ханҷар, ба гурзу каманд
Буриду дариду шикасту бубаст
Ялоиро сару синану пову даст.

Дар ин ҷо аввал номҳои асбоби ҷанг — теғу ханҷар, гурзу каманд омада, сони баёни мақсад ифода ёфтааст. Яъне, Рустам бо теғ сари ҳарифонашро бурид, бо ханҷар синан онҳоро дарид, бо гурзу пои онҳоро шикаст ва бо каманд дастҳои онҳоро бубаст. Бо ин санъат ҳунаравари Рустам дар майдони набард бо салосату балоғат тасвир ёфтааст.

Лаффу нашр дар адабиёти муосири тоҷик низ гоҳо дучор меояд. Мисоли равшани он дар байти машҳури шеъри Мирзо Турсунзода «Ба В. И. Ленин» мебошад, ки дар он қорнамони дохӣ дар роҳи революция ва пайкори ӯ бо душманони озодии пролетариат романтикона баланду дилкаш интиқос гардидааст:

Дар пеш раҳат об буду санг буду кӯх,
Аммо ту буридию шикастию паридӣ.

Лаффу нашр ду навъ мешавад: лаффу нашри **мураттаб** ва лаффу нашри **мушавваш**. Агар ҷамъу тақсими калимаҳо ба тартиб оянд, онро лаффу нашри мураттаб гӯянд. Ва агар ҷамъу тақсими ба таври омехта равад, онро лаффу нашри мушавваш гӯянд².

5. АСОСҲОИ ШЕЪРИ ТОҶИКӢ³

Дар эҷодиёти бадеӣ ҷинсҳои гуногуни адабӣ мавҷуданд: **эпос**, **лирика** ва **драма**. Хар яки онҳо ба навъу намуди муайян — наср, назм, драма тақсими мешаванд. Дар ин ҳусус дар боби оянда суҳан батафсил меравад. Ҳоло мо ба муносибати омӯхтани асосҳои шеър ва ҳусусиятҳои каломии мавзун дар бораи назм, ки ба ҷинси лирика мансуб аст, таваккуф мекунем.

Назм аз дигар намудҳои адабӣ бо он фарқ мекунад, ки воқеаҳои эҷодагиро шоирона, бо нутқи вазну қофиядор баён менамояд. Маъноии лугавии назм (қалимаи арабӣ) ба интизому тартиб мутааллиқ буда, ба ҳам пайнастан, ба ришта кашидани каломии мавзунро дорад. «Решан забони назм ва интизом як аст, — навиштааст

Мафҳумҳои назм
ва шеър

¹ Ял — паҳлавон, бахадур.

² Барои шиносоӣ бо санъатҳои шеърҳои назми форсу тоҷик, муроҷиат шавад ба китоби Зеҳний Т. «Санъати суҳан». Душанбе, 1979.

³ Дар бораи тафсилоти асосҳои шеъри тоҷикӣ ва қофия инҷаред: ба китоби Сирӯс Б. «Қофия дар назми тоҷикӣ» (Сталинобод, 1955), «Арузи тоҷикӣ» (Душанбе, 1963), «Назарини назми қофиябандӣ» (Душанбе, 1972); Т. Зеҳний «Санъати суҳан» (Душанбе, 1979); Р. Ходизода, М. Шуқуров, Т. Абдуҷабборов «Фарҳасти истилоҳоти адабиётшиносии» (Душанбе, 1966); Нанмбоса С. «Таълими шеър дар мактаб» (Душанбе, 1982).

С. Айний. Ин ҳаминро мефаҳмонад, ки дар назм интизом аз шартҳои решагӣ-асосӣ мебошад¹.

Нозим «назмкунанда» буда, «ба як тартиби муайян ва вазни маълум калимаву таркибҳоро паси ҳам мечинад ва ҷо ба ҷо мегузорад. Аз ин рӯ, назмро сухани пайваста гуфтан мумкин аст»². Дар истилоҳ мафҳуми назм аз шеър васеътар мебошад.

Шеър (калимаи арабӣ) бо калимаҳои шуур, шнор, шаър ҳам-реша буда, ба маънои лугавинаш дарёфтан, донистан ва маърифати чизҳои нафис аст. Шоир (офарандаи шеър) фикрҳои дақиқ ва маъниҳои бикрро онд ба лаҳзаҳои табиат ва ҷамъият нукта-санҷона бо ҳаяҷон ва латофату назокати суханварӣ дар шеър ифода менамояд. Шеърро барои таъсири эстетикӣ бахшидан бо тавсифу ташбеҳ, истинораю маҷоз, муболиғаю игрок ва дигар во-ситаҳои тасвиру санъатҳои адабӣ пардоз медиҳанд.

Шеър — сохти нутқест, ки, назар ба наср, соҳиби таносуби муайяни садоҳо мебошад. Оҳанги таъсирбахши он ба туфайли таркиби пораҳои (синтагми) мустақили ибораҳо дар мисраъ ба даст омада, мувофиқи вазну зарбҳои савтӣ аз ист (пауза) ва мавзунӣ — мутаносубӣ шакли сухани дилкаши оҳангдорро мегирад. «Шеър сухане аст ҳаёлангез, ки аз ақволи (қавли — гуфтори санҷидаи) мавзун ва мутасовӣ (мусовӣ — бо ҳам баробар) сохта шуда...», — гуфтааст Абӯалӣ ибни Сино. Инак, шеър назар ба дигар жанрҳо зотан эҳсоспарвар аст. Эҳсосоти онро асосан образ ташкил медиҳад. Ба туфайли образ вай маъно пайдо мекунад. Шеър бе образ ба хонанда лаззат ва таъсир намебахшад, ба идеяи муайян ҳидоят намесозад. Шоиронро, ки бидуни образ ва образнокӣ сухан мегӯянд қоғизӣ меноманд — ин аз беистеъдодии онҳо хабар медиҳад.

Пораи шеъри А. Лоҳутӣ «Ба Шолой ва Фюрист»³, ки ба шаҳи-донии роҳи муборизаи озодии ҳалқи худ бахшида шудааст, мисо-ли равшани образнокӣ шеър аст:

Қисматон ҷун шуд ба роҳи синфи муздур аз замин
Ба сари дори ситам бо дастӣ ҷаллодон баланд,
Осмон бо ҳеш гуфт: ин большевиконро бубин,
Мурдаҳои он ҳам ин душман як бадан болотаранд.

(А. Лоҳутӣ)

Шеър сохти грамматикӣ хосеро дорост. Дар он қондаю қонунҳои маъмули забон ба ҳукми вазну зарби (ритми) шеър ва симметрияю равоии савтӣ мусиқӣ он тобеъ меоянд. Масалан:

Ҷун нест теғ ба дастам қунон, ба дафъи ситам.
Қалам ба қор барам, шоирӣ на қорӣ ман аст.

(А. Лоҳутӣ)

¹ Айний С. Мактуб ба А. Дехотӣ аз 23 октябр с. 1946. «Шарқи сурх», 1962, № 4, сах. 131.

² Зеҳний Т. Санъати сухан. Душанбе, 1979, сах. 30.

³ Ин ду коммунистӣ маҷорӣ дар соли 1932 аз тарафи ҳукуматдорони фашистӣ Венгрия ба дор оварта шудаанд.

Дар ин ҷо сараъзо ва аъзоҳои пайрави ҷумла ҷун наср ба таъри катъи рӯяи нашуда, ҳар як унсури ҷумла мувофиқи талаботи вазну оҳанг мавқеи хосса ёфтааст. Агар ин шохбайти Лохутиро ба наср гардонем сохти он таъғир ёфта, тамоман дигар ҳел садо медиҳад: «Холо ки барои дафъи ситам шамшер дар даст надорам, қаламро ҷун аслиҳа ба кор мебарам...». Ин суҳанони муҳоҷири сиёсӣ Лохутӣ, ки аз таъкиби ҳукуматдорони Эрон ғурехта, ҷилои ватан мекунад, баъди ба ҳоки СССР (соли 1922) гузаштаниаш гуфта шуда буд. Ин табиист. Вале нимаи мисраи дуюм — «...шоирӣ на кори ман аст» — аломати ҳоксорию фӯрӯтагии суҳанвар аст.

Дар олами шеър шаклҳои гуногуни шеърҳои маъмул аст. Яки онҳо «шеъри сафед» («белый стих») ё «шеъри мансур» ном гирифтааст, ки дар он истифодаи вазну қофия шарт нест. Вале фикрҳои ба наср гуфташуда бо перояи зебон шеърӣ шеърӣ зинаи ёфта, калимаҳои муайяни хотимаӣ (клаузула) онҳоро анҷом медиҳанд. Дар ин шакли назм, бештар шоирони рус Жуковский, Пушкин, Лермонтов, Михаил Кольцов ва дигарон, инчунин баъзе суҳанварони форсӣ тоҷик шеър гуфтаанд.

Дар китоби Т. Зехӣ аз «Мақомоти Ҳамидӣ» порчаи мансур онд ба ҳусну ҷамоли дилбар оварда шудааст, ки дар он устухонбандии шеър мақом наёфта бошад ҳам, вале «ибораи калима ва ҷумлаҳо насро ба сурати шеъри латифе ҷилвагар кунандааст»¹.

Порчаи зерини устод Айни ӣфодаи намунаи шеъри мансури муосир аст:

«Ман барои ту, барои ин ҷашму абруи сиёҳи ту, барои ин рӯи ҷун моҳи ту, барои ин дасту бозуи тавонҳои ту, барои ин суҳанҳои катъию буррои ту тайёр ҳастам, ки ҳудамро дар як деги ҷӯшон, дар оташи сӯзон, дар кӯран тафсон, дар дарёи хурушон андозам»².

Ғайри ин «шеъри озод» вучуд дорад, ки онро дар илми адабиётшиносӣ умумӣ «верлибр» мегӯянд. Ин гуна шеърҳо бекофия иншо шуда, вале то як андоза ба итлоати вазну зарбҳои он. Шеъри бевази, мисли мусиқии безарб, вучуд нахоҳад дошт. «Чингунагии таъсири ҳисси ритми (зарби) шеър пеш аз ҳама ба таркиби интонационии он, ба воҳидҳои иборагӣ вобастааст»³.

Дар назми советӣ тоҷик «шеъри озод» ё бекофияро аввалин бор устод Лохутӣ, сони Пайрав Сулаймонӣ ба кор бурдаанд. Лохутӣ «Ҳабар» ном шеърро ҳамин тариқ иншо намудааст. Ӯ драмаи маърузи нависандаи Испания Лопе де Вега «Фуэнте Овехуна» («Ҷашми ғусфандон»), асарҳои А. С. Пушкин «Моцарт ва Сальери» ва «Пари об»-ро ба усули «шеъри сафед» тарҷима кардааст. Бо «шеъри озод» ва «шеъри сафед» гоҳо дар эҷодиёти Х. Юсуфӣ, Мӯъмин Қаноат, Ғаффор Мирзо, Лоик, Қутбӣ Қиром ва баъзе дигарон дучор меем. Шеърӣ М. Қаноат «Гули Бодом»,

¹ Зехӣ Т. Санъати суҳан, сах. 31.

² Айни С. Ғуломон. Кулӣёт, ҷ. 3. Сталинобод, 1960, сах. 350.

³ Томашевский Б. В. Стих и язык. М., 1958, стр. 32.

ки чун монологн кахрамони Чанги Бузурги Ватанӣ Саидахмад Қаримов нисбат ба аспн чаинги «хушрӯю бозингараш» тасниф ёфтааст, ба шакли шеъри озод омадааст.

Гоҳо «шеъри озод» қофиядор ҳам мешавад, ки он дар ҳама бандҳо ҳатмӣ нест; ин дар «Ғули Бодом» возеҳ ба назар ме-
сад:

Суми мармар, думи муҳпар,
Пари кафтар,
дави сарсар.
Миёне дастан ханҷар,
Чӣ гардан, гардани духтар!
Аҷаб хушрӯю бозингар —
Ғули бодом!

Даме чанги ҷаҳон
Бори гарони ин замин будӣ,
Фишанги оҳанин будӣ,
Ба Волга дар камин будӣ,
Ҳамеша зерин зин будӣ,
Ғули Бодом!

Агар душман ба по бошад,
Зи рӯиш хез мекардӣ,
Агар афтода бошад, зер не,
Пархез мекардӣ.
Аҷаб рафтори пандомез мекардӣ,
Ғули Бодом...

Шеър аз мисраъ, байт ва бандҳо иборат аст.

Мисраъ Мисраъ ба маънои луғавиаш (аз арабӣ) — як табакаи дар аст. Дар адабиётшиносӣ нисфи (ниман) байт, як сатри шеърро **мисраъ** мегӯянд. Масалан:

Он на ман бошам, ки рӯзи ҷанг бини пушти ман.
(Саъдӣ)

Агар сар боқад, сирро нигаҳ дор.
(Носири Хисрав)

Намояд ин шамшер он ҷи зи теги забон ояд.
(Соибӣ Табризӣ)

Мисраъҳои шеъри шоирони ҳақиқӣ ҳамеша барҷаста, пурмазмун ва фасеҳанд. Байти зерин ки аз ду мисраъ иборат аст, ба ҷи дараҷа мустақилу пурмазмун буда, аҳамияти матлау мисраъро таъкид намудааст.

Ҳаёлотн матинам баски сангин кард матлаъро,
Садо ҳезад, ба якдигар расонам чун ду мисраъро.
(Шавкат)

Байт Байт (калиман арабӣ — хона) ду мисраъро гӯянд, ки паси якдигар омада, аз ҷиҳати мазмун мустақил гуфта шудаанд ва ё аз ягон шеърӯ дoston оварда мешаванд. «Байт шаклан воҳиди кӯчаки шеър аст... Шоирон дар қо-

либӣ байт аз ишқ, ҳикмат, насиҳат, манзараҳои табиат, снѐсат, энидагонӣ — аз ҳар ҷиҳат сухан карда, дар байт оҳангҳои фалсафии ҳақиқатшиносиро қорӣ намудаанд.¹ Масалан:

Бирав аз таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,
Ки баҳри дафъи хаводис туро ба қор ояд.

(Рӯдакӣ).

Е

Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад аз ҳеч омӯзгор!

(Рӯдакӣ, аз насбиши «Калила ва Димна»)

Байт бо вучуди аз пораҳои хурди шеърӣ ташкил ёфтанад, бо-
яд як маънои пурра ва қомилро ифода намояд: хоҳ вай бадохта-
тан гуфта шуда бошад, хоҳ дар асаре мавқеъ ёфта бошад. Чу-
нон ки Шохзамои Раҳмонов ҳаққонӣ қайд намудааст, И. Ю. Крач-
ковский (олими бузургӣ оовети — арабишинос — Ю. Б.) таъли-
моти назариячиёни асрҳои миёнаро дар хусуси байт хеле саҳеҳ
овардааст: «Ҳар байт дар дохили худ бояд маъниҳои яклухти
мантиқӣ дошта ва ин маъниҳои яклухти мантиқӣ бояд ки ба са-
ри худ мустақил бошанд, ба байтҳои пешина ва оянда мутаал-
лиқ нагарданд».² Мисоле аз ғазали А. Лоҳутӣ «Гӯҳари ишқ» ин
фикрро тасдиқ менамояд:

Арзандатар аз ишқ ба олам гӯҳаре нест,
Покиза бидораи, ки ба ҳастӣ сабаб аст ин!

(А. Лоҳутӣ)

Чу худ хӯрдаи барги пешинагон,
Дарахте пасондагонро нишон.

(Ҳалқӣ)

Шоирӣ бе ишқ мурғӣ бе пар аст,
Беҳарорат моху бечон пайқар аст.

(М. Турсунзода)

Байт дар ашъори ҳаман замону миллатҳо меъёри асосии вазн-
санҷӣ дониста шудааст. Аз ин рӯ онро ба ҳона монанд карда-
анд, ки аз руқиҳо, яъне аз поя ва сутунҳо иборат аст. Байтҳо
бештар шашрукии ва ҳаштрукии мешаванд. Байтҳое, ки аз шеър-
ҳои мустақил гирифта шудаанд, аз ҷиҳати руқи аз ин зинд ҳам
шуда метавонанд. Мисолӣ байт аз ашъори Абдурахмони Чомӣ:

Мақун ваъда н-агар қардӣ вафо кун!
Тариқи бевафоро раҳо кун!

Ин байт бо вазни ҳазачи мусаддаси маҳзӯф эҷод шудааст ва
шаш руқи дорад.

¹ Раҳмонов Ш. Байт ва муносибати он дар шеър. Душанбе, 1980, саҳ. 4.

² Крачковский И. Ю. Избранные труды, т. 2, стр. 139.

Мафойлун	Мафойлун	Фаулун
1 Ма-кун ваъ-да V — — —	2 ва-гар карди V — — —	3 ва-фо кун V — — —
4 Та-ри-ки бе- V — — —	5 ва-фо-и ро V — — —	6 ра-хо кун V — — —

Рукиҳои аввал ва охири ҳар мисраъ соҳиби номҳои махсусанд. Рукии аввали мисраи якум (1) садр, рукии охири мисраи якум (3) арӯз, рукии аввали мисраи дуум (4) ибтидо, рукии охири мисраи дуум (6) зарб ё аҷз ном дорад. Рукиҳои боқимондари, ки дар мобайни ин рукиҳо воқеанд (2—5), ҳашв¹ мегиранд. Агар байт ба қоидаи ҳазачи мусаммани солим (ҳашт-рукий) омада бошад, бачуз рукиҳои аввали байт (1,5) — садр аз ибтидо, рукиҳои охири байт (4,8) — арӯз ва зарб, рукиҳои миёни байт (2—6, 3—7) ҳашв мебошанд.

Байт, ки пеш ба қонуниятҳои банд дохил намешуд, ҳоло мувофиқи тадқиқотҳои нави адабиётшиносон воҳиди алоҳидаи мустақилмаъно будан ва ба андозае вазифаи бандро иҷро кардани он исбот шудааст. Чунин ки Ш. Рахмонов меоварад, назариячиён Л. И. Тимофеев, А. Қаятковский, М. Н. Усмонов, Н. Дворянков ва дигарон байтро аввалин ҳадди банд шуморида таъкид намудаанд, ки агар байт намебуд, банд ҳосил намешуд. М. Н. Усмонов байтро «банди кӯчак» ва «нахустин нави банд» донистааст.² Мувофиқи андешаи мутахассисон чунин байтбандҳо, ки номи **тасмий**, дорад, даставвал дар қасида ва ғазал пайдо шуда, давом меёбад. Вале пайдоиши он аз санъати мусаччаъ ибтидо гирифта, мисраъҳо дар байт аз бахш — фикраҳо иборат мебошанд. Чунинчӣ:

Эй қиблаи абрӯи ту меҳроби аброр омада,
Меҳробиён дар кӯи ту аз қибла безор омада.

Ҳам ошкони дар шасти ту, ҳам рӯзадорон масти ту,
Ҳам зоҳидон аз дасти ту дар банди зуннор омада.

(Алир Хусрав)

Дар ин байтҳо дар байни ҳар мисраъ иборати «ту» ҳар мисраъро ба ду тақсим намудааст ва хусусияти «банд»-ро дар байт таъмин намудааст.

Чунин мисол бо андаке дигаргуниҳо дар достони А. Лоҳутӣ «Қремль» (1923), ки чун назира ба қасидаи Ҳоконӣ «Харобаҳои

¹ Маънои лугавии ҳашв чунин дигареро пур кардан аст, пур кардани болии бо пар ё пахта ва ғайра. Дар адабиёт ғаипи барзиёдро ҳашв мегиранд. Ин ғаипи зинд (ҳашв) гоҳо ба равонии сухан ҳалал мерасонад, гоҳо на ҳалал мерасонад, на ҳуси зам мекунад, вале гоҳо он боиси зебоии сухан мегардад. Бинобар ин дар назмишиносии классикии форсу тоҷик ҳашвро ба се ҷудо кардаанд: **ҳашви мале**, **ҳашви миёна** ва **ҳашви қабех**.

² Ба шиносоӣ бо тафсили ин маълумот муруҷҷат шавад ба китоби боло зикршудаи Рахмонов Ш., сах. 39 ва сояи.

Мадони» навишта шудааст, возех ба назар мерасад. «Шоир та-
моман аз қолаби тасмита набаромада, балки вазну оҳанги дило-
шӯби онро риоят дошта, танҳо аз қофияҳое, ки баъди ҳар пореа
(инимсрахое) оварда мешуданд, сарфи назар кардааст»¹.

Инчову Мадониро муздур бапо кардаст,
Ин касри Романов шуд, он маснади бин Сосон.
Танҳо на ҳамин инчост қ-аз хуни башар барпост,
Бунён² вай аз бедод, аркони вай аз удвои.³
Хастанд бадин минвол дорон ҳамин ахвол,
Ҳар касри Бритонист, ё калъаи Вотикон.

С. Айни аҳамияти бузурги ин касидаи назирани Лоҳутӣ ва на-
воварихонро ӯро баланд баҳо дода навиштааст: «Шоирни машхури
форсиён Ҳокони Шервонӣ ба воситаи қасидаи машхури худ дар
бори «Харобани Мадони» ва «Айвони Қисро» ҳиссиёти миллӣ ва
тахтпарастии худро ба ҷи дараҷаи сӯзу гудоз бурӯз дода бошад,
Лоҳутӣ ҳам ба воситаи «Кремль»-и худ ҳиссиёти байналмилалӣ
ва ранҷбарпарастии худро ба ҳамон дараҷа шӯълавар гардонда-
аст»⁴.

Банд

Парчаҳои шеърне, ки аз ду, се, ча-
хор, панҷ, шаш ва аз он зиёд мисраъ
ибораат буда, боиси таркиби манзумаҳои муста-
қил (маснавий, мусаллас, мураббаъ, мухаммас,
мусаддас ва ғайра) мегарданд, банди номида ме-
шаванд. Банди шеъри камаш аз ду мисраъ (як байт) зиёдаш
аз 28 мисраъ (14 байт) таркиб меёбад.

Ҳар банди ғазал, қасида ё маснавий, ки аз як байт иборат аст,
аз ҳама хурдтар буда, банди калонтарин ба тарҷеъбанд ва тар-
киббанд тааллуқ дорад (аз 7 то 14 байти ғазал). Банди чишонаи
каломи манзум аст, вале шеърҳои бебанд ҳам кам нестанд. Банд
дар шеър вазифаи идеявии бадеиро инз адо мекунад.

Дар гузашта шеърҳои лирикию фалсафииро, ки аз бандҳои
ҷудогона таркиб меёфтанд ва дорон қофиябандии муайян буданд,
мусаммат (ба риштаи ҷавоҳир қашидан) меномиданд. Эҷоди ин
нави шеърро ба Манучехри Домғонӣ (асри XI) нисбат ме-
диҳанд. Шеърҳои ин шоир аксар дар шакли мусаддас гуфта шу-
даанд. Шоирони асрҳои баъдина шеърҳое эҷод намудаанд, ки
бандҳои онҳо аз ду, се, чор, панҷ то даҳ мисраъ иборат мебошад.

Бандҳо дар рафти инкишофи таърихӣ худ мувофиқи талабо-
ти замони таҳаввул ва тақомул ёфтаанд. Масалан, дар шеъри муо-
сир бандҳои мураббаъ хусусиятҳои таркибияшонро дигар карда,
ба пайравии шеърҳои русӣ аксар бо қофиябандии якдармиён ё
дудармиён эҷод мешаванд. Мухаммасу мусаддаси тазмин дар за-
мони ҳозира мавқеи хеле хурд дорад, шаклҳои шеърини мутас-
саъ ва муашшар қариб ҳар фармуда намешаванд. Тарҷеъбанд
ва таркиббанд сохт ва вазифаи аниҷавани худро аз ҷиҳати шак-

¹ Раҳмонов Ш. Ҳамон ҷо, сах. 60.

² Бунён — бино, иморат.

³ Удвои — адоват, душманӣ.

⁴ Айни С. Намунаи адабиёти тоҷик, М., 1926, сах. 587.

лу мазмун холо қатъиян дигар кардаанд. Ба чои сохти тарчеъ-банду таркиббандҳои пешина, ки аз якчанд банди ғазал иборатанд, акнун бештар тарчеъбанду таркиббанди мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман бо ҳамроҳии байти восила ё ғурезҳои худ, аз панҷ, шаш, ҳафт ва ҳашт мисраъ сохта мешаванд. Бояд Раҳимзода дар тарчеъбанди мусаддаси худ «Халқи бузургворам» меҳру муҳаббати худ ва олами мутараккиро нисбат ба халқи бунёдкори советӣ ин тарик сарондааст:

Чун Ваҳши саркаши худ аз шавк сар кашидам,
Шайпури фатҳи халқам бори дигар кашидам,
Ҳар катраи чабинаш бо шеър баркашидам,
Оре, ба риштан назм дурру гуҳар кашидам.

То баҳшам аз барои халқи бузургворам,
Бар чашм ҳоки поят чун тўтиё гузорам.

Қалби замини фишурда, мардона ҷок қардӣ,
Обу арак ин рӯят сад бор пок қардӣ,
Шуд рӯзо, ки дидам тарки ҳӯрок қардӣ,
То пунбадонаеро берун ин хок қардӣ.

Зини рӯ туро сурудам халқи бузургворам,
Бар чашм ҳоки поят чун тўтиё гузорам.

Дар ин тарчеъбанд дигаргунӣ на танҳо дар ҳаҷм, инчунин дар байти тарчеъ дида мешавад. Байти восила баъди бандҳои айнан ва як зайл тақрор наёфта, мисраъҳои аввали он дар ҳар банд то як андоза тағйирот дидаанд. Ин навоварист.

Ба ҳамина тарик, **маснави** (банди думисрай) **мусаллас** (банди семисрай), **мураббаъ** (банди чормисрай), **мухаммас** (банди панҷмисрай), **мусаддас** (банди шашмисрай), **мусаббаъ** (банди ҳафтмисрай), **мусамман** (банди ҳаштмисрай), **мутассасъ** (банди нӯхмисрай), ва **муашшар** (банди даҳмисрай) аз ҷумлаи **мусаммат** буда, бо мурури замон роль ва вазифаашон ҳартарафа тағйир ёфтаанд.

Аз силсилаи бандҳои як шеърӣ томе ба вучуд меояд, ки дар он мувофиқи қонунияти муайяни вазну зарб ҷумлаҳои сохта шудаанд. Бандҳои дар навбати худ оҳанги шеърро пурзӯр мекунад. Аз ин рӯ аз банд ба банд лаҳну савти он баландтар ва мафтункунанда садо медиҳад.

Қофия

Қофия қалмаи арабӣ буда, маънои пушти гардан ё қафо — охири ҳар ҷизро дорад. Дар адабиётшиносӣ қалмаҳои ҳамшакл ва ҳамохангро, ки дар охири ду ё чанд мисраъ меоянд **қофия** мегӯянд. Айнан ва ё қисман бетағйир тақрор шудани якчанд ҳарф ва ё ҳиҷоҳои ҳамоханге дар охири мисрау байтҳои қофия номида мешаванд. Қофия дар наср ҳам дида мешавад. Бисёр зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ дорони қофия ҳастанд. Масалан: «Бе пир мазав ки дар амонӣ, ҳарчанд Искандари замонӣ»; «Илму ҳунар — барзагарӣ, дигар ҳама — ҳилагарӣ»; «Пурдида пурдон, нодида нодон»; «Тарбияи ҷисмонӣ — бақои ҷавонӣ»; «Мастию пастӣ».

Қофия дар калом бадеӣ асосан ду вазифаро адо менамояд. аз як тараф боиси низомӣ муайяни сухан мегардад, аз тарафи дигар, ба мусиқии нутқ (шеър) обуранги тозае мебахшад. Қофия бо вучуди хусну малоҳати бадеӣ бахшидан ба шеър ҳаргиз аз мазмунӣ асар ҷудо нест. Дуруст аст, ки қофия бо такрори ҳарфҳою овозҳои ҳамоханг аз анҷомӣ мисраю байт ҳабар медиҳад. Вале аз ин ҳам афзалтар ифодаи маъноӣ ва зарби дохилии он мебошад. Бедарак нест, ки суханварони бузург ҳамеша кӯшиш намудаанд, ки бо калимаҳои пурмағзу пурмаъноӣ қофиядор ҳам ба ҳушохангӣ, мусиқинокии асар ва ҳам ба мазмуну мундариҷаи он қувваи махсус бахшанд. «Дар ин ҷода ҳамосасарони бузург Абӯлқосим Фирдавӣ ва саромати ягона Ҷаллолиддини Балхӣ (Румӣ) дар шеърсароӣ худро соҳибхитиёр гузоштаанд ва дар ҷорҷӯбан танги қофиясанҷӣ намонда, мазмунро аз шакл боло шумурдаанд».¹ Иҷрои ин гуна вазифаи бомасъулияти қофиясанҷӣ дар ғазолияти шоирин Рӯдакию Фирдавӣ, Саъдию Ҳофиз, Камолу Ҷомӣ, Сайидю Шоҳин, Пушкину Лермонтов, Некрасову Маяковский ва дигар классикон равшан ҳис мешавад. Чунинчи:

Ба номи нақӯ кушта гаштан ба **чанг**,
Бех аз зинадагонӣ ба айбу ба **нанг**.

(Фирдавӣ)

Аз имрӯз коре ба фардо **мамон**,
Чӣ донӣ, ки фардо чӣ гардад замон?

(Фирдавӣ)

Агар ҳаст мард аз ҳунар баҳравар,
Ҳунар худ бигӯяд, на соҳибхунар.

(Саъдӣ)

Дар мисолҳои боло қофия мақсади шоиронро бо ҳушохангии баён таъмин намудааст.

Ба тавсифи шеър, меҳнатталабии тасвиркорӣ ва вазну қофияю радиф бисёр классикони адабиёти форсу тоҷик андешаҳо рондаанд. Абдурахмони Ҷомӣ дар ин хусус гуфтааст:

Сабр аз ӯ саъбу² тасаллӣ мушкул,
Ҳоса вақте ки пайи бурдани дил,
Ҳашад аз вазн ба бар хилъати³ ноз,
Кунад аз қофия домонш тироз⁴ ноз,
По ба халҳои радиф орояд,
Бар ҷабби холи ҳаёл афзояд...⁵

Зебунисо мазмунӣ шеърро — ҷони он ва қофияро хусни вай доништа, худ дар айни замон кӯшиш кардааст, ки инро бо исти-

¹ Зеҳний Т. Соҳибхитиёрии шоир дар қофиябандӣ. «Маориф ва маданият», 1979, 9 январь.

² Саъб — душвор, сахт.

³ Хилъат — ҷома, камарбанд ва дастор.

⁴ Тироз — (ё тароз) — занат, зевар, орош.

⁵ Ҷомӣ А. Интиҳоб аз асарҳо. Сталинобод, 1956, сах. 62—63.

фодан қофияю радифи муносиб дар ғазалаш «Дар таърифи шеър» исбот намояд:

Шеър бувад ҳамчу таъ, маънии ӯ — чоии ӯ,
Гармии бозорро¹ равнаки дӯкони ӯ...
Файзи сухан² ғавҳарест, рехта абри карам,
Сайкал³ он мекунад ҷавҳари пинҳон⁴ ӯ,
Ранҷ басте дидаам, то ки ба нерӯи⁵ ақл,
Пай ба сухан бурдаанд, қофиясанҷони⁶ ӯ.
Гарчи сухан ғавҳарест аз садафи баҳри дил,
Баски ба дарё бувад ёфтани имкони ӯ.
Равнаки гулзори фикр боди ситам бурдааст,
Рафт ба боди фано⁷ он сару сомони ӯ.

Қофия сарех ва ғайрисарех мешавад.

Зулқофиятайн Шеърҳои дуқофиядорро зулқофиятайн мегӯянд. Зулқофиятайн фақат ҳоси адабиёти форсу тоҷик набуда, дар адабиёти рус ва адабиёти дигар халқҳо низ вучуд дорад. Классикони тоҷик зулқофиятайро хеле устодона кор фармудаанд. Барон мисол чунин байти Румиро мегирем.

Эй, ки ту аз зулм чоҳе меканӣ,
Аз барон хеш доме метанӣ...

Дар ин байт «чоҳе» ва «доме», «меканӣ» ва «метанӣ» ҳамқофия омадаанд. Яке аз ғазалҳои Чомӣ саросар бо зулқофиятайн эҷод шудааст:

Эй бо лаби ту тӯтӣи ширинзабон забун,
Қардӣ инон зи панҷаи симинбарон бурун.
Лабташна меравам зи паяш, гарчи меравад
Бар рӯйм аз ду дидан пурхун аён уюн¹.
Гар биншанӣ ба санги ситам хуққан² дилам,
Чуз ғавҳари инёз наёбӣ дар он дарун...

Дар ин порча «забон забун», «барон бурун», «аён уюн», «дар он дарун» дуқофия шуда омадаанд.

Е байти зайл, ки дар он киноя аз лаби маҳбуба бо санъати зулқофиятан баён шудааст:

Лаъли сероби ту бигрифт аз ман гулранг ранг
Кай раво бошад, агар мутриб нихад аз чанг чанг.

(Заҳири Форёбӣ)

Мухаммадҷон Раҳимӣ дар баъзе бандҳои манзумаи машҳури худ «Ба зиёрати дохӣ В. И. Ленин» зулқофиятайро хеле мохирона ба кор бурдааст.

¹ Гармии бозор — ба маъно: талабгори инёд пайдо кардани шеър.

² Файзи сухан — маънии сухан.

³ Сайкал — ҷило; дар ин ҷо: хусни шақан шеър.

⁴ Нерӯ — қувват, қудрат, зӯр, тавоноӣ.

⁵ Қофиясанҷон — дар ин ҷо: шоирон.

⁶ Фано — нестӣ.

⁷ Уюн — ҷамъи айн; дар ин ҷо: ҷашмаҳо.

⁸ Хуққа — сандуқчаи ҷавохирот; дар ин ҷо: қуттии ё сандуқи дил.

Турост зӯри табиат — ҳаёти нав дорем,
 Турост асли ҳақиқат — наҷоти нав дорем,
 Турост сархати шафқат — бароти нав дорем,
 Турост қони саодат — нишоти нав дорем,
 Турост меҳвари ғайрат — саботи нав дорем,
 Ки моем одами нав, ҳиссиёти нав дорем...

Дар ин пора «табиат», «ҳақиқат», «шафқат», «саодат», «ғайрат» қофияи аввал, «ҳаёти», «наҷоти», «бароти», «нишоти», «саботи» қофияи сонӣ — мисраъҳои дуқофиядорро ташкил кардаанд. Таъбири «нав дорем» радиф шуда омадааст. Санъатҳои тақрори сари мисраъ («Турост») ва зулқофиятайн ба ин манзума динамикаи дохилӣ ва «қувваи азими эмоционалӣ» бахшидаанд. Ин банди шеър, ба қавли Н. Маъсумӣ, «дар назми тоҷик яке аз беҳтарин намунаҳои санъати зулқофиятайн аст»¹.

Радиф Радиф калимаи арабӣ буда, маънои паси якдигар нишастанро дорад. Радиф дар шеър калима ё лафзери гуянд, ки дар охири мисраъҳо ё байтҳо пас аз қофия айнаи тақрор шуда меояд.

Ба олам ҳар касе бекор гардад,
 Ба ҷашми аҳли олам хор гардад.

(С. Айни)

Ависе кунҷи танҳои китоб аст,
 Фурӯги субҳи доноӣ китоб аст.

(А. Чоми)

Дар ин байтҳо калимаҳои **кор** ва **хор**, **танҳои** ва **доноӣ** ба ҳам қофия буда, феъли «гардад» (дар байти якӯм) ва таркиби «китоб аст» (дар байти дуҷум) радиф аст.

Радиф махсуси шеъри форсу тоҷик буда, бо номи мураддаф ҳамчун санъат машҳур аст. Ҳамаи шоирони классико ҳозирзамони тоҷик радифро фаровон кор фармудаанд. Мақсади радиф танҳо таъмини оҳанги шеър нест. Бо ёрии он баёни хис ва ҳаяҷони шоир қувват гирифта, мазмуни байтҳо таъсирбахш мегардад. Аз ин рӯ радиф бо қофия муносибати узвни маъноӣ дорад. Мисоли равшани моҳирона истеъмоли шудани қофияю радиф дар ғазалҳои Ҳофиз намоён аст.

Сабо, зи манзили ҷонон гузар дарег мадор,
 В-аз ӯ ба ошики минки хабар дарег мадор.

Ба шукри он ки шукуфти ба қоми дил, эй гул,
 Насими васл зи мурғи сахар дарег мадор...

Ҳарифи базми ту будам, чу моҳи нав будӣ,
 Кунун ки моҳи тамой, назар дарег мадор...

Мақорами ту ба офоқ мебарад шоир,
 Аз ӯ вазифаву зоди сафар дарег мадор.

¹ Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. ҷ. 1, Душанбе, 1977, сах. 288.

Чи зикри хайр талаб мекуӣ, сухан ин аст;
Ки дар баҳон сухан симу зар дарег мадор...

Ғубори ғам биравад, ҳол бех шавад, Ҳофиз,
Ту оби дида аз ин раҳгузар дарег мадор.

Дар ин ғазал «гузар», «хабар», «саҳар», «назар», «сафар» ва ғайра калимаҳои кофиядор буда, «дарег мадор» радиф аст.

Шеърро, ки радиф надорад, шеъри муқаддас (қофиядор) меноманд. Масалан, чунин аст ғазали М. Турсунзода «Ба В. И. Ленин»:

Раҳ ёфтию дар шаби торик давидӣ,
Хангоми саҳар чун шафаки сурх дамидӣ,
Дар пеш раҳат об буду санг буду кӯх,
Аммо ту буридию шикастию паридӣ...

Шеъре, ки радиф дорад, шеъри мураттаб (радифдор) номида мешавад.

6. ВАЗН ВА СОХТИ ШЕЪРИ ТОҶИКИ

Вазн яке аз хусусиятҳои асосии шеър аст, ки назмро аз наср ё аз сухани муқаррарӣ фарқ мекунонад. Дар илми поэтика (назмшиносӣ) вазиро «мизони шеър» ҳам мегӯянд.

Дар назм ҳиссаҳои нутқи шеърӣ дар асоси қоидаҳои маълум ва муқарраршудаи вазн андоза карда мешаванд. Чунинчи, дар адабиёти рус вазни шеър силлабӣ (ҳичой) ва силлаботоникӣ (задания) мешавад. Системаи шеърҳои силлабӣ бар асоси ҳичой асос гирифтааст. Аммо системаи шеърҳои силлаботоникӣ ҳам аз асоси ҳичой ва ҳам аз заданҳои ҳичой иборат аст. Системаи силлаботоникӣ дорад вазнҳои зиёди гуногун мебошад: хорей, ямб, дактиль, амфибрахий, анапест ва ғайра. Оҳанги шеъри силлаботоникӣ ба воситаи вазн, дарозии кӯтоҳии ҳичой муайян карда мешавад.

Шеъри ҳичой Шеърҳои тоҷикӣ бо ду вазн навишта мешаванд: **вазни ҳичой** ва **вазни арӯз**. Дар ҳар ду вазн ҳичой ҳамчун ченаки вазн қабул шудааст. Аз ин ҷиҳат ғӯе дар байни онҳо фарқ нест. Вале дар асл онҳо аз ҳамдигар бо баъзе хусусиятҳои хос фарқ доранд.

Ҳар ду вазн — ҳам вазни ҳичой ва ҳам вазни арӯз аз замонҳои қадим дар шеъри тоҷикӣ мушоҳида мешаванд, онҳо дар шеърҳои давраи пеш аз ислом (то асри VII) ва баъд аз Осиёи Миёнаро забт кардани арабҳо низ (то асри IX) амал доштанд. Баъди асри IX шеъри ҳичой асосан хусусияти назми халқӣ шуда менамояд. Дар адабиёти китобатии форсу тоҷикӣ асрҳои X—XI ва баъдтар, вазни арӯз таҳаввулоти ҷиддие дида, беш аз пеш тақмил ва вусъат меёбад.

Соҳти шеъри ҳичой, ба мисли ҳичой асос гирифтааст. Ада-

ди хичоҳои байти якум бояд ба байтҳои дуюм, сеюм ва чорум
комилан мувофиқат кунад. Масалан, мураббан зерини халқӣ:

Рафтам роҳи дуродур,
Овардам ниҳоли гул,
Ин гула кучо монем,
Дар ҳавлии Мирзогул...

дар шакли ҳафтхичой эҷод шуда, схеман зеринро дар бар ме-
гирад:

Адади мисраъҳо	1	2	3	4	5	6	7	Адади хичоҳо
1	Раф	там	ро	хи	ду	ро	дур	7
2	О	вар	дан	ни	хо	ли	гул	7
3	Ин	гу	ла	ку	чо	мо	нем	7
4	Дар	хав	ан	и	Мир	зо	гул	7

Агар ба Ҷандҳои мураббан «Рустамҷони ҷонона» мурочнат
кунем, вай низ айнак ба ҷунин талаби вазни хичои 7 адади пур-
ра ҷавоб медиҳад. Ё байти зайлро гирем, ки ҳар мисраъаш аз
13 хичо иборат аст:

Чон додаракам, оҳ дилу чон додаракам,
Сандуқчан сими заргарон додаракам...

Сурудҳои халқӣ, зарбулмасал, ҷистон ва достонҳои халқӣ бо
вазни хичо гуфта шудаанд. Вазни сурудҳои халқӣ «Олӯча гули
бодом», «Мусичеки бегуноҳ» ва бисёр дигар бо мизони санҷи-
ши як байти шеър ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар мисраъҳои
8 хичой баъди ҳар 4 хичо **ист** лозим меояд. Дар назмшиносӣ
онро **сукут** (сезура) меноманд, ки оҳанги муайяни шеър ба ву-
ҷуд меорад. Масалан, парчаи зерин, ки аз шеъри ба меҳнат бах-
шидан С. Вализода аст, ҳаман мисраъҳои 14 хичой буда, дар
талаффуз бо **ист** хонда мешавад:

Дар давран советӣ / ганҷи ҷаҳонӣ, меҳнат,
Зеби ҳаёту бахти / меҳнаткашонӣ, меҳнат,
Меҳнат, аҷаб ширинӣ /, дар дунё бехтаринӣ,
Мо мебарем туро пеш /, ороми ҷонӣ, меҳнат.

Шеърӣ арӯзӣ

Арӯз (калиман арабӣ) ба маънои лугавиаш аз
«арз кардан» бармеояд, ба маънои истилоҳиаш
ҷунин вазни шеърӣ, ки дар он на танҳо баробарии миқдори
хичоҳо, балки сифати дарозӣ ва кӯтоҳии онҳо низ ҳангоми та-
лаффузашон ба назар гирифта мешавад. Дар вазни арӯз мис-
раъҳо агар бо адади хичоҳо (аз рӯи шумори грамматикашон)
нобаробар оянд ҳам, меъри талаффузашон бо баробарвазнии
анҷом меёбанд. Масалан, дар як байт як мисраъ 9 хичо мисран
дигар 10 хичо дошта бошад, дар байти дигар яке — 10, дигаре

11 хичо дорад. Дар ҳолати аввалин мисраи 10 ҳичоиро васл дода кӯтоҳ карда меҳонанд ва дар ҳолати дуюм мисраи 10 ҳичоиро кашиш дода меҳонанд. Масалан:

Тавоно бувад ҳар кӣ доно бувад,
Ба доиш дили **пир** барно бувад.

Ин байти машҳури Фирдавсӣ, ки мисраи якумаш аз рӯи шумори грамматикӣ 11 ва дуюмаш 10 ҳичо дорад, бо баҳри мутақорриби мусаммани маҳзӯф (фаълун фаълун фаълун фаъл V—V—V—V—) навишта шуда, ба воситаи мад кашида хондани калимаи **пир** дар мисраи 2-ум боҳамвазӣ садо медиҳад. Чунин талаффуз шудани калимаи **пир** дар байни мисраъ ду ҳичоро ташкил дода, баробарвазнии ҳичоҳоро таъмин намудааст.

Ҳамин тавр, ин хусусияти аз ҷиҳати грамматикӣ арӯзӣ тафовут доштани ҳичоҳо ба андозаи талаффузи садонокҳо вобастааст. Дар арӯз садонокҳо ба ду гурӯҳ — ба садонокҳои дароз ва садонокҳои кӯтоҳ, ҷудо мешаванд. Садонокҳои дароз аз овозҳои **о, ў, и, (и-йн дароз), у (у-йн дароз)** ва **э**; садонокҳои кӯтоҳ аз овозҳои **а, и** ва **у** иборат мебошанд. Дарозии кӯтоҳии ҳичоҳои шеърӣ арӯзӣ ба мавқеи вазифаи ҳамин садонокҳо асос ёфтааст. Масалан, агар ҳичо кушода буда (**ма, ми, му**), дар асоси садонокӣ кӯтоҳ сохта шуда бошад, онро ҳичон кӯтоҳ меноманд. Агар ҳичо баста буда (**аз, из уз**) ва **ё** бо садонокӣ дароз (**мо, мӯ, мэ**) сохта шуда бошад, ҳичон дароз шуморида мешавад. Мисоли байти Соиб ба ин гувоҳӣ медиҳад:

Дастӣ ҳар касро, ки меғирӣ дар ин ошӯбгоҳ,
Бар ҷароғи зинадагӣ дастӣ химоат мешавад.

Инак, тақтеи ин байт ба вазни фоилотун—фоилотун—фоилотун—фоилон омадааст:

Дас-ти-ҳар-кас//ро-ки-ме-ғи//рӣ-да-рин-о//шӯ-б-гоҳ
— V — — // — V — — // — V — — // — V —

Бар-ча-ро-ғи//зин-да-ғи-дас//ти-хи-мо-ят//ме-ша-вад.¹
— V — — // — V — — // — V — — // — V —

Дар ин ҷо ҳичоҳои кӯтоҳ, ки бо аломати (V) ишора шудаанд, аз ҳичоҳои кушода иборат буда, бо садонокҳои кӯтоҳ сохта шудаанд. Дар калимаи ошӯбгоҳ ду ҳодиса ба арӯз ҳос ба назар мерасад: 1) ҳичон **шӯб** аз рӯи қонди грамматика як ҳичо бошад ҳам, вале ба сабаби бо садонокӣ дарози **ў** сохта шудану аз ду тараф ҳамсадо доштаниш бокашиш талаффуз гардида, якуним ҳичоро ташкил медиҳад; 2) ҳичон «гоҳ» низ мисли «шӯб» якунимҳичой аст, вале дар охири мисраъ мавқеи дорад. Якунимҳичоҳои дар мобайни мисраъ, ки омаданд (ба мисли «шӯб») — ду ҳичо, яъне як ҳичон дарозу як ҳичон кӯтоҳро ташкил дода, бо аломатҳои (—V) ифода мешаванд. Агар якунимҳичоҳои дар охири мисраъ оянд (ба мисли «гоҳ») — як ҳичо шуморида шуда, бо аломати тильда (—) қайд мегарданд, ки он ба ҳукми аз як ҳичо дарозтар далолат мекунад.

Хамин тавр, ҳичоҳои арӯзӣ аз ҳичоҳои грамматикӣ фарқ карда, асосан ба се қисмат тақсим мешаванд: 1) ҳичои кӯтоҳ; 2) ҳичои дароз ва 3) якунимҳичой.

Дар арӯзшиносӣ, чунон ки дар боло таъкид ёфт, хангоми тақтеи шеър (ба ҳичоҳо ҷудо кардани мисраъҳо) тавофути байни ҳичоҳо ба тариқи зайл ишора меёбад: ҳичои дароз (—); ҳичои кӯтоҳ (V); якунимҳичо (~).

Бояд дар хотир дошт, ки ҳичоҳои кӯтоҳ вобаста ба мавқеи талаффуз баъзан ба ҳичоҳои дарозӣ арӯзӣ табдил меёбанд. Яъне, хангоми бо зада талаффуз шуданашон бо вучуди шаклан кӯтоҳ будан кашишнок ифода гардида, дар тақтеи ҳичои дароз шуморида мешаванд.

Ва-тан-бо // ра-хи-ту // за-мон-ме // ра-вад.
V — — // V — — // V — — // V —

За-мон-сӯ // йи-бах-ти // ча-хон-ме // ра-вад
V — — // V — — // V — — // V —
Зи-дил-иш // ки-по-кат // чӣ-сон-ме // ра-вад
V — — // V — — // V — — // V —
Ба-ши-ро // ма-дас-тон // ба-ҷон-ме // ра-вад
V — — // V — — // V — — // V —

Вазни ин шеър бо вазни мутақорибӣ мусаммани маҳзуф омада, дар ҳар мисраи он рукии фаълун (V — —) се бор дар шакли солим (V — —) ва як бор дар шакли маҳзуф фаъл (V —) таркиб ёфтааст. Ходисан мазкур, яъне вобаста ба мавқеи зада бо кашиш хондани ҳичои кӯтоҳ дар ин порча дар тақтеи синтагмаи ра-хи-ту (V — —) мушоҳида мешавад. Зеро ҳичоҳои (-хи-ту) шаклан кӯтоҳ бошанд ҳам, вале бо ду сабаб ин ҳо ҳичоҳои дарозро таъкил кардаанд: 1) баъди талаффузи «-хи» (ра-хи) ист карда мешавад, ки ин ҳолат боиси дарозии ин ҳичо мегардад; 2) калима-ҳичои «ту» бо сабаби дар охири синтагма («бо рахи ту») омаданиш задан шеърро металабад ва ба ин сабаб кашишнок, яъне бафосила талаффуз мешавад.

Кашии дода ва кӯтоҳ карда хондани шеър дар вазни арӯзӣ мола ва захф ном гирифтааст. Имола ва захф зиёда ё камии як ё ду ҳарф (ҳичо)-ро дар байт дар назар дорад. Ин, албатта, нуқсонӣ шеър (сакта) буда, дар эшъори шоирони гузашта ҳозира бисёр дучор меояд. Дар илми шеършиносӣ, ки мафҳуми сактаҳои малеху қабех дар амал аст, онҳо дар баъзе маврид раво ва ҷоиш доништа шудаанд. Дар ин хусус поёнтар дар боби «зиҳоф» ба тафсил суҳан меравад.

Арӯз дорони қандаҳои махсус буда, дар он вазнҳои гуногун аз сад зиёд аст. Арӯз дар асоси вазнҳои ҳичой ба миён омада бошад ҳам, дар рафти инкишофаш дигаргунӣҳо пайдо кардааст. Мо ҳоло мисолро аз шеъре, ки баробарҳичоӣ ҳамвазӣ аст, тақтеи мекунем. Тартиб ва миқдори ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи ҳамин мисраъҳо дар шеъри зерини А. Лохути ба тартиб ва миқдори ҳичоҳои дарозу кӯтоҳи мисраи аввали он баробар омада,

дар асоси ҳамон танзиму тартиб дар байтҳо такрор шудан ме-
гиранд.

Чунончи:

Нашуд як лаҳза аз ёдат чудо дил,
Зиҳй дил офарин дил мархабо дил.

(Лоҳутӣ)

Дар ин байт ба ғайр аз шумори хичоҳо дар ҳар мисраъ, ки
II-то аст, аз чихати дарзонию кӯтоҳӣ низ мувофиқати комил до-
ранд.

V — — — V — — — V — —
V — — — V — — — V — —

Ин вазн дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзүф ба рукни ма-
фойлун, мафойлун, фаълун омада аст.

Барои ба тартиб овардани кӯтоҳӣ ва дарозии хичоҳои мис-
рау байт парчаҳои тараннумӣ мадад мерасонанд. Ҳар
кадоми парчаи тараннумӣ бо воситаи аломати / // / чудо шуда
ва ин ҷудошавии мисраъҳо тақтеъ номида мешавад. Масалан:

На-шуд-як-лаҳ-за-аз-ё-дат-чу-до-дил
V — — — // V — — — // V — —
Зи-ҳй-дил-о-фа-рин-дил-мар-ха-бо-дил
V — — — // V — — — // V — —

Порчаҳои тараннумӣ дар мисраъ **рукиро** ташкил медиҳанд ва
дар илми назмшиносии форсу тоҷик бо ҳамин ном ё бо мафҳу-
ми ҷамъи калиман рукн — **аркон** маъмуланд.

Руки арӯз Руки — поя (дар назмшиносии русӣ «стопа»)
воҳиди вазни арӯз аст, ки ҳамчун ҷенаки сан-

ҷиши шеър арӯзиён таъин шудааст. Масалан: мафойлун (V —
—) руки ё парчаи тараннумӣ аст. Руки ё «аркони арӯз»-ро
афойлу тафойл ҳам меноманд. Рукиҳо ду навъанд: рукиҳои
солим ва рукиҳои ғайри солим (музоҳаф), ки аз
рукиҳои солим гирифта шудаанд. Рукиҳои солими шеър арӯзӣ
10 ҳел мебошанд:

Номи рукиҳо

Схемаи рукиҳо

1. Фаълун	V — —
2. Фойлун	— V —
3. Фаилун	V V —
4. Мафъълун	— — —
5. Мафойлун	V — — —
6. Фойлотун	— V — —
7. Мустафъилун	— — V —
8. Мафъълоту	— — — V
9. Мафойлатун	V — V V —
10. Мутафойлун	V V — V —

Вале шаштун ин рукиҳо барои назми форсу тоҷик махсус ме-
бошанд: мафойлун, фойлотун, мустафъилун, фаълун, фойлун ва

мафъулоту. Ин калимаҳо аз решаи калимаи арабии «фаала» (кор кардан) сохта шуда, ҳамчун руки ҳар яки онҳо соҳиби хичоҳои дароз ва кӯтоҳ, ҳичоҳои баста ва кушода мебошанд. Тақрори як ё чандтӯи ҳамин рукиҳои барои муайян кардани вазни шеъри арӯзӣ хизмат менамоянд. Масалан, байти зерин бо 8 бор тақрор шудани **мафойлун** эҷод шудааст:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи хиндуяш бахшам Самарканду Бухороро.

(Хофиз)

Агар дар ин байт рост омадани хичоҳои дарозу кӯтоҳ ва ба парчаҳои тараннумӣ ҷудо шудани онро дида бароем, дар ҳар мисраъ чортой рукии мафойлун меояд:

А-гар он тур // ки ше-ро-зӣ // ба даст-о-рад // ди-ли мо-ро
Ма-фо-й-лун // ма-фо-й-лун // ма-фо-й-лун // ма-фо-й-лун
V — — — // V — — — // V — — — // V — — —

Дар мисраи дуҷуми байт инз ҳамин тарик рукиҳои тақсим шуда, ҳар кадоми ин руки ё ҷузъ аз як ҳичои кӯтоҳу се дароз иборат аст. Ин вазиро дар баҳри ҳазаҷ ҳазаҷи мусаммани солим мегӯянд. Зеро ки рукии асосии он — мафойлун (V — — —) бетағйир ҳафт бор дар як байт омадааст.

Баъзан, байтҳои шеъри арӯзӣ аз рукиҳои гуногун эҷод мешаванд. Дар ин ҳолат, ҳар як мисраи байт аз афоиҳои ҳархела таркиб ёфта, баҳри ғайри солим ба шумор меравад.

Вазни арӯз аз ҷиҳати андозаи худ ба 19 ғурӯҳи баҳр меноманд. Баҳр хурдтарин ҳиссаи рукии шеъри арӯзӣ, мизони шеър доништа шудааст, ки он аз ҷиҳати сохти хичоҳои дарозу кӯтоҳи худ ба навҳои муайян тақсим мешавад. Баҳрҳои маъмултарини шеъри тоҷикино форсӣ инҳоянд:

1. Ҳазаҷ.	8. Мушокил.
2. Рамал.	9. Ғариб (ё чадид).
3. Рачаз.	10. Хафиф.
4. Мутақориб.	11. Мучтасс.
5. Мутадорик.	12. Сареъ.
6. Қариб.	13. Мунсарех.
7. Музореъ.	14. Муктазаб.

Номи ҳар яки ин баҳрҳо, ки аз арабӣ гирифта шудааст, маънои луғавии муайян дорад: **Ҳазаҷ** — тараннуми дилкушо, суруди форум, **рамал** — давидан, **рачаз** — изтироб ва суръат, **мутақориб** — наздикшаванда, **мутадорик** — даръёфтан, **музореъ** — монанд, **мучтасс** (ичтос) — аз бех баркандан, **муктазаб** — буридан, **мушокил** — ҳамшаклӣ (бо баҳри қариб) ва ғайра. Афоиҳои (рукиҳои) аслии ин баҳрҳо ба тарикӣ зерин аст:

1. Ҳазач:

Мафойлуи // мафойлуи // мафойлуи // мафойлуи
 V — — — — // V — — — — // V — — — — // V — — — —

2. Рамал:

Фонлотуи // фонлотуи // фонлотуи // фонлотуи
 V — — — — // — V — — — — // V — — — — // — V — — — —

3. Рачаз:

Мустафйлуи // мустафйлуи // мустафйлуи // мустафйлуи
 — — V — // — — V — // — — V — // — — V —

4. Мутақориб:

Фаълуи // фаълуи // фаълуи // фаълуи
 V — — // V — — // V — — // V — —

5. Мутадорик:

Фонлуи // фонлуи // фонлуи // фонлуи
 — V — // — V — // — V — // — V —

6. Қариб:

Мафойлуи // мафойлуи // фонлотуи
 V — — — — // V — — — — // — V — — — —

7. Музореъ:

Мафойлуи // фонлотуи // мафойлуи // фонлотуи
 V — — — — // — V — — — — // V — — — — // — V — — — —

8. Мушокил:

Фонлотуи // мафойлуи // мафойлуи
 — V — — // V — — — — // V — — — —

9. Ғариф (ё чадид):

Фонлотуи // фонлотуи // мустафйлуи
 — V — — // — V — — — — // — V — — — —

10. Хафиф:

Фонлотуи // мустафйлуи // фонлотуи // мустафйлуи
 — V — — // — — V — — // — V — — — — // — — V — —

11. Мучтасс:

Мустафйлуи // Фонлотуи // мустафйлуи // фонлотуи
 — — V — // ~ V — — // — — V — // — — V — —

12. Саръ:

Мустафйлуи // мустафйлуи // мафъълоту
 — — V — // — — V — // — — — — V

13. Мунсареҳ:

Мустафйлуи // мафъълоту // мустафйлуи // мафъълоту
 — — V — // — — — — V // — — V — // — — — — V

14. Муқтазаб:

Мафъълоту // мустафйлуи // мафъълоту // мустафйлуи
 — — — — V // — — V — // — — — — V // — — — — V

Ғайр аз ин бахрҳо боз панҷ баҳри дигар ҳаст, ки онро «бахрҳои панҷгонаи махсуси араб» меноманд. Дар назми форсу тоҷик ин бахрҳо чандон истеъмоли надоранд. Масалан: бахрҳои тавил, мадид, басит, вофир ва қомил.

Бахрҳои солим
 ва ғарӣ

Бахрҳои арӯз, чи навъ ки дар боло қайд шуд, солим ва ғайри солим мешаванд. Панҷ баҳри солим инҳоянд: ҳазач, рамал, рачаз, мутақориб ва мутадорик. Руқиҳои шеърӣ, ки на аз рӯи мисраъ, балки аз рӯи байт ба ҳисоб гирифта мешаванд, номҳои мусамман (ҳаштгона), мусаддас (шашгона) ва мураббаъ (чоргона)-ро гирифтаанд. Яъне, ба ҳар мисраи шеър, 4, 3 ва 2 афсон рост меояд.

Масалан, бо ҳазаҷи мусаммани солим байт ба вазни зайл эҷод мешавад:

Мафойлун мафойлун мафойлун мафойлун
Мафойлун мафойлун мафойлун мафойлун
V — — — // V — — — // V — — — // V — — —

Ҳазаҷи мусаддаси солим аз шаш руки сохта мешавад:

Мафойлун мафойлун мафойлун
Мафойлун мафойлун мафойлун
V — — — // V — — — // V — — — // V — — —

Ҳазаҷи мураббаи солим, ки чор руки дорад, ин тариқ аст:

Мафойлун мафойлун
Мафойлун мафойлун
V — — — // V — — —

Ба ғайр аз 5 баҳри солим, ки соҳиби вазнҳои аслианд, 9 баҳри дигар (аз 14 баҳри маъмул) бо тағйироти рукиҳои асли сохта мешаванд. Баҳрҳои қариб, музореъ, мушокил, ғариб (ҷадид) ҳафиф, мучтасс, сареъ, мунсарех, муқтазаб вазнҳои солим надоранд ва ҳамаи онҳо аз вазнҳои фаръӣ таркиб ёфтаанд. Вазнҳои хоёро, ки бо мадади рукиҳои сохта пайдо мешаванд, баҳрҳои фаръӣ меноманд. Чунончӣ, сохти яке аз рукиҳои музореи мусамман:

Мафъӯлу фойлотун мафъӯлу фойлон
— — V // — V — — // — — V // — V —

чунин ном гирифтааст: музореи мусаммани аҳраби мақсур ва монанди ӯ.

Зихоф

Зихоф (калимаи арабист) ба маънои лугавиаш нарасидани тир ба нишон ё аз асл дур шудани аст. Дар назмшиносӣ ин истилоҳ ба шакли ҷамъаш **азоҳиф** ё **зихофот** маъмул буда, тағйироти афойлҳои (рукиҳои) баҳрҳои арӯзро дар назар дорад. Дигаргуншавии рукиҳои (зихоф) ҷи дар назария ва ҷи дар амалияи арӯз раво ҳисоб ёфтааст. Тағйироти рукиҳои дар ҳамаи 14 баҳри арӯзи аҷам (форсу тоҷик), яъне ҳам дар баҳри солим ва ҳам дар баҳри ғайри солим мушоҳида мешавад. Ба воситаи амалиёти гуногунии зихофот то 90 рукиҳои гуногун ҳосил мешаванд. Классикони форсу тоҷик баҳрҳои арӯзро ҳеле нуктасанҷона кор карда фаромаданд.

Дар баҳрҳои солим, аз рукии аслии «фойлотун» (—V—) ду ҳарфи охирии «ун» партофта шавад, «фойлот» боқӣ мемонад, ба ҷои ҳарфи «т», ки ҳарфи «н» гузошта шуд, «фойлон» (—V—) ҳосил мешавад. Аз «мафъӯлоту» (—V—V) ҳарфи охирии «у» партофта шавад, «мафъӯлот» (—V—) мемонад. Ба чунин зихоф номи мақсур (аз решаи калимаи арабӣ «қаср») дода шудааст, ки маънии «кӯтоҳ кардан» дорад. Баъзан тағйи-

рот (бо иловаи ҳарфҳо қайд гардидааст. Масалан, ба рукии «мустафйилун» (— — V —) як ҳичо «от» ҳамроҳ кунем «мустафйилотун» (— — V —) ҳосил шуда, як вазн зиёд мегардад. Ба «мутафойлун» ҳичон «ат» илова гардад «мутафойлатун» мешавад. Чунин афзудани як ҳичон дароз дар илми арӯз мурафғал ном дорад. Ин зиҳоф асосан дар баҳри қомил ва раҷаз истеъмол мешавад.

Зиҳофҳо мувофиқи хусусиятҳои тағйирпазирнашон бо номҳои максур, маҳбун, маҳзӯф, маҷбӯб, аҳтам, маҷбӯз, аҳраб, маҷфуф, машқул, мусаббағ, матвӣ, мақтӯъ, маҳхур, маҳзӯфи маҳбун ва ғайра маълуманд. Ҳамин тариқ, баҳрҳои солиму ғайри солим аз 8 то 13 ва аз он зиёд ҳам зиҳоф доранд. Барои мисол схемани зиҳофи яке аз баҳрҳои дорони чӣ меоварем.

1. Баҳри ҳазач ва зиҳофҳои он

№№	Номи зиҳоф	Ҳонда мешавад	Схемани руқиҳо
1.	Мусаббағ	Мафойлон	V — — ~
2.	Маҷфуф	Мафойлу	V — — V
3.	Маҷбӯз	Мафойлун	V — V —
4.	Аҳраб	Мафъӯлу	— — V
5.	Маҳзӯф	Фаълун	V — —
6.	Максур	Фаълон	V — ~ ва ғайра.

Ҳамин тавр, аз рукии ҳазач, ки афойли аслии он мафойлун (V — — —) аст, 12 зиҳоф ба вуҷуд омада ва ҳар яке он номи муайян дорад: мусаббаға, маҷфуф, маҷбӯз, аҳраб, маҳзӯф, максур ва ғайра. Вале вақто ки тағйироти афойлҳо бо якчанд руқиҳои ғайри солим таркиб меёбад, номи онҳо ҳам мувофиқи он мураккабтар мегардад. Масалан:

Ҳазачи мусаммани маҷбӯзи маҷфуфи максур:

Мафойлун мафъӯлу мафойлун мафойл
V — V — // V — — V // V — V — // V — ~

Ҳазачи мусалласи аҳраби маҷбӯзи маҳзӯф:

Мафъӯлу мафойлун фаълун
— — V V — V — V — —

Ҳазачи мураббаъи аҳраб:

Мафъӯлу мафойлун
— — V // V — — —

Ҳамин тариқ, дар баҳри раҷал, ки афойли он фойлотун (— V — —) аст, низ якчанд зиҳоф ташкил меёбад: мусаббағ (фойлотон — V — ~), маҷфуф (фойлоту — V — V), машқул (файлоту V V — V), маҳзӯф (фойлун — V —), максур (фойлон — V ~), маҳбун (фойлотун V V — —).

Баҳри раҷаз (мустафйилун — — V —) зиҳофҳои матвӣ (муфтайлун — V V —), маҳбун (V — V —), мақтӯъ (мафъӯлун — — —) ва ғайра дорад.

Баҳри мутақориб (фаълун V—) зихофҳои **махзуф** (фаъл V—), **максур** (фаъл V~) ва дигарҳо дорад.

Баҳри музореъ, ки аз руқиҳои мафойлун (V——), фойлотун (—V—) иборат буда, дар як байт ин ҳар ду ҷаҳор бор такрор мешавад, чунин зихофҳо дорад: аз мафойлун зихофҳои **аҳраб** (мафъӯлу ——V) ва **макфуф** (мафойлу V—V) ва аз фойлотун зихофи **макфуф** (фойлоту —V—V), **максур** (фойлот —V~), **махзуф** (фойлун —V—) таркиб меёбанд.

Баҳри мунсарех, ки аз ҷаҳор бор такрор шудани «мустафъилун» (——V—), «мафъӯлоту» (———V) дар як байт иборат аст, дар зихофи мустафъилун зихофи **матвӣ** (муфтаилун —VV—) ва дар зихофи мафъӯлоту зихофи **матвӣ** (фойлоту —V—V), **маҷдӯъ** (фоъ~) ва **манхур** (фаъ—) дорад.

Дар баҳри хафиф, ки аз такрори руқиҳои «фойлотун» (—V—) ва мустафъилун» (——V—) байт ташкил меёбад, зихофҳои гуногун дида мешаванд. Зихофи фойлотун **махбун** **максур** (файлон VV~), **махбун** **махзуф** (файлун VV—), зихофи мустафъилун **махбун** (мафойлун V—V—) мебошад ва монанди инҳо.

III. КОНУНИЯТИ ЙНКИШОФИ АДАБИЁТ

1. МАФҲУМИ ПРОЦЕССИ АДАБИ ВА АНЪАНАЮ НАВОВАРИ

Процесси адаби

Процесс ба мафҳуми луғавиаш **чараён, рафту равиши** инкишофи ягон воқеаю ҳодиса ё ивази паёпан ягон вазъияту ҳолат мебошад. Ба мафҳуми истилоҳиаш аксар ба истеъмоли **процесси эҷодиёти бадеӣ** — процесси табaddулотӣ мазмунӣ ҳаёт ба мазмунӣ бадеӣ мебошад. Зеро ҳаёт дар адабиёти бадеӣ ба шакли иғъикосшуда мепардозад. Ба қавли К. Паустовский, процесси эҷодӣ дар маҷрои таровишаш «сифатҳои нав пайдо карда, мураккабу ғанӣ мегардад».

Процессӣ адабии эҷодӣ мазмуну моҳияти санъату адабиётро ташкил намуда, мақсаду нияти онро ифода мекунад. Мазмуну моҳияти адабиёт, ки дар зими воқеияти зиндагист, сарчашмаи ҳаракати адабӣ доништа шудааст.

Ҳар як давр соҳиби як ҳудуди таърихист — хоҳ вай ба замони пеш аз Революцияи Октябр ва хоҳ баъди он мансуб бошад. Барои мисол агар дур **нарафта, процессҳои адабии** даврҳои эҳё (асрҳои 15—16) ва маорифпарвариро (асрҳои 17—18) дар Европаю Россия гирем, ё ба даврҳои адабиёти ҳунармандӣ (асрҳои 16—18) ва маорифпарварии (асри 19 ва ибтидои асри 20) тоҷик муроҷиат намоем, қаробати баъзе ҳислатҳои процесси адабии даврҳои мазкур бо хусусиятҳои ҳосаи равшан ҳис мешавад.

Бояд гуфт, ки процесси адабии ҳар як даҳсолаи баъди революцияи Октябр дар СССР бо тараққиӣ беназиру аҳамияти ҷаҳоннаш, бо таъсири нуфузаш ба оламиён ва ба маданияту адабиёти китъаҳо фазилати беҳамто дорад. Ин ба сабаби барҳам хӯрдани истисмор ва зиддиятҳои синфӣ, дар айни замон муҳайё шудани шароитҳои баробарно бародарӣ ва дӯстии муносибати интернационалии байни халқу миллатҳои Иттифоки Советӣ имконпазир гардид. Ба қавли К. Маркс, барои нашоунамон санъату адабиёт ҳамон замонаи иҷтимоӣ мусоид аст, ки вай, ташаккулу бонгарии моҳияти ҳақиқии инсониро таъмин карда метавонад. Дар он ҷо, ки санъату адабиёт, осори бадеӣ аз ҷаҳмон ҳаёти омӯҳон халқ қб хӯрда, қувваи маънавий-эстетикӣ санъаткор сарфи манфиати музддорон гардид, нумӯю нерӯи процесси адабӣ шубҳанопазир аст.

Вале ҳар як марҳалаи таърих тақрор нашавандааст. Афқору эҳсоси одамоне, ки дар ин ё он марҳала ба як шаклу мазмунӣ

муайян ташаккул ёфтааст, дар марҳалаи дигар айнан такрор намегардад. Ин ба мисли давраҳои бачагӣю наврасӣ ва ҷавонӣ инсон аст, ки дар ҳар гардиши айём завқу хаваси одамай ба ҳар ранг сурат мегирад. Бинобар ин боигарии моҳияти ҳақиқии инсон, ки Маркс гуфтааст, ҳаминро мадди назар дорад: ба ҷӣ андоза мардум ҳамаи сарвати маънавии дар зарфи асрҳо гуишуда ва дар асарҳои бузургӣ санъат ҷамъбасти бадеӣ ёфта-ро бевосита азхуд кардаанд.

Ба ҳамин тариқ, ҳар як қадаме дар ҳаракати пешравии адабиёти ҷаҳон боиси вусът ёфтан ва амиқ гардидани нумӯи манзараҳои олам аст, ки бо сеҳри сухан ба қалам меояд. Санъати реализми социалистӣ — ифодаи бадеии ҷомилтарину тавоҷотарини ҷаҳони пешқадам буда, коммунизм, ҷун мақсади наҷибӣ башарият дар перспективани революционӣ нишон додани ҳаётро металабад.

Проблемани қаҳрамони мусбат, ки дар адабиёти реализми социалистӣ ба тарзи нави бадеӣ ҳалли ҳудро ёфт, фаъолияти шурунаи санъату адабиётро дар тарбияи шахс, дар ташаккули олами рӯҳии инсон хеле баланд бардошт. «Ҳамаи мо дида истодаем, ки, — гуфта шудааст дар Пленуми июнии КПСС (1983), — ба андозаи баланд шудани савияи маданияти халқ таъсири санъат ба ақлу дили мардум пурзӯр мешавад. Бо ҳамин имконияти даҳолати фаъолонан вай ба ҳаёти ҷамъият меафзояд. Аз ин рӯ масъулияти ҳодимоии санъат барои он, ки яроқи тавоноии дасташон ба кори халқ, ба кори коммунизм хизмат мекунад, хеле зиёд мешавад»¹.

Адабиёти нави советӣ аз мабдан пайдоиши худ ба таълимоти марксизм-ленинизм оид ба мероси маданӣ истинод дошта, таърихи нави зиндагӣ ва санъату адабиётро ҷун як даврони (эпоҳаи) навбунёд ва синтез (имтизоч) ба назари ӯзтибор гирифт. Ин буд, ки синтези намунаҳои бехтарини осори классикону муосирон, синтези давраҳои гуногуни таърих, синтези воқеаҳо, синтези санадҳои гузаштаю ҳозира дар кӯшиши санъаткорони советӣ ба як тамоили инкишофи процесси адабиёти советӣ ба миён омад. Ҳамаи адабиёти сермиллати Ватан дар ин роҳ саҳми арзанда гузошта, боиси равнақу ривочи адабиёти ягонаи бошавуно шукӯҳи советӣ гардиданд.

Таърихият, «робитан замон», алоқаи наслҳо — мазмуни асосии адабиёти халқҳои СССР шуда, унсурҳои шеърӣю онро ташкил доданд. Давраҳои гуногуни ҳаёти халқи советӣ — даврани панҷсолаҳои аввалини социалистӣ, даврани ҷанги Бузургӣ Ватанӣ, даврани осоништа — аз соли 1945 иҷтимоӣ, марҳала ба марҳала ҷавононии ӯҷодкорро тарбия карда ба камол расониданд, ки намоёндагони ҳар яки ин насл қору кирдор, рафтору атвор ва вазифаю ҳунармандии кӯҳансолонро бо сарбаландӣ ва масъулияти ҷиносии давоми инкишоф дода, сазовори тақдирӣ таҳияи партияю комсомол гардиданд.

Аз ин ҷост, ки образҳои баркамол на танҳо дар саҳифаҳои

¹ Газ. «Тоҷикистони советӣ», 16 июни 1983, саҳ. 2.

осори классикони адабиёти советӣ М. Шолохов, Л. Леонов, А. Твардовский, Н. Тихонов, Н. Островский, К. Симонов, С. Ай-ний, А. Лохутй, М. Турсунзода, Р. Ғамзатов, Э. Межелайтис, Ч. Айтматов, Д. Кугультинов, М. Карим, М. Миршакар, Ч. Икромй, Р. Чалил, С. Улугзода ва баъзе дигарон мушоҳида мешаванд. ҳозиран пурҷӯшу хурӯш, замони электроникаю кибернетика ва Образҳои тоза ба тозан ҷавонони боғайрату соҳибчадали замони космонавтика, замони азхудкунии боғарихон беинтиҳон зери замини Сибирь, ноҳияҳои Ғайрисинҳзамин, Бешкент, иншоотҳои азими мамлакат — БАМ, «Атоммаш», КамАЗ, ГЭС-ҳои Нораку Роғун ва дигарҳо дар шеърӯ дostonҳо, очерку ҳикояҳо ва повесту романҳои Евгений Евтушенко, Роберт Рождественский, Андрей Вознесенский, Юрий Рытхей, Олжас Сулаймонов, Зулфия, Чингиз Айтматов, Муъмин Қаноат, Лоик, Қутбӣ Қиром, Гулрухсор Сафиева, Фазлиддин Мухаммадиев, Юсуфҷон Ақобиров, Мухиддин Хоҷаев, Сорбон ва як зумра каламкашонии ҷавонтар тасвири ҳаққонӣ меёбанд.

Сарчашмаи ҳаракату раванқи процесси адаби дар алоқан мураккаби байни якдигарии адабиёту воқеият, санъату ҳақиқат маскан гирифтааст. Шаклҳои мухталифи рӯзгор ва паҳлӯҳои рангини ҳаёт — гузаштаю ҳозира ва оянда доимо ҷашмдошти ҳар як санъаткор аст. Меёру мизони маънавият ва ҳуснияти ҳар як образро рафтори ҷасуруна ва амалияти қаҳрамононаи ӯ баҳри бурдубори умум, баҳри татбику тасдиқи идеалҳои социалистӣ ва ватандӯстӣ муайян менамояд.

Замони пурмавҷу пурталотуми ҳозира, ки бо суръати тез ба қулҳои баланди революцияи илму техника (РИТ) ва азхудкунии компютерҳо¹ ҷараён дорад, муборизаи идеологии ду система — социализму капитализм тундтар шуда истода, ҷангҷӯи империалистӣ бо дӯғу дасисаи оғози ҷанги термо-ядрой ба зиндагии қуран арз таҳдид меоваранд, эҷоди образи қаҳрамони мусбат боз ҳам мураккаб мегардад. Ин образ бояд бо тамоми сӯзиши дил, бо қамоли завқи одамдӯстӣ ва наққорӣ нисбат ба беадолатиҳо оштинопазир бошад, ҳамчун гражданини ғаёлу ташаббускор иштирокчини навсозиҳои ҷаҳон бошад.

«Ҳамаи асарҳои бехтарине, ки, — гуфта шудааст дар Пленуми апрели (1985) КМ КПСС, — адабиёту санъати советӣ офаридаанд, ҳамеша бо қорҳои асосӣ ва ғамхориҳои партия ва халқ зич алоқаманд буданд. Шубҳае нест, ки вазифаҳои нави, ки ҳоло иҷро карда мешаванд, дар эҷодиёти бадеӣ, ки ҳақиқати ҳаёти социалистиро тараннум менамояд, сазовор инъикос меёбанд»².

Ин талабу тақозои замон ба мақсади тавсия шудааст, ки санъату адабиёт ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ дар задухӯрдҳои синфӣ иштироки бевосита доранд. Ҳозир ки адабиёти реакционӣ бо сардори мафкурабардорони империализми Америкаю Англия ба воситаи машинаи нобакорӣ ташвиқоту тарғиботи худ

¹ Компьютер — машинаи электронии ҳисоббарорӣ.

² Материалҳои пленуми Комитети Марказии КПСС (23 апрели соли 1985). Душанбе, 1985, с. 23.

бар зидди коммунизм изтиробе ба миён оварда, бо муғамбирию каззоби фикру зикри мардуми авомро ба чараёни ҷанги зидди социализм равона сохтанист, роли адабиёти советӣ дар мубориза боз ҳам ҷиддӣ ва ҷамлаовар хоҳад шуд. Адабиёти сермиллати советӣ қодир аст, ки ба ҳар гуна ғаразҳои зиддиҳалқӣ ва зиддисоветӣ зарбаҳои ҷонҷӯхонад ва дар мусобиқаҳои эҷодии байни адабиёти пешқадами ҷаҳон пешоҳангиашро собит намояд.

Нависандагони буржуазӣ ва мактабу равияҳои адабиёти буржуазӣ яққол бо як идда «советишнӣносоҳ» ба ғояҳои ирриҷой, ҷангҷӯӣ, ирқпарастӣ ва ғояҳои зидди одоби одаминат хизмат расонида, дар кушӣҳои бифтибор кардани адабиёти реализми социалистӣ ва принципҳои асосии эҷодии онанд.

«Адабиёти реализми социалистӣ принципҳои озодии халқҳоро аз ситами иҷтимоию миллӣ ҲИФЗ карда, идеяҳои сулҳ, инсонпарварӣ ва прогресси ҷамъиятиро мудофия намуда, ташаккулу тараққиёти чараёнҳои пешқадамро дар адабиёти ҷаҳон, махсусан, дар маданияти бадеии мамлакатҳои тараққиқунанда дастгирӣ мекунад. Таҷрибаи эҷодии адабиёти реализми социалистӣ барои нависандагони пешқадами дунё, адабиётҳои ҷавони мамлакатҳои тараққиқунанда, ки ҷӯён роҳҳои идроки бадеии воқеиятанд, таҷрибаи пурқиммат аст»¹.

Ба ҳамин тарик, процесси эҷодиёти бадеӣ мураккаб аст. Дар он на фақат тафаккури инсон, балки ҳаман қобилияти рӯҳии ӯ иштирок мекунад. Вазифаи ҷаҳонбинии санъаткор дар процесси эҷодиёти бадеӣ аввалию азалист. Зеро дар осори санъату адабиёт тарафҳои гуногуни оламу одаминӣносии эҷодкор, яъне назари маънавий, сиёсӣ, динӣ ё атеистӣ ва фалсафии ӯ ҳамвора бо диди эстетикӣнаш ифода мегардад.

Роли ҷаҳонбинӣ дар эҷодиёти бадеӣ дар замони ҳозира, ки муқовимати ду системаи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва муборизаи идеологӣ пуршиддат давом дорад, хеле баланд аст; санъаткорон ҳоло бо-яд «ба шакли соддаю фаҳмо ва бозғайимодона ба халқҳои тамоми олам ҳақиқати соҳти социалистӣ, афзалияти он, сиёсати сулҳпарваронаи мамлакати моро ба онҳо расонанд»¹. Дар ин вазъияти санҷиши азими вичдон, суҳанвар наметавонад ба саволе, ки М. Горький дар солҳои сӣ дар муҷриғати худ ба эҷодкорони дунёи мутараққӣ гузошта гуфта буд: «Шумо, «устодони маданият», бо кӣ шарик ҳастед?», ҷавоб нагуяд.

Ҳамин тавр, назари эстетикӣ ба эҷодиёт таъсири бевосита дорад. Рафту равиш ва аломату нишонаҳои рӯҳи он (эҷодиёт) бо ин дидаварӣ пайвастанд. Бедарак нест, ки равияи санъат ҳамеша соҳиби барномаи эстетикӣи худ аст.

Эстетикаи марксистӣ-ленинӣ принципҳои партиявӣна, синфи-яи та халқиятро пеш роида, тамоми фаъолияти санъаткоронро ба мароми инсонпарварӣ, ватандӯстӣ ва интернационализм ҳидоят мекунад. Бар акси эстетикаи буржуазӣ, эстетикаи марксист-

¹ Храпченко М. Б. Горизонты художественного образа. М., 1982, стр. 106—107.

² Горизонты публицистики. «Правда» (сармақола), 1983, 17 сентябрь.

тӣ-ленинӣ озодии ҳақиқии эҷодкорро пеш ронда, на ин ки шаклу жанру сюжет ё усулу услубро ба гардани ӯ бор намекунад. Ҳатто дар интиҳоби мавзӯ ва инъикоси проблемаҳо нависандагон мо мувофиқи завқу хоҳиши худ амал менамоянд. Аммо ин чунин маъно надорад, ки ҳар ки ҳар чӣ хоҳад меғӯяд ва менависад. Моҳияти даъвати Партия аз ҳамин иборат аст, ки фаъолияти эҷодии санъаткорон бояд ба самти тараққиёти бадеии инсоният ва ояндаи дурахшони ӯ раҳсипор бошад. Адабиёт водор аст, ки доимо ҳамсадои талабот ва завқу салиқаи омман халқ бошад. Беш аз ин адабиёт бояд ба ҷиддитарин масъалаҳои ҳаёт қобилияти ҷавоб додан дошта бошад, дараҷаи фаъолият ва кайфияти зиндагии ҷамъиятро дастгирӣ кунад ва шахсро рӯҳбаланд намояд. Маҳз бо ҳамин хусусиятҳои худ Едигей аз романи Чингиз Айтматов «Дуроҳаи Бӯронӣ» (ва аз қари ҳам тӯлонитар буд он рӯз), Бачана аз асарии Нодар Думбадзе «Конунияти абадӣ», як зумра қаҳрамонони романҳои В. Быков, И. Герасимов, И. Мележ, С. Залыгин, Д. Гранин, Мирзо Мурод аз романи М. Хоҷаев «Об — рӯшноӣ», Анвар аз романи Ю. Акобиров «Норак» ҳиҷодалогиро ҷалбу ҷазб мекунам. Ин қаҳрамон, пеш аз ҳама, худро дар соҳаи асосии ҳаёти иҷтимоӣ — дар фаъолияти меҳнати зоҳир менамоянд. Олитарин сарвати маънавии ин қаҳрамонон — тантанаи қору вазифаи ба онҳо супурдашудааст. Саъйи кӯшиши ҳар як санъаткори масъулиятшинос бояд ба инъикоси чунин образҳо равона шавад. Ибро қарорҳои Пленуми июнии (1983) ва апрели (1985) КМ КПСС тақозо мекунад.

Анъана ва навоарӣ Анъана ва навоарӣ ду тарафи процесси адабиест, ки ба таври диалектикий бо ҳам пайванданд. Анъана ва навоарӣ, чун яке аз проблемаҳои муҳимми эҷодиёти бадеӣ мазмун чунин масъалаҳо — санъату маҳорат, шаклу мазмун, метод ва приёмо, забону услуб, хусусиятҳои миллӣ ва интернационалистии тафаккури эстетикӣ ва ғайраро дар бар мегиранд.

Анъана ба маънои луғавиаш — таҷриба ва расму қондаҳост, ки аз авлод ба авлод ва аз насл ба насл ба давраҳои таърихӣ минбаъда мегузаранд. Дар истилоҳ анъана ба маънии мероси адабӣ ё меросбарӣ (преемственность) қор фармуда мешавад. Анъана дар ҳар замон таърихӣ хусусиятҳои идеявӣ-эстетикӣ, принципҳои тасвири воқеият, колорити миллӣ ва методу услуби бунёдқардагашро ба ояндагон боқӣ мемонад.

Навоарӣ «нав ва бой гардидани мазмуну шакли асарҳои адабиёту санъат, вобаста ба талаботи ҳар давраи нави иҷтимоӣ нав ва ғайи гардидани восита ва тарзи усулҳои тасвири бадеӣ, идеали эстетикӣ санъаткор, нав шудани қаҳрамон ва фикру ақидаҳои ӯ, қорӣ шудани афқору ғояҳои пешқадаму муқарракӣ, ба вучуд омадани методу қараёнҳои тозаи адабӣ ва ғайра мебошад»¹.

¹ Шукров Муҳаммадҷон, Акбаров Юсуф. Анъана ва навоарӣ. Душанбе, 1976, сах. 3.

Анъанаҳо ду хел мешаванд: пешқадам ва иртиҷой (реакционӣ). Анъанаи пешқадами адабӣ ҳамеша ба қонуниятҳои устувори зиндагӣ ва ахлоку одоби умуминсонӣ ҷавоб дода, бо тамонили (тенденцияи) ҳалқнаш ба маъфияти мардум нигаронида шудааст; вай ба дилҳо балвои озодию ҳақиқатҷӯӣ меангезад. Чунинанд хусусиятҳои неки эҷодиёти лирикино эпикӣи Рӯдакӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ақидаҳои инсонпарварии Носири Хисрав ва Низомии Ганҷавӣ, рӯбиёти зиддинию оптимистонаи Хайём, панду андарзи Саъдӣ, лирикаи ишқӣи ошӯбгаронаи Ҳофизу Қамол ва Ҳилолӣ, осори баландпарвози Чомӯи Сайидо, ғояҳои маорифпарварӣ ва ҳақиқатнигоронаи Дониш ва Шоҳин, инчунин эҷодиёти романтикӣ ва реалистии танкидии Пушкину Гоголь, Лермонтову Некрасов, Л. Толстой, Салтыков-Щедрин, В. Короленко, А. Чехов ва дигарон.

Анъанаи иртиҷой аз банду қайди романтизми пассив, ғояҳои ақибмонда ва аз ақидаҳои дину илоҳипарастӣ берун набаромада, асири тавсифу тамҳиди шоҳу шоҳзодагон ва мансабдору сарватмандон мебошад. Ин гуна анъана умедҳои ояндаи одамонро бо тақдиру сарнавишт пайваستا, ўро аз муборизаи синфӣ ва талоши ҳуқуқҳои оддин граждониаш боз медорад.

«...Аз хотир фаромӯш кардан мумкин нест, ки,— гуфта шудааст дар маърузаи оид ба шастсолагии СССР,— дар мероси маънавий, анъанаҳо, дар маишати ҳар миллат на фақат чизе хуб, балки чизе бадӣ умраш ба охиращабад ҳам ҳаст. Аз ин ҷо боз як вазифа ба миён меояд, ки ин ҷиҳатҳои бадро ба ҳоли худ намонда, балки аз ҳамаи он ки кӯҳна шудааст, ба нормаҳои ҳаёти умумии советӣ, ахлоку одоби социалистӣ, идеалҳои коммунистии мо муҳолиф аст, ҳалос шавем»¹.

Сарватҳои маънавие, ки инсоният дар зарфи асрҳо офаридааст, аз як тараф, боиси эҳсоси идроки навигарӣҳои ақнуни таълид ёфта тадриҷан шакл гирифтаи стода мегарданд ва дигаран фаҳмишу саликаи эстетикани одамонро вусъат медиҳанд, аз тарафи дигар, омилҳои муҳимми прогресси маънавии наслҳои оянда мешаванд. Фақат захираҳои дониши пешқадами гузаштагон, ки ба мо чун ғавҳари бебаҳо мерос мондаанд, ба нависандаи имконият медиҳанд, ки сухани тозае ба майдон оварад. Аниқ фаҳмидани воқеаю ҳодисаҳои ҳозирзамон, ба таври танкидӣ азҳуд кардани анъанаҳои гузашта дар шароитҳои нави зиндагӣ ба рӯи санъаткор дару дарвозаи навовариро мекушояд.

Ҳамин хусусиятҳои неки анъанаҳои пешқадамо дар ҳаёти маънавию маишии ҷамъият ба назар гирифта, шоири маъруфи советӣ навиштааст: «Анъана дар навбати аввал ҳамин аст, ки аз санҷиши замон ва интиҳоби табиӣ гузашта, бутуну (якҷаҳат) зинда ба дасти мо омада расидааст. Навоварӣ бошад, ҷиддан анъана ба пеш аст. Навоварӣ ҳам ҷиҳатҳои хубашро ба авлод-

¹ СССР шастсола шуд. Душанбе, 1982, сах. 10.

хон мо боқӣ гузошта, дар навбати худ ба анъана табдил меёбад»¹.

Инак, анъана воситаест, ки алоқан адабиёти гузаштаро бо адабиёти имрӯза, адабиёти муосирро бо оянда мепайвандад. Ин пайвандӣ ба тариқи муносибати падарону фарзандон амал мекунад, ки яке бе дигаре вучуд надорад. Вале вазифан фарзандон ба донишу таҷрибаи калонсолон ба тақозон замони худ донишу малака зам кардан аст.

В. И. Ленин навиштааст: «Мо назар ба падаронамон беҳтар муфорида мебарем, фарзандонамон боз ҳам беҳтар муборида мебаранд ва ғалаба мекунам». Ҳангоми мулоқот бо ветеранҳои Партия дар КМ КПСС, ба ин суханони В. И. Ленин истинод карда, ҳаққонӣ гуфта шуд: Наслҳои нав, ҳар яке «...ногузир ба таҷрибаи насли пешина тақия карда, дар фаъолияти эҷодӣ усулу воситаҳои навро чорӣ намуда, ба шароити вазъияти замонаш худро мувофиқ кунанда, оламро ба тарзи худ тақдир ва дарк мекунад»².

Дарки санадҳои нави рӯзгор, ба шаклҳои тоза кашф кардани мазмуну маънои он ва ҳалли муаммоҳои бапеш омада — давому тараққиӣ анъанавост, ки роҳнамони навоариҳо мешаванд. Дар соҳаи санъату маҳорат, ҷидду ҷаҳди ҷавонони эҷодкор, дар қори табaddулоти бузургӣ ҳаётро бо либоси ба он мувофиқ пӯшондан, яъне бо забони возеҳ ва воситаҳои нави тасвири бадеӣ баён кардан — аз тақопу ва ҷустуҷӯҳои тоза ба тозаи онон шаҳодат медиҳад.

Нависанда ҷӣ қадар бузург бошад, хусусиятҳои навиин ҳам дар эҷодиёти ӯ ҳамон қадар назарнамо ва мӯътамад аст. Яъне, навиғариҳои шаклу мазмуне, ки ба талаботи замони ҷавоб медиҳанд, маҳз ба рӯҳи ҳамин даври муносиб омада, идеяи вайро ифода менамоянд. Вале навоариин эҷодиёти бадеӣ набояд баъри суханвар мақсади ягона шуда монад. Нав бояд аз кӯҳна фарқ кунанд ва аз он беҳтар бошад, дар акси ҳол аҳамияташ гум мешавад.

Масалан, адабиёти классикии рус дар асри XIX бо ғояҳои пешқадаму революционинаш ва санъаткорин беназираш эътирофи ҷаҳон гардид. Адабиёти тоҷик низ дар асри XIX ҳеле анъанавҳои неку пешқадам пеш овард. Саҳми назарписанди он фақат аз тасвиркорӣ, забону услуби зебо иборат набуд. Намунаи ашъори зарифу нафисро нуктасанҷони асрҳои X—XV (аз Рӯдакӣ сар карда то Ҷомӣ) ба мо мерос мондаанд. Ин дар шаклу намудҳои наву тоза дар асрҳои сонӣ идома ёфт. Вале дар асри XIX ғояҳои инсондӯстию ватанпарварӣ, тарафдорин халқ ва аҳли меҳнат, идеяҳои таъқиди ҷиддин сохти ҷамъиятӣ ва ислохоти он дар реалияти ошқоро сурат гирифта, маданияти прогрессивин рус низ ба ин ё он шакл ба адабиёти тоҷик сар даровард. Ақидаҳои сиёсӣю иҷтимоӣ ва орзуҳои озодию истиқлоли-

¹ Винокуров Евгений. Масштабность поэзии, «Правда», 1967, 30 январь.

² «Тоҷикистони советӣ», 1983, 16 август.

ят махсусан дар нимаи дуюми асри XIX ба ҷараёни романтизми ғаёлу баландпарвоз ва реализми танкиди маорифпарварӣ амал мекарданд.

Чустуҷун эҷодии истеъдодҳои ҳақиқӣ ҳамеша ба таҷрибаи анъанаҳои бадеии миллӣ таъяс мекунад. Адабиёти ҳар як халқ, ки ба таҷрибаи мустақили худ соҳиб аст, дар рафти инкишофи таърихнаш ҳислатҳои хоси тафаккури миллии бадеии устувору пойдорро ба худ таҷассум меорад. Даврони нави ҳаёти ҷамъияти дар назди санъаткор вазифаҳои нав гузошта, ҳалли кашфиёти нави бадеиро металабад. Ин дар процесси тараққиёти эҷодии анъанаҳои имконпазир гардида, анъанаро пеш мебарад.

Ба ҳамин тариқ, муносибати нависанда ба анъана мавқеи ӯро дар муборизаи адаби муайян карда, мартабаи ӯро таъйин месозад. Инкишофи анъана ҳамчун процесси бошуури санъат дар арзу изҳори программӣ ва муҳокимаи музокираҳои танкиди санъаткор зӯхур мекунад. Чунон ки ин дар таҷрибаи адабии устодони калом бадеӣ дида мешавад.

М. Горький ба анъанаҳои романтизми революционӣ ва реализми танкидӣ истинод карда, методи нави санъати пролетарӣ ва адабиёти советӣ — методи реализми социалистиро офарид. Дар таҷрибаи эҷодии ӯ — дар асарҳои барҷастааш «Душманон», «Модар», «Қори Артамоновҳо», «Ҳаёти Қлим Самгин», «Егор Булычев ва дигарон», «Достигаев ва дигарон», «Васса Железнова» методи реализми социалистӣ ба дараҷае амиқ истифода шуд, ки дар адабиёти нави социалистии ҷаҳон равиши пешбаранда гардид.

Қимати асарҳои Горький дар онанд, ки низои нифоқи ҷамъиятиро аз дидгоҳи пролетариати революционӣ ҳал менамояд. Ҷаҳони кӯҳанро аз мавқеи задхӯрдҳои синфи ва дар партави перспективаи социалистӣ бадеӣ офаридан — моҳияти навиғарии эҷодиёти ин суҳанварро муайян мекунад. Дар ҳамин аст фарқи сифати низоҳои осори Горький аз низоҳои ҷамъиятии роману пьесаҳои реализми танкидӣ.

Горький ҳамчун сармади реализми социалистӣ медонист, ки бе таҷрибаи (анъанаҳои) бузургони гузашта, ворисон дар роҳи навиғарии таърих ва таърихи тамаддун қадал кардан муҳол аст. Инак, ӯ дар асоси таълимоти марксизм-ленинизм онд ба мероси мадания ва меросбарӣ ҷун қонуниятҳои объективии тараққиёти табиату ҷамъият ба ҳулосае омад: «тамоми таърихи маданият ҳамоно процесси муттасили аз тарафи насли башар аз худ кардани таҷрибаи меҳнатии наслҳои гузашта мебошад»¹.

Шоир бузурги революционӣ ва навоар В. Маяковский нахустин офарандан намунаҳои шеъри муборизу ҷанговар дар назми реализми социалистӣ эътироф шудааст. Вале ҳар як навиғардорҳои ӯ дар анъанаҳои бои рангини назми пешқадами классикии руси ҷаҳонӣ асос ёфта, созгори талаботи замони задхӯрдҳои шадиди революцияҳои гардидааст. В. Маяковский ҳамчун

¹ Горький М. Письмо А. Д. Камегилову. «Литгазета», 1961, 17 июня.

чорчин революция шеърро ба чунин аслиҳаи тавоноӣ гузаро табиқ додааст, ки ҳам маънию мундариҷаи он ва ҳам рангубори шаклиаш, чун зарбу оҳанг, вазну қофияҳои лангардори вай ба синфи коргару деҳқон хуб хизмат расонида меояд.

Як идда шоирони миллии советӣ низ, аз ҷумла шоирони тоҷик ба мисли Пайрав, Юсуфӣ, Турсунзода, Миршакар ва баъзе дигарон дар роҳи анъанаомӯзӣ ҳаргиз таклиди «қориёна» ва соддалавҳона ба комёбиҳои Маяковский накардаанд. Барои омӯхтан ва инкишоф додани анъанаҳои ашъори Маяковский онон роҳи мураккаби эҷодӣ ва ҷустуҷӯҳои мустақили худро дар дохили қоидаҳои шеърӣ миллии форсу тоҷик пеш гирифта анҷом додаанд.

**Мархалаҳои
инкишофи анъанаи
назаварӣ дар
адабиёти муосири
тоҷик**

С. Айний баъди Революцияи Октябр, чун на-
мояндаи барҷастаи адабиёти нави революцио-
нии халқҳои Осиёи Миёна нахустин татбику
чорикунандаи методи реализми социалистӣ дар
назму насри адабиёти тоҷикӯзбек гардид. Ӯ
аввалин шуда, дар манзумаю маршҳои революционӣ чаҳони
нави заҳматкашонро тақдирӣ таҳияи гуфт, мардумро, барои
ҷамъ омадан дар зери байрақи инқилоб тарғиб кард. Анъан-
ҳои насри монументалии устод Айний барои ҷанд зумраи роман-
нависони тоҷикӯзбек мактаби омӯзиш гардид.

Дар баробари С. Айний, А. Лоҳутӣ низ барои маданияти на-
ви назми революционӣ тоҷик хуб хизмат карда, асосгузори
жанру намуҳои гуногуни он гардид. Лоҳутӣ ки тамоми умри
эҷоднашро дар роҳи озодии ҷаҳлау деҳқон бахшидааст, ҳанӯз
дар ибтидои солҳои сӣ навишта буд: «Ман ба онҳое муқобил
ҳастам, ки бедалел аз ҷизҳои кӯҳна рӯ метабанд. Ин ҳатто бу-
зургест. Бехтарин қисмати маданияти гузашта азони пролета-
рият аст»¹. Лоҳутӣ яке аз устодонест, ки шаклҳои мусаммати
классикиро эҷодкорона барои баёни мазмунҳои нави ҳаёти на-
ви социалистӣ истифода мебарад ё ба он моҳирона назира гуф-
та, бартарин таърихи маданияти мо, зиндагии адабиёти моро
собит мекунад. Бехтарин осори ӯ барои ҷанд зумраи шоирони
тоҷикӯ форсзабон мактаби анъанаомӯзӣ гардидааст.

С. Айний, А. Лоҳутӣ, А. Ҳамдӣ, П. Сулаймонӣ яқоя бо зум-
раи адибони кӯҳансол баъди таҷрибаи бадеии гузаштаю муоси-
ри халқи худ халқан пайвандгар шуданд. Аз ибтидои солҳои сӣ
инҷониб, давоми таракқи анъанаҳои ҳам классикон ва ҳам
устодон Айнию Лоҳутӣ ва кӯҳансолон ба зимман М. Раҳимӣ,
М. Турсунзода, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил, Ҳ. Қарим, С. Улуғзода,
А. Деҳотӣ, М. Миршакар ва дигар нависандагони комсомол омад.

Ба ҳаман эҷодкорони давраҳои гуногуни адабиёти сермил-
лати советӣ, аз ҷумла адабиёти тоҷик, чунин нишондоди В. И.
Ленин дастурӣ мекард: «Нигоҳ доштани мероси асли маъноӣ бо
мероси маҳдуд шуданро надорад»². Айний ва Лоҳутӣ ба бехтарин

¹ Лоҳутӣ А. Моя работа — это долг солдата революции. Ж. «Советская литература народов Средней Азии», 1933, № 3 (5), стр. 157—158.

² Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 2, сах. 568.

анъанаҳои пешқадами назму насри бои форсу тоҷик ва фольклор такъя карда, процесси ташаккули одамони навро дар мисоли қаҳрамонони ҷомеа: Одинаю Иван, Едгору Гулнор (повести «Одина» ва романи «Дохунда»), Сафаргулому Эргашгулом, Хасану Фотима (романи «Ғуломон»), Шодӣ, Сеня, Наташа (повести «Ятим»), қосибону ҳунармандон ва коргарону революционерони рус ё ба мисли В. И. Ленин («Зиндааст Ленин» ва «Парии бахт»), М. Горький («Се катра»), Ориф, Ҷӯра Носир («Тоҷ ва байрақ») ва дигарон офариданд. Ин образҳои эҷодӣ ба солҳои 20—30 ҷун намунаи фардҳои нави ҷамъияти ояндаи соғилистӣ барои эҷодкорони минбаъда мерос монданд.

Асосҳои системаи бадени солҳои 40—50-ро концепсияи ҳафтарҳои пурвусъату серҷиҳата, ҳусусиятҳои эстетикӣ ва эпикӣ миқёсан доманадор ташкил медиҳад. Қашфиёти адибиёти тоҷик дар ин даҳсолаҳо ба амиқ фаҳмидани характери таърихӣ ҳолати вазъияти конкретӣ замони нави советӣ вобастааст. Эҳсоси идрокӣ бадени таҷрибаи ҷанги Бузурги Ватанӣ дар назди адабиёт уфӯқҳои нави тадқиқи олами маънавии халқҳои ватанӣ-ро ҳамчун «иттиҳоди нави таърихӣ одамони советӣ» кушод. Маҳз аз ҳамин ҷоя дар солҳои 40—50 дар адабиёт ба услуби приёмиҳои ҳоси насли дуҷуми адибони тоҷик силсилаи образҳои тозае падид омад, ки онҳо барои эҷодкорони минбаъда дар навбати худ анъанае гардиданд. Масалан, образҳои Шодӣ, Муқим, Барақа, Зебиҳола, Садафмоҳ (романи «Шодӣ»), Ситора (повести «Ситора»), Анвар, Сурайё (романи «Ман гунаҳгорам»), Пӯлод Қодиров ва Гулрӯ, Иваницкий, Иванов ва дигарон (романи «Одамони ҷовид»), Собир, Нуралӣ ва Шодигул (повести «Субҳи ҷавонии мо» ва романи «Навобод»), Сафар Одинаев, Дадабой Ерматов ва шарикони онҳо (романи «Вафо»), Қодир паҳлавону Саодат, Николаю Марина (достони «Писари ватан»), қаҳрамони лирикӣ («Қиссан Ҳиндустон» ва «Садои Оснӣ») ва баъзеи дигар. Дарачаи ҳиссу фикри таърихфаҳмии навиҷандагон ҳалли проблемаҳои эстетикӣ дар ин асарҳо муайян месо-занд.

Дар адабиёти солҳои 60—80 таърихияти бадени идеявӣ меъёру мизони принципҳои тадқиқи воқеаҳои ҳафтарҳои кӯҳану нави мегардад. Ба риояи таърихият, ки он яке аз тарзҳои тафаккури баденист, факту санадҳо дар пайванди замони (гузаштаю ҳозираю оянда) ва алоқамандии таҷрибаи халқу диди ҷамъиятӣ таҳлил меёбанд. Ин принципҳои ҷомеаи ҷаҳонфаҳмӣ дар интиҳоби материал, дар композиция ва умуман дар услуби шеърӣ асар сурати конкретӣ мегиранд.

Ҳамин принципҳои асосии методи реализми соғилистӣ, ки дар ҳар марҳалаи ҳаёт таъриру таракқӣ ёфта меистанд, дар қомеъҳои эҷодии индивидуалӣ тоза ба тоза қашф шуда, ҷун навоарӣ дар тарзу тариқи маърифати бадени нави олам зухур мекунад. Навоварӣ ва прогресси бадениро,— гуфтааст В. И. Ленин,— тањҳо ба тасвири материали нави зиндагӣ мансуб кардан нашоуд. Фақат дар натиҷаи ҷамъбасти бадени бикру амиқ ҳа-

мин материал асари навоваронаи санъат эҷод шуда метавонад. Ба ин васила маъсалан ягонагии шаклу мазмун ба миён меояд.

Мазмунӣ нави революционӣ дар айни пайдоиши худ ҳанӯз дар шаклҳои кӯҳнаи мавҷуда баён гардида, моҳияти мақсади он шаклҳоро аз ақиби худ мебарад ва ба онҳо рӯи тоза мебахшад. Бояд гуфт, ки тадричан шаклҳои адабӣ ба тақозои мазмун таҳаввул дида, соён ягонагии ҳар ду ташкил меёбад. Инро дар мисоли жанру шаклҳои маъмули шеърӣ форсу тоҷик исбот намудан душвор нест. Мустазоду маснавий, мусалласу мураббаъ, мухаммасу мусаддас, мусаббаъу мусамман, муттасаъу муашшар, ғазалу китъа, тарҷеъбанду таркиббанд ва ғайра барои классикони мо ва шонирони муосир воситаи ифодакунандаи ғояҳои лирикию мадҳавӣ, фалсафӣ-иҷтимоӣ ва граждонӣ-публицистӣ буданд ва ҳастанд.

Вале ин воситаҳои баён дар намуди шаклиашон ва маҳсулсан дар адои роли мазмунӣ-идеявӣнашон дар назми советини тоҷик (дар муқояса бо классикон) якзаил намондаанд. Мувофиқи талаботи мавзӯю мундариҷаи ҳаёти нави социалистӣ ва образҳои замони нав ин шаклу жанрҳои шеърӣ — баъзеяшон камтар ва дигаре зиёдтар тағйирот дида, ҳам дар усулу услуб, ҳам дар ҳаҷм, ҳам дар савту лаҳи, ҳам дар оҳанги калимаю таъбирот ва инчунин дар характери оперативию сафарбарнашон тағйироти қарда, ба тарзи нав садо медиҳанд. Дар ин ҳусус ва сеътар суҳан дар боби «Чинс, намуд, жанр ва шакли асарҳои бадеӣ» хоҳад рафт.

Ҳоло ҳаминаро бояд таъкид кард, ки мазмун чун маҳсули идеяҳои нави замони нав ва базиси сохти нави ҷамъиятӣ зухур намуда, бешак, ба худ шакли муносиб металабад. Навпардозҳои шеърӣ тоҷикро мо на танҳо дар сохти композиционӣ мебинем, дар вазну баҳрҳои арӯз низ мушоҳида мекунем. Ба ин навҷӯиҳо омӯзиши таҷрибаи шеърӣ шонирин адабиёти бон халқҳои СССР низ зам шуда, дар натиҷа синтези ба миён омадааст, ки шаклҳои шеърини назми тоҷикро ба маҷрои нави мазмунӣ тоза даровардааст. Вале ҳусусиятҳои аслию умумии мусаммат, ғазалу қасида, дубайтию рубой ва дигар ҳамчун қолорити миллии ашъорини тоҷик боқӣ мондааст.

Чунин навиғариҳо дар насри бон адабиёти советини тоҷик низ мақом доранд. Анъанаҳои повесту романҳои халқии ривоятӣ ва китобатини форсу тоҷик дар осори С. Айний, Ч. Иқромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода маҳсусан мавқеи қалон пайдо кардаанд. Масалан, санъати ҳикоя андар ҳикоя, истеъмоли катибаҳо (эпиграфҳо) — шохбайтҳо дар сари бобҳо, порчаҳои шеърӣ лирикӣ ва панду насиҳатӣ дар дохили матн (контекст), зарбулмасалу мақолҳо, базлау ҳикматҳои халқӣ ва ғайра аз ҷумлаи анъанаҳои неки адабиёти гузаштаи мо. Ин ҳама ва приёмиҳои гуногуни бадеӣ, ки саҳифаҳои «Ҳазору як шаб», «Қалила ва Димна», «Бахтиёрнома», «Чаҳор дарвеш», «Самаки айёр» ва дигарҳоро ороиш додаанд, на фақат барои ҳусну зеби асар, инчунин барои ҷерӯи фикру далелҳои муаллиф хизмат мекунанд.

Дар повесту романҳои С. Айни «Одина», «Доҳида», «Ғуломон», Ҷ. Икромӣ «Ман гунаҳгорам» ва романи сегонан «Дувоздаҳ дарвозан Бухоро», романҳои дугонан Р. Чалил «Одамони ҷовид» ва «Шӯроб» ин аънаҳо ба шакли наву тоза, бо назари танқид васеъ истифода шудаанд.

Адабиёти советии тоҷик дар солҳои 70—80 ба як шаклу маъно тоза ҷараён кард. Як идда ҷавононе, ки дар назму наср ва драматургия, танқиду адабиётшиносӣ арзи вучуд карданд, чун донандан забону адабиёти русу халқҳои СССР, аънаҳои мактаби гузаштагонро бо аънаҳои адабиёти пешқадаму революционии ҷаҳон бо ҳам омехта, аз ин омӯзиш синтези бардоштанд.

Шеърӯ дoston, ҳикояю очерк, повесту роман, асарҳои драматӣ ва адабиётшиносӣ, ки дар муҳлати 20 соли охир аз қалами М. Қаноат, Л. Шералӣ, К. Қиром, М. Ҳакимова, Г. Сафиева, Б. Собир, С. Маъмур, Гулназар, Ф. Муҳаммадиев, Ю. Ақобиров, М. Ҳоҷаев, Сорбон, С. Турсун, М. Бахтӣ, Қўҳзод, А. Атобоев, Б. Насриддинов, М. Шукӯров, Р. Ҳодизода, Р. Амонов, В. Асрорӣ, С. Табаров, Р. Муслимонқӯлов, А. Сайфуллоев, А. Маниёзов, Ю. Ақбаров, Х. Отахонова, А. Сатторов, А. Ҳакимов ва дигарон таровидааст, аз ҳар ҷиҳат фарқ дорад. Интиҳоби мавзӯ, қабули бадеии воқеият, одаму оламфаҳмӣ, тарзи муҳокимаронӣ, приёмиҳои гуногуни тасвири санадҳои зиндагӣ ва таҳлили тадқиқи ҳусусиятҳои тозаи махсус пайдо кардаанд. Агар ин суҳанварон — ворисони аънаи қонуниятҳои назарияю амалии падаронро ба ташреҳу тафсири ғирифта, фақат онҳоро тақрор мекарданд, навигарӣ ба миён намеомад. Дар зими симони фардӣ ёҷодии онон низ маълум нагардида, осорашон на ин ки ба қонандагон таъсиру кайфият намебахшид, пешравии адабиёт ҳам дар гумон мебуд. Чунон ки С. Айни дар «Еддоштҳо»-иш доир ба ин масъала тафсили нақшҳои қандакориро ҳикоя карда, бо забони усто-амаки дурудгар гуфтааст:

— Ин нақшо дувоздаҳгиреҳ меноманд, — ва қоғазии дигаре-ро ба ман нишон дода давом намуд: — ин ҳам ҳамон дувоздаҳгиреҳ аст, фарқ дар он ҷост, ки дар ин қоғаз дар байни гиреҳҳои дувоздаҳгона ситораҳо ва бодомчаҳо нақш ёфтаанд. Мебинӣ, ки ин дувоздаҳгиреҳ назар ба он дувоздаҳгиреҳи қадимӣ ҷӣ қадар хушнамо ва назаррабо шудааст. Ана ҳамин майдакориро ба дувоздаҳгиреҳи қадимӣ ман аз ақли худ бароварда ҳамроҳ кардам.

Усто-амак қоғазҳоро, ки онҳоро худ андоза меномид, ба ҷузгирӣ ҷармини худ гузошт ва боз суҳани худро давом дод:

— Агар шогирд танҳо ба омӯхтани ҳунари устон худ қаноат мекард, дар дунё ҳеҷ ҳунар пеш намеафт, ривҷдиҳандан ҳунаро он шогирдон мебошанд, ки аз ақли худ ҷизҳо ёфта ба ҳунари устон худ зам мекунанд...¹

Навбегии ҷавонони ёҷодкори адабиёти тоҷик дар ҳақиқат

¹ Айни Садриддин, Еддоштҳо, Қуллёт, ҷ. 6, Душанбе, 1962, сах. 66—67.

боис ривочу равнаки адабиёти имрӯзи тоҷик гардида, барӯмандии вай дар миқёси мамлакат ва берун аз он характери омтави гирифт. Ҷустуҷӯҳои идеявӣ-бадеӣ ва услубӣ ҳамчун муҳимтарин хусусияти ҷаҳонбинию ҳаракати шеърӣ нави шоиронро ба дараҷаҳои баланди комёбиҳо баровард. Шароитҳои нави ҳаёти ҷамъиятӣ, аз ҷидгоҳи нави эстетикӣ-бадеии солҳои 70—80 дарк намудани воқеаҳо ин эҷодкоронро ба ҳалли тарзи нави ҳамон мавзӯҳои хоҷагии қишлоқ, синфи коргар, ҳодимони илм, ташаккули ҷаҳрамони ҷавон, сарбозони ҷанги Бузурги Ватанӣ ва ҳатто мавзӯҳои дури таърихӣ овард.

Намунаи нави пардозҳои приёму услуб, портретофарӣ, композицияю сюжетсозӣ ва умуман тасвиркориро воқеанигориро дар достонҳои М. Қаноат «Мавҷҳои Днепр», «Достони оташ», «Китобҳои захмин», «Сурӯши Сталинград», «Тоҷикистон—исми ман», «Ғафворан Сино»; достонҳои Қутби Кином «Ҳарфи аввал», «Достони Антон», «Достони Даврон», ашъори Лоик ва Г. Сафиева, дар повесту романҳои Ф. Муҳаммадиев «Дар он дунё», «Палатаи кунҷакӣ»; романи сегонаи Ю. Ақобиров «Замини падарон», «Норак» ва «Водии муҳаббат»; осори М. Ҳоҷаев «Об—рушӣ», «Наиғ ва номус», романи Р. Ҳодизода «Ситорае дар тирашаб» ва баъзе дигарон дидаи мумкин аст. Синтези маҳорат ин шеърро достонҳо ва повесту романҳоро аз осори гузаштагон катъиян фарқ мекунонад. Ин табиист.

Меросбарӣ, ҷунон ки боло кайд шуд, ҳар гуна тақлиду тақрорро инкор мекунад, вале баъзан мумкин ки мувофиқат, таворуди афқору эҳсос дар осори санъаткорони гузаштаю муосир дида шавад. Инро бояд тасодуф донист. «Монандии зоҳирӣ,— навиштааст академик А. Бушмин,— ҳатто шабоҳати ҳайратангез дошта бошад ҳам, ба худин худ ҳауэ таъсир нест ва фақат дар ҳолати омӯзиш мутабиқати (мувофиқати) он аниқ мебардад. Ду нависанда, ҳар яке ба сари худ, мумкин ки образҳои якхела эҷод кунанд. Аз ин рӯ барои омӯзиши завокмандии тақлид назарияи полигенезис ташкил ёфтааст, ки вай бештар бо эҷодиёти оригиналӣ (бикр) шугл дорад»¹. Барои идомакорони мероси таърихӣ адабӣ,— давом медиҳад олим,— муҳим аст, ки «на ба монандии унсурҳои ҷудоғонаи асар, балки ба умумияти мавзӯи эҷодӣ, ягонагӣ ё қаробати принципҳои идеявӣ-эстетикӣ аҳамият дода шавад»².

Қудрати нави пардозӣ ба ворисон дар натиҷаи амик омӯхтани анъана, бо вай ҷун ғушту пӯст пайваста маҳлут шудан ва дар айни эҷодкорӣ аз он ҷудо шудан ба даст меояд. Яъне, навиҷар бояд сабаки аз анъанаҳо бардоштаашро бо сӯзу ғудози дили ҳассоси худ, бо ёдоварии саргузаштҳои худ ба мароми тозаю нави эстетикӣ ва қолаби мустақили идрок ба таҳлили тамҷид оварад. Ҷунин ҳунариамони мустақилонан Лоик буд, ки силсилаи шеърҳои ӯ — «Модаринома», «Илҳом аз Шоҳнома», «Ҷоми

¹ Бушмин А. Преемственность в развитии литературы Л., 1978, стр. 117.

² Ҳамон ҷо.

Хайём» ва «Сад газал»-аш ба баҳон баланди танқиду хонандагон сазовор гардид.

Мавзӯҳои абади адабиёти бадеӣ ва категорияҳои рафтору одоби умуминсонӣ дар масъалаҳои одамингарии нокаси, ишқу адоват, сулҳу ҷанг, ватанпарварии ватанбозӣ, адолатпарварии мардумозорӣ, диловарии бузғилӣ, посдорӣ одоби таъинӣ ва беадабӣ ва ғайра дар ашъори М. Қаноат ва Лоик бо эҳсоси рангину дақиқназарин даҳсолаҳои охири асри XX ба тасвир омадаанд.

Ҳамин тавр, аёнанаҳо дар процесси алоқии байниҷаҳонӣ ва омезиш наву ғанӣ шудан мегиранд. Аёнанаҳои ба ин ё он санъаткор хос, ки саҳми фардияти ӯст, дар инкишофи методи бадеӣ, тадриҷан, дар рафти равнақи адабиёт омезиш ёфта ба аёнанаи коллективӣ табдил меёбад.

2. ЧИНС, НАМУД, ЖАНР ВА ШАКЛИ АСАРҲОИ БАДЕИ

Таърихи пайдоиши чинсу намуд Асарҳои адабӣ ба се чинси асосӣ тақсим мешаванд: **эпос, лирика** ва **драма**. Шарҳу тафсири ин таъбирҳои юнонӣ чунинанд: **эпос** аз калимаи «эпо» гирифта шуда, маънои ривоят, ҳикоят, нақл кардан ё «афсона гуфтан»-ро дорад; **лирика** аз номи як асбоби мусиқии юнони қадим «лира» пайдо шуда, ифодаи ҳисси шахси одамо дар назар дорад; ба таъбири форсӣ тоҷикӣ чинси лирикиро «ғинӣ» мегӯянд. **Драма** ба ҳаракат ва амалиёти асарҳои сахнавӣ далоят мекунад.

Ҳар яке ин чинсҳои адабӣ боз соҳиби якчанд намудҳо мешавад. Масалан, **чинси эпос** ба ғайр аз **намудҳои эҷодӣ** ти наслӣ, боз наслӣ эпикӣ дар бар мегирад. **Намудҳои наслӣ** наслӣ эпикӣ дар навбати худ ба чунин жанрҳои бадеӣ тақсим мешаванд: **латифа, масал, афсона, қисса, фелетон, новелла, очерк, ҳикоя, повесть, ёддоштҳо, роман, роман-эпопея** ё **ҷаннома**; **қиссаи манзум (баллада), романи манзум, достони қаҳрамонӣ**. **Жанри**¹ адабӣ боз ба шаклҳо, ки онро «шаклҳои жанрӣ» низ меноманд, ҷудо мешавад. Барои мисол фақат ба жанри роман муроҷиат кунем, мақсад равшан мегардад. Жанри роман аз шаклҳои зерин иборат аст: романи таърихӣ, революционӣ, таърихӣ қаҳрамонӣ, оилавӣ маншӣ, тарҷимаҳои, иҷтимоӣ фалсафӣ, таърихӣ мочароҷуна, илмӣ фантастӣ, сипоҳӣ-айёри ва ғайра. Баъзеи ин намудҳои эпикӣ ба мисоли қисса, достони қаҳрамонӣ ба жанрҳо тақсим нашуда, якбора ба шаклҳои жанрӣ ҷудо мешавад.

¹ Жанр калимаи франсузӣ, маънои намудро дорад. Вале дар илми адабиётшиносӣ вазифаи он аз намуд хурдатар аст. Дар китобҳои назарии русӣ «жанр» гоҳ ба мафҳуми намуд ва гоҳ ба маънои «танга» истеъмоли мешавад. Дар адабиётшиносӣ форсӣ тоҷикӣ жанр ба мафҳуми навъ мувофиқат мекунад (нигаред: Р. Мусулмонқулов. Асри сухан. Душанбе, 1980, сах. 5 ва 27).

Лирика ҳамчун чинс, ки бо осори манзум пайвастааст, аз намуҳҳои назм, осори лирикӣ ва лиро-эпикӣ (хамосӣ) иборат аст.

Ба жанри он манзума ва лирикаи сиёсӣ нисбатномай ӯ граҷданию публицистӣ, лирикаи фалсафӣ, ахлоқӣ ӯ панду насиҳатӣ, лирика ва дostonҳои ишқӣ, дostonҳои лиро-эпикӣ ва ғайра дохил мешаванд. Онҳо дар навбати худ боз дорон шаклҳои конкретӣ шеърӣанд: ашӯлаю суруд, фардиёт, мустазод, ғазал, китъа, рубой, маснавӣ, мусаллас, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ, муашшар, тарҷеъбанд, таркиббанд, қасида, дoston ва ғайра.

Драма ҳамчун чинс ба се намуди асосӣ тақсим мешавад: фоҳиа (трагедия), маъзака (комедия) ва драма. Дар жанри худ ин намуҳҳо пьесаҳои якпардагӣ, ду-пардагӣ, сепардагӣ, инсценировка, мелодрама, водевиль, киносценарий, либреттоҳои опера, оперетта ва балетро дар бар намудаанд. Дар айни замон ин жанрҳои драматӣ дорон шаклҳои муайянаанд: фоҳиан оптимистӣ, маъзакаи онлафӣ ва чамъиятӣ, драмаи ишқию фалсафӣ, публицистӣ, қахрамонӣ, таърихӣ нисбатномай ва амсоли онҳо.

Ба чинсу намуд ва жанру шаклҳо ҷудо шудани асарҳои бадеӣ таърихӣ дуру дароз доранд. Ханӯз дар асри IV пеш аз мелод олимпиашӯри юнони қадим Арасту (Аристотель) дар асари назаринаш «Поэтика» дар ин бора маълумоти васеъ додааст. ӯ фарқи байни асарҳои бадеӣ — трагедияю комедия, назми эпикӣю лирикӣ ва дигарҳоро дар тарзу усул ва воситаҳои тасвири онҳо дидааст. ӯ воситаҳои бадеиро дар вазну зарб ва мувофиқати шаклу мазмун муайян карда, одамони мусбату манфиро предметҳои асосии тасвир донистааст.

Яке аз назариячиёни классицизми Франция Буало (асри XVIII) низ дар асари худ «Санъати шеър» принципҳои умумии назм ва намуҳҳои адабиро ба тақдир гирифта, жанрҳои адабиро ба жанрҳои баланду паст тақсим намудааст. Жанроеро, ки ба табиӣ нозуки дарборӣю мувофиқ намеояд, ӯ жанрҳои паст мешуморад. Албатта, ба ин қабил жанрҳо, ба ақидан ӯ, жанрҳои эҷодиёти «табақаҳои сеюм», яъне эҷодиёти халқӣ дохил мешаванд.

Аз маорифпарварони Аврупо дар инкишофи таълимоти онд ба жанр мутафаккири бузурги немис, нависанда ва мунаққид, Готхольд Лессинг (асри XVIII) роли мусбат дорад. Лессинг дар асари худ «Лаоқоон» дар мисоли санъати рассомӣ ва назм худудгузории байни санъатҳоро умуман ва жанрҳоро махсусан имконнопазир донистааст. Эстетикаи Лессинг ва маорифпарварони замони ӯ барои сонитар тасдику тақмил ёфтани мафҳумҳои чинсу намуҳҳои адабӣ хеле кӯмак расониданд.

В. Г. Белинский дар мақолаи машҳури худ «Ба чинсу намуҳҳо тақсим кардани назм» (1841) чинсу намуҳҳоро категорияи адабӣ нашуморида, балки онҳоро аз қабилҳои шаклҳои медонад, ки бо хусусиятҳои давру замони худ марбут мебошанд. Яъне, ӯ

хар як чинсу намуд ва жанрро хоси ин ё он давр мепиндорад. Хакикати, агар дар замони қадим навиштани достонҳои эпикӣ-ҳамосӣ монанди «Илиада» ва «Одиссея», «Шоҳнома» ва шоҳномаи нависӣ, «Искандарнома», «Доробнома», «Синдбоднома» пандномаҳо ва ғайра расм шуда бошад, сонитар достонҳои диро-эпикӣ, дахномаҳо монанди «Вис ва Ромин», «Ишқнома», «Хисрав ва Ширин», достонҳои ишқӣ-романтикӣ мисли «Лайли ва Мачнун», «Юсуф ва Зулайхо», «Қомде ва Мудан»-и Бедил, асарҳои тасаввуфию ахлоқӣ ва панду насиҳатӣ ба мисли «Ҳадиқат-ул-ҳақоик»-и Саной, «Саломон ва Абсол»-и Чомӣ ё дар Аврупо ва Россия «Ромео ва Чульетта» (Шекспир), «Макр ва Муҳаббат» (Шиллер), «Евгений Онегин» (Пушкин), романҳои сентименталӣ, драман мешаи ва ғайра ба вуҷуд меоянд. Дар давраи ҳукмронии капитализм осори реалистӣ, аз ҷумла романи реалистӣ тараққӣ меёбад.

Қариби асрҳои XIX дар Россия ҳам нависанда ва шоирон дар жанру шаклҳои гуногун асар эҷод мекардагӣ мешаванд. Пушкин ва Лермонтов ба ғайр аз шеърҳои лирикӣ роман, повесть, пьесаҳо навиштаанд. Повести маишии Пушкин «Повестҳои Белкин», достони ӯ «Рӯинсавор», пьесаи ғочнавини вай «Борис Годунов», романи таърихнаш «Пугачёв», романи Лермонтов «Қаҳрамони замони мо», ғочнаҳои ӯ «Испаниҳо», «Маскарад» ва ғайра мувофиқи тақозои давр навишта шудаанд. Агар ба эҷодиёти М. Горький муроҷиат намоем ин факт боз ҳам равшантар мегардад. Горький факат муаллифи ҳикояҳои бисёре («Макар Чудра», «Кампир Изергиль», «Емельян Пиляй» ва ғайра), повесту романҳо («Ҷома Гордеев», «Модар», «Қори Артамоновҳо», «Ҳаёти Клим Самгин») нест. Ӯ ҳамчун драматурги намоён пьесаҳои «Дар қазр», «Душманон», «Мешанҳо», «Баҷағони офтоб», «Васса Железнова» ва дигарҳоро ба вуҷуд оварда, жанри публицистикани сиёсии бадеиро ба пояҳои баланд бардоштааст.

Дар адабиёти форсу тоҷик аз асрҳои X сар карда, жанрҳои гуногуни назм — манзума, достон, қасоид, мUTOИБОТ, латоифот, рубоӣёт, ғазалиёт, мукаттаот ва ғайра дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Ҷақикӣ, Фирдавсӣ, Уисурӣ, Анварӣ, Хайём, Носири Хисрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Қамол, Убайди Зоконӣ, Чомӣ, Мушфиқӣ, Сайидо, Бедил, Шоҳин, Хайрат ва дигарон инкишоф меёбад. Баъзеи онҳо, мувофиқи завқу таъъашон ва талаботи замон, монанди «Қобуснома» (Қайковус), Низомии Арӯзӣ («Қаҳор мақола»), Носири Хисрав («Сафарнома»), Саъдӣ («Ғулистон»), Чомӣ («Баҳористон»), Восифӣ («Бадоеъ-ул-вақоеъ»), Дониш («Наводир-ул-вақоеъ»), Шоҳин («Бадоеъ-ус-саноеъ») ғайр аз назм дар наср ҳам ҳунаринамоя намуда, асарҳои тарҷимаиҳоӣ ва ёддошти эҷод кардаанд. Агар ба наср муроҷиат кунем, дар он қор ғуруҳи жанрҳои насриро мушоҳида менамоем, ки мувофиқи талаботи жанриашон бадеият дар яке бештар ва дар дигаре камтар мушоҳида мешавад. Баъзеи онҳо: 1. Асарҳои эпикӣ-ҳамосӣ — «Шоҳнома»-ҳои манзуму мансур, «Абумӯслимнома», «Искандарнома», «Синдбоднома», «Бахтиёрнома», «Қавомеъ-ул-хикоят», «Ҳотами Той», «Самаки зйёр», «Қор дарвеш»; 2. Асарҳои панду насиҳатӣ — «Қалила ва Димна», «Ғу-

листон», «Баҳористон», «Анвори Сухайлӣ»; 3. Асарҳои хотиротӣ — «Аҷоиб-ул-булдон», «Сафаринома», «Кандия», «Мақомоти Ҳамидӣ»; 4. Асарҳои таърихӣ — «Таърихи Балъамӣ», «Таърихи Наршахӣ» («Таърихи Бухоро»), «Таърихи Синистон», «Таърихи Байҳақӣ» ва якқатор асарҳои адабиётшиносӣ, ки баъзеи онҳо дар боби «Инкишофи афкори адабии назарӣ аз замони қадим то замони марксизм» зикр шуд.

Жанри ин ё он асар бо симои бадеӣ, яъне бо образи он пайвастааст. Хусусиятҳои образ ва сохти он жанри адабро муайян менамоянд. Масалан, образҳои эҷодиёти халқӣ ё афсонавӣ рӯи романтикии ин асарҳоро фавран ошкор месозад. Дар замони ҳукмронии методи классицизм аксар персонажҳои дӯстдоштан нависандагон — шоху шохзодагон, мансабдорон ва сарватмандон буданд. Ҳатто паҳлавонони руинтаи ҳам бе азобу шиканча рӯз бурда наметавонистанд. Чунин аст тақдири Рустами Дастон ва амсоли ӯ. Барои муқаррар кардани жанри асар дар баробари мазмуни образ тарзу тариқи образфарӣ ва тасвири он ҳам вазифаи намоёнро адо менамояд. «Хангоме ки мо ин ё он жанро ном мегирем, — навиштааст академик Храпченко, — масалан, қасида, марсия, достони лирикӣ, мазҳакаи маишӣ, романи иҷтимоӣ-психологӣ, романи оилавӣ, фочиаи маолӣ ва монанди онҳо, — ин фақат нишондоди сохти намудҳои муайяни осори адабӣ нест, инчунин маънои муносибати маҳсусро ба ҳодисаи ҳаёт дорад. Маълум аст, ки характери фарогириро инъикоси процессҳои зиндагӣ дар мазҳакаи маишӣ ва марсия, достони лирикӣ ва роман-эпопея ҳамвора чун дар бисёр дигар жанрҳо гуногун аст».¹

ЭПОС

Пеш аз он, ки ба таҳлили бевоситаи асарҳои эпикӣ-ҳамосӣ гузарем, бояд фаҳмем, ки ҳуди эпос чист. Эпос нави асарҳои ривоятнест, ки воқеаҳои зиндагӣ ва ҳаёти халқ, муносибатҳои одаму ҷамъият ва марҳалаҳои инкишофи таърихро ба таври бадеӣ инъикос мекунад. Ин фактҳои объективӣ ҳаёт, вазъият ва ҳолати рӯҳии одамон дар эпос аз забони муаллиф ва ё иштирокчи воқеаҳо нақл мешавад.

Сюжети эпос ба тариқи ҳикояе дар хусуси мардум, амалиёти онҳо ва алоқаи байни яқдигаришони сохта мешавад. Белинский таъкид намудааст, ки дар эпос ҳодисаҳо ва дар драма — инсон афзалият доранд; Агар қаҳрамони эпос — воқеаю саргузашт бошад, қаҳрамони драма — шахсияти инсон аст. Дар драма ва лирика баёни таассуроти эҳсосоти драматург ва шоир мақоми калон ишғол менамояд.

Эпос, чунон ки қайд гардид, аз намуди жанрҳои гуногун иборат аст. Намудҳои он осори насрӣ ва достонҳои эпикӣ мебошанд. Мо ҳоло ба жанру шаклҳои эҷодиёти эпикӣ таваққуф мекунем.

¹ Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1970, стр. 169.

Достонҳо чанд хел мешаванд: эпикӣ, лирикӣ, лиро-эпикӣ, фалсафӣю иҷтимоӣ ва ғайра. Достонҳое, ки сюжети мураккаби ҳаётӣ ва воқеаҳои таърихиро бо забони назм нақл мекунанд, ба гурӯҳи асарҳои эпикӣ дохил мешаванд. Достонҳои эпикӣ аз замонҳои қадим маълуманд. Достонҳои Юнони қадим дар бораи юриши юнониҳо бар зидди троянҳо ва азони халқи форсу тоҷик аз муборизаи эронӣю тӯронӣю ҳикоя мекунанд; эпоси франсавӣ дар бораи муборизаи халқ ба муқобили арабҳо, ки баъд аз забти Испания ба истиқлолияти французҳо таҳдид намудаанд, нақл мекунад; эпоси русӣ даврани муборизаи халқи русро бар зидди печенегҳо ва тотору мугулҳо, ки ба истиқлолияти ҷануби Россия хавфу хатар меоварданд, нишон медиҳад. Хамин тариқ, дар Юнон «Илиада», дар Франция «Суруд дар бораи Роланд», дар Германия — «Суруд дар бораи Нибелунгҳо», дар Эрон Ҷамшид — «Шохнома», «Гурӯғли», «Манас», «Алпомиш», достони халқии армани — «Довуди Сосуйи», дар Ҳиндустон «Рамаян», дар Россия — «Гуфтор дар бораи полки Игорь» пайдо мешаванд.

Халқи тоҷик бисёр достонҳои эпикӣ дорад, монанди достонҳои қадими халқӣ дар бораи Зол, Рустам, Кова, Шерак, Томири-са ва дигарон, ки дар замонҳои худ дар мубориза ба муқобили истилогарони хориҷӣ ғайрату қирриҳои нишон додаанд. «Гурӯғли» яке аз достонҳои қадими эпикӣ қаҳрамонист, ки пур аз орзую умед, ҳиссиёти озодиҳоӣ ва ободипарварӣ мебошад. «Гурӯғли» ҳамчун достони миллӣ дар байни халқҳои Ҷамшид, Кавказ, Туркия ва Шимоли Эрон низ шӯхрат дорад. «Офариннома»-и Абӯшақри Балхӣ, «Шохнома»-и Дақиқӣ ва «Шохнома»-и Фирдавсӣ достонҳои намоёни эпикӣанд, ки афсонаю достонҳои зиёдеро аз даҳони халқ ва ғояндагон дар бораи Ҷамшид, Фаридун, Исфандиёр, Сиёвуш, Қайхисрав ва дигарон ҷамъ овардаанд.

Бояд гуфт, ки онҳо ҳамчун эҷоди даҳанакии халқ аз авлод ба авлод, насл ба насл мерос гузашта, аз хусусияти сифат ва раму он, урфу одат ва озодинпарварии бобою аҷдодони мо нақл мекунанд. Ҷамшидгон дар ҳар аср бо тақозои давр ҷиҳати аз онҳо илова ва ё кам кардаанд. Аз ин рӯ ин достонҳо то ба давраҳои мо бо табаддулоти зиёде омада расидаанд.

Ҷамшиднома шакли аълотарини назму насри эпикӣ мебошад. Ҷамшиднома низ таърихи дуру дароз дорад. Вай дар санъати юнони қадим ибтидои ғирфти, тадриҷан мавқеи муҳим ишғол намудааст. Ҷамшидномаҳо аз ҷиҳати сохти (композицияи) худ мураккабтар буда, дар онҳо ба ғайр аз воқеаҳои барҷастаи таърихӣ, эпизодҳои ҷудогонаи мустақил низ дохил карда мешуданд.

Баъд аз «Илиада» ва «Одиссея» (Ҳомер) достонҳои машҳури қадими ҳиндӣ «Моҳобҳорут» (ки дар асри V пеш аз милод) ва «Рамаян» (ки якҷанд аср дертар баъди онҳо ба вучуд омадааст) ба ҷамшидномаҳо дохил мешаванд. Достони Вергилий «Энеида», ки дар солҳои 29—19 асри I пеш аз милод эҷод ёфтааст, маҳсули асри нашъунамон адабиёти латинӣ ба шумор меравад.

листон», «Бахористон», «Анвори Сухайлӣ»; 3. Асарҳои хотиротӣ — «Аҷоиб-ул-булдон», «Сафарнома», «Кандия», «Мақомоти Ҳамидӣ»; 4. Асарҳои таърихӣ — «Таърихи Балъамӣ», «Таърихи Наршахӣ» («Таърихи Бухоро»), «Таърихи Синстон», «Таърихи Байҳақӣ» ва якқатор асарҳои адабиётшиносӣ, ки баъзеи онҳо дар боби «Инкишофи афкори адабии назарӣ аз замони қадим то замони марксизм» зикр шуд.

Жанри ин ё он асар бо симон бадеӣ, яъне бо образи он пайвастааст. Хусусиятҳои образ ва сохти он жанри адабро муайян менамоянд. Масалан, образҳои эҷодиёти халқӣ ё афсонавӣ рӯи романтикии ин асарҳоро фавран ошкор месозад. Дар замони ҳукмронии методи классицизм аксар персонажҳои дӯстдоштан навиандагон — шоҳу шоҳзодагон, мансабдорон ва сарватмандон буданд. Ҳатто паҳлавонони руинтан ҳам бе азобу шиканча рӯз бурда наметавонистанд. Чунин аст тақдир Рустами Дастон ва амсоли ӯ. Барои муқаррар кардани жанри асар дар баробари мазмуни образ тарзу тарқи образфарӣ ва тасвири он ҳам вазифаи намоёнро адо менамояд. «Хангоме ки мо ин ё он жанро ном мегирем, — навиштааст академик Храпченко, — масалан, қасида, марсия, достони лирикӣ, мазҳакаи маишӣ, романи иҷтимоӣ-психологӣ, романи оилавӣ, фоҷиаи маолӣ ва монанди онҳо, — ин фақат нишондоди сохти намудҳои муайяни осори адабӣ нест, инчунин маънои муносибати махсусро ба ҳодисаи ҳаёт дорад. Маълум аст, ки характери фарогирию инъикоси процессҳои зиндагӣ дар мазҳакаи маишӣ ва марсия, достони лирикӣ ва роман-эпопея ҳамвора чун дар бисёр дигар жанрҳо гуногун аст».¹

ЭПОС

Пеш аз он, ки ба таҳлили бевоситаи асарҳои эпикӣ-ҳамосӣ гузарем, бояд фаҳмем, ки худ энос чист. Энос нави асарҳои ривоятӣ, ки воқеаҳои зиндагӣ ва ҳаёти халқ, муносибатҳои одаму ҷамъият ва марҳалаҳои инкишофи таърихро ба таври бадеӣ инъикос мекунад. Ин фактҳои объективӣ ҳаёт, вазъият ва ҳолати рӯҳии одамон дар энос аз забони муаллиф ва ё иштирокчи воқеаҳо нақл мешавад.

Сюжети энос ба тарқи ҳикояе дар хусуси мардум, амалиёти онҳо ва алоқаи байни якдигарнашон сохта мешавад. Белинский таъкид намудааст, ки дар энос ҳодисаҳо ва дар драма — инсон афзалият дорад; Агар қаҳрамони энос — **воқеаю саргузашт** бошад, қаҳрамони драма — **шахсияти инсон** аст. Дар драма ва лирика баёни таассуроти эҳсосоти драматург ва шоир мақоми қалон ишғол менамояд.

Энос, чунон ки қайд гардид, аз намуди жанрҳои гуногун иборат аст. Намудҳои он осори насрӣ ва достонҳои эпикӣ мебошанд. Мо ҳоло ба жанри шаклҳои эҷодиёти эпикӣ таваққуф мекунем.

¹ Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1970, стр. 169.

Достонҳо чанд хел мешаванд: эпикӣ, лирикӣ, лиро-эпикӣ, фалсафӣю иҷтимоӣ ва ғайра. Достонҳое, ки сюжети мураккаби ҳаётӣ ва воқеаҳои таърихиро бо забони назм нақлӣ ривоят мекунанд, ба гурӯҳи асарҳои эпикӣ дохил мешаванд. Достонҳои эпикӣ аз замонҳои қадим маълуманд. Достонҳои Юнони қадим дар бораи юриши юнониҳо бар зидди троянҳо ва азони халқи форсу тоҷик аз муборизаи эронӣю тӯронӣю ҳикоя мекунанд; эпоси франсавӣ дар бораи муборизаи халқ ба муқобили арабҳо, ки баъд аз забти Испания ба истиклолияти французҳо таҳдид намудаанд, нақл мекунад; эпоси русӣ даврони муборизаи халқи русро бар зидди печенегҳо ва тотору мугулҳо, ки ба истиклолияти ҷануби Россия хавфу хатар меоварданд, нишон медиҳад. Хамин тарик, дар Юнон «Илиада», дар Франция «Суруд дар бораи Роланд», дар Германия — «Суруд дар бораи Нибелунгҳо», дар Эрону Осиёи Миёна — «Шохнома», «Гурӯғли», «Манас», «Алпомиш», достони халқии армани — «Довуди Сосуйи», дар Хиндустон «Ромаён», дар Россия — «Гуфтор дар бораи полки Игорь» пайдо мешаванд.

Халқи тоҷик бисёр достонҳои эпикӣ дорад, монанди достонҳои қадими халқӣ дар бораи Зол, Рустам, Кова, Шерак, Томирис ва дигарон, ки дар замонҳои худ дар мубориза ба муқобили истилогарони хориҷӣ ғайрату қирриҳои қалбдорона нишон додаанд. «Гурӯғли» яке аз достонҳои қадими эпикӣ қаҳрамонӣест, ки пур аз орузу умед, ҳиссиёти озодихоӣ ва ободипарварӣ мебошад. «Гурӯғли» ҳамчун достони миллии дар байни халқҳои Осиёи Миёна, Кавказ, Туркия ва Шимоли Эрон низ шӯҳрат дорад. «Офариннома»-и Абӯшақри Балхӣ, «Шохнома»-и Дақиқӣ ва «Шохнома»-и Фирдавӣ достонҳои қадими эпикӣанд, ки афсонаҳои достонҳои зиёдеро аз даҳони халқ ва ғуяндагон дар бораи Ҷамшед, Фаридун, Исфандиёр, Сиёвуш, Кайхусрав ва дигарон қамъ овардаанд.

Бояд гуфт, ки онҳо ҳамчун эҷоди қаҳрамони халқ аз авлод ба авлод, насл ба насл мерос гузашта, аз хусусияту сифат ва раъсу он, урфу одат ва озодипарварии бобою аҷдодони мо нақл мекунанд. Ғуяндагон дар ҳар аср бо тақозои давр ҷиҳати аз онҳо илова ва ё қамъ кардаанд. Аз ин рӯ ин достонҳо то ба давраҳои мо бо табодули зиёде омада расидаанд.

Ҷангнома шакли аҷлотирии назму насри эпикӣ мебошад. Ҷангнома низ таърихи дуру дароз дорад. Вай дар санъати юнони қадим ибтидои гирфта, тадриҷан маънаи муҳим ишғол намудааст. Ҷангномаҳо аз ҷиҳати сохти (композиция) худ мураккабтар буда, дар онҳо ба ғайр аз воқеаҳои барҷастаи таърихӣ, эпизодҳои ҷудогонаи муҳим низ дохил карда мешуданд.

Баъд аз «Илиада» ва «Одиссея» (Ҳомер) достонҳои машҳури қадими хиндӣ «Моҳобҳорут» (ки дар асри V пеш аз милод) ва «Ромаён» (ки яқинан аср дертар баъди онҳо ба вуҷуд омадааст) ба ҷангномаҳо дохил мешаванд. Достони Вергилий «Энеида», ки дар солҳои 29—19 асри I пеш аз милод эҷод ёфтааст, маҳсули асри нашъунамон адабиёти латинӣ ба шумор меравад.

Дар адабиёти форсу тоҷик чунин дostonҳои қаҳрамонӣ монанди «Баҳроми Чӯбина», «Рустам ва Исфандиёр», «Абӯмуслимнома», «Замчинома», «Доробнома», «Қаҳрамоннома» (асрҳои X—XVII) характери эпоеӣ доранд.

Романи Лев Толстой «Чапаев ва сулҳ»-ро ҳам дар илми адабиётшиносӣ эпопея — ҷангнома ё роман-эпопея меноманд. Дар адабиёти реализми социалистӣ намунаҳои классикӣ роман-эпопеяро М. Горький («Ҳаёти Клим Самгин»), М. Шолохов («Дони ором»), С. Айний («Ғуломон»), Ҷ. Икромӣ («Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро»), М. Азев («Роҳи Абай») ва баъзе дигар нависандагон забардасти миллии советӣ ба вуҷуд овардаанд. Задухӯрди тундӯтези ғоявӣ, фикрӣ ва шиддати талоши ҷисмонӣ дар ин асарҳо афзалият дорад.

Афсона ва қисса Афсона (шуг) ҳамчун намунаи насли эҷодиёти халқ аз давраҳои қадим бо номҳои қисса ва ҳикоя ҳам маълум аст. Афсонаҳо ҳикояҳои бадеанд, ки бо ҳикматҳои хирадмандона ба таври образнок дар бораи орзуи омили халқ, қувваҳои зебон ҳаёт ва муборизаҳо бар зидди табиат нақл менамоянд. Як гурӯҳи афсонаҳо мазмунӣ дунявӣ дошта, онҳоро аҳли меҳнат — деҳқонон, косибон ва ҳунармандон эҷод намудаанд, гурӯҳи дигари онҳоро рӯҳониён ба маънафии дину шарият сохтаанд. Гурӯҳи сеюми афсонаҳо — афсонаҳои таърихӣ номидан мумкин аст, чунки онҳо ба масъалаҳои ҳақиқати зиндагӣ дахл мекунад. Ғайр аз ин боз афсонаҳои тилисмӣ-мӯъҷизавиро фарқ кардан лозим аст. «Зардпарӣ ва Сабзпарӣ», «Ғулпарӣ ва Моҳпарӣ», «Мориавтор» аз ҳамаи қабил афсонаҳоанд.

Агар дар бораи афсонаҳои ба омма наздик суҳан равад, «аҳамият, характер, образ ва мундариҷаи афсонаҳо ҳам ҳудди зиндагии халқи меҳнаткаш, соҳти ҷамъиятӣ, муносибати истиссоӣ ва ҷамъиятӣ муайян мекунад. Халқ афсонаҳои ҳудро ба ғайр аз таълими ғуноғуни меҳнатии ҳуд, ба идея, ахлоқ, орзуи ҳавас, қушишу мубориза, ба характер ва шакли вазъияти зиндагии давра вобаста кардааст».¹ Дар ин маврид бояд гуфт, ки бино ба талаботи замон ғуяндагон ба мундариҷаи афсонаҳо тағйирот мефарранд.

Дар бораи халқҳои ғуноғуни афсона бояд ҳаминаро низ ғуем, ки афсонаҳо дар бораи ишқу муҳаббат, бевафой, бовиҷдонӣ ва софдилӣ ҳам бисёр гуфта шудаанд. Масалан: «Раҳмон ва Соҳиба», «Робияи чилғазамӯй» ва ғайра. Оид ба қудрат ва садоқати зану духтарон афсонаҳои «Сайёҳи шаҳри Зумзум», «Бибисанамсултон», «Қалли зирақ» ва дигарҳо баҳс мекунаанд. Дар баробари ин афсонаҳои ҳаҷвӣ, ки ба танқиди рӯҳониён ва масҳараи арбобони дин, зиндагии ҳасисҳо ва ғайра баҳшида шудааст, аз қабил «Айёру Маккор», «Лақу Пак», «Ду ҳасис» баринҳо дар байни халқ бисёр мушоҳида мешавад.

Афсонаҳо дар асрҳои ғуноғуни диққати ҳофизон ва санъаткоронро ба ҳуд ҷалб намудаанд. Нависандагон мавзӯҳои ғуноғу-

¹ Маъсум Н. Фольклори тоҷик. Душанбе, 1952, сах. 63.

ни афсонахоро аз нав кор карда, дар асоси ин асарҳои бадеӣ навиштаанд, ки то замони мо таровати худро боқӣ доштаанд. Масалан, афсонаи оид ба баҳодур Прометей, ки «оташи илоҳӣ»-ро аз осмон барои одамон дуздидааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Ин афсона сюжетӣ бисёр асарҳои адабиёти ҷаҳонӣ гардидааст. Нахустин бор шоири Юнони қадим Гесиод (дар асрҳои VIII—VII пеш аз милод) дар достонҳои худ «Меҳнат ва рӯзҳо» ва «Теогония» ба мавзӯи падари худоён Зевсро фирефтани Прометей зирак дахл кардааст. Ба сабаби «оташи илоҳӣ»-ро барои одамон дуздидан Зевс Прометейро ба яке аз ҷуҳҳои кӯҳи Кавказ занҷирбанд карда, уқобро маҷбур мекунад, ки бо панҷаҳои тезчанголаш тахти синан ӯро решу афғор карда, ҷигарашро нӯл зада бароварад. Фақат Геракли баҳодур бо тири заҳролуди камони худ уқобро кушта, Прометейро начот медиҳад. Образи Прометейи мубориз ва адолатхоҳ дар фочияи (трагедияи) Эсхил «Прометей занҷирбандшуда» низ барҷаста тасвир ёфтааст.

Афсонаи доир ба Антей ҳам хеле қобили тавачҷӯх мебошад. Қувваи Антей то даме мағлубнашаванда буд, ки ӯ бо модар-замин зич пайваста буд. Геракл ӯро фақат баъди аз замин бардоштан мағлуб мекунад. Истифодаи афсонаҳо дар назми руси қадим низ хеле вусъат дошт.

Афсона ва ҳикояҳои халқӣ ба шоирон ва нависандагонии тоҷик ҳамчун материали пурқиммат ёрии кулӣ расонидаанд, ки онҳо дар асрҳои гуногун асарҳои пурмазмун эҷод намоянд. Адибони гузашта ҳақиқати ҳаётро, ки дар осори даҳанакии халқ ба шакли романтикӣ — ҳаёлу орзу акс меёфт, ба ҷашми хирад санҷида, моҳирона истифода мебарданд. Санъаткорони классики форсу тоҷик асосан аз сарчашмаи эҷодии халқӣ ғизо мегирифтанд, афсонаю ривоятҳои эҷодии фольклориро бо дурри маънӣ суфта ҷило медоданд. «Офариннома»-и Абӯшақури Балхӣ, «Гуш-тоспнома»-и Дақиқӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавӣ, «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Саъдӣ, «Рисолаи дилакушо»-и Убайди Зоконӣ, «Баҳористон»-и Ҷомӣ ва осори бисёр дигар адибони сағиру қабир шоҳиди ин даъво шуда метавонанд. Як қатор асарҳои таърихӣ ва тазкираҳо ҳам аз афсонаю ривоятҳо саршоранд. Гайри ин, маҷмӯаҳои махсуси афсонаҳо, монанди «Чавомеъ-ул-хикоят»-и Авфӣ, «Самаки Айёр», «Ҳотами Той», «Чор дарвеш», «Ҳазору як шаб» ва амсоли ин маълуманд.

Адабиёти советии тоҷик анъанаи неки адибони гузаштаро дар қорӣ истифодаи материали фольклор идома додааст. Дар шарони нави ҷамъиятии социалистии мо, ки тамоми орзуҳои инсонӣ ба ҳақиқат табдил ёфта истодааст, доираи истифодаи фольклор дар адабиёти советӣ, аз ҷумла дар адабиёти советии тоҷик маҳдуд гардидааст. Дар сурати истифода шудан ҳам ба тағйироти бузург дучор меояд. Аз асарҳои насри романҳои С. Айнӣ «Дохунда», «Ғуломон» ва «Еддоштҳо», романи сегонан Ҷ. Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», Р. Чалил «Шӯроб», достонҳои А. Лоҳутӣ «Ватани шодӣ», «Тоҷ ва байрақ», «Сафари Фарангистон», «Паҳлавон Ошӣ», «Достони Мардистон», «Парии бахт», достонҳои М. Тур-

сузвода «Хазон ва баҳор», «Писари Ватан», «Хасани зробақаш», «Аз Ганг то Кремль», М. Миршакар «Чашма ҳикоят мекунад», «Қишлоқи тидлоӣ», «Дашти лаванд», «Исёни хирад» ва дигарҳо бо афсонаю ривоятҳои халқӣ пурмазмун гардидаанд.

Масал

Масал (басня) яке аз машхуртарин жанрҳои эпикӣ мебошад. Масал ба тариқи ривоят ё драмаи хурде, ки иштирокчиёни муайян дорад, сохта мешавад. Яке аз хусусиятҳои барҷастаи масал ҳаҷвomezии он аст, ки одамо ба ҳада меорад. Ба қавли А. И. Герцен, ҳада бар зидди кӯҳнакӯлаҳои ҳаёт аслиҳаи пуқувват мебошад. Масал бояд дорони хусусиятҳои шӯҳшангини оддӣ зебо, дилорони табиии халқӣ, таъсирбахш ва пурмазмун бошад.

Масал ба воситаи маҷоз ё рамз гуфта шуда, идеяи муайян ва панду насиҳатро ифода менамояд. Рамз дар образҳои паррандагон, ҳайвонот, одамон, чизу ашё тасвир меёбад. Образҳои рамзӣ ҳам типҳои иҷтимоӣ ва ҳам тарафҳои маънии рӯзгорро таҷассум менамоянд.

Ин шакли адабии нахустин бор дар Юнони қадим пайдо шуда, сонитар дар Ҳиндустону Хитой ва баъд дар мамлакатҳои Аврупо паҳн мегардад. Дар масалҳо қаҳрамонон бештар аз олами ҳайвонот ва паррандагон мебошанд. Дар масалҳои Эзоп (Юнони қадим), китоби масалҳои хиндӣ «Панҷатантра» («Панҷ китоб»), дар масалҳои форсии тоҷикӣ — «Чомеъ-ул-ҳикоят», «Калила ва Димна», «Анварӣ Сухайлӣ», «Баҳориёт», масалҳои нависандаи франсуз Лафонтен, инчунин дар масалҳои масалнависони маъруфи рус Крылов, Демьян Бедный, Сергей Михалков ва дигарон асосан образҳои ҳайвонот ва паррандагон, мисли хирс, шер, гург, шағол, барра, зарғӯш, марқаб ва ғайра амал карда, фикру мулоҳизаҳои санъаткорон бо воситаи онҳо баён гардидаанд.

Дар масалҳои замони мо дар баробари ҳайвонот ва паррандагон образҳои табиат, чиз ва ашё низ истифода мешаванд. Крылов образҳои ашёиро камтар, аммо образҳои ҳайвоноту набототро бештар кор фармудааст: «Барғҳо ва решаҳо», «Дарахти булут», «Квартет» ва ғайра. Образҳои чизу ашё бештар дар масалҳои Д. Бедный («Чумча», «Шамъ», «Мӯза ва мӯки», «Кларнет ва най») инчунин дар масалҳои Сергей Михалков («Сӯм ва доллар», «Винтча», «Москвич», «Победа» ва ғайра) дида мешаванд.

Масалҳо одатан дар шакли шеър ва мухтасару пурмазмун навишта мешаванд. Баъзан онҳо бо шеъри озод ва баъзан бо наср ҳам таълиф меёбанд. Белинский масалро маънакаи хурд номид, диалогро дар он вочиб медонад. Масал ба назми халқӣ ҳеле наздик аст. Дар охири масал аксар ҳулосаи мақсад (мораль), бо иборати дигар, ҳикмати масал дода мешавад.

Дар адабиёти тоҷик чунин афсонаҳои халқӣ, монанди «Бузак» «Чумчуқак» ва дигарҳо хусусиятҳои масалро доранд.

Бо ҷалб намудани образҳои ҳайвонот дар адабиёти китобии халқӣ тоҷик бисёр масалҳоро дучор кардан мумкин аст, ки машхуртаринашон инҳоянд: «Калила ва Димна», ки яке аз вариант-

хон он мансуби қалами устод Рӯдакӣ буда, аз тарафи ӯ ба назм оварда шудааст; «Муш ва гурба»-и Убайди Зоконӣ; якқатор ҳикояҳои тамсилии Абдурахмони Ҷомӣ дар «Ҳафт авранг» ва «Баҳористон», «Баҳориёт»-и Сайиди Насафӣ ва ғайра. Ба «Маҳзанул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ ва «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Румӣ низ масалҳои бисёре дохил шудаанд. Инак, порчае аз «Ахлоки мӯҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Қошифӣ, ки дар боби «Чидду ҷаҳд» оварда мешавад. Дар ин ҷо ҷиҳатҳои мусбати ғайрату кӯшиши одамон дар муқолимаи мурғ ва мӯр баён мегардад.

«Чидд, дар қори ба даст овардани орзуҳо саъй қардан аст. Ҷаҳд, барои қасб намудани мақсад ва эҳтиётот ранҷ бурдан аст. Чидду ҷаҳд... тобон ҳиммат мебошад. Ҳарчанд ҳиммат олитар бошад, чидду ҷаҳд дар талаб бештар воқеъ мешавад. Бояд марди баландҳиммат аз бори машаққат натарсад...

Агар ба ҷаҳд домани мақсуд ба даст ояд, хушо қомеъӣ ва гар наёяд, узри ӯ дар назди оқилон қобили қабул аст ва дар талаби қори бузург олиҳиммати ӯ ба ҳама ошкор хоҳад шуд.

Дар талаб мекушам ар ёбам зикри бахти баланд,
Вар наёбам узри ман уфтад бузургонро писанд.

Дар қиссаи донишмандони ҳинд гуфта шудааст, ки: мӯре қамари ҷаҳд бар баста буд ва ба тӯдан ҳоке, ки гирифта бурдани он ба одамон ба қулфат муяссар мешуд, зарра-зарра мебурд ва ба тарафи дигар мерехт. Мурге аз пеши ӯ мегузафт, дид, ки чизе заифу лоғар ба тамоми хушҳолӣ дасту по мезад ва дар гирифта бурдани он ҳок чидди тамои ва ҷаҳди лонге ба ҷо меовард.

(Мурғ) гуфт:

— Эй вучуди заиф, пайқари лоғар, ин ҷӣ қор аст, ки пеш гирифтаӣ? Ва ба ин қори душвор ҷаро ин қадар ҳавсала қардаӣ?

Мӯр гуфт:

— Ман яке аз ҷинси худро талаби дидан қардам, ӯ ин шартро пеш гузошт, ки агар фикри дидани мо дошта бошӣ, қадам бинех, ин тӯдан ҳокро аз раҳгузар бардор. Инак оmodан он қор шудам ва меҳоҳам, ки ба он иқдом намуда, аз ӯҳдан аҳд бароям.

Мурғ гуфт:

— Ин ҳаёле, ки ту мекунӣ, ба қадри орзуи ту нест ва ин қоре, ки мекунӣ, ба қуввати бозуи ту нест.

Мӯр гуфт:

— Ман ба ин қор қасд қардаам, қадами чидду ҷаҳд пеш ниҳодаам, агар пеш барам, хушо неқбахтӣ ва гар не маро маъзур медоранд:

Домани мақсуд агар орам ба қиф,
Аз ғаму андуҳ монам бартараф.
Вар нашуд аз ҷаҳди ман қоре ба қом,
Ман дар он маъзур бошам, вассалом!

Дар ин байтҳо ҳикмати масали мазкур баён ёфтааст, ки дар зиндагӣ ҷаҳд қарданро зарур медонад.

Абдурахмони Ҷомӣ ба ҳаққи одамони бадаъмол, пасттинат ва

касосгир ҳикояти тамсилнро аз рафтори кайдуи сангушт оварда, нишон медиҳад, ки ин гуна шахсон ба ивази тараххуми дигарон чӣ тавр нокаси зоҳир мекунад. Ҷ бо хулосаҳои хирадмандона ба хонанда дастур медиҳад, ки бо ин тариқ шахсон чӣ хел рафтор кардан лозим аст. Инак, ҳикоят: «Кайдуме заҳри мазаррат¹ дар пеши азимат² сарф кард. Ногоҳ бар лаби обе расид. Хушк фуру монд, на пои рафтан ва на рои боз гаштан. Сангуште ин маъниро аз вай мушоҳида кард, ба вай тараххум намурад ва бар пушти ҳудаш савор кард ва худро дар об андохта, шинокунон ба чониби дигар ниҳод ва дар он асно овозе ба гӯшаш расид ва дид, ки кайдум чизе бар пушти вай мезанад. Пурсид, ки ин чӣ овоз аст? Кайдум ҷавоб дод, ки ин овози неши ман аст бар пушти ту. Ҳарчанд медонам, ки бар он коргар намеояд, аммо одоби худро наметавонам гузошт, чунончи гуфтаанд:

Ф а р д:

Неши акраб на аз раҳи кин аст,
Муқтазон³ табнаташ ин аст.

Сангушт бо худ гуфт, ки ҳеч беҳ аз ин нест, ки ин бадсириштро⁴ аз ин ҳӯи бад бираҳонам ва некӯсиратонро⁵ аз осеби⁶ вай ҳалоси диҳам. Ба об фуру рафт ва кайдумро мавҷ бирабуд.

К и т ʼ а

«Ҳар овоне⁷ ки дар ин бамзаҳи шарру фасод
То ин сад хилла ба ҳар лаҳза аз ӯ соҳ диҳанд,
Беҳ аз он нест, ки дар мавҷи фано ғута занад
Вай ин бадхулкин худ, ҳалк аз ӯ боз раҳанд».

Асарҳои революционӣ-романтикии М. Горький «Суруд дар васфи Мурғи тӯфон» ва «Суруд дар васфи шахбоз» — намунаи масалҳои ҳозирзамонанд. Аз шоиру нависандагони советии тоҷик ба қалами А. Лоҳутӣ, М. Турсунзода, А. Дехотӣ ва М. Миршакар бисёр масалҳо мансубанд. Чунин шеърҳои дostonҳои А. Лоҳутӣ «Шамъу парвона», «Се катра», «Кӯҳ ва оина», «Мӯр ва офтоб», «Дostonи нахру бар», «Қулоҳ ва асал», «Паҳлавон Ошӣ», «Парин бахт», шеъри Турсунзода «Уқоб», бобҳои дostonи ӯ «Аз Ганг то Кремль» — «Ҳикояти мурғи тазари», «Нидои замин» ва манзумаи М. Миршакар «Тарсонҷак ва тир» ба усули тамсил навишта шудаанд.

Новелла

Новелла ҳикояи ҳикоматомезест ҳаҷман хурд ва аз ҷиҳати мундариҷа пурмазмун. Дар новелла дар бобати фақат як мавзӯ, як воқеа ва ё як шахс суҳан меравад. Новелла ҳанӯз дар замонҳои Юнони қадим ба вучуд ома-

¹ Мазаррат — зараррасонӣ.

² Азимат — қасду ниёт.

³ Муқтазо — хоҳиш, талаб, тақозо.

⁴ Бадсириш — бадасл, бадгумон.

⁵ Некӯсират — некӯафвол, некӯ.

⁶ Особ — зарар, зиён.

⁷ Овон — вақт, ҳангом.

да, мустақил набуд. Вай ҳамчун лавҳа ва эпизодҳои ҷудогона дар дохили асарҳои калон ва ҷағномаҳо оварда мешуд. Новелла аввалин бор дар «Одиссея»-и Ҳомер истифода шудааст.

Дар асри XIV Бокаччо¹ новелланависиро аз ҷиҳати шакли мазмун тараққӣ дода, маҷмӯан новеллаҳои ғайри тахти унвони «Декамерон» мерос гузошт. Намунаи бехтарин новеллаҳои Бокаччо боиси инкишофи ин шакли адабӣ дар бисёр мамлакатҳои Ғарби Аврупо шуд. Дар асри XIX новелла ба ду равиш тараққӣ кард. Нависандагони франсуз Оноре де Бальзак (1799—1850), Проспер Мериме (1803—1870) новеллаҳои реалистиро вусъат дода бошанд, нависандагони немис Людвиг Тик (1773—1853), Людвиг Арним (1781—1831) ва Эрнест Гофман (1776—1822) новеллаҳои романтикӣ эҷод намудаанд.

Дар адабиёти рус А. С. Пушкин бо новеллаҳои реалистонааш «Овози тир» ва «Назоратчи истгоҳ» ба ҳикояҳои халқии инсондӯстона, ки аз ҷиҳати шакли сода ва дастраси оммаи васеи хонандагон мебошанд, асос гузоштааст. Дар охири асри XIX Антон Павлович Чехов новелларо ба дараҷаҳои баланди санъатӣ расонд. Шохкориҳои нависанда дар роҳи тараққии ин шакли адабӣ на фақат дар мухтасарбаёнӣ сермаъноии он зоҳир шудааст, инчунин ӯ имкониятҳои идеявӣ бадеии новелларо бойтар гардонид, ба шакли нави он — **новеллаи лирикӣ** асос гузошт. Ин гуна новелла ҳам соҳиби шеърӣ, лиризм, психологизм, юмор ва ҳам соҳиби мазмуни прогрессивии ҷамъиятӣ мебошад.

Дар адабиёти классикӣ тоҷик «Гулистон»-и Саъдӣ, «Бадоеъул-вақоъ»-и Зайниддини Восифӣ, «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш, «Наводирӣ Зиёна»-и Садрӣ Зиё ва дигарҳо аз ҳикояҳои мухтасари пурҳикмат иборатанд. Новеллаҳои ба худ хоси классикони мо, ки баъзан характери ёддошти доранд, аз рӯи материалҳои ҳаёӣ ва фактҳои аз сар гузарондан ҳуди нависандагон идеяҳои пешқадами ҷамъиятӣ таҷассум намудаанд.

Максим Горький асосгузори новеллаҳои замони нави советӣ шинохта шудааст. Аз солҳои 90-уми асри XIX сар карда, Горький новелла ва ҳикояҳои романтикӣ реалистӣ зиёде ба вучуд овардааст, ки онҳо соҳту низомии ҳаёти буржуазиро маҳкум карда, танганаи озодӣ ва адолати иҷтимоиро инъикос кардаанд. Горький ҷавон дар новеллаҳои ҳикояҳои романтикӣ «Макар Чудра», «Қампири Изергиль», маҷмӯаи «Очеркҳо ва ҳикояҳо» ва ҳикояҳои реалистӣ — «Емельян Пиляй», «Бобо Архип ва Лёнка», «Қоновалов», «Ситезакор» ва ғайра ба воситаи образҳои афсонавӣ фольклорӣ, рамзӣ ва ҳаёӣ саъю кӯшиши революционии худро зоҳир карда, пролетариати русро ба мубориза барои озодӣ даъват кардааст.

Нависандагони советӣ Всеволод Иванов, Николай Тихонов, Всеволод Вишневский, Сергей Антонов дар ин соҳа муваффақиятҳои бузург ба даст овардаанд.

¹ Бокаччо Джованни (1313—1375) — яке аз нависандагони италиявӣ, ки ҳамчун инсонпарвар ва ҳақиқатшинос шӯҳрат дорад.

Дар адабиёти советии тоҷик устод С. Айний яке аз новеллазнависҳои барҷаста шинохта шудааст. У «Еддоштҳо»-яшро бо новелла ва ҳикояҳои ҳикматомези шавқовар зеб додааст. Дар замонҳои ҳозира Ҷалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил ва Фазлиддин Муҳаммадиев ҳамчун новелла ва ҳикоянавис шӯҳрати калон доранд. Махсусан новеллаҳои Р. Ҷалил аз омӯзиши анъанаҳои неки А. Чехов хабар медиҳанд. Новелла дар маҷмӯаи ҳикояҳои Ҳаким Қарим «Ҳикояҳои хурд» (1935), Р. Ҷалил «Ҳисса аз кисса» (1941), «Ҳикояҳои замонӣ ҷанг» (1944), «Умри дубора» (1949) бисёр дучор меояд.

Латифа

Дар байни халқ ҳикояҳои хурди ҳазломез ва ҳаҷвие шӯҳрат доранд, ки онҳоро **латифа** (анекдот) меноманд. Латифаҳо аз замонҳои қадим ба адабиёти ҳатти тоҷик роҳ ёфтаанд. Дар «Маснавӣ»-и Ҷалолиддини Румӣ, асарҳои Саъдӣ, Убайди Зоконӣ, Ҷомӣ ва дигарон латифаҳои халқии зиёдеро дида мумкин аст.

Латифаҳои халқии тоҷик асосан бо номҳои Афандӣ (Ҳоча Насриддин) ва Мушфиқӣ вобаста буда, онҳо ҳамчун қаҳрамонони ғуна ҳикояҳо амал мекунанд. Авфӣи Бухорӣ дар асари худ «Ҷавомеъ-ул-хикоят ва лавомеъ-ур-ривоёт» (асри XIII), Убайди Зоконӣ дар «Рисолаи дилқушо» (асри XIV) маҷмӯаи латифаҳои халқиро ҷамъ овардаанд. Абдусалом Дехотӣ дар замонӣ мо маҷмӯаи «Латифаҳои халқии тоҷикӣ»-ро тартиб додааст. Устод Айний дар романи «Ғуломон» латифаи зиёде овардааст.

Ҳикоя

Агар сюжети новелла дар асоси як воқеа сохта шавад, **ҳикоя** якчанд воқеаю ҳодисаро дар бар мегирад. Ҳикоя, ки доираи мавзӯаш васеътар аст, масъалаҳои рӯзмарраро ба маркази диққат гузошта, дар ҳадди муносибатҳои ҷамъиятӣ ба ҷиҳатҳои муҳимми маишати одамон дахл мекунад. Ҳикоя воқеаҳои муфасссал ва ҳаётарафа тасвир намуна, мавзӯро бо истифодаи ҳаёли бадеӣ ва композицияи муайян ҳал менамояд.

Ҳикоя — жанри ҷанговари адабиёти бадеист. Вай ба навишанда имконият медиҳад, ки ба ҳаман ҳодисаҳои ҷамъиятӣ ҳамоҳанг намояд. Мушкилписандии ҳикоя аз он ки масъалаҳои муҳимми имрӯзаи ҳаёти муосирро бояд мухтасар ва возеҳ дар якҷанд саҳифа бо образи портретҳои боварибахш инъикос кунад. Ҳамин тавр, муаллиф дар мисоли ягон воқеаи хурди «назарногир» орзуи омили бузурги одамони советиро, ки ҳатмӣ онро ба даргоҳи бахту саодат мерасонад, бо завқи тамом ба таҳлил гирифта, дилҳои хонандагонро тасхир менамояд.

Устодони ҳикоя дар адабиёти советӣ М. Горький, М. Шолохов, Н. Тихонов, М. Пришвин ва дар адабиёти советии тоҷик С. Айний, Ҳ. Қарим, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил, А. Дехотӣ мебошанд. Ҳ. Қарим ба гайр аз «Окшуда» (1930) боз маҷмӯаи ҳикояҳои «Садои рӯзҳо» (1933), «Ҳикояҳо» (1935) навиштааст. Ҳикояҳои Ҷ. Иқромӣ «Равон озои тӯро набоштан», «Ҷавоби муҳаббат», «Интизорӣ» ва дигар дар маҷмӯаи ӯ «Ҳикоя ва очеркҳо» (1960) ҷамъ оварда

шудаанд. Ҳикояҳои Р. Чалил дар маҷмӯаҳои «Шеърҳо ва ҳикояҳо» (1939), «Ҷумри дубора» (1949), «Баҳор» (1950), «Ҳикояҳо» (1954) ва «Шикасти тилисмот» (1964) нашр шудаанд. Ҳикояҳои ҳаҷвии А. Дехотӣ «Каромоти охири», «Мошинаи тарчима», «Қиссаи номмонӣ», «Қурбони лайлатулқадр» ва дигар пурра ба талаботи ин жанр ҷавоб медиҳанд. Дар китоби Ф. Ниёзӣ «Интиқомӣ тоҷик» (1947) бо ҳикояҳои «Фарзанд», «Писари ман», «Дидор», ки дар асоси хотираҳои фронти нависанда таълиф ёфтаанд, шинос шудан мумкин аст. Маҷмӯаи Пӯлод Толис «Ҳикояҳои даҳ сол» (1957) беҳтарин намунаи эҷодиёти ин нависандаи ҷавони боистеъдод мебошад. Нависандагонӣ муносири тоҷик низ мисли Ф. Муҳаммадиев, М. Начмиддинов, А. Баҳорӣ, Ю. Ақобиров, М. Хоҷаев, Кӯҳзод, Б. Насриддинов, Сорбон, Ҳ. Содик, Адаш Истад ба эҷоди ҳикоя бисёр майл доранд.

Очерк

Очерк яке аз намудҳои асарҳои эпикӣ мебошад.

Очерк аз ҳикоя бо он фарқ дорад, ки дар вай асосан воқеаҳои ҳақиқии зиндагӣ, одамони зинда аз рӯи мушоҳидаҳои бевосита нависанда ба таври бадеӣ таҷассум меёбанд. Бофтаи бадеӣ дар очерк хеле кам истифода мешавад. М. Горький гуфтааст, ки очерк ҳамчун жанри адабӣ дар байни ҳикояю тадқиқоти илмӣ менегад. Фактҳои ҳаёт, ҳақиқати зиндагӣ дар очерк айнан тасвир меёбад. Очеркҳо чанд хел мешаванд: **очеркҳои илмӣ, таърихӣ, публицистӣ, этнографӣ** ва ғайра. Мувофиқи талабот ва зарурияти илмӣ ва адабии соҳаҳои гуногун очеркҳо шакли илмӣ ё бадеӣ мегиранд.

Очеркҳои бадеӣ, ки аз қабилҳои асарҳои бадеианд, бо вучуди таъия доштан ба одамон ва ҳодисаҳои реалӣ ҳаёт, ба қоидаҳои муайяни адабиёти нафиса ҷавоб медиҳанд. Онҳо характерҳои типиро дар вазъияти типӣ мекушоянд. Масалан, дар очеркҳои солҳои ҷангӣ Сотим Улуғзода «У шаҳри Лениро мудуфна мекунад», «Қаҳрамони Днистр, Висла ва Одер», Павел Лукницкий «Тешабой Одилони ленинградӣ» ё дар ҷуғни очеркҳои Фотеҳ Ниёзӣ «Қабири Хонӣ», «Азими мерган» «Пӯлод писари Голиб» қорнамонҳои беназири беҳтарини фарзандони халқи тоҷик дар вазъияти Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба назар намоён мегардад. Р. Чалил дар очерки «Писарҳои» амалиёти баҳодурунаи тӯлҷӣ Муҳаммадӣ Иброҳимов, дар очерки «Қаҳрамон Исмоили сомғорӣ» маҳорати ҷанговари Исмоил Ҳамзаалиевро нишон медиҳад. Ҷ. Иқромӣ дар очерки «Қаҳрамони қанори Днепр» ҷаҳду ҷадали Қаҳрамони Иттифоқи Советӣ Домуллоҷон Азизовро ва дар очерки «Достони марди танқшикан» ҷасорату диловарии Қаҳрамони Иттифоқи Советӣ Ҳодӣ Қенчаевро нақл кардааст. Дар китоби очеркҳо Ф. Ниёзӣ «Дирӯз, имрӯз, фардо» (1964), ки шаш очерк ҷамъ оварда шудааст, нависанда дар бораи ҳаёти имрӯзаи халқи советӣ, халқи тоҷик ва мардуми мамлакатҳои хориҷӣ материалҳои саҳеҳ дода, фикру мулоҳизаашро дар ин хусус бо хулосаҳои барҷаста ҷамъбасти менамояд. Очеркҳои Ҷ. Иқромӣ ва Арисльд Одинов «Аҷиботи сафар», китоби очеркҳои Ф. Муҳаммадиев «Муҳочирон», очеркҳои А. Сидқӣ «Ҷӯран дериған ман», «Фар-

занди замон» ва дигарҳо адабиёти тоҷикро дар ин жанр бой гардониданд.

Дар бораи инкишофи жанри очерк дар адабиёти тоҷики солҳои пас аз ҷанг ва онд ба ғайодияти шахси худ дар ин жанр Ҷалол Икромӣ навиштааст, ки нависандаи рус Арнольд Борисович Одинцов¹ боиси пешравии завқи очеркнависии як идда ҷавонон Фазлиддин Муҳаммадиев («Фаттоҳ ва Музаффар»), Аъзам Сидқӣ («Ҷура Сарқор»), Хабибулло Назаров («Дар ҷустуҷӯи Қарим Девона») ва дигарон гардид. «Арнольд Борисович,—меғӯяд Ҷ. Икромӣ,—бо ман ҳам кор кард. Мо дар бораи кӯхистони Тоҷикистон як китоби очеркҳо навиштани шудем. Бо ҳамин мақсад ба вилояти Қўлоб, ба райони Данғара, ба Помир, то ба Помири Шарқӣ сайёҳат кардем. Дар натиҷа китобҳои «Аҷиботи сафар» ва «Дар домани офтоб» ба майдон омаданд... Ин асарҳои моро ҳам дар Душанбе ва ҳам дар Москва ҷоп карданд ва ҳанӯз бӯи хоши ин эҷодиёт аз байн нарафтааст».²

Очерк низ ба мисли дигар жанрҳо бо мурури замон, мувофиқи талаботи давр таҳаввулоте мебинад. Намунаи очеркҳои тоза бадеию сиёсӣ ва публицистиро дар ду китобе, ки ба забони русӣ таҳти унвони «Аз Норақ то Роғун» («От Нурека до Рогуна», Москва, 1978) ва «Ҳасби ҳоли кӯхистон» («Биография вершин», Душанбе, 1981) нашр гардидаанд, дидан мумкин аст. Устодони ин жанр—Константин Симонов, Владимир Тендряков, Савва Дангулов, Ҷалол Икромӣ, Мўмин Қаноат, Ибод Файзулло, Бобо Насриддинов, Мутеулло Начмиддинов ва дигарон бо синтези унсурҳои очерку ҳикоя, ёддошту публицистика мавқеи муҳими иншооти нодири замон будани Норақу Роғунро дар комплекси территориявию истеҳсолии ҷануби Тоҷикистон нишон додаанд.

ГЭС-ҳои Норақу Роғун, ки дорон қувваи энергияи беназир буда дар Осиёи Миёна ягонаанд, на танҳо заминҳои лабташнаи Данғараю Бешкент, Ёвон ва дигар биёбонҳои хушкӯ бекорҳобидан республикаамон, дашту ҷўлҳои ҷонсўзи якқатор республикаҳои бародарино низ сероб менамоянд, боиси бонгарини хоҷагии халқи ватан мегарданд.

Ин сохтмонҳои азими даврон инчунин мактабест дар тарбияи ҳиссиёти интернационалии бинокорони он, ки аз намоёндагон 40 миллат иборатанд ва махсусан дар тавлиду тарбияи коргарони техникадони тоҷик роли калон бозидаанд. Интернационализм дар ин мавзёе хеле аниқонаҳои навро ба вучуд овард. Баҷуз дўстии хешовандии ветеранҳои навро ба ҷавонон дар иду тўю сур ва дар концертҳои рўзи истироҳат дутору танбўрро баяну балалайка, рақсҳои тоҷикию ўзбекию арманиро рақсҳои русию украинӣ ва дигар иваз

¹ Одинцов Арнольд Борисович—очеркнависи номӣ бо таълифҳои Иттифоқи нависандагонии СССР ва Тоҷикистон ба Душанбе омада, то ҳини умраш дар ин ҷо зиндагӣ ва кор мекард.

² Икромӣ Ҷ. Шоистан ибрат (як шахс, агар доно ва тавоно бошад, ҷанди нафарро аз ӯ худ мебарад). «Маданияти Тоҷикистон». 1983, 41 ноябрь.

мекунад. Хама баробар аз онҳо завқ мегиранд. Дар дастархондорӣ ва меҳмонпарварӣ низ ин дар ҳар ҳонаю ҳавлӣ ба назар мерасад.

Очеркҳои зикршуда ин ҳама афзалияти ҷамъияти социалистӣро бо тамоми айёният ба тасвир гирифтаанд.

Инак, нависанда дар ин намуди наср образҳо ва ҷамъбастиҳояшро бештар на ба воситаи фантазия (тахайюлот), балки дар асоси ҳуҷҷатҳои мавҷуда ва мушоҳидаҳои бевосита ба вучуд меорад. Бинобар ҳамин ҳам очерк яке аз шаклҳои фаъолу оперативӣ доништа шуда, ба ҳар воқеаи ҳаёт мулоҳида мекунад.

Публицистика ба очерк наздик мебошад. Публицистика ва асарҳои публицистики калиман лотинӣ буда, маънои «ҷамъиятӣ» ё «ичтимой»-ро дорад. Публицистика ҳамчун як жанри насри адабӣ асосан мавзӯҳои зарури замонавӣро ки ба воқеаҳои ҷамъиятию сиёсӣ дахл доранд, мавқеи муҳокимаю муҳоҳиса қарор медиҳад. Асарҳои публицистӣ ду хел мешаванд: яки онҳо мақолаҳои гзетавию журнали (махсусан сармақола ва обзор), ахбороти очеркҳо, памфлету фельетонҳо, такризу даъватномаҳо мебошанд, ки характери сиёсӣ-ичтимоӣ дошта, мақсади публицистро доир ба масъалаҳои муҳимми давлату ҷамъият ифода менамоянд; дигаре — публицистикан бадеӣ аст, ки бо вучуди ба қонунҳои асари бадеӣ тобеъ буданаш, мавзӯҳои сиёсӣ ҳозирзамонро ба тарзи ҳос ба музокираю муҳокима мегирад.

Публицистика дар ду намудаш ҳам **солномаи** ҳозирзамон доништа шудааст. Дар осори публицистии санъаткорона нишошуда дар баробари ақидаҳои реалистии имрӯза фардои зиндагӣ ва ояндаи халқ низ ба тарзи романтикӣ тасвир меёбад. Публицистика аз қабилӣ жанрҳои ҷанговарона ба шумор рафта, роли муаллиф дар он мавқеи ҳалқунанда дорад. Муаллиф дар публицистика — дилу рӯҳ аст, ки бе онҳо зиндагӣ нест. Муаллиф дар публицистика, ки шомили — фарогирандаи концепсияҳои муайяни идеологию эстетикӣ ва ҳаётию иқтисодӣ мебошад, дар айни замон ҳамчун иштирокчи бевоситаи тақдирю зиндагии конкретӣ инсон ва ин ё он шахс хурӯҷ мекунад.

Ба ҳамин тарик, публицистика сухани ошқору «бепарда» буда, ба фактҳо таъъба дорад. Публицистика ба кадом аз ду шакле, ки ҷараён кунад, бояд мадду ҷазри зиндагиро объективона, аз рӯи талаботи ҳамзамонон бо ҳуҷҷатҳои раднашаванда нишонрас инъикос намояд.

Пленуми июнии (соли 1983) КМ КПСС хизмати адабиёту санъати советиро дар ҳаёти маънавии ҷамъият сазовор қайд намуда, таъкид кард, ки ҳар эҷодкор хангоми таълифи асар, пеш аз ҳама, бояд ба мавқеи граждани худ ва қаҳрамонон, фаъолмандии иҷтимоию ҳисси масъулиятшиносии онон аҳамияти ҷиддӣ диҳад. Ин нукта дар иутки роҳбарони Партия басо возеҳ ифода шудааст. Аз ин рӯ, осори таърихию қаҳрамонӣ, воқеию бадеии муосир ва дигар низ аз «ғоянокии баланд, устувории мавқеъ ва часо-

рати андешаронӣ»-и жанри публицистӣ, ки қошифу байрақбардорӣ сулҳу амният дар адабиёт аст, саршор бошад.

Намояндагони барҷастаи публицистикаи сиёсӣ ва илмӣ марксистӣ — В. И. Ленин, В. В. Воровский, М. С. Ольминский (Александров), А. В. Луначарский шинохта шудаанд.

Намояндагони барҷастаи публицистикаи бадеӣ дар адабиёти советӣ Максим Горький, Илья Эренбург, Алексей Толстой ва Михаил Шолохов доништа шудаанд. Ашъори революционӣ В. Маяковский намунаи нави назми публицистӣ. М. Горький ва В. Маяковский дар асоси анъанаҳои пешқадами адабиёти рус адабиёти публицистӣ бадеӣ эҷод намуданд, ки он сифатан нава буда, бо забони образнокӣ худ ба пролетариат хизмат мекунад. Ҳаҷвиномаҳои Горький «Шаҳри шайтони зард», «Ҳамроҳи кистед, устодони маданият?», якқатор шеърҳои тундӯтези публицистӣ Маяковский ба мисли «Паспорти советӣ», «Зани парижӣ», «Сиёҳу сафед», «Америкаро кашф кардани ман», «Пули Бруклин», «Бродвей» ва ғайра бо хусусиятҳои навоариҳои бехтарин жанри публицистикаи нави сиёсӣ бадеӣ шинохта шудаанд.

Дар солҳои Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ публицистика хеле авҷ мегирад. Нависандагони советӣ рус А. Толстой, И. Эренбург, М. Шолохов, Л. Леонов, А. Фадеев, К. Симонов, Б. Горбатов, Б. Полевой яқоя бо қаламкашонӣ намоёни республикаҳои миллӣ бо мақолаҳои пурдалели публицистӣ худ нисбат ба фашизмӣ ғаддор ҳисси адоват ба вучуд меоварданд. Ҳоло дар публицистикае, ки хусусияти байналхалқӣ дошта, ба мавзӯҳои умумичаҳонӣ дахл мекунад, мавқеи воқеанигорони советӣ Юрий Жуков, Валентин Зорин, Генрих Боровик, М. Львов, Николай Грибачев, Александр Чаковский ва баъзе дигарон намоён аст.

Публицистика дар адабиёти тоҷик пас аз Революцияи Кабири Октябрӣ пайдо шудаст. Садриддин Айний бо аввалин тақризу мақолаҳои барои инкишофи публицистика низ дар адабиёти советӣ тоҷик асос гузоштааст. Мақолаҳои проблемавии ӯ «Қавми тоҷик ва рӯнома», «Тоҷикони кӯхистон», «Қобилияти ташкилотӣ дар тоҷикон» ва ғайра, ки дар солҳои 20-ӯм, дар айни ҳуш хурӯши муборизаҳои синфӣ ба вучуд омада буданд, ба ҳифзи фатҳҳои революция хизмат карда, ба ҳар гуна ақидаҳои зараровари миллатчиёни буржуазӣ ва пантуркистон зарбаҳои ҷоннок мезаданд. Фаъолияти публицистӣ устод Айний дар замони Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ хеле вусъат ёфтааст.

Дар зумран адибони тоҷик Мирзо Турсунзода яке аз публицистҳои оташинсухан ба шумор меравад, ки дар нутқу мақолаҳои ӯ ва асарҳои бадеинаш душманони сулҳу амниятро бераҳмонарош кардааст. Ба қалами Турсунзода зиёда аз 200 мақолаи публицистӣ мансуб аст. Роли М. Миршакар, Ҷ. Иқромӣ, С. Улуғзода, М. Қаноат ва баъзеи дигарон дар инкишофи публицистикаи тоҷик қалон мебошад.

Ба очерк ва публицистика наздик боз якҷанд намуди дигари асарҳои эпикӣ адабӣ-бадеӣ мавҷуд аст: ёддоштҳо, фелетон, мурасалот ва ғайра.

Еддоштҳои А. И. Герцен «Саргузашт ва орзуҳо» («Былое и думы») аз ҳамин қабил асарҳост. Дар адабиёти рус жанри ёддоштнависӣ хеле тараккиёфта мебошад. Бехтарини онҳо асари сегонаи Л. Н. Толстой «Бачагӣ», «Наврасӣ» ва «Чавонӣ», А. Толстой «Бачагӣ Никита», повести (сегона) тарчимаи ҳоли М. Горький «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Университетҳои ман»; повести (чоргона) тарчимаи ҳоли Федор Гладков «Бачагӣ», «Зани озодинҳо», «Соли нек» ва «Чавонии бо ҷӯшу хуруш» ба шумор мераванд.

Дар адабиёти тоҷик низ ёддоштнависӣ аз қадим маълум аст. Намоёнтарини асарҳои ёддошти «Бобурнома»-и Заҳриддин Бобур, «Гулистон» ва «Бӯстон»-и Саъдӣ, «Ҳамсат-ул-мутаҳайрин»-и Алишери Навоӣ, «Сафарнома»-и Носири Хисрав, «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Зайниддин Восифӣ, «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш, «Ғароиб-ул-хабар фӣ аҷоиб-ис-сафар»-и Возеҳи Бухорӣ, «Наводири Зиёна»-и Шарифҷон маҳдуми Садри Зиё, ки дар он асарҳои ёддошти ӯ «Латифу мутоибот» ва «Тазкират-ул-хукамо» дохил шудаанд, мебошанд.

Устод Айни бехтарини аъёнаҳои ёддоштнависии адабиёти меҳросиро бо аъёнаҳои хуби адабиёти революционӣ ва советии рус пайваста «Еддоштҳо»-и худро иборат аз 4 ҷилд таълиф кардааст. С. Айни ҷун М. Горький ва Ф. Гладков процесси пайдоиш ва таъшаққули одами нав, ҷавонмарди аз байни халқ баромадаро дар заминаи васеи ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсии охири асри XIX ва ибтидои асри XX акс кунонидааст.

Маҳорати ёддоштнависии С. Айни барои адибони тоҷик мактаби аъёнаҳои неки пурсамар гардида, барои ба ин жанр муроҷиат кардан ба дигарон илҳом бахшидааст. Повестьҳои тарчимаи ҳоли С. Улуғзода «Субҳи ҷавонии мо», Раҳим Ҷалил «Маъвои дил», Ҷ. Иқромӣ «Устоди ман, мактаби ман, ҳудии ман» ва «Айёми ҷавонӣ»-и М. Миршакар мисоли ин қабил асарҳост.

Еддоштнависӣ дар назм ҳам мақом дорад. Бобҳои оид ба тарчимаи ҳоли А. Лохутиро дар достони ӯ «Пари бахт», М. Турсунзодаро дар «Ҳасани аробакаш» дидан мумкин аст. Достони Ғ. Мирзо «Асрор» сар то сар манзуман тарчимаи ҳоли.

шудааст. Фельетон ҷун як намуди махсуси мақолаи газетавӣ аввалин бор дар Франция эҷод ёфта, дар он рафтори ношоиста баъзе одамони бадқирдор ва ё ҳодисаҳои носолиму нодурусти ҳаёти ҷамъиятӣ ҳаҷву истехзо мешавад. Фельетонро баъзан бо

назм, аксар бо наср менависанд. Дар таърихи адабиёти советӣ фельетонҳои манзуми Д. Бедный, В. Маяковский ва С. Михалков машхуранд. Фельетоннависҳои номии мо Д. Заславский, Г. Рыклин, С. Нариньяни бо наср фельетонҳои байналхалқӣ навишта, сиёсати ҷоҳилонан империализмро шармандаву беобрӯй мекунанд. Михаил Кольцов ҳамчун фельетоннавис шӯҳрати махсус дорад. И. Шатуновский низ дар саҳифаҳои гзетаи «Правда» бо фельетонҳои байналхалқӣ доимо баромад мекунад.

Муросала

Муросала ё муросалат (муросалот-чамъ) низ ба жанрҳои хурди эпикӣ дохил шуда, аз мактубнависӣ, мукотиба иборат аст. Мактуб ё номанависӣҳо дар байни шоирону нависандагон ва санъаткорони халқу миллатҳо аз қадим машхур аст. Дар ин гуна муросалот бачузу муносибати шахсӣ ва рафокат, инчунин мувоҳисаҳои эҷодӣ ва баҳодихӣ ба асарҳои якдигар, ки ба тақриз наздик аст, мушохида мешаванд. Дар муросала-номаҳо ба масъалаҳои гуногуни назарӣ-эстетикӣ низ дахл карда шуда, як навъ таъсиргузори ба усулу услуби ҳамдигар мавқеъ дорад.

Жанри муросала ҷӣ дар адабиёти Шарқ, аз ҷумла адабиёти классикии муосири тоҷик ва ҷӣ дар адабиёти руси Фарбии Европа фаровон истеъмол шудааст. Намунаи беҳтарини муросала дар адабиёти советии рус мукотибаҳои А. М. Горький — Ромен Роллан ва Анри Барбюс, М. Горький — А. Серафимович, Л. Леонов, Н. Тихонов ва дигарон, мукотибаҳои С. Айни — А. Лохутӣ, М. Турсунзода, А. Деҳотӣ ва дигарон.

Дар адабиётшиносии умумӣ навъи муросала эпистолярный жанр ном дорад.

Повестъ

Повестъ маънои қисса ё ривоятро дошта, ҳамчун яке аз намудҳои асари эпикӣ аз ҷиҳати ҳаҷм ва композицияи худ байни ҳикоя ва роман менстад. Повестъ, ки ҳаҷман аз ҳикоя калонтар аст, аз ҷиҳати сохт ҳам мураккабтар мебошад. Агар дар ҳикоя ду ё се эпизод тасвир ёфта, тақдирӣ 3—4 нафар нишон дода шавад, дар повестъ якчанд воқеа муҳокима шуда, як давраи нисбатан хурди таърихӣ инъикос мегардад. Ҳамин тарик, силсилаи воқеаҳо дар повестъ дарозтар ва миқдори иштироккунандагон зиёдтар мебошад. Бо вучуди он нависандаи повестъ ба кушодани ҳислат ва сифатҳои ду-се персонажҳои асосӣ диққат дода, характери ононро равшан мекушояд. Чунинанд асари А. С. Пушкин «Повестҳои Белкин», асари Борис Полевой «Достони марди ҳақиқӣ».

Дар адабиёти тоҷик повестъ жанри нав буда, ҳамчун намуди насри реалистӣ дар даврони соҳти социалистии ҷамъияти мо бо таъсири адабиёти рус ва дигар халқҳои СССР ба вучуд омад. С. Айни бо нахустин повести худ «Одина» (1926) ба ин жанр дар адабиёти советии тоҷик асос гузоштааст. «Марги судхӯр» ном асари ҳаҷвии устод Айни намунаи барҷастаи повестъ мебошад. Дар ин повестъ арафаи Революцияи Қабири Октябр ва Революцияи халқии советии Бухоро (1920) дар Осиёи Миёна нишон дода шудааст. Идеаи нависанда ва муносибати ӯ ба зиндагӣ ба ту-

файли образҳои маърифӣ мусбат — Қорӣ Исмаилов, Арбобрози, Раҳими Қанд, Ҳамроҳроҳӣ, Мӯҳсин, талабаи мадраса, тарҷумон ва дигарон ифодаи гардидааст.

Байни ҳикояю повесть, повесту роман ҳудуд гузоштан баъзан мушкил аст. Ҳикояҳо баъзан калон ҳам мешаванд. Повестьҳои Гоголь «Ҳиёбони Нева», «Шинель» ҳеле хурд буда, повести А. Пушкин «Духтари капитан» аз романи Ю. Лермонтов «Қаҳрамони замонҳои мо» калонтар мебошад. Повести тарҷимаи ҳикояи С. Улуғзода «Субҳи ҷавонии мо» аз романи Ч. Иқромӣ «Ман гунаҳгорам» калонтар аст. Дар адабиёти тоҷик «Ятим» (С. Айний), «Ёрони боҳиммат» (С. Улуғзода), «Ҷавоби муҳаббат», «Тори анкабут (Ч. Иқромӣ), «Дар он дунё» (Ҷаҳиддин Муҳаммадиев) ва дигарҳо ҳамчун повесть маълуманд.

Дар ҷараёни инкишофи жанри повесть дар адабиёти советӣ повестьҳои машҳури Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ Чингиз Айтматов (нависандаи қирғиз) роли калон доранд. Ӯ ҳамчун нависандаи миллии дар повестьҳои «Роҳи қаҳкашон», «Алвидо, Гулсарӣ!», «Туриҳои навбаҳорон», «Киштии сафед» (1970) аз ҳаёти халқи худ ва таърихи сиёсати маданияти Қирғизистон нақл мекунад. Повести охири нависанда «Саги маллаи дар соҳили баҳр даванда» (1977) ба халқи хурди Шарқи Дури Советӣ — нияҳои бахшида шудааст. Дар ин повестьҳо яққатор масъалаҳои муҳими умуминисонӣ, одоби ахлоқи одами охири асри XX ба муҳокимаи таҳлил гирифта шудаанд.

Роман

Роман калиман франсавӣ буда, дар асл маънои асарҳои ба забони романи (франсавӣ, италиявӣ ва португалӣ) навишташударо дошт. Сонӣ, роман ҳамчун асари калони бадии эпикӣ ҳеле писандида ва паҳнгардида, эътибор пайдо кард. Дар роман роҳҳои гуногуни ҳаёти шахс ва муносибатҳои мураккаби ӯ бо ҷамъият ва одамон тасвир меёбад. Роман ҳамеша зиддияти тезутиди намоидагонии синфҳо ва табақаю тоифаҳои гуногуни ҷамъиятро фаро мегирад. Дар роман риштаи тақдирӣ бисёр персонажҳо ба ҳам печ мебаранд ва дар тасвири одамон характериҳои типӣ бо таърихи пешравиишон қомилан нишон дода мешаванд. Роман, ки дар инъикоси зиндагӣ ва ё ягон давраи имкониятҳои васеъ дорад, назар ба ҳикояю повесть бо яққанди плану нақша сохта мешавад. Образҳои дар роман бо хусусияти мураккаби худ фарқ мекунад; иштироккунандагонии зиёде ҳафтаҳои таҳлил ёфта, ҳам дар ҳаёти ҷамъиятӣ, ҳам дар ҳаёти шахсӣ ва оилавиишон акс меёбанд. Проблемаҳои бузурги ҳаёт дар роман бо сохт ва сюжети мураккаб муҳокима шуда, фикру ғояи нависанда бо муқотибаи муқолимаҳо, дафтарҳои хотира, ҳикоя, рӯзи лирикӣ ва ғайра баён мебаранд.

Ба ҳамаи тарик, хусусиятҳои романро ин тавр муайян кардан лозим аст: 1) тасвири вусъатиҳои ҳаёт; 2) ҳафтаҳои истифодаи бурдани воқеаҳои тасвири бадеӣ; 3) серплайи ва сермавзӯӣ; 4) дар процесси пешравии тараққи инъикоси намунаҳои воқеаҳо ва одамон; 5) ба ҳаёт ҳеле наздик будани тасвири ҳодисаҳо.

Таърихи ба вучуд омадани роман ҳеле дуру дароз буда, ба за-

монҳои Юнони қадим тааллуқ дорад. Романҳои он замон асосан ба ҳаёлу афсона ва аҷоиботу ғароибот таъйя дошт, тасвири масъалаҳои таърих тобен шавку табъи нависанда буд. Андаке дертар, дар асрҳои II—III милод ду намуди роман пайдо мешавад: романҳои ҳаҷвӣ ва романҳое, ки ҳаёти орому осоиштаро васф менамоянд. Ниҳоят, дар асрҳои XII—XIII ин жанри асарӣ эпикӣ дар Аврупо инкишоф ёфта, ба қорнамонҳои сипоҳиён (рыцарҳо), ба паҳлавонӣ ва баҳодурӣ онон бахшида мешавад. Чунин романҳо махсусан дар мамлакатҳои Германия ва Франция нашъунамо ёфта, ҳамчун воситаи мубориза бар зидди идеологияи феодалию калисои истифода мешаванд.

Романи реалистӣ, ки бо решаю танааш ба романҳои ҳозирзамон наздикӣ дорад, дар асрҳои XVIII—XIX пайдо мешавад. Асри XVIII — асрест, ки тартибу низоми феодалӣ дар Аврупо барбод рафта, буржуазия дар айнаи болоравиаш буд. Дар ибтидои пайдоиши худ роман равияи сентименталӣ (рахму шафқатпарастӣ)-ро паси сар карда, тадриҷан ба жанри ҳартарафа бои соҳибихтиёр мубаддал гашт. Бо мурури замон вай то ба дараҷаи реализми танқидӣ расид. Роман тадриҷан ба ҷои тасвири воқеаҳои мочароҷуёна ва аҷоиботу ғароибот, тасвири воқеаҳои иҷтимоиро дар бар гирифт.

Романи реалистӣ дар асрҳои XVIII—XIX дар Россия ва Аврупо хеле таракқӣ кард. Нарезный, Пушкин, Лажечников, Вл. Одоевский, Полевой, Загоскин, Лермонтов, Тургенев, Гончаров, Достоевский, Чернышевский, Л. Толстой, Писемский ва якқатор дигар нависандагон — дар Россия; Жан Жак Руссо, Жорж Санд, Флобер, Стендаль, Дюма, Золя, Бальзак — дар Франция; Ричардсон, Вальтер Скотт, Диккенс — дар Англия; Новалис, Томас Манн ва Генрих Манн — дар Германия; Марк Твен, Фенимор Купер, Джек Лондон — дар Штатҳои Муттаҳиди Америка; Мандзони — дар Италия ва бисёр дигар нависандагони адабиёти русу ҷаҳонӣ сад ва ҳазорҳо роман эҷод намудаанд. Дар ин романҳо манзараҳои васеи ҳаёти ҷамъиятии замони ин нависандагон ба шакли бадеӣ инъикос ёфтаанд.

Роман дар адабиёти тоҷик шакли ба худ хос дошт. «Хираднома», «Қобуснома», «Синдбоднома», «Искандарнома», «Бахтиёрнома», «Абӯмуслимнома», «Доробнома», «Қаҳрамоннома», «Самаки айёр» ва дигарҳо ҷун сарчашмаи анъанаҳои миллии насри бадеӣ боиси навоариҳои романи ҳозираи тоҷик шуданд. Вале романи имрӯзаи тоҷик якбора ба вучуд наомадааст.

Пас аз Революцияи Октябр барои ташаккули романи адабиёти советии тоҷик анъанаҳои пешқадами романҳои революционии рус ва Аврупо таъсири калон гузоштаанд. Якумин романи тоҷикӣ «Доҳунда»-и С. Айний дар мавзӯи халқ ва революция навишта шудааст. Асарҳои Ч. Иқромӣ «Шодӣ», «Духтари оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» ва «Тахти вожгон», Р. Чалил Одамони ҷовид» ва «Шӯрб», С. Улуғзода «Навобод» ва «Восеъ» романҳои замони советии моанд, ки ҳар кадоми онҳо як фосилаи таъри-

хи ҳаёти халқи тоҷик, мубориза, рӯхи инсонпарварӣ ва меҳнатдӯстии ўро бо таҳлили чуқур нишон додаанд.

Вақте ки дар роман воқеа ва ҳодисаҳои зиёде аз рӯи материалиҳои зандагӣ ба ғояти мураккабиаш нишон дода шуда, як давран калони таърих бо ҷангу ҷидолҳои синфӣ ва мафкуравӣ, бо задухӯрдҳои драматикӣ ва фоҷиявӣ баён мегардад, онро **романи эпоеявӣ** меноманд. Чунинанд романҳои ҷандҷилдан Л. Толстой «Ҷанг ва сулҳ», М. Горький «Ҳаёти Клим Самгин», М. Шолохов «Дони ором», А. Толстой «Роҳи мусибату кулфат», А. Серафимович «Сели оҳанин» ва С. Айний «Ғулмон». Баъзан романҳои «Емельян Пугачёв»-и В. Шишков ва «Гвардияи ҷавон»-и А. Фадеевро ҳам эпоея меноманд.

Ба эпоея силсилаи романҳо низ дохил мешаванд. Мисоли намоёни силсилаи романҳо асарҳои нависандаи реалисти Франция Оноре де Бальзак мебошад, ки бо номи «Мазҳакан одамон» («Человеческая комедия») маълум ва машҳур буда, зиёда аз 20 ҷилдро дар бар гирифтааст.

Баъзан қаҳрамонҳои як роман дар романи дигар иштирок карда, боиси муттаҳидии сохту сюжети ҳар дуи онҳо мешаванд. Ин ду романи ба ҳам алоқаманд **дилогия** (романи дугона), се романи ба ҳам алоқаманд **трилогия** (романи сегона), чор романи ба ҳам пайваста **тетралогия** (романи чоргона) номида мешаванд. Мисоли дилогия романи нависандаи маъруфи қазок Мухтор Авезов «Абай» ва «Роҳи Абай», романи дугонаи Раҳим Ҷалил «Шӯроб», романи дугонаи М. Хоҷаев «Об—рушноӣ» мебошанд. Мисоли равшани **трилогия** романҳои нависандаи машҳури руси асри XIX И. Гончаров «Таърихи одӣ» (1847), «Обломов» (1859) ва «Партҳо» (1869), асарҳои романистони муосир А. Толстой «Ҳоҳарон», «Соли ҳаждаҳ» ва «Субҳи тира», ки тахти унвони «Роҳи мусибату кулфат» ҷамъ омадаанд, романи сегонаи К. Федин «Шодиҳои нахустин», «Тобистони ғайриодӣ» ва «Гулхан» мебошанд. Асарҳои С. Айний «Одина», «Дохунда» ва «Ғулмон» як шакли ба худ ҳоси романи **сегона** буда, халқ қаҳрамони асосии онҳост. Халқ дар муборизаи исроркоронаи худ дар роҳи озодию истиқлолият ҳамчун меҳвари асосии ин се асари эпоеявӣ онҳоро бо якдигар пайвастааст. Асари Ч. Икромӣ «Духтари оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» ва «Тахти вожгон» **романи сегона** буда, хусусиятҳои эпоеявӣ дорад. Қаҳрамонони асосии он Ҳайдаркул, Фирӯза, Асо, Қаримҷон ва дигарон аз аввал то охири роман тадриҷан дар тараққии маънавияшон нишон дода шудаанд.

Яке аз романистони бузурги адабиёти муосири қазок Абдуҷалил Нурпеисов ба шумор меравад. Ў ба ҳар як китоби **трилогия**и худ «Хун ва арак» номҳои алоҳида додааст: «Говғум», «Сарсоншо саргардонӣ», «Завол». Ҳар яки ин китобҳо як давран ҳаёти халқи қазокро дар бар гирифтааст. Романҳои Ю. Ақобиров «Замини падарон», «Норак» ва «Водин муҳаббат» намунаи романи **сегона**ест дар мавзӯи замонӣ, ки ба азхудкунии заминҳои нав-

кораму подихон Вахшу Бешкент ва нишооти ГЭС-и Норак бахшида шудаанд.

Силсилаи романҳои нависандаи маъруфи советӣ Мариэтта Шагинян, ки ба муносибати 100-солагии В. И. Ленин эҷод шуда, аз таърихи зиндагии онлаи Ульяновҳо ва ҳаёту фаъолияти дохӣ нақл мекунад, аз ҷор китоб иборат аст. Ин асар мисоли хуби **тетралоги** (романи ҷоргона) мебошад: «Тавлиди писар» («Онлаи Ульяновҳо»), «Умумироссиягии якумин», «Билети таърих» ва «Ҷор сабақи Ленин». Дар ин эпопея халқ ҳамчун қаҳрамони асосӣ хурӯҷ мекунад. Омма бо сарварии дохӣ худ дигаргунҳои бузурги таърихӣ ба амал меоварад. Вале нависанда бачуз шахсонии таърихӣ ҳақиқӣ барои равшантар ифода намудани нуктаи назари худ боз персонажҳои ҳаёлиро ҳам ба асар дохил мекунад. Горький қайд намудааст, ки дар эпопея таърих ва ҳозирзамон ба ҳам омехта мегарданд.

Романҳои бо назм таснифёфта низ баъзан ба эпопея мубаддал мегарданд. В. Г. Белинский чунин асарҳоро қуллан назми эпикӣ, «тоҷи санъат» шуморидааст. Зеро ки нависанда дар ин гуна асарҳо лаҳзаҳои муҳимтарини таърихи миллат, ҳодимони барҷастаи вай ва воқеаҳои қаҳрамононаро тасвир карда, дар айни замон ин ҳамаро бо эҳсосоти шахсӣ-субъективӣ худ зебу зинат медиҳад. Аз ин ҷиҳат эпопея хусусиятҳои назми лирикиро пайдо мекунад, ки он дар рӯҷӯҳои лирикии зиёде ва тавсифу тасвири одамону воқеаҳо ҳувайдост. Чунинанд романи манзуми А. Пушкин «Евгений Онегин». Дар адабиёти тоҷик «Ҳасани аробакаш»-и М. Турсунзода ва «Дэшти лаванд»-и М. Миршакрро романҳои манзум доништан мешояд.

Романҳо аз рӯи мавзӯоти асосии худ ва тарзу тарикӣ ҳалли он, чунон ки дар боло ишора рафт, якчанд ҳел мешаванд: таърихӣ-революционӣ, таърихӣ-қаҳрамонӣ, оилавӣ-маишӣ, илмӣ-фантастикӣ, тарҷимаиҳолӣ, романи сиёсӣ, моҷароҷӯёна ва ғайра. Ғайр аз якқатор романҳое, ки боло зикр шуд, романҳои Чернышевский («Чӣ бояд кард?»), Л. Н. Толстой («Анна Каренина»), Чек Лондон («Пошонаи оҳанин», «Мартин Иден»), Вальтер Скотт («Айвенго»), Горький («Модар», «Қори Артамоновҳо»), Юрий Тынянов («А. С. Пушкин», «Қюхля», «Вафоти вазирӣ мухтор») ва ба амсоли онҳо низ ба ин ё он қабил романҳо мансубанд. Дар адабиёти советӣ роман аз ҳар ҷиҳат тақмил ёфтааст. М. Горький, Сергеев-Ценский, К. Федин, М. Шолохов, Л. Леонов, А. Фадеев, К. Симонов, С. Айни, Ч. Икромӣ, Раҳим Чалил, С. Улуғзода, Ф. Ниёзӣ, Мусо Ойбек, Абдулло Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Собит Муқанов, Бердӣ Қарбобоев, Чингиз Айтматов, Константин Гамсахурдия, Петро Панч, Наирӣ Зарьян, Стефан Зарьян, Сулаймон Раҳимов, Андрей Упит, Фёдор Абрамов, Сергей Залыгин, Юрий Бондарев, Семен Бабаевский, Георгий Марков, Александр Чаковский, Пётр Проскурин, Владимир Тендряков, Юрий Рытхей, Василь Быков, Олесь Гончар ва дигар романинависони миллӣ ин жанрро барои нишлҳои таърихӣ гузаштаи халқи мо ва ҳаёти

муосирони советии мо, ки бинокори ҷаҳони навад, бомуваффақият истифода бурдаанд ва мебаранд.

Реализми социалистӣ, ки методи адабиёти пешқадамтарин ва революционитарини адабиётҳост, истеъмоли шаклҳои гуногуни романро раво мебинад. Аҳамияти асар, қабл аз ҳама, дар мазмуни он аст. Адибони советӣ бо шаклҳои бои рангоранг идеяҳои одамони даврони социализм ва сарсабзҳои коммунизмо месароянд. Масалан, романҳои нависандаи машҳури муосири рус Юрий Бондарев «Соҳил» ё «Интиҳоб» барои кушодани мавзӯи ватандӯстии ҳақиқии одамони советӣ, олами маънавий-психологӣ ва ҷустуҷӯҳои фалсафии фардро ба таҳлилу тадқиқ мегирад. Чунинанд романҳои Г. Марков («Сибирь»), П. Проскурин («Такдир»), В. Распутин («Мӯҳлати охирин»), эпосеяи В. Смирнов («Қашфи ҷаҳон»), сегонаи Ф. Абрамов («Пряслиниҳа»), романи С. Залыгин («Комиссия»), сегонаи А. Чаковский («Ғалаба») ва баъзеи дигар, ки воқеаҳои солҳои Ҷанги Бузургӣ, Ватанӣ, ва замонҳои осоиштаи маданияти нави хоҷагии кишрокро дар бар мебардаанд.

Дар байни романҳои ҳозирзамонӣ романи Чингиз Айтматов «Дуроҳан бӯронӣ» (ва аз қариб ҳам тӯлонитар буд он рӯз) (1982) ҷолиби диққат аст. «Проблемаҳои муҳими ҳастии инсон дар ин роман,— навиштааст олим,— аз ботини тасвир шуда, дар мисоли тадқиқи бадеии характерҳои одамони, ки Замин дар души онон истодааст, ҳалли ҳудро ёфтаанд»¹. Навоварини романи муосир дар мисоли ин асари назаррасанди Ч. Айтматов ҳувайдост.

Романи Р. Ходизода «Ситорае дар тирашаб» (1982), ки дар тақдирӣ тараккии романи таърихӣ тоҷик сухани тозаест, хусусиятҳои таърихӣ-хроникалӣ ва таърихӣ-тарҷимайҳои дошта, бо андешаи муҳокимаҳои реалистӣ ва фалсафиаи рӯ ба ҳозирзамон овардааст.

ЛИРИКА

Таърихи пайдоиш ва тараккии лирика
Лирика, баъд аз эпос, чинси дуюми адаби мебошад. Вай низ, чунон ки дар боло қайд гардид, намуд, жанр ва шаклҳои гуногун дорад. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи лирика ҳамин, ки ҳаёт ва ҳодисаҳои зиндагиро табиат дар он бо баёни бевоситаи воқеаҳо ва саргузашти одамон, балки тавассути изҳори ҳиссиёту тассуоти шоир изҳор мешавад.

Асарҳои лирикӣ ҳосеаи бо назм эҷод мегардад, ҳарчанд лаҳзаҳои лирикӣ дар наср ҳам дида мешаванд. Шоир низ дар асари лирикӣ ҳамон ҳодисаҳои ҳаётӣ ва воқеаҳои зиндагиро, ки повесту романи навис менависад, ба муҳокима мегирад. Вале шоир одамон, муносибати онҳо, ҳаракат ва амалиёти онро бо нақлу ривоят не, балки аз рӯи эҳсоси андешаи худ, ошӯбу ғалабии қал-

¹ Ломидзе Г. В поисках истины и человечности.— Социалистический образ жизни и развитие советской литературы. М., 1983, стр. 74.

баш нишон медиҳад. Чи қадаре, ки олами эҳсосоту ҳаяҷони шоир пурҷӯш, доираи фаҳмишу донишаш васеъ ва эътиқоди ҷангиёнаш қавӣ бошад, айнияти ҳаёт ва воқеаҳо низ ҳамон қадар муқаммалтар намоён мегардад.

Инак, дар асари лирикӣ, шоир ҳамчун субъект — шахс муносибаташро ба зиндагӣ бо воситаи аҳволи рӯҳия ва кайфияти худ зоҳир намуда, аз ҳамин ғушай назар ба ҷиҳатҳои умумӣ ва фардӣ воқеаю ҳодисоти объективӣ баҳо медиҳад. Лирика, ки асосан бо ҳиссиёти одамии бештар сару қор дорад, шоир шавқу завқашро бевосита «бо фактҳои шууронаи ҳаёташ..., бо тамоми захираҳои маълумоти объективӣ»¹ дар ихтиёри ӯ буда ифода менамояд. Барои мисол ба шеърҳои А. Пушкин «Ба Чаадаев», «Ба Сибирь» муроҷиат кунем, тавачҷӯҳ ва ҳамдардӣ ӯ ба декабристон ва адовати оштиноназираш нисбат ба зулму ҷабри қирқабдорон равшан мегардад. Чунин шеърҳои шӯрангезро бар зидди ҷабру зулм ва дину шарият дар ашғори дилписанди Ҳофизу Қамол, Мушфиқю Сайидо ва дигар классикони мо ёфтаи мушқил нест. Мирзо Турсунзода дар вазъияти бесаранҷомии асри пурушӯби муносибаташро ба сулҳу амният халқҳо дар шеър «Суруди сулҳ» бо воситаи образҳои лирикӣ баён кардааст:

Менависам ман суруди сулҳро бо хуни дил,
Бо тапиданҳои беороми рӯзафзуни дил,
То яроқи тез гардида ба даст дӯстон
Чангҷӯиро қунад шармандан рӯи ҷаҳон,
Дӯстони сулҳро то бахшад он илҳомӣ нав,
Минбарӣ нав, нутқи нав, аз фатҳи нав пайғомӣ нав...

Дар ин парча чун дар тамоми шеър «Суруди сулҳ» ҳонанда на фақат аз сӯзу гудози дили нооромии шоир ва «тапиданҳои... рӯзафзуни дил»-и ӯ пай мебарад. Дар паси ҳар мисраву байт мақсади сулҳпарварии суҳанвар ва ба ин дигаронро даъват қардани ӯ ниҳон аст. Тарафҳои гуногуни ҳаётро мисли эпиканавис амиқ омӯхтани лирик (М. Турсунзода ба ӯ кӯмак расонидааст, ки завоқи граждониашро аз ҷиҳати идеявӣ бардам зоҳир намояд.

Дар лирика агар ҳиссиёту таассуроти шахси тасвирёбанда (шоир ё қаҳрамони лирикӣ) ба моҳияти сохти рӯҳии одамии советӣ мувофиқ ояд, ҳиссиёт ва таассуроти типӣ ба шумор меравад. Беҳтарини шеърҳои лирикии замони мо ҳамеша ба процесси зиндагии ҷирралотуми ҳозирзамон дахл карда, лаҳзаҳои муҳиму диққатҷалбкунандан ҷамъияти моро ба муҳокимаи умум пешбарӣ менамояд. Аз ин рӯ масъалаи типӣ ва таҷассумоварӣ дар лирика махсусан аҳамияти калон пайдо мекунад.

Барои ба вуҷуд овардани характери типӣ дар лирика шоир фактҳои ҳаёти ҷамъиятиро бо воситаи эмоцияи (эҳсосоти) рангини ба тариқи ҷамъбасти бадеӣ баён менамояд. Мазмуни асари лирикӣ фақат ба воситаи ҷамъбасти бадеӣ аз ҳудуди олами ботинии шоир берун омада, зимнан ифодаи ҳиссиёти характериноки одамони муҳити муайяни ҳаёт мешавад. Шоир бузург,— ва-

¹ Белинский В. Г. Асарҳо, ҷ. V, М., 1954, саҳ. 49.

виштааст В. Г. Белинский,— дар бораи шахсияти худ гап зада истода, дар бораи умум — дар бораи инсоният сухан меронад, чунки табиати ӯ ҳамаи он чиро, ки инсоният бо вай зиндагӣ мекунад, дар худ ҷо додааст. Бинобар ин дар ғаму андӯхи ӯ ҳар кас ғаму андӯхи худро мебинад, дар рӯхи ӯ рӯхи худро мефаҳмад ва дар шахси ӯ на фақат шоир, балки инсон — бародари худро дар олами башарият мебинад.

Лирика дорон хусусиятҳои таърихист. Эътибори он дар муҳити конкрети даврон зухур меёбад, зеро вай саргузашти одами замону муҳити муайяно ба тасвир меград. Аз ин рӯ лирика зиддиятҳои дар ҷамъият мавҷударо ба воситаи фикру андешаи шоир, ба воситаи муҳокима ва нуқтаи назари ӯ ифода мекунад. Назми бузурги рус, форсу тоҷик ва умуман ҳамаи халқҳо ҳамеша дар лирика олами наҷибӣ эҳсосоти инсонро нишон дода, бар зидди бемуруватии замон, бетартибии ҳаробкорӣҳои садон эътироз баланд кардааст. Дар лирикаи Гёте, Хейне, Байрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов ва Маяковский ҳамеша овози балвогаронаи равшанфикронӣ замони онҳо шунавида мешавад. Ин хусусият инчунин хоси лирикаи бузургони адабиёти форсу тоҷик мебошад. Дар ғазалҳои Камол ва Ҳофиз, Ҷомӣ ва Сайидо, Шохин ва дигарон он қадар фикрҳои амиқӣ зиддизамонавӣ дида мешавад, ки шарҳи онҳо дар ҷаҳди асарӣ насри мегунҷад. Барои мисол ба рубони зерини Ҳ. Хайём муроҷиат мекунем:

Эй даҳр, ба кардаҳои худ муътарифӣ,
Дар зовия¹ ҷавро ситам муътакифӣ².
Неъмат ба ҳасон диҳю заҳмат ба қасон,
З-ин ҳар ду бурун наӣ, ҳарӣ ё ҳарифӣ.

Е ба ин ду шохбайти ғазалҳои Ҳофиз рӯ меоварем:

Ин ҷӣ шӯрест, ки дар даври қамар мебинам,
Ҳама офок, пур аз фитнаву шар мебинам.
Ман ки имрӯзам бихишти нақд ҳосил мешавад,
Ваъдаи фардон зоҳидро ҷаро бовар кунам!

Дар ин рубони Хайёму байтҳои Ҳофизӣ лирик мазмуни ошкорои иҷтимоӣ ифода ёфта, ба дод омадани одамони равшанфикр аз даҳшати замони феодализм, дину шарият ва мутаассибони ҷоҳил баён гардидааст. Ғазали Сайидони Насафӣ, ки матлааш «Дар баҳор аз фоқа ранги заъфарон бошад маро,— Пераҳан бар дӯш аз барги ҳазон бошад маро» мебошад, низ чунин мазмуни амиқӣ соҷиали дорад ва аз вазъияти нугувори аҳли меҳнат ва илму дониш дар он замонҳо дарак медиҳад.

Агар аз асарҳои лирикони охири асри XIX ва ибтидои асри XX ба «Мусаддас»-и шоири пешқадам Муҳаммад Сиддиқи Ҳайрат муроҷиат кунем, мебинем, ки ҷӣ тариқ тавассути баёни ҳиссу фикри шахсии шоир идеяи муайяни ҷамъиятӣ ва ҳолу аҳволи одамони мутарак্কӣ дар Бухорои амири ифода ёфтааст.

¹ Зовия — қунҷ, гӯша, қанор.

² Муътакифӣ — гӯшавишии, ҳиллатишии, танҳонишии.

Яке аз хусусиятҳои муҳими лирика дар он аст, ки шаклҳои характери субъективӣ дошта, воқеа дар он аз номи «ман», яъне аз номи ҳуди шоир баён мегардад. Инро ҳам дар «Мусаддас»-и Ҳайрат ва ҳам дар ғазали Садриддин Айний «Ғули сурх» дидан мумкин аст:

Рози дил меғуфтам, ар як маҳраме медоштам,
Шикваҳо мекардам аз ғам, ҳамдаме медоштам.
Дар шаби ҳичрон намешуд захми дил реши равон,
Ғар зи васли як парирӯ марҳаме медоштам
Меҳнати гетӣ ба талхи кай рабудӣ чони ман,
Бӯсае ғар аз лаби исодаме медоштам.
Аз тамошони «ғули сурх» аз чӣ мемондам чудо,
Ғар ба каф чун аҳли олам дирҳаме медоштам...

(С. Айний)

Дар ин ғазали лирикий суҳан аз номи шоир рафта бошад ҳам, вале он рӯҳияи камбағалбачагони даврони феодалӣ, маҳрумияти онҳоро ба сабаби қашшоқӣ аз қайфияти зиндагӣ, иду тамошони «Наврӯзӣ», «Ғули сурх» ва сайрҳои халқӣ ифода менамояд. Ҳамин ҳолат айнан дар шеърӣ М. Турсунзода «Водии Хисор», Б. Раҳимзода «Чароғи адлу хирад» низ ба назар мерасад.

Баъзеҳо тасдиқ кардани мешаванд, ки гӯе лирика бе образ мешавад. Ин нодуруст аст. **Образ** дар асарҳои лирикий низ мавҷеи муҳим дорад, вале на ба он тарике, ки дар роману повесть дида мешавад. Дар асарҳои эликий портрет — киёфаю вачоҳати одамон, рафтору кирдори онон ва муносибатҳои онон васеъ ва пурра нишон дода мешаванд. Аммо дар лирика хонанда аз тасвири муҳаббату нафрат, хурсандию маҳзунӣ, саъю кӯшиш ва дигар вазъияти рӯҳии шоир ба худ образро тасаввур менамояд. Масалан, аз ҳар мисраву байти лирикаӣ Лермонтов норозигии ӯ аз муҳиташ, қаноат ҳосил накардани вай аз шароитҳои зиндагии дворянӣ, тугъёни рӯҳнаш ва талаботи мубориза ба назар намоён мегардад. Ҳуди ҳамин образи қаҳрамони лирикийро барои хонанда равшан месозад. Шеърҳои лирикий Лермонтов «Бодбон», «Қоч», «Се нахл», «Бандӣ», «Орзу», «Баллада» ва ғайра дурустии ин фикрро тасдиқ мекунад.

Асарҳои лирикий дар тарзу услуби тасвир як чанд хел мешаванд: **субъективӣ, объективӣ, субъективию объективӣ.** Ҳангоме, ки дар лирика ҳиссиёти шоир ё одамони дигар мувофиқи вазъияти типӣ ҳаёти воқеаи тасвир ёфт, он лирика объективона аст. Мирсаид Миршакар дар шеърӣ лирикийаш «Одамони оддин ҳинд» сӯзу гудози ҳиндиҳо дар хусуси ба ду доминион¹ тақсими шудани ватани ӯ объективона ва бевосита ин тавр тасвир кардааст:

— Ватани мо, ки ҳаст Ҳиндустон,

Дили мо ўст!

Англисҳо —

Пора карданд ин дили моро

Ба ду хисса — ба Ҳинду Покистон.

¹ Доминион — давлати муҳтор дар империяи Британияи Кабир.

Дили мо пора гаштааст, аммо
Метапад дар минни оташу дуд,
Хонда лаънат ба душманони худ,
Чустуҷу мекунад давояшро...

Дар ин шеър меҳру муҳаббати Миршакар нисбат ба халки ҳинд ва нафрати ӯ ба ситамгарон аз нони одами оддин ҳинд ба тарзи ошкор, рӯйрош ифода гардидааст.

М. Турсунзода дар «Боғи муаллақ» муҳаббаташро ба халки ҳинд ва адоваташро нисбат ба мустамликадорон ба воситаи тасвири манзараҳои дилкаши боғ, нокомии заҳматкаши ҳинд ва ғуруру худписандии америкониени нохонда нишон додааст. Ба ҳам омезиш ёфтани эҳсосоти субъективонаю объективонаи шоир муносибати ӯро ба воқеаҳо равшан месозад.

Ногаҳон аз Ғарб омад киштии бегонагон,
Гашт вайрон акси боғи саба аз ин бори гарон...
Ин ҷӣ найраиғ аст, ки дар зерн боғи дилписанд,
Дар халҷи Бомбай байроқи Амрико балад?!¹

Дар ин парча маҷмӯи ҳиссиёт — оҳанги маҳзунию малули, таҷҷубу таҳайюр, ҳашму ғазаб якҷоя ба ҳам омехта, идеяи давом додани муборизаро талкин мекунад.

Дар ин маврид бояд ҳаминаро ҳам гуфт, ки чун дар илми фалсафа, дар назм ҳам қонуниятҳои ҳулосаҳои **нақлӣ** ва **ақлӣ** хос аст. Шеърӣ объективона гуфташуда, ки аксар бенстифодаи образи бадеӣ ва воситаҳои тасвир ба шакли нақл меояд, хонандаро низ ба ҳулосаҳои нақлӣ водор мекунад. Чунин услуби баён дар илми шеършиносии умумӣ **автология**¹ ном дорад. Ин калимаи юнонӣ (**авто** — **логос**) аз калимаҳои **худ** ва **сухан** таркиб ёфта, айнаи маънои «сухани худӣ» (ба ибораи русӣ — «самословие») — ро дорад. Ҳамин тавр, услуби автология калимаву таъбирҳоро ба мафҳуми айнияташ, яъне **бевосита** ба қор мебарад. Бо ин услуб бобҳои ҷудогонаи романи манзуми А. Пушкин «Евгений Онегин», шеърҳои машҳури Лермонтов «Васият», шеърҳои К. Симонов «Хотираи Борис Горбатов», «Марсия»-и С. Айни навишта шудаанд. Шеърҳои боло зикршудаи М. Миршакар «Одами оддин ҳинд» намунаи воқеии ин услуб аст. Дар адабиёти советӣ бисёр шеърҳои сиёсии Д. Бедный, В. Маяковский, А. Твардовский, К. Симонов ва дигарон бо шакли автология эҷод шудаанд. Шоирони В. Маяковский «Мо дар тақопи айнии урьён ҳастем» дар солҳои революция ва ҷангҳои граждани бисёрҳоиҳо ба роҳи услуби автологӣ оварда буд. Автологияи бадеӣ ба металогия муқобил аст.

Металогия² аз калимаҳои юнонӣ **мета** — **логос** таркиб ёфта, маънои **сухани бавоситагиро** дорад. Шоир бо ин услуб мақсади нияташро на бевосита, балки ба воситаи образҳои бадеӣ ва воситаҳои тасвир — тавсифу ташбеҳ, истиораю рамз, муқоисаю муқобала, муболиғаю игроқ мефаҳмонад. Бо ҳусну тароват, тобишу

¹ Нигаред: Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1966, стр. 7—10.
² Ҳамон ҷо, сах. 155.

ифодаҳои ҷаззоби бадеӣ фикр рондан — ҳосияти санъатвари ва тасвиркории шеърӯи шоирӣ. Суханварони машҳури ҷаҳон ба услуби металоғӣ ҳарф заданро авлотар доништа, аксар бо ин тарзу тарик мероси бой боқӣ гузоштаанд. Бештари шеърӯи дostonҳои Хомер, Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Петрарка, Шекспир, Байрон, Шиллер, Низомӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ, Лохутӣ, Турсунзода, М. Қаноат, Лоик ва дигарон бо ин услуби пурэҷозу эъзоз гуфта шуда, писанди хонандагонӣ миллату халқҳо гардидаанд. Дар адабиёти советии тоҷик дostonҳои А. Лохутӣ «Тоҷ ва байрак», «Се қатра», «Парии бахт», М. Турсунзода «Садон Осиё», «Ҷароғи абадӣ», М. Қаноат «Сурӯши Сталинград» ва баъзеи дигар мисоли мўтамади услуби металоғист. Дар шеърӣ зикрӣёфтаи Турсунзода «Боғи муаллақ» синтези (омезиши) ин ҳар ду услуб ба назар мерасад. Тамоми шеър ба услуби металоғия гуфта шуда, ҷаҳор байти охир («Ногаҳон аз Ҷарб омад...») характери автолоғӣ дорад. Дар ин мисраъҳо макру фиреб ва сиёсати мустамликадорӣ империализми Америкаю Англия ифшо мешавад.

Дар шеърҳои лирикӣи шоирони советӣ баъзан коллективи одамон, халқ иштирок мекунад. Дар ин гуна асарҳо хислатҳои намоёни ҷамъияти мо инъикос меёбад. Мисоли равшани ин дар адабиёти советии тоҷик мактуби бинокоронӣ роҳи Душанбе — Помир мебошад, ки дар соли 1940 навишта шуда буд. Дар солҳои Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ ҷунин мактубҳои манзуми коллективӣ боз ҳам инкишоф меёбад. Шоирон М. Турсунзода ва А. Дехотӣ мактуби ҷанговарони тоҷикро ба халқӣ тоҷик ба назм оварда буданд. А. Лохутӣ мактуби халқӣ тоҷикро ба ҷанговарони тоҷик тартиб дода буд.

Ба тақозои замони мо, ки суръати тараққиёти ҳаёт, илму техника ва адабиёту санъат бағоят бузург аст, лирикаи «соф субъективона» ҷон худро ба лирикаи файласуфона дода, баъзе хусусиятҳои дигар ҷинсу намудҳои адабиро аз худ карда истодааст. Ю. И. Суровцев дар яке аз мақолаҳоиаш дуруст қайд кардааст, ки лирикаи муосир аз маҳдудияти ҷорҷӯбаҳои худ берун баромада, ҳақиқатан, бо омехтани пейзажу публицистика, эҳсосоту ҷамъбастиҳои мантиқӣ вусъат ёфта истодааст. Ин ҳама «озодии шакли жанрии лирикӣ»-ро таъмин намуда, ба шоир «таассуроти ҳаматарафа, шаклҳои баёноти комили» сернамудро талқин мекунад¹. Натиҷаи озодии лирика аст, ки шоирӣ муосир барои ифодаи мақсад тарзу тариқи гуногуни услубӣ — медитация², монологҳои ботинӣ, шаклҳои сўхбату розидилгӯӣ ва ғайраҳо фаровон истеъмол мекунад.

Лирика ё асарҳои лирикӣ аз рӯи мазмунашон ва услуби тасвир, ҷи тавре ки қайд шуд, ба намуду жанр ва шаклҳои гуногун ҷудо мешаванд. Мо ҳоло шаклҳои жанрии ҷинси лирикаро дида мебароем.

¹ Суровцев Ю. Над страницами восточной поэзии, ж. «Памир», 1969, № 2, стр. 72.

² Ба андешаю мулоҳиза ва фикру ҳаёл рафтаи.

Фардиёт Фардиёт ба маънои луғавиаш аз калиман
фард — якка, ягона, танҳо гирифта шудааст.
Фардиёт шакли шеърест, ки аз як мисраъ ё як байт иборат
буда, дар он фикри мустақили комил баён гардидааст. Масалан:

Дар ҷанг марди кунӣ, таронаи зафар шавӣ.

(Халқӣ)

Ё:

Кадам бурун нех, агар майли ҷустуҷӯ дорӣ.

(Ҳофиз)

Фардхон Шамсиддини Шохин ва А. Лоҳутӣ, ки аз байтҳо иборатанд:

Атрофи ҷаҳон чу бод гаптем басе,
Ҳокисифат одаме надидем касе...

То қуввати по бувад ба сӯят гузарам,
То дида диҳад нур ба рӯят нигарам.

(Шохин)

Ҷуз ин ки қор нақардасту симу зар дорад,
Ҷӣ имтиёз тавонгар ба ранҷбар дорад?

Байни қашину¹ шайх агар ҷанги нон набуд,
Аз дину қуфр ном набуду нишон набуд.

Ҳар шом зи худ бипурс, агарчӣ марди,
Қимрӯз чи хидмате ба мардум карди?

(Лоҳутӣ)

Ба ғайр аз байтҳои мустақил баъзе шохбайтҳои ашъори классикон (аз ғазал, қасида, дoston ва ғайра) низ ҳамчун фардиёт шӯҳрат пайдо кардаанд:

Сари ҷашма шояд гирифтаи ба бел,
Ҷу пур шуд, нашоид гузаштан ба пил.

(Саъдӣ)

Навмед нашави зин чора ҷустан,
Қаз дона, шигифт² нест, рустан³.

(Низомӣ)

...Қи андар ҷаҳон суди бе ранҷ нест,
Қасеро, ки қохил⁴ бувад, ганҷ нест.

(Фирдавӣ)

То ғам нахӯрду дард, нафӯду қадри мард,
То лаъл хун нақард ҷигар, қимате наёфт.

(Қамол)

¹ Қашину — шахси рӯхонӣ.

² Шигифт — ҳайрат, таъҷҷуб.

³ Рустан — рӯдан.

⁴ Қохил — суст, тавбал.

Мустазод Маънон луғавии мустазод зиёд ва ё илова кардашуда аст. Шеъреро, ки аз ҷиҳати сохт пас аз ҳар як мисраи комил ё байте боз як ё ду фикраи мавзӯи, яъне ним мисраи иловагии бо он ҳамроҳанг ва ҳамқофия дорад, мустазод номидаанд. Ин шакли шеърӣ ҳам дар адабиёти классикӣ ва ҳам дар адабиёти муосири тоҷик ба истеъмол аст.

Намунаҳои аввали мустазод дар адабиёти даҳанакии халқӣ мушоҳида мешавад. Дар фольклор шакли мустазод ҳам дар шеърҳои ҷудогона ва ҳам дар рубоӣҳо дучор меояд. Дар рубоӣи мустазоди халқӣ ва баъзан дар классикӣ байни мисраҳои пурра ва ниммисраҳои қофия баста намешавад:

Хуршед ба бом ояд, бом паст шавад,
аз сурати пок,
Хушбӯр ба ӯ менигарад маст шавад,
пирони чок,
Мағрур мабош ба ин ҷамоли хушнуд,
эй дастан гул,
Ин равиши бозори ту ҳам паст шавад
гул резад хок.

Намунаи аввалини мустазод дар адабиёти ҳаттӣ дар эҷодиёти Аттор (асри XII) дида мешавад. Аз классикон Ҷамолӣ Хучандӣ, Бадриддини Хилолӣ, Сайиди Насафӣ ва баъзе дигарон фикру ғояҳои лирикӣ ва иҷтимоии худро бо мустазод сарондаанд. Сайидо ҳатто дар офаридани «Мухаммаси мустазод» хунарнамои кардааст. Мо дар ин ҷо як банди онро меоварем:

Имрӯз ба олам набувад аҳли вафоро —
ғайр аз ту паноҳе,
Гирани барон ту шабу рӯз дуоро —
аз ҳар сари роҳе,
То чанд ба зулфи ту бигӯем нигоро —
бо нолаю оҳе,
Эй рехта савдон ту хуни дили моро —
бе ҳеҷ гуноҳе,
Бинвоз даме куштан шамшерӣ ҷафоро —
боре ба нигоҳе...

Дар мухаммаси мустазоди Сайидо мисраҳои асосӣ ва фикраҳои ҳар кадоме дорони қофияи худ аст. Масалан: «форо», «оро», «гору» ...ё «ноҳе», «роҳе», «оҳе» ...ба алоҳидагӣ қофиябандӣ шудаанд. Шоирони равшанфикри Эрон мустазодро махсусан ба муносибати ниқилоби соли 1911 бисёр гуфтаанд.

Дар адабиёти советии тоҷик ба ин шакли шеърӣ, нахустин бор устод Садриддин Айний асос гузоштааст. Ӯ шеърҳои революционӣ ба «Ба шарафи Иқилоби Октябр» ва «Таронаи камбағалон»-ро ба шакли мустазоди оддӣ (мукаррарӣ) навиштааст. Дар мустазоди С. Айний фикраи мавзӯ бо мисраи асосӣ ҳамқофия аст:

Эй машъали рахшони адолат, зи кучой?
Қ-имрӯз ба мой!
Торикии бедод зи гетӣ бизудой!
Моно ки анҷей!...

¹ Фикра — парча, банд.

Дуњёи кухан аз кадамат зеру забар шуд,
 Дуњёи дигар шуд.
 Онҳо ки заданди хама дам лофи худой,
 Қарданд гадоӣ...

Устод Абулқосим Лоҳутӣ яке аз шеърҳои машҳураш «Хама доно шудаем»-ро ба тарзи мустазод гуфтааст, ки ҳар фикран он низ ба мисраи асосӣ ҳамқофия мебошад.

Мо фақирон ки чунин олимӯ доно шудаем,
 ҳам тавоно шудаем.
 Хама кӯрон қадимем, ки бинӯ шудаем,
 ҳам доно шудаем.
 Мо ҳамон камбағалонем, ки дар дастӣ амир
 хама будем асир,
 Бин чӣ озоду хуш аз давлати шӯро шудаем,
 хама доно шудаем...

«Мустазод»-и О. Лутфӣ дар васфи Армияи Советӣ қобили таваҷҷӯҳ аст. Агар дар мустазод ба ҷуз мисраи асосии шеър ним-мисраҳои ду-се ва зиёд бошанд, онро **мустазоди муқаррар** (такроршаванда) меноманд. Ин гуна мустазодҳоро дар эҷодиёти Пайрав Сулаймонӣ («Ба муносибати Инқилоби Бухоро»), Бокӣ Раҳимзода («Садоҳо») ва баъзе дигар шоирон пайдо кардан мумкин аст. Инак, парчае аз мустазоди муқаррари Пайрав, ки ду фикран мавзун бо мисраи пурраи шеър ҳамқофия омадааст:

Эй ҷамъи ҷавонону занон, в-эй шаҳидон,
 аз хуни шумоён
 сахро шуда адлон,
 Шуд марду занн шаҳр сияҳлӯшу пурафшон,
 раҳмат ба шумоён,
 нафрат ба амрон!
 Хон, мужда шуд озодии ҷумҳурии шоён,
 эй ҷамъи ҷавонон,
 шуд навбати моён!
 Шуд байраки сурх аз дару девор парафшон,
 ҷун меҳри дурӯхшон
 ҳар сӯ шуда тобон...

Шеърҳои А. Лоҳутӣ («Зинда аст Ленин»), М. Турсунзода («Ду дастрӯмол»), Мирсаид Миршакар («Шоирам»), М. Қаноат («Меҳри модар», «Хукми таърих», «Садди Назар»), Қутбӣ Қиром («Аз номи шаҳидон», «Чашни Май», «Сарвати бенархи гарон») ба тариқи мустазод навишта шудаанд. Дар шеъри Б. Раҳимзода «Дар лаби обе» мустазоди муқаррарӣ бо мустазоди муқаррар омезиш ёфтааст.

Маснаӣ Маснаӣ калиман арабӣ буда, дар луғат маънои «ду-ду»-ро дорад. Дар истилоҳ: шеърест, ки ҳар байташ ҳамвазн ва ҳамқофия аст. Дар адабиёти классикӣ форсу тоҷик аксар мурод аз истилоҳи маснаӣ дoston мебошад, зеро ки дар замони пеш аз Революцияи Октябр дostonҳо асосан ба тариқи маснаӣ эҷод мешуданд. Чунинад якчанд дostonҳои Низомии Ганҷавӣ — «Хисрав ва Ширин», «Лайли ва Мачиун», «Хафт пайкар», «Искандарнома», ки дар «Хамса»-и ӯ

чамъ омадаанд, дostonҳои Амир Хусрав (дар «Хамса»-и ӯ), дostonҳои Абдурахмони Чомӣ (дар «Хафт авранг»-и ӯ), дostonҳои Абдуллоҳи Хотифӣ, Хилолӣ, Бедил, Шохин ва дигарон.

Дар адабиёти советии тоҷик шакли маснавий васеъ кор фармуда мешавад. Бо маснавий дostonҳои С. Айний («Чанги одаму об»), А. Лохутӣ («Се қатра», «Сафари Фарангистон», «Тоҷу байрак», «Ду нишон», «Дostonи мардистон», «Дostonи галабаи Тания», «Парин бахт»), М. Турсунзода («Писари Ватан», «Садон Осиё», «Духтари муқаддас», «Чароғи абадӣ», «Чони ширин»), Мирсаид Миршакар («Қишлоқи тиллоӣ», «Одамон аз Боми ҷаҳон») нишо шудаанд. Бо шакли маснавий инчунин шеърҳои гуногунмазмун низ навишта мешаванд, ки дар илми бадени классикӣ ин гуна манзумаро **муздавач** ҳам мегӯянд. Мисоли маснавиро дар ашъори ҳамаи шоирони ҳозираи тоҷик пайдо кардан мумкин аст. М. Раҳимӣ «Ба истилогарон амон нест», «Чашмони давлат», М. Турсунзода шеърҳои худ «Хаёли хом», «Ба кӯҳсори тоҷик», «Ганҷинаи сурудҳо», «Ҳоҳари мубориз, Африқо»-ро дар шакли маснавий навиштаанд. Маснавий асосан бо тарзи қофиябандии **аа, бб, вв...** сохта мешавад. Инак парчае аз манзумани маснавии Лоиқ «Як пора хотира»¹:

Бори аввал дида будам ман варо
Дар лаби Варзоб — дар бӯстонсаро.

Нав сафедӣ бар сараш афтода буд,
Ё сафедии замири сода буд...

Шоирӣ сохибмукофоти замон,
Шоирӣ ҳамдасти эҷоди замон.

Қиссаҳо мекард аз пирони шеър,
Аз паймбар, аз ҷаҳонгирони шеър.

Аз бузургоне, ки фитрат доштанд,
Лек на молу на давлат доштанд...

Аз бузургоне, ки ҷонҳо бохта
Қадрашонро диврашон нашохта...²

Мусаллас

Шакли шеърӣ, ки таркиби ҳар бандаш аз се мисраъ иборат аст, мусаллас меноманд. Маъноии луғавии мусаллас аз қадими арабӣ саласа (се) мебошад. Мусаллас дар фольклор аз қадим ҷорист. Намунаи мусалласи назми китобӣ дар асри XIII дар эҷодиёти Саъдӣ дида мешавад. То ба асрҳои XVI ин тарзи шеърӣ ҳале таракқи ёфта, шакли мусаллас дар назми Абдурахмони Мушфиқӣ мураккабтар мегардад. Мусаллас бо тарзи қофияю радифи **ааб, ааб, гб** ... сохта мешавад. Инак, «Мусалласи мураккаб»-и Мушфиқӣ:

¹ Ин шеър ба муносибати бо номи фахрии лауреати мукофоти Лениний тақдир шудани Мирзо Турсунзода дар соли 1960 гуфта шудааст.

² Лоиқ. Як пора хотира. — «Хонаи ҷашм». Душанбе, 1982, сах. 150.

Рӯзе, ки ба савдон ту афсона шудам,
Бар шамъи таманион¹ ту парвона шудам,
Афтод ингоҳе зи иноят² ба манат.

Аз хеш ба ғамҳои ту бегона шудам,
Чашми ту дилам рабуду деғона шудам,
Аз ханди пинҳонию мукир шуданат.

Не моҳ ба авфак³ ҷамолат бинам,
Не меҳр чу ҳусни безаволат бинам,
Не оби ҳаётро ба лутфи даҳанат.

Не мушки Хутан ба ранги ҳолат бинам,
Не сарви ҷаман ба эътидолат⁴ бинам,
Не дар руҳи гул таровати ёсуманат.

Шуд Мушфиқ аз доғи ҷунун шайдои,
Гардида ба бозори ғамат савдои,
Дар шеваи⁵ ҷодувони ғурмакру фанат.

Ту шоҳи гули дар ҷамани раънои,
Ҳам доларухи ба гулшани зебои,
У ошики зори андалеби⁶ ҷаманат.

Дар адабиёти советин тоҷик А. Лоҳутӣ, М. Раҳимӣ, М. Турсунзода, А. Деҳотӣ, М. Қаноат бештар дар мавзӯи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ғояҳои граждони мусаллас гуфтаанд, ки баъзан тартиби қофиябандии он аз урф⁷ фарқ дорад. Ҷунониҷи, дар мусалласи А. Лоҳутӣ «Михани» ман: (бахшида ба фарзандонаш) мебинем, соҳти қофиябандии он бо схемани дигар, нъне ба тариқи аба, вба, гба ва ғайра омадаст:

Ба диққат бишнавед, эй нури ҷашмон:
Бувад дар зерини гардани гардун⁸,
Ғани, мискин дигре — номаш Эрон.

Муқаррар шустушӯ бинмуда дар хун,
Вале рӯҳаш тазаљулопазир⁹ аст,
Ҷаҳонеро ба марди карда мафтун...

Мусалласи дигари шоир «Ду шӯхрат» низ ҳамин гуна қофиябандӣ шудааст.

Шеър мусалласи Мӯъмин Қаноат «Обшор» як лаҳзаи тарҷи-маи ҳоли шоирро дар бар кардааст. Ин асар баҷуз ифодаи ҳоси эҳсосоти санъаткор нисбат ба манзараҳои дилкаши табият бо омезиши ишқу муҳаббат, дар қофиябандӣ низ рафтори тозаю мустақиллона дорад. Ҳар банди ин шеър бо схемани аба, бба, вба... сохта шудааст:

¹ Таманио — орзу, ҳавас, хоҳиш.

² Иноят — лутфу марҳамат, меҳрубонӣ, маладгорӣ.

³ Авфак — мувофиқтар, шонистатар.

⁴ Эътидол — ин ҷо: ба маънои мавзунини комат аст.

⁵ Шеваи — назокиат, латофат.

⁶ Андалеб — булбул.

⁷ Урф — расм, одат, таомул.

⁸ Михани — меҳнат, санҷиш; дар ин ҷо: ватан.

⁹ Гардун — фалак, ҷаҳон.

¹⁰ Тазаљулопазир — шикастиаёбанда.

Эй обшор! Онан бегубори ман,
Ери замони кӯдакии бекарори ман,
Аз рӯзҳои рафта туй ёдгори ман.

Оҳангҳои кӯхнаро такрор мекуни,
Еди бахобрафтаре бедор мекуни,
Рози маро ба лафзи худ изҳор мекуни.

Дорӣ ба ёд лаҳзае, марғуби манзаре,
Қомад ба об субҳидам он куртапарпарӣ,
Пои барахна рӯи гул он ҷӯҷаи парӣ?

Мӯи сиёҳ бар кади мавзун ҷу обшор,
Чашме ҷу чашман сафо, рӯе ҷу напбахор,
Қаде ба мисли шаршара ларзону бегубор.

Он духтарак кӣ буд маро? Балки хоҳарам,
Ё дар баҳори наврай ӯ буд дилбарам?
Ё ҷун кабутари сафед ӯ буд ҳампарам?...¹

Мураббаъ

Мураббаъ шеърест аз якчанд банд, ки ҳар банди он аз ҷаҳор мисраъ иборат мебошад. Мураббаъ калимани араби буда, аз **арбаа**, яъне **ҷаҳор**, гирифта шудааст. Мураббаъ дар эҷодиёти даҳанакии халқ ва классикони истифода шуда бошад ҳам, ҷандон шӯҳрат надошт. Дар адабиёти советии тоҷик ғайр аз шеърҳои ҷудогона бо мураббаъ донишҷӯ навишта шудаанд. Шеърҳои О. Лутфӣ «Сӯҳбати путку дос», «Ватани мо», М. Турсунзода «Ба посбони ганҷинаҳо», «Аз Бадахшон то Кремль», «Дар орзуи ошён», «Ба партия», «Шабни котиби райком», Б. Раҳимзода «Ба халқи Лумумба», «Иди асли — иди мост», «Хотиран Маяковский», Х. Юсуфӣ «Ҳар тараф хомӯш» ба шакли мураббаъ навишта шудаанд. Мураббаъ асосан сохти қофиябандии **аааа, ббба, ввва ...** дошта, мисраъҳои охири бандҳои дуюм се ва дигар бо мисраъҳои банди якум ҳамқофияанд. Вале вай дар эҷодиёти шоирони ҳар замон мувофиқи завқу таъбиш ва талаботи фикр мазмунан ва шаклан фарқ мекунад. Инак, парчае аз мураббаи М. Раҳимӣ «Омад падида»:

Боз хунам дар дили ман сел ромд,
Аввали фасли баҳор омад падида!
Бар риёзи дил гулон анбар фишонд,
Баъзи назм, оҳанги тор омад падида.

Бар Ватан, гӯе ки гӯён сухан
Лаълҷокул, фарруҳ атфолӣ баҳор.
Мурҷаҳо бар панҷаҳо ораста тан,
Нахли гулшанҳо катор омад падида...

Дар ин ҷо Раҳимӣ ба тариқи нав мураббаъ сохтааст, ки тарзи қофиябандии он ин зайл аст: **абаб, вгва...**

«Духтари заркор» ном мураббаи М. Раҳимӣ ба духтари меҳнатдӯсти колхоз баҳшида шудааст. Мураббаи Б. Раҳимзода «Ба қаҳрамон» ҷорнамоиҳои қаҳрамони Ҷанги Бузургӣ Ватани Исмоил Ҳамзаалиев месарояд. Мураббаҳои Б. Раҳимзода «В. И. Ленин» ва «Чашмаи Ленин» хеле сода ва равои мебошанд.

¹ Қаноат М. Сарҷун сабз. Душанбе, 1975, сах. 152—153.

Рубой Маънои лугавии рубой чоргона аст. Шеър, ки аз чор мисраи баробарвазну баробароҳанг иборат буда, дар он фикри пурра ва конкрет баён гардидааст, рубой ном дорад.

Ин шакли шеър дар таърихи назми форсу тоҷик аз қадим маълум аст. Дар замонҳои пайдоиши назми хаттӣ ва таракқиёти он рубой аз фольклор ба адабиёти классикӣ гузаштааст. Шоирони классикӣ адабиёти тоҷик Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Умари Хайём, Ҳофиз, Мушфиқӣ ва дигарон рубоиро барои баёни мазмунҳои баланди рӯзгор — ишқу муҳаббат, панду ҳикмат, идеяҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, ҳаҷай ва фалсафӣ истифода бурдаанд. Аз нимаи дуюми асри XII сар карда рубой шакли маъмули адабиёти хаттӣ мешавад.

Рубоӣҳои Рӯдакӣ бо схеман **аааа** ва схеман **ааба** сохта шудааст. Гоҳе рубоӣҳои ӯ бо як қофиябандӣ ва гоҳе бо зуқофиятан омадааст. Рубоӣҳои ӯ бештар хусусияти ишқӣ доранд, ки ин идоман қонуниятҳои анъанавӣ фольклор аст. «Ҳамаи рубоӣҳои Рӯдакӣ, махсусан рубоӣҳои ишқнашро, саросар драматизация фаро гирифтааст».¹

Бо он ки дилам аз ғами ҳаҷрат хун аст,
Шодӣ ба ғами туам зи ғам афзун аст;
Андеша кунам ҳар шабу гуям: «Ё раб,
Ҳичрон-ш чунин аст, висолаш чун аст?»

Аз он ҷо ки дар рубоӣҳои Рӯдакӣ ҷиҳати драматӣ ва эҳсосот фузун аст, Умари Хайём рубоиро аз ҷиҳати шаклу мундариҷа тақмил дода, ба он хусусияти барҷастаи тафаккур ва идеяи фалсафиро тақвият додааст. Дар мисраи аввали рубоӣҳои ӯ доимо мавзӯи **муҳокимаи фалсафӣ (тезис)** пеш гузошта мешавад. Дар мисраҳои дуюм сеюми рубоӣҳоаш фикрҳои **зидди муҳокимаи мавзӯ (антитезис)** таҳлил меёбад. Мисраи чоруми рубоӣҳои Хайём ҷамъбасту ҳулосаҳои қасду нияти бадени ӯро ба таври ҳалли тезис — синтез иҷро мекунад:

Ғар бар фалакам даст будӣ чун яздон,
Бардоштаме ман ин фалакро зи миён;
Чархи фалаке дигар чунон сохтаме,
Қ-озода ба қоми дил расидӣ осон!

Дар мисраи якум мақсади муҳокимаи шоир он, ки агар ӯ ба мисли офаридгор-худованд бар фалак қудрате медошт, вайро ин тавр намегузошт. Пас бо он ҷи қор мекард? — Аз миён мебардошт. Ҳамин тариқ, дар байни тезис ва антитезис нуктаи таъод пайдо мешавад, ки маънаҳои дунёи нав сохтанро ба қоидаҳои қўнашуда пеш меорад. Мисраи охирини ин рубоӣ —

«Қ-озода ба қоми дил расидӣ осон!»

синтез — ҷамъбасти муҳокимаи шоир аст, ки ҳулосаи тезис ва антитезисро таҷассум мекунад. Айнан чунин муҳокимаи фалсафӣ ва ҳалли онро дар рубоии дигари ӯ мебинем:

¹ Қозмоиш А. Қ. Рубаи в классической поэзии на фарси. Ереван, 1981, стр. 15.

Гар даст ба лавҳан казо доштаме,
Бар майлу муроҷи хеш бингоштаме,
Ғамро аз ҷаҳон яксара бардоштаме,
В-аз шодӣ сар ба ҷарх афроштаме.

Маҳорати беназири Хайём дар рубоиёт, дар дохили ҷор мисраи муайян ҳаман нуктаҳои мақсадро мӯҷаз ва барҷаста баён ва ҳал намудани ўст. Бинобар ин тараққи ин шакли шеърӣ бо номи ў зич алоқамандӣ дорад.

Аз ҷиҳати қофиябандӣ рубоӣ одатан бо схемаи **ааба** ...сохта мешавад. Яъне мисраҳои якум, дуюм ва чоруми рубоӣ ҳамқофия буда, мисраи сеюми он озод аст. Рубоиро, ки ҳар ҷор мисрааш ҳамқофия бошад (аааа), **рубои тарона** мегӯянд.

Дар адабиёти советии тоҷик рубоинависӣ хеле расм шудааст. Дар эҷодиёти А. Лохутӣ, З. Чавҳарӣ, М. Раҳимӣ, О. Лутфӣ, М. Аминзода, Х. Юсуфӣ, Б. Раҳимзода, Л. Шералӣ ва дигарон рубоӣ мавқеи намоён дорад. Рубоҳои адабии муосири тоҷик ба қорнамонҳои Партия, дохили он В. И. Ленин ва халқи эҷодкори советӣ бахшида шудаанд.

Чонино даруни пахтазорат дидам,
Дар ҷидани пахта зарбдорат дидам.
Дар рӯиҳати қотиби қолхозат ман,
Ҳар рӯз ду норма рӯзи қорат дидам.

(Б. Раҳимзода)

Ҳавопаймони халқи советӣ,
Чу ҳусни субҳи ғилмиҳои гетӣ,
Зи қутбайни ҷанубӣ то шимолӣ
Барад шодӣ ба халқи ҳар басите¹.

(М. Раҳимӣ)

Рубоиро гоҳо дубайта ҳам мегӯянд. Аслан, шеърхоёро, ки аз ду байти мустақил иборатанд ва як мазмуну мақсадро ифода мекунанд, **дубайтӣ** мегӯянд. Дубайтиҳо дар фольклор бисёр мушоҳида мешаванд. Чунончӣ:

Сарам дард мекунад, болон сандук,
Ба қадаи нозуқат ҷонам тасаддуқ.
Сарам дард мекунад, охир батар шуд,
Ғиребонам аз оби дила тар шуд.

Мухаммас

Маънои дугавии калиман мухаммас — панҷгона аст. Шеър, ки ҳар банди он аз панҷ мисраи иборат буда, дар банди якум ҳаман мисраҳои бо як таркиби қофия (ааааа) сохта мешаванд ва дар бандҳои дигар ҷор мисраи аввал алоҳидаю мисраи панҷумаш ба мисраи якуми банди аввал ҳамқофия аст (бббба, вввва...), мухаммас номида мешавад.

Мухаммас бо як схемаи қофиябандӣ сохта нашуда, баъзан ба тарзи **ааааб, ввввб, ггггб** ... низ иншо мешавад. Мухаммасоти Абдурахмони Ҷомӣ, Мушфиқӣ, Сайидон Насафӣ бо санъаткорию мазмунӣ баландаш хеле ҷолиби диққат аст. Инак ду банде аз му-

¹ Басит — рӯи замин.

хаммаси шоири советӣ Б. Раҳимзода «Қалам гӯе шуд», ки ба як лаҳзаи шодию тараби нди баҳорон — нди Май бахшида шудааст:

Баҳор омад, саропо кишварам сарсабзу зебо шуд, а
Пан табрики нди Май лаби гулгунҷаҳо во шуд, а
Рубоби тоҷикон шодисаро аз Бомӣ Дуниё шуд, а
Чаман бишқуфта, булбул ҷӯр бо Шочону Барно шуд, а
Чу Май шавки ҷавонӣ ҳаминони мавҷи дарёе шуд, а

Дил аз ҷӯши тараб имшаб ба ёди васл бедор аст, б
Пагоҳӣ дар намонш баски дар паҳлӯи дилдор аст, б
Хуш он умре, ки озода аз ҷафону маъри агъёр аст, б
Дар оғӯши баҳорон шодкому ҳамдами ёр аст, б
Ватан гулгуну дар васфаш қалам имрӯз гӯе шуд¹ а

Мухаммас бо ду роҳ эҷод мешавад: 1. Бо роҳи баёни фикрҳои мустақили худӣ шоир; 2. Бо роҳи илова кардани се мисраъ ба ҳар байти ғазали ягон шоири дигар. Роҳи мухаммасбандии дуҷумро **мухаммаси тазмин**² мегӯянд. Мухаммаси мустақил ва тазмин дар ашъори шоирони классикию муосири тоҷик бисёранд. Чунинанд, мухаммасҳои Ҷомӣ, Навоӣ, Мушфиқӣ, Хофиз, Сайидо, Шохин, Ҳайрат, Айний, Ҷавҳарӣ, Лохутӣ, Раҳимӣ, Турсунзода ва дигарон. Ҳайрат мухаммаси «Эй, ки лаълат...», Зуфархон Ҷавҳарӣ мухаммасҳои мустақили «Андак зи худ, эй ғайрати саршор бурун о!...»; М. Раҳимӣ мухаммасҳои «Ба рассоми баҳор», «Бо партияи Кабири Ленин», Лутфӣ «Мухаммаси наврӯзӣ», «Баҳор омад»-ро навиштаанд. Ба қалами М. Турсунзода мухаммасҳои «Мамлақати тиллоӣ», «Ба дилбар», «Ҳамшираҳо», «Фарзанди ту меояд» мансубанд. Дар мухаммаси соли 1972 навиштаи Турсунзода «Даран арусон» мо таҳаввулотеро дар семаи он мебинем. Масалан, семаи вай ба тарзи ааабб, вавгг... сохта шудааст. М. Қаноат мухаммаси худ «Нури Ленин»-ро низ ба бо қонуниятӣ маъмул, балки бо семаи аабб, гтгдде... навиштааст. Ин навигарист.

Бояд гуфт, ки мухаммасбандии тазмин барои сухансанҷон мақсади маҳз нест. Ба ҳар як байти ғазали шоире се сатр ҳамроҳ карда, онро ба панҷ мисраъ расондани шоири дигар чунин маъно дорад, ки ба лабораторияи фикри шоири тазминшаванда сар дароварда, қувва ва донишу маҳорати худро ба ҳамин вазну қофия, мазмуну мундариҷа санҷидан аст. Филҳол бо ҳамин роҳ истеъдоди худро суфта ва пухта намудан, онро дар мисоли дурдонҳои устодони сухан сайқал додан аст; аз ин рӯ барои мухаммас шеърҳои бехтаринро интихоб мекунанд.

Ҳайрат, устод Айний, З. Ҷавҳарӣ, О. Лутфӣ, Б. Раҳимзода ба ғазалҳои классикони форсу тоҷик — Камоли Хучандӣ, Хофиз, Ҷомӣ, Хилолӣ, Бедил, Соиб, Сомеъ, Яғмо, Оят, Ҷавҳарӣ, Исматӣ Бухорӣ мухаммасҳо бастаанд. Мухаммаси (тазмини) Айний бар ғазали Лохутӣ дар радифи «дил» хеле писандида аст:

¹ Раҳимзода Бокӣ. Қалам гӯе шуд. Қуллубет, ҷ. 1. Душанбе, 1981, с. 155.

² Тазмин — тақлид, яъне ба пайравии шакли мазмунӣ байтҳои ғазали шоири дигар мухаммас ё мусаддаас гуфтан.

Аз он рӯзе, ки бурдастӣ зи мо дил,
Надид аз илтифотат як адо дил,
Ба сад ғам гарчи гардид ошно дил,
«Нашуд як лаҳза аз ёдат ҷудо дил,
Зихӣ дил, офарин, дил мархабо дил»...

...На ёрое, ки фарёде барорад,
На бахти он, ки хун аз дила борад,
Ба ҳичронат кунун чун тоб орада!
«Даруни сина оҳе ҳам надорад,
Ситамкӯш дил, парешон дил, гадо дил».

Ба ҳамин тарик, байтҳое, ки дар мухаммаси тазмин аз ғазали дигар шоирон ҷалб шудаанд, ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҳам шакл инчунин дар тасвиркорнашон ба мисраъҳои мухаммаси тазминкунанда қомилан мувофиқат доранд. Чунинанд низ мухаммасҳои тазмини Пайрав Сулаймонӣ бар ғазали Ризой, М. Раҳимӣ бар ғазали Бетоб, А. Шукӯҳӣ бар ғазалҳои Саъдӣ, Сайидо ва ғайра.

Дар адабиёти советии тоҷик мухаммас бастан бар ғазали шоири дигар чандон шӯҳрат надорад, вале баъзан мушоҳида мешавад. Бо тазмини мухаммасу мусаддас аксар шоирони куҳансоли мо шугл кардаанд.

Мусаддас

Шеър, ки таркиби ҳар бандаш аз шаш мисраъ иборат аст, мусаддас ном дорад. Маънои луғавии мусаддас шашгона аст.

Дар мусаддас чун дар мухаммас ҳаман сатрҳои банди аввал бо ҳамдигар ҳамвази ва ҳамқофия мебошанд, дар бандҳои дигар фақат панҷ сатри аввал бо ҳамдигар ҳамқофия буда, сатри шашӯм бо қофияи мисраъҳои банди аввал мувофиқ меояд. Мусаддас бо схемаи зерин сохта мешавад: **аааааа, ббббба, ввввва...** Ҳама тарзи қофиябандӣ тағйир меёбад: **аааааб, вввввб, гггггб...**

Мусаддас низ мисли мухаммас мустақилона ва инчунин ба тарикҳои тазмин эҷод мегардад. Ҳар ду ин шакли мусаддасбандӣ дар адабиёти классикӣ муносири тоҷикони дида мешавад. Ҳайрат «Мусаддас», навиштааст. О. Лутфӣ бо номҳои «Мусаддас», «Ба ишқи бесуботи пурхичолат дил намебандам», «Баҳор омадвааст» мусаддаси мустақил навиштааст. Дар қофиябандиҳои ин шеърҳои дигаргониҳо вучуд доранд. «Марсияи мусаддас ба абаъти ҳазрати Мавлоно Чомӣ», ки мансуби калами устод С. Айнист, намунаи мусаддаси тазмин аст ва ба талаботи мусаддаси классикӣ пурра ҷавоб медиҳад.

М. Раҳимӣ дар мусаддасҳои худ «Боз дар соҳили Ҳазар» ва «Турнаҳо» тарзи қофиябандии китъаро пеш гирифтааст, ки ин ҳамчун далели нав аз табaddулотӣ анъанани мусаддасбандӣ хабар медиҳад. Мусаддаси дигари шоир «Бедор шав» ба тарзи **аааабб, вввввг, ддддее...** қофиябандӣ дорад:

Бие бедор шав, тоҷик, маҷӯ хобу хаёди акун,
Хумен бахт бедор асту даарон безавол акун;
Қушода духтари кӯҳи ҷу моҳи нав ҷамол акун,
Шини офтоби ишқилоб айнулкамол акун,
Ту ҳам аз ҷавру зулми агниё озод-озодӣ,
Дар ин иқлими кӯхистони навабод-ободӣ...

Мусаббаъ, мусамман, мутассаъ ва муашшар низ ҳамчун шаклҳои шеърӣ тоҷикӣ асосан ба сохти қофиябандии мухаммасу мусаддас мувофиқат доранд. Вале дар адабиёти советии тоҷик нисбат ба ин шаклҳои анъанавӣ дигаргуниҳоеро мебинем, ки бо таълаботи замон ба вучуд омадааст. Масалан, дар як қатор шеърҳои М. Раҳимӣ мусаббаи таркиббанд, мусаммани тарҷеъбанд ва ба ин монанд мушоҳида мешаванд. Манзуман ӯ «Сухан аз ҳайкали ҷовид» (Ба истиқболи 1100-солагии рӯзи таваллуди устод Абӯабдулло Рӯдакӣ) ба тариқи мусаббаи таркиббанд эҷод шудааст, ки дар он ба ғайр аз шеъри панҷгона, боз як байти ҷамъбаस्तкунанда дар охири ҳар банд чун ғурезгоҳ омадааст.

Суруди М. Турсунзода «Хонаи мо он қадар ҳам дур нест» ба шакли мусаммани тарҷеъбанд навишта шуда, вале дар тарзи қофиябандии он сохти маснавӣ (аа, бб, вв) риоя гардидааст. Масалан:

Гуфта будӣ ин, ки мехмон мешавӣ,
Дар тани ҷонпарварон ҷон мешавӣ,
Рӯзу шабҳо интизорам ман ханӯз,
Бо дили умедворам ман ханӯз.
Канда шуд дар роҳи ту ҷашмони ман,
Қай ту меой? Биё, ҷонони ман!

Хонаи мо он қадар ҳам дур нест,
Гарчи дар ҷашми шумо манзур нест...

Китъа

Китъа, ба иборати дигар, **муқаттаъ**, қалиман арабӣ буда, маънои парҷаро дорад. Китъа ҳиссае аз ғазал ё қасида аст ва чун яке аз шаклҳои мухтасари шеърӣ матлаъ ва мактаъ назорад. Дар охири он таҳаллуси шоир низ оварда намешавад. Дар китъа ақидаҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ, лаҳзаҳои ҷудогонаи ҳаёти шоир, танқиди норасиҳои ҷамъият баён меёбанд. Китъа аз ду то ҳаҷдаҳ байт буда, ба тарзи қофиябандии **аб, вб, гб** меояд. Китъа дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Носири Хисрав, Ҳофиз, Қамол, Ҷомӣ, Мушфӣ, Шохин ва дигарон мавқеи фаровон дорад. Китъае аз Қамол:

Чу девони Қамол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ ҷандон ки хоҳӣ!
Ҳаёлотӣ латифу лафзу ҳарфаш
Агар хоҳӣ, ки дарёбӣ қамохӣ!¹
Зи ҳар лафзаш равон мағзар ҷу ҳома,
Ба ҳар ҳарфе фуру рах чун сиёҳӣ.

Дар асари Абдурахмони Ҷомӣ «Баҳористон» пас аз ҳар як ҳикояти пурҳикмати шоир китъаҳои пурмазмунро дучор кардан мумкин аст:

Ҷалонмардӣ ду ҷиз аст, эй ҷалонмард,
Ба сӯям гуш кун, то гӯямат рост!
Яке он, к-аз рафиқон даргузори
Агар ҳар лаҳза бинӣ сад каму кост,
Дуввум он, к-аз ту н-ояд ҳеҷ гоҳе
Ҷунон қоре, ки бояд узр аз ӯ хост.

¹ Қамохӣ — каму беш.

Инак, китъае аз осори Шохин:

Бӯсад аз холи зери зулфи ту кас,
Морро мӯҳра аз даҳон гирад,
Чехра зери никоб агар гирӣ,
Меҳро абри осмон гирад...

Ғазал

Ғазал яке аз шаклҳои машҳури назми лирикии тоҷик мебошад. Дар ғазали классикон ва шииронии муосири тоҷик ҳам хиссиёти ишқӣ ва ҳам хиссиёти гражданий ифода ёфтаанд. Мирзо Турсунзода дар боран ғазалҳои классикони тоҷик ҳаққонӣ қайд кардааст: «Он эҳсосоте, ки,— мегӯяд ӯ,— аксар дар зерӣ пардан рамзу киноя ва ба таври фардӣ-индивидуалӣ дарк намудани ҳаёт пинҳон аст, дар ҳақиқат хиссиёти одамони пешқадаме буд, ки дар қалби мардум «хисси нақӯ» бедор мекарданд».¹ Фикру хиссиёти лирикӣ дар ҳама гуна шаклҳои шеърӣ баён мешаванд, аммо хурдтарину беҳтарини ва мувофиқтарини шакли лирикӣ рубоӣ ва ғазал мебошанд.

Ҳанӯз дар асри X—XI шоир Унсурӣ ғазалро ном гирифтааст ва орзу кардааст, ки ғазалҳои рӯдакивор бошанд. Аз ин бармеояд, ки дар замони Рӯдакӣ ва ба худӣ ӯ аллакай ғазал маълум будааст. Саъдии Шерозӣ дар асри XIII ғазалро ҳамчун шакли мустақили шеър хеле моҳирона дар эҷодиёташ қор фармудааст. Бинобар ин Саъдиро устоди ғазал мегӯянд. Дар асри XIV ғазал аз ҷиҳати мазмун ва шакл бо кӯшиши Ҳофиз ва Қамолӣ Хуҷандӣ ба дараҷаи баланди тараққиёти худ мерасад. Ин шоирон устодони беҳамтои ғазалсаро шинохта шудаанд.

Ҳаҷми ғазал одатан аз 7 то 14 байт мешавад. Қофиябинии он схеман **аа, ба, ва**... дорад. Байти аввали ғазал — **матлаъ** (аз калимаи «тулӯъ» — сар задан) ҳамқофияи омада, сонӣ ҳар мисраи токи он озод ва ҳамаи мисраҳои ҷуфташ ба матлаъ ҳамқофия мебошанд. Байти охири ғазал, ки **мақтаъ** (аз калимаи «қатъ» — бурида шудан, ба нитмӯ расидан) ном гирифтааст, бо **тахаллуси** шоир ба анҷом мерасад.

Шакли ғазал дар назми даҳанакии халқи тоҷик ва эҷодиёти классикон — Рӯдакӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Қамол, Ҷомӣ, Мушфиқӣ, Хилолӣ, Сайидо, Шохин ва дигарон фаровон истифода шудааст. Инак, мисоле аз ғазалҳои гузаштагон:

Тарки ёрӣ қардню ман ҳамчунон ёрам туро,
Душмани ҷонию аз ҷон дӯсттар дорам туро.
Ғар ба сад хори ҷафо озурада сояи хотирам,
Хотири иозук ба барги гул наёзорам туро.
Қасди ҷон қардӣ, ки ҷане даст кутах кун зи ман,
Ҷон зи қаф бигзораму аз даст нагзорам туро.
Ғар бурун оранд ҷонамро зи хилватҳои дил,
Нест мумкин, ҷони ман, к-аз дил бурун орам туро.
Як-ду рӯзе сабр кун, эй ҷони бар лаб омада,
З-он, ки хоҳам дар ҳузурӣ дӯст биспорам туро.

¹ Турсунзода Мирзо. Андешаҳо дар боран лирикан гражданий. Қулдиёт иборат аз шаш ҷилд, ҷ. III, Душанбе, 1979, сах. 96.

Ичтунин, к-аз савти мутриб¹ базми айшат бар садост,
Мушқил оғохӣ шавад аз нолаи зорам туро.
Гуфай: «Меҳоҳам Ҳилолро ба қоми душманон»,
Ин сазои ман, ки бо худ дӯст медорам туро.

(Ҳилолӣ)

Ин шеър намунаи ғазали ишқӣ аст, ки на бо ҳисси афтодарӯ-хӣ (пессимистӣ), балки бо эҳсосоти баланди некбинӣ (оптимистӣ) бар ҳилофи монеаҳои дину шарнати замони феодалӣ сароида шу-дааст.

Сайидо ғазалро ба ҳадди 26 байт расонидааст, то ки он барои дар мавзӯи сиёсӣ-ичтимоӣ озод суҳан гуфтан сабаб гардад.

Ғазал дар назми советии тоҷик низ хеле маъмул аст. Ишқу муҳаббат, садоқату вафодорӣ чун ҳиссиёти лирикии одами нави даврони социализм дар ғазалҳои ишқии шоирони тоҷик бисёр тараннум ёфтааст. Лекин ҳуди мавзӯ ва мазмунӣ ғазалҳо дар изҳори муносибатҳои дӯстӣ ва шахсӣ ранги дигар гирифта, ифодаи меҳру муҳаббат ҳам бо дигар усулу услуб тасвир меёбад. Бехтарини шеърҳои А. Лоҳутӣ («Расом ва шоир», «Даври сар зулфи ту ҳар қадр, ки печонтар шуд», «Гӯҳари ишқ»), П. Сулаймонӣ («Калам», «Бародари ҷонӣ»), М. Раҳимӣ («Меҳрономаи тоҷик»), М. Турсунзода («Ба Ленин», «Ҳаргиз», «Бӯи гул ояд эн ту», «Асри ман»), Б. Раҳимзода («Ишқ», «Раҳматҳо ба қорат студент»), М. Қаноат («Ҳукм бар ситора кунем») ва дигар шоирони тоҷик қомилан бо қоидаҳои ғазал сароида шудаанд. Ғазалҳои шоирони муосир бештар мазмунҳои сиёсӣ ва иҷтимоиро баён мекунад. Мисоле аз ғазали граждандӣ:

Ман на он мардам, ки аз қайди фалак парво кунам,
Чун фалак, ман сад қазорон ҳасиро бепо кунам.
Чашми ҷонон бо ишқорат боз медорад маро,
Варна бо як ҳамла мушти осмонро во кунам.
Чархро барҳам занам, афлоро созам забун,
Ер агар ҷиҳам² диҳад то остини боло кунам.
Осмонро гӯ ки дигар лофи³ пузурӣ мазан,
Вожгун гардӣ, дарафш⁴ сурх агар барпо кунам.
Дар ҷаҳон аз ҳеҷ кас мӯхтоҷӣ ёри нестам,
Ораи ҳешро бо дасти худ иҷро кунам...

(Лоҳутӣ)

Ё чунин ғазали Лоик, ки чун оғохӣ ба беандешагии ҷангҷӯёни империалистӣ садо медиҳад:

Шиван мо санги хоро бишканад,
Ҳомин мо пухтаҳои бишканад.

Очтунон сангинимизочу маҳкамем,
Кӯзан мо санги дарёе бишканад.

¹ Мутриб — навозанда ва хонанда; савти мутриб — овози хонанда ва навозанда.

² Иэм — ихтёр, иҷозат.

³ Лоф — худсангӣ, худтаърифқунӣ.

⁴ Дарафш — теғ, шамшер.

Он қадар соғар шикастем аз алам
То тилисми як муаммо бишканад.

Сад дилу сад дасту по бишкастаем
То ки садди роҳи фардо бишканад.

Мо аз он майдонгарибон нестем,
Ки дили мо бетақозо бишканад.

Гардани гардуни гардон бишканем,
Пеш аз он, ки гардани мо бишканад.

Ғазалҳои замони советии мо аксар бе таҳаллус ба анҷом мерасанд. Ғазалҳои ҳастанд, ки фақат ба тасвири лавҳа ва манзараҳои дилкаши табиат бахшида шудаанд. Ин қабил ғазалҳоро «ғазали манзаравӣ» (пейзажӣ) меноманд. Ғазалсаро аксар тавасути инъикоси манзараҳои табиат ҳиссу фикри иҷтимоии худ ва муносибату нуқтаи назарашро ба ҳодисаҳои рӯзгор изҳор менамояд.

Қасида

Қасида чунин шакли эҷодии назм аст, ки шоир фикру мулоҳиза ва орзуи ҳаваси худро ба таври мадҳ (бо таърифу тавсиф) баён менамояд. Қасида ба мисли ғазал бо схемани **аа (матлаъ), ба, ва, га ...** қофиябандӣ дошта, ҳаҷман аз 11 то 1000 байт мебошад. Қасида мумкин аст, ки ба шахс, ба табиат, ба ватан ва ба чизе бахшида навишта шуда бошад. Сохти қасида тартиби муайяне дошта, аз 5 қисм иборат аст: **насиб ё ташбиб** (тағаззул), **гурезгоҳ**, **таъриф** (мадҳ), **мақсад ё матлаб**, **хотима**.

Насиб он қисми қасидаро мегӯянд, ки ба ғазал хеле монандӣ дошта, дар вай фикр ва ҳиссиёти шоир нисбат ба ҷамъият, зиндагӣ ва табиат бо тарзи мадҳиявӣ, марсиявӣ, ҳаҷвӣ ё панду насихатӣ баён мегардад. Байти аввали насибро матлаъ меноманд. Агар қисми мадҳали қасида бо воситаҳои лирикӣ аз тасвири ишқу муҳаббат оғоз ёбанд, онро ташбиб ё тағаззул мегӯянд.

Гурезгоҳ як ё ду байтест, ки дар мобайни насиб ва таъриф меистаду насибро мазмунан бо таъриф (мадҳ) алоқаманд мекунад.

Таъриф ё мадҳ қисми асосии қасида аст, ки шоир дар он таърифу тавсифашро ба унвони шахсе ё табиат ва предмети мадҳ изҳор менамояд.

Дар қисми **матлаб** ё **мақсад** хоҳиши шоир ифода мегардад ва сонӣ қасида **хотима** меёбад.

Қасида дар назми классикии тоҷик аз асрҳои IX пайдо шуда, дар асрҳои X—XII нашъунамо кардааст. Мавзӯи қасидани шоирон дарбор бештар ба мадҳу ситонши амирон ё намоёндагонии сулолаҳои ҳукмрон бахшида шуда бошад, шоирони берун аз дарбор ва қисми шоирони пешқадами дарборӣ дар он бештар мазмунҳои фалсафӣ, сиёсӣ иҷтимоӣ ва ахлоқӣ одоро месаронданд. Бар хилофи аксари қасидаҳои шоирони Амир Муиззии Самарқандӣ, Рашидаддини Ватвот, Унсурӣ, Асқадӣ, Манучехрӣ, Фаррухӣ, Ҳоконӣ, Урфӣ, Қоонӣ ва дигарон, ки ба таърифу тавсифи шохон, шахзодагон ва аҳли дарбор гуфта шудаанд, дар қасидаҳои Рӯ-

дакӣ, Носири Хисрав, Саъдӣ, Ҳ. Қирмонӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Сайидо, Шохин кайфияти зиндагӣ, манзараҳои дилхуши табиат, идеяҳои ватанпарварӣ ва халқдӯстӣ бештар тараннум гардидаанд. Масалан, қасидаҳои Рӯдакӣ «Бӯи ҷӯи мӯлиён ояд ҳаме» ва «Шикоят аз пири» ба ин даъво далели равшан аст. Қасидаҳои Абдурахмони Ҷомӣ бештар ба панду насиҳати шӯҳрон ва давлатдорон равона шудааст. Дар байни қасидасароёни гузашта Сайидон Насафӣ бо қасидаҳои маънавияш махсус дорад. Қасидаҳои пурмазмунӣ иҷтимоӣ ӯ бар акси қоидаҳои умумӣ қасиданависии давран феодали ба таърифу тавсифи қосибон, хунардорон ва аҳли меҳнат бахшида шудааст. Ӯ худ ки аз боғандагон буд, барои ҳамду санои ноинвоён, қасибон, рассомон ва дигар пешаварон рангу бори бадеиро дарё надоштааст. Ӯ доир ба манзараҳои табиат ва фаслҳои сол низ қасидаҳо гуфтааст. Инак, якчанд байт аз қасидаи шоир «Тасвири баҳор-наврӯзӣ»:

Навбахор омад гулистон аз паи нашоунамост,
Гунҷахуспони ҷаманро гунҷаи гул муттақост.
Содарӯёро барад аз ҷо хавон сабаааш,
Сабзхаттонро насими сунбулаш кокудрабост.
Нозбӯро аз бунафша нозболи зери сар,
Шохи гулро бистари барги хиво дар зери пост.
Рост месозанд мургон ҳонаи оҳангро,
Булбул аз сад парда ҷун ушшоқ дар зери наво.
Гунҷа мушти хок агар гирад ба каф зар мешавад,
Таби гулшанро дар ин мавсим хавоси кимиёст...

Қасида аз рӯи мавзӯ ва адои мақсад якчанд ҳел мешавад:
Муноҷот — қасидаест, ки ба таърифу тавсифи илоҳӣ бахшида шудааст;

Наът — қасидаест, ки таърифу тавсифи пайғамбаронро дар назар дорад;

Мадҳия — қасидаест, ки ба шаъну шавкати подшӯҳрон ва олимаънасон гуфта шудааст;

Фаҳрия — қасидаест, ки шеърро шоирро ба тасвири мадҳ ғирифтааст;

Ҳаҷвия — қасидаест, ки дар бораи нуқсонҳои одамони ҷудогона, тоифаи мардум ё ҷамъият ва ё дар он рақибони шоир, бадхоҳони мамдӯх ҳаҷв карда шудаанд;

Марсия — қасидаест дар бораи мусибатҳои саҳти ҷудой, дар бораи фавти одамони машҳур ё дӯстону муқаррабон;

Баҳория — қасидаест, ки қисман ва ё қисман ташбиби он ба таърифу тасвири баҳорон бахшида шудааст;

Ишқия — қасидаест, ки вай ё насиби он ишқу муҳаббаат ва муносибатҳои нафиси дӯстиро тараннум мекунад.

Ҳамрия — қасидаест, ки дар он ва ё дар ташбиби он васфи май, тарзи тайёр кардани май ва маҷлисон ботантана тасвир меёбад. Қасидаи «Модари май»-и устод Рӯдакӣ, ки аз бехтарин ҳамриёт ҳисоб меёбад, аз 94 байт иборат аст. Ташбиби он 22 байтро ташкил дода, май ва тарзи ҳозир кардани онро ситониш менамояд. Ин қисмати қасида аз ҷиҳати қисмати тасвири мавзӯ

мустакил аст. 32 байти дигари қасида ба маъракаиҳои «маҷлиси маликона» бахшида шуда, мадҳу узрҳои шоирро баён мекунад. Дар 40 байти дигари қасида, ки қисми асосии он ба шумор меравад, идеалҳои шоир доир ба «ҳокими одил»-у мардумпарвар ва «покини ахлоқи ўву покнажоди»-и вай ифтихор гардидааст.

Ҳолия ё **ҳасбия** қасидаест, ки ба тарҷиман ҳоли (ҳасби ҳоли) шоир дахл дошта, дар он ноадолатҳои замон, номусондати манфиатҳои шахси ҷамъият тасвир меёбад. Намунаи барҷастаи ҷунийн қасида «Шикоят аз пири»-и Рӯдакӣ мебошад, ки аз муҳокимаҳои амиқу фалсафӣ саршор аст. Дар эҷодиёти Мушфиқӣ, Шохин ва баъзе дигар шоирони гузашта низ ҳолия мушоҳида мешавад.

Ҳабсия — қасидаест, ки дар ҳолати маҳбусӣ ва ё умуман дар ягон вазъияти ногувору ноилочи рӯзгор будан сароида мешавад. Шоир асри XI—XII Масъуди Саъди Салмон бо номи «ҳабсиёт» як силсила шеър эҷод кардааст, ки аз 17 соли ҳаёти зиндонии ӯ хабар медиҳад. Ҳоконии Шервонӣ — шоири форсзабони Озарбайҷон (асри XII) низ чанд қасидае ба ин шаклу мазмун офарида, аз азобу шиканҷаҳои замонаш ҳасрату надомат мекунад. Дар қасидаҳои «Хароботи Мадонӣ», «Миръот-ус-сафо» ва «Орзуи сафари Хуросон» Ҳоконӣ доир ба масъалаҳои ҳаёту марг, ҳастӣ, табиат, фалак, тақдир одам, ҷамъият, маънии рӯзгор изҳори ақида кардааст. Мавридҳои дучор меоянд, ки шоир ҳокимони замонаро ба «Заҳҳои морон» нисбат дода, худро ба Беҳани асири маҳбус, ки аз уқубатҳои зиндон хеле ба танг омадааст, меканд мекунад. Ибтидои насиби қасидаи Ҳоконӣ «Орзуи сафари Хуросон» ин аст:

Чӣ сабаб сӯи Хуросон шуданам нагзоранд,
Андалебаи ба гулистон шуданам нагзоранд...

Ба ин қасидаи Ҳоконӣ шоирони машҳури замонаш ва асрҳои минбаъда Асириддини Аҳсикатӣ, Хусрави Дехлавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ назиро ҳафтаанд.

Дар адабиёти форсу тоҷик қасидаҳои таърихӣ ҳам дучор мешаванд. Санадҳои ҳуҷҷатӣ дар якқатор ашъори Ҳоконӣ (ва қасидаҳои ӯ), ки ба девон ҷамъ омадаанд, мушоҳида мешаванд. Дар ин қабил осори ӯ на танҳо ҳуҷҷатҳои ҳаёти ӯро дарёфтани мумкин аст, инчунин таърихи шахру мамлакатҳо, шоҳу султониҳо, аҳолии сокинони ин ё он мавзео дидаи мумкин аст. Мушфиқӣ, ки дар муддати қариб тамоми умри худ қасидаҳои мадҳия навиштааст, воқеаҳои гуногуни машҳури замонаш ва таърихи воқеаҳо низ дар онҳо қайд кардааст. Ба ғайр аз тасвири воқеаҳои сиёсии таърихи давлати Шайбонӣҳои замонҳои худ, Мушфиқӣ дар қасидаҳои бисёр таърихи санаҳои онд ба тамоми шудани сохтмони масҷиду қасрҳо, биноҳои меъмории, ҳаммом, ҳавзҳои шаҳр ва ғайраро низ акс кунонидааст. Ба гувоҳи олимони микдори зиёди таърихшиносон, ки Мушфиқӣ тартиб дода буд, ҳамаи ӯ — таърихшинос Ҳофизи Таниш, инчунин таърихшиноси асри XVII Сайид Роким истифода бурдаанд.

Қасидаеро, ки насиб ё ташбиб надорад ва бевосита аз мадху ситоиш сар мешавад, қасидаи махдуд ё қасидаи муктаза ба (буридашуда) мегӯянд.

Дар адабиёти советии тоҷик қасида ҳамчун шакли махсус машхур нест. Вале гоҳо дучор шавад ҳам, шаклу мундариҷаи вай тамоман тағйир ёфта, ба талаботи умумии адабиёти давр мувофиқ қунонида шудааст. Дар қасидаҳои замони советӣ насиб ва гурезгоҳ дида намешавад. Таъриф мазмунан пайваста бо зиндагонии ҳақиқии реалӣ ва ғайриреалии сиёсӣ давлатии дохилӣ ва ҷаҳонӣ, бо Ҷаҳонӣ, ҳалки советӣ ва Ватан акс меёбад. Дар ин гуна қасидаҳо тасвири шахс ё табиат, Ватан ва ғайра бо баёни маънавияти халқ алоқамандии зич дорад.

«Қасидаи ҷанг ва зафар»-и устод Садриддин Айний, «Қасида»-и Зуфархои Чавҳарӣ дар васфи Тоҷикистон, баъзе дoston ва манзумаҳои М. Раҳимӣ «Баҳористони зафар», «Партияи хирадманд», «Табрик ба аҷумани XXII КПСС», «Қасидаи Норақ», «Бобе аз қасидаи социализм» ба тариқи қасидаи мадҳия навишта шуда, қонунҳои беназири ҳалки советӣ ва Партияи Коммунистии моро дар солҳои Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ ва дар замони озодагонӣ баъдиҷанги ҷанҷабаст менамоянд.

Қасидаи марсия дар шароитҳои воқеияти советӣ қариб маънавияш надорад, чунки зиндагонии синфӣ ҷанҷабаст дар мо барҳам хӯрдааст. Баъзе намунаҳои қасидаи марсияро дар мисоли «Марсия»-и С. Айний (ба муносибати кушта шудани бародари ӯ Ҳоҷӣ Сироч дар зиндони амир), дар хотириномаҳои Лохутӣ, Айний, Деҳотӣ, Раҳимӣ, ки ба муносибати вафоти бемаҳали шоири боистеъдод — Пайраза гуфта шудааст, дида мумкин аст. Шеърҳои М. Турсунзода «Хотиран капитан», ки ба қаҳрамони капитан Гастелло, М. Миршакар «Тӯпҷӣ», ки ба Қаҳрамони иттифоқи советӣ Исмоил Ҳамзаалиев бахшида шудаанд, дostonи М. Қаноат «Сӯруши Сталинград» хусусиятҳои марсиявӣ доранд.

Шеърҳои М. Турсунзода «Назми ёд кардам», «Замин» ва Б. Раҳимзода «Давоми мо», «Дар бағал дорам» аз қабилҳои қасидаҳои фаҳриянд.

Қасиданависӣ дар адабиёти рус дар асрҳои гуногун дида мешавад. М. В. Ломоносов баъзан ба ин шакли шеър мурочиат кардааст. Машхуртарин қасиданависии рус Гаврила Романович Державин (1743—1816) шинохта шудааст. Ӯ бо унвони «Қасидан «худод», «Қасида ба Фелица», «Қасида ба ғайри князь Мещерский» ва ғайра як силсила қасида эҷод кардааст. Шеърҳои Г. Р. Державин «Едгорӣ» ва А. С. Пушкин «Қоҳи ёдгор» намунаи барҷастаи қасидаи фаҳрия мебошанд.

Тарҷебанд Шеър, ки аз якҷанд банд иборат буда, ҳар бандаш ба ҳаҷми як ғазал ва аз ҷиҳати тартиби қоғизбандӣ монанди ғазал мустақил аст ва дар охири ҳар як бандаш байти восила (сарибанд) дорад, тарҷебанд меноманд. Маънои калимаи тарҷеъ баргардонидан буда, байти восила ба тариқи такрор дар охири ҳар банд меояд.

Ин шакли шеърӣ дар адабиёти классикии форсу тоҷик беш-

тар дида мешавад. Тарчеъбандро даставвал Саъдӣ дар эҷодиёти худ кор фармудааст, баъд аз ӯ Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ ва дигарон онро давом ва такмил додаанд. Тарчеъбанд дар мавзӯю мазмунҳои гуногун навишта шуда, хусусиятҳои лирикӣ, мадҳиявӣ, сӯфиёна ва ғайра дорад. Инак, як банд аз тарчеъбанди Ҳофиз, ки дорони мавзӯ ва мундариҷаи лирикист:

Эй дода ба ёди дӯстдорӣ,
Ин буд вафозу аҳди ёри?
Охир дилан реши дармандам,
То чанд ба дасти ғам супорӣ?
Аз зулфи ту хосиле надидам,
Чуз шефтагӣю бекарорӣ.
Эй чони азиз, бар занфои,
То чанд кунӣ ҷафозу хорӣ?
Ҳарчанд ки сӯхти ба ҷаврам,
Қардам мани хаста созкорӣ.
Гуфтам магар аз сари тараххум
Даст аз ситаму ҷафо бидорӣ.
Чун нест умеди он, ки рӯзе
Бар ошики хаста раҳм оӣ.

Он беҳ ки эн сабр рух натолам,
Бошад ки муроиди дил биёлам¹.

Дар ин тарчеъбанд боз 6 ғазали дигар (банд паси банд) омада, дар охири ҳар банд байти восила (Он беҳ ки...) такрор шудан мегирад.

Дар тарчеъбанди Саъдӣ («Эй зулфи ту ҳар ҳаме каманде...») 20 банд ғазал дар як пази ва бо қофияҳои гуногун тасниф шуда, аз паси ҳар банди ғазал як хел байти восила меояд, ки он ин тарик аст:

Бинишину сабр пеш гирам,
Дувобан кори хеш гирам.

Дар адабиёти советии тоҷик тарчеъбанди анъанавӣ қариб ҳеҷ мақом надорад. «Тарчеъбанд»-и О. Лутфӣ бо чунин матлаъ оғоз меёбад:

Бие соқӣ кадах пур дех баҳори оламоро шуд,
Чаман хуррам, даво ҷонбахшу гулшан рохатафзо шуд...

Ин аз қабилӣ тарчеъбандхоест, ки аз ҷиҳати ҳаҷм (ғазал) ва вазну қофиябандӣ байни тарчеъбандии анъанавию ҳозирзамонӣ меиастад. Тарчеъбанди Лутфӣ ҳамааш аз 3 банд иборат буда, ҳар банди он 5 байтӣ дорад, байти восилааш ба тариқи зайл мебошад:

Дар ин гулшан агар хоре бувад, аз решааш баркан,
Агар море бубинӣ дар раҳаш, албатта, оташ зан!

Шакли навоваронаи тарчеъгӯиро, ки хеле мухтасар ва барои қабулаш сабук қунонида шудааст, дар эҷодиёти бисёр шоирони тоҷик мебинем. «Оҳанрабо»-и М. Турсунзода ба тариқи мусаддаси тарчеъбанд сохта шудааст.

¹ Ҳофиз Шерозӣ. Мунтахаби девон (тартибдиҳанда Х. Мирзозода). Сталинобод, 1957, сах. 545.

Он кадар дар дилписандӣ, дилписандастӣ, Ватан,
Дар сари тасвири ҳуснат кас намеббад сухан.
Ҳеч дар дуҷи надорад рангу бунтро ҷаман,
Аз ту дар осонишу роҳат бувад ҷон дар бадан.

Чунки нисонро фазон дилҷушо гардидаӣ,
Халқ чун оҳанг, ту чун оҳанрабо гардидаӣ.

Байти восила («Чунки нисонро...») баъд аз ҳар мураббаъ тақ-
роран омада, тарҷеъбанди шашгонаро ташкил мекунад. М. Тур-
сунзода «Эй ёри бефаранҷӣ!»-ашро ба тарзи муҳаммаси тарҷеъ-
банд навиштааст. Шеърҳои М. Раҳимӣ «Чоду-чоду», «Ҷавонӣ»,
Б. Раҳимзода «Тараним кун, дило!», «Хотиран устод», «Дилорой,
Душанбе», «Гулшани эҷоди халқ» ҳамчун мусаддаси тарҷеъбанд
эҷод шудаанд. Инак, парчае аз мусаммани тарҷеъбанди М. Раҳи-
мӣ «Ба зиёрати дохӣ В. И. Ленин»:

Салом, эй падари муҳтарам, Ленин қабир,
Зи ҷону дил ба ту, он дастгирӣ халқи асир.
Чу мо ситамкаши собиқ, чи навҷавону чи пир,
Ҳама ба меҳри ту таслиму ошику тасхир.
Ба ҳар дилу ҳама ҷону ҷаҳон ба ин таъсир,
Ки меҳри туст, ба он боз ҷист ҳамтасир?

Дило, на ишк, на оташ, на офтобу замин
Надорад ин ҳама қувват, ки халқ бо Ленин.

Баъд аз ҳар банди шашгона, байти «Дило, на ишк...» тақро-
р шудан мегирад, ки ҳар ду якҷоя мусаммани тарҷеъбандро ташкил
кардаанд.

Таркиббанд

Таркиббанд бо шаклу сохти худ ба тарҷеъбанд
монанд аст. Таркиббанд низ аз якҷанд бандҳо —

ғазалҳо иборат буда, ба мисли тарҷеъбанд қофиябандӣ дорад.
Ягона фарқи таркиббанд аз тарҷеъбанд дар ҳамин, ки ба ҷои
байти восила, байти ҳулосавӣ (гурезгоҳ) омада, он пас
аз ҳар банд мазмунан ва шаклан тағйир меёбад.

Дар илми бадеи классикӣ таркиббанд ҳам як навъи санъати
тарҷеъ дониста шуда, дар ин шакли шеърӣ Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ,
Ҳайрат ва дигарон фикру андешаҳои фалсафӣ ва ҳаётӣ баён кар-
даанд. Аҳмади Ҷомӣ мазмунан ба тариқи қасидан ҳолияю фах-
рия, таркиббанде навиштааст, ки ба шеърӣ назм ва аҳли фазлу
илм қиммати арзандае дода, худро дар маркази асар мегузорад.
Инак, парчаи муҳтасари он:

Ман будам аз ҷаҳону гиромӣ¹ бародаре,
Дар сикки² назми ҷамъ гароммон³ гайтаре,
З-он сон бародаре, ки дар атвори фазлу илм,
Чун ӯ назод модари айём дигаре...

¹ Гиромӣ — киромӣ, бонхтиром, ақил.

² Сикк — рашта, ресмони шадан марворид; сикки назм — киноя аз
гуфтаи ашъорӣ мақсуд.

³ Гароммон — гаромбало, қиммат.

Боз 5 байт, сонй байти хулосавй:

Ин нукта гӯш дор, ки дурри гаронбахост,
Назин бадеи ӯст, вале ҳасби ҳол¹ мост.

Банди дигари ин таркиббанд боз аз ғазали 7 байта иборат буда, байти хулосавии банди дуюми он ин тариқ аст:

Ҳарфе ки ёбам, аз калами мушкбори ӯ,
Соҳам ҳамоили² дилу ҷон ёдгори ӯ.

«Таркиббанд»-и Ҳайрат рӯҳи лирикани ишкӣ дорад.

Дар адабиёти советии тоҷик шакли анъанавии таркиббанд вучуд надорад. Тарзи истифодаи ин шакли шеърӣ классикӣ низ дар замони ҳозира тамоман тағйир ёфта, ҳаҷман мухтасару кӯтоҳ ва мазмунан бой гардидааст. Шеърҳои А. Лоҳути «Босмаҷӣ», М. Раҳимӣ «Лентаи сурх», «Ватани ман», М. Турсунзода «Суруди ман», «Афсӯс, ки накардӣ имтиҳонам», Б. Раҳимзода «Барон сулҳ имзо мекунем», «Вафо кун» ба тариқи мусаддасу мусаббаи таркиббанд эҷод шудаанд.

Байтҳои (восилан) тақроршавандан тарҷеббанд ва байтҳои (хулосавии) тағйирёбандан таркиббанд барон ба фикри асосии шоир ҷалб намудани диққати хонанда хизмат мекунамд. Инак, парчае аз мусаббаи таркиббанди М. Турсунзода «Афсӯс, ки накардӣ имтиҳонам»:

Аз рӯҳон аввал донӣ маро, азизам,
К-аз андагини осон меҳостам гурезам,
Монанди раъду барке бо абрҳо ситезам,
Чун буттаҳои сарсаба аз мағзи санг хезам,
Аз фарқи кӯҳсорон чун шаршара бирезам.

То ин ки дар дилҳои кӯҳи садо диҳам ман,
Аз ҳеш катраҳои ҳар сӯ ҳаво диҳам ман.

Пас аз банди дуюми ин таркиббанд, ба тариқи гурезгоҳ байти дигар меояд:

Исбот то наоям сидку вафои худро,
Ҳам ибтидон худро, ҳам нитиҳон худро.

Гоҳо мешавад, ки дар таркиббанд байти гурезгоҳ таҳаввулот дида, мисраъҳои якуми он дигар шуда, мисраъи дуюмаш якҷайл мемонад. Ибро дар мусаддаси таркиббанди Б. Раҳимзода «Халқи бузургворам» дидан душвор нест:

Чун Ваҳши саркаши худ аз шавк сар кашидам,
Шайбури фатҳи халкам бори дигар кашидам,
Ҳар катраи ҷабинаш бо шеър баркашидам,
Оре, ба риштан назм дурру гуҳар кашидам.

То бахшам аз барон халқи бузургворам,
Бар ҷашм ҳоки поят чун тӯтии гузорам.

¹ Ҳасби ҳол — тарҷиман ҳол.

² Ҳамоил — аз ҳамел ҷардан, овелон.

Баъд аз бандҳои дигар чун байтҳои гурезгоҳ дучор меоянд:

Заркору заргари ту халки бузургворам,
Бар чашм хоки поят чун тӯти гузорам.

Е

Ту аз ману ман аз ту, дигар суҳан надорам,
Бар чашм хоки поят чун тӯти гузорам.

Суруд

Суруд яке аз шаклҳои хурдтарини шеърӣ жанри лирикӣ ба шумор меравад. Аксар суруд бо савту оҳанги мусиқӣ сароида мешавад. Яке аз хусусиятҳои суруд соддагии гуёи он, самимона ва мавзун ба зарбу оҳанги мусиқӣ чӯр омадани вай мебошад. Бедарак нест, ки сурудро лирикаӣ соф пиндошта, дар ҳалки он мегуянд, ки «суруд ба пардан муғанӣ зебост». Лиризм суруд на фақат эҳсосоти шахсии сароянда, балки инчунин ҳиссу фикри оммаҳои васеи халкро дар ҳар замон ифода менамояд.

Суруд ҳосияти сафарбаркунӣ дорад. Дар ҳангоми қору меҳнат суруд одамо ба шавқу ҳавас меорад, ба иду истироҳати мардум зебоию хушнудӣ мебахшад. Сурудҳои халқӣ дар замонҳои гузашта бештар оҳанги маҳзунона дошта, ғаму андӯх, ғиряю ғиғон, нодорию ночорӣ, гармою сармо ва қаҳру ғазаби одами меҳнатиро баён мекарданд. Дар ин қабил сурудҳо ба таври ҳатмӣ чунин порчаҳои дидаи мумкин буд:

Маҳтобшаб асту мо ба кӯҳҳо ҳар шаб,
Дуди дили мо чу мавҷи дарёе ҳар шаб,
Доро ба сари давлату ишрат дорад,
Мо бекасу бенавою танҳо ҳар шаб.

Е

Як умр дар ин ҷаҳон ғадоем, дарег.
Бечора касему бенавоём, дарег.
Сад сол агар умр вафогӣ бикунад,
Охир, ки ғадоем, ғадоем, дарег.

Дар байни халки тоҷик ғайр аз сурудҳои фольклорӣ шеърҳои ғазалҳои Рӯдакӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Қамол, Ҷомӣ, Мушфиқӣ, Хилолӣ, Соиб, Бедил, Зебуннисо, Нозим ва дигар классикони низ ба ҳаҷҳои халқӣ ва савтҳои классикӣ «Шашмақом» дар тӯли асрҳои суруда мешаванд.

Санъати сурудсозӣ ба мафҳуми классикинаш ва сурудҳои бо ҳамоҳангӣ сох дар замонҳои сосониён махсусан раванг ёфтааст. Рангорангии мавзӯӣ, тарз ва услуби иҷрокунидагӣ, умуман ҳунарварии устодони суруд шаклан ва мазмунан дар қорнаҳои як нӯда завқмандон зоҳир гардидааст. Онҳо — **Борбад**, ки дар иҷрои сурудҳои ҳаҷосавӣ, мазҳабӣ, ситишӣ, мавсимӣю маросимӣ, **Бомшод**, **Саркабу Саркаш** дар сурудҳои сурудҳои қаҳрамонӣ, таърихӣю асотирӣ, **Ғеъӯи Навоғар**, **Озодвори Ҷангӣ** дар талқини сурудҳои ишқӣ, наврозӣ, **Нақсон Ҷангӣ** дар иҷрои сурудҳои баҳорӣ ва мазҳабӣ ягонаи замонҳои худ буданд¹.

¹ Ба тафсил суруди классикӣ нигаред: Раҷабов Аскаралӣ Сарнавишти суруд. «Маданияти Тоҷикистон», 1983, 11 февраль.

Сонитар, бо кӯшиши олими ҷағнавози асри XIV Мавлоно Мирак, олими мусикӣ Хоҷа Абдулло Мухаммад Марворидӣ, ҳофиз Ромтӣ, бастакорон Насрулло, Мухаммаси Ҳоҷихоҷа, Мирзо Ҳаким ва бисёр сурудхонони номдору беном дар асрҳои миёна дар Эрон батадриҷ «дувоздаҳ мақом» ва дар Осиёи Миёна «Шашмақом» таркиб ёфта, нашъунамо мекунанд. Силсилаи «Шашмақом»: Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ ва Ироқ — 6 қисм, 252 ҳаво-оҳангро ташкил дода, аз машқу хониш иборатанд. «Шашмақом», ки,— менависад С. Айний,— номи умумии мусиқаи классикии халқи тоҷик аст, яқбора ба ин шакли ҳозираи муқаммалшудааш нарасидааст, балки монанди ҳунар ва пешаҳои дигар бо хизмат ва ихтироъи одамони бисёр — сарояндагон, навозандагон ва бастакорони бисёре такмил ёфтааст... Мусиқаи классикии тоҷикӣ — «Шашмақом»... махсуси синфи ҳоким набуда, аз ҳама бештар оммаи халқи тоҷик ин санъатро азони худ доништааст»¹.

Революцияи Қабири Социалистии Октябр ба мавзӯю мазмуни суруд таронаҳо тағйироти бузурге ба вуҷуд овард. Суруд чун яке аз шаклҳои назм ба вазифаҳои тарбияи коммунистӣ хизмат карда, ба дили мардуми советӣ васеъ роҳ ёфтааст. Бехтарин шоирони сурудгӯи руси советӣ Василий Лебедев-Кумач, Лев Ошанин, Михаил Исаковский, Евгений Долматовский, Михаил Матусовский, Расул Гамзатов, Роберт Рождественский, Евгений Евтушенко ва баъзе дигар ба шумор мераванд. Дар адабиёти тоҷик машҳуртарин устодони сурудсаро С. Айний («Суруди озодӣ», «Таронаи камбағалон»), А. Лоҳутӣ («Бӯти нозанинам, маҳи меҳрубонам», «Гар намедонӣ, бидон», «Дигар ҷӣ меҳоҳад», «Мо раҷабарзодагонем», «Дар кишлоки мо», «Суруди комсомолӣ», «Таронаи пионерон», «Охир, эй маҳ, ҳалок шуд дили ман»), М. Турсунода («Суруди ман», «Хонаи мо он қадар ҳам дур нест», «Ҳамсоя бошам», «Нишона дорад», «Хандида меояд», «Суруди ҷавонӣ», «Омад канал», силсилаи сурудҳои кинофильми «Ман бо духтаре вохӯрдм», Б. Раҳимзода («Иди зафар», «Москваи ман», «Меҳмон омадем», «Дар лаби обе», «Дӯстон, ошиқам», «Шоиста, Шоиста», «Алла», «Ҷавонӣ») мебошанд. Ба сурудҳои ин шоирон ба баъзе дигар, ки ба Ватан ва Партия, ба ҳаёту меҳнати одами советӣ бахшида шудааст, бастакорони мо оҳангҳои мувофиқ бастаанд. Аминҷон Шукӯҳӣ дар соли 1965 барои матнӣ ёздаҳ суруд бо мукофоти Рӯдакӣ тақдир шудааст.

Байте, ки дар суруд (муҳаммас ва мусаддаси тарҷеъбанд) такроран меояд, нақарот, гардон ё бозгӯӣ ном дорад. Суруд ҳаҷзҳои гуногун дошта, — ашӯла, тарона, ғазал, бадеҳа номида мешавад. Сурудҳои таърихи ҳам дар эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик қайд гардидаанд. Баъзеи ин гуна сурудҳо бо номи Восеъ вобастааст.

¹ Айний С. Қудрият, ҷ. II, ҷиҳоди 2. Душанбе, 1964, сах. 414.

шеър, бо каломии мавзун тараннум ёфтани воқеаҳо дар достон, доираи тасвири ҳаёт ва одамон дар он хеле васеъ аст. Чунон ки дар боби «Эпос» қайд гардида, достонҳо аз ҷиҳати навъу намудашон — лирикӣ, лиро-эпикӣ ва эпикӣ мешаванд. Онҳо дорои сюжет ва композицияи махсус ҳастанд. Фақат достонҳои лирикӣ бе сюжет мебошанд. Дар ҳар се шакли достон баёнӣ ҳиссиёт ва таъассуроти шоир роли асосӣ мебозад. Дар достонҳои лирикӣ агар саргузашти шоир, ҳоли аҳволи рӯҳии ӯ чун субъект ифодаи мақсад гардад, дар достонҳои эпикӣ бештар воқеаҳои объективии рӯзгор ба муҳокимаи ғирифта мешаванд. Дар достонҳои лиро-эпикӣ тасвири воқеаҳои зиндагӣ ва образҳои одамон бо инъикоси қайфияти шоир ба ҳам печ меҳӯранд. Рӯҳи лирикӣ ба нақли воқеаҳо обураниги самимӣ бахшида, муносибати шоирро ба рафтору аъво ва қору кирдори иштирокчиёни достон ва ё воқеаҳои тасвиришуда муайян месозад.

Таърихи пайдоиши достон аз эҷодиёти даҳанакии халқии давраҳои дури гузашта ибтидо мегирад. Халқӣ тоҷик аз замонҳои қадим достонҳои қаҳрамонӣ ва ишқӣ офаридааст. Достонҳои онд ба Рустам, Сӯҳроб, Сиёвуш, Қова ва Ҷаридун, дар бораи Қайқовус ва Судоба, Зол ва Рудоба, Бежан ва Манижа, Юсуф ва Зулайхо, Лайлӣ ва Мачиун, Вис ва Ромин, Толиб ва Матлуб, Раъно ва Зебо ва дигарҳо тадриҷан ба адабиёти китобӣ сар дароварда, бо мурури замон, ёдгориҳои беназири адабиёт ва сарвати маънавии халқӣ тоҷик гардидаанд.

Достонҳо аз ҷиҳати жанр ё шакли жанрии худ якҷанд ҳел мешаванд: фалсафӣю ахлоқӣ ва панду насиҳатӣ, ишқӣю романтикӣ, таърихию хронологӣ, қаҳрамонӣ ва ғайра. Дар достонҳои фалсафӣю ахлоқӣ ва панду насиҳатӣ аксар як ҳатти муайяни сюжет рӯяи қарда намешавад. Мақсади шоир дар ин қабил достонҳо аз забони ҳуди шоир (қаҳрамони лирикӣ) нақл меёбад ва ё бо ҳикояҳои назми хурд-хурде баён мегагардад. Чуниинанд достонҳои фалсафӣю ирфонӣи Ҳаким Саной «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат», Ҷалолиддини Румӣ «Маснавий», Авҳадӣ «Ҷомӣ Ҷам», достонҳои таълимию насиҳатӣ ва ахлоқӣи Абдурахмони Ҷомӣ «Силсила-ул-заҳаб» («Занҷири тиллоӣ»), «Тӯҳфат-ул-Аҳрор», «Сабҳат-ул-аҳрор», «Хирадиномаи Искандарӣ» ва дигарҳо.

Дар достонҳои ишқӣю романтикӣ мавзӯи муҳаббат мавзӯи асосӣ мебошад. Дар ин гурӯҳи достонҳо ҳаман воқеаҳо вобаста ба рӯҳияи инсон ва олами ботинӣи ӯ, вобаста ба ишқ ва аҳду вафо инъикос меёбад. Барои ин қабил достонҳо асарии Фаҳриддини Гурғонӣ «Вис ва Ромин», достонҳои Низомии Ганҷавӣ «Лайлӣ ва Мачиун», «Хусрав ва Ширин», Хусрави Дехлавӣ «Дувалронӣ ва Хизрхон», Ҳочун Қирмонӣ «Хумою Хумоюн», Ҷалолӣ Табиб «Гулу Наврӯз», Абдурахмони Ҷомӣ «Юсуф ва Зулайхо», «Лайлӣ ва Мачиун», Мирзоабдуллоҳи Бедил «Қомде ва Мудан» мисоли хуб шуда метавонанд. Аз асарҳои шоирони советии тоҷик достонҳои М. Турсунзода «Ҷомӣ ширин», М. Миршакар

«Ишки духтари кӯхсор», А. Шукӯҳи «Кӯчабоғи ошиқон»-ро ба ин гурӯҳи дostonҳо мансуб кардан мумкин аст. Бояд гуфт, ки воқеият дар ин dostonҳо бартарӣ дорад. Аз ин рӯ онҳо ба қабилҳои dostonҳои лиро-эпикӣ майл мекунанд.

Дар dostonҳои таърихӣ хронологӣ ҳоҳ вай ба эҷодиёти даҳанакии халқ вобаста бошад ва ҳоҳ ба адабиёти китоби ҳодисаҳои таърихӣ, ки ба ҷамъият таъсир бахшидааст, таъсир меёбад. Ҳамаи дигар воқеаҳо дар ин гуна doston дар плани дуҷум меистад. Дар ин гуна dostonҳои таърихӣ хронологияи воқеаҳо, яъне дар қадом давр, солу моҳ гузаштани ин ё он воқеа роия мешавад. Dostonҳои В. Маяковский «В. И. Ленин», С. Айний «Ҷанги одаму об», М. Турсунзода «Ҳасани аробакаш», М. Миршакар «Дашти лаванд», М. Қаноат «Ғафворан Сино», «Тоҷикистон — исми ман» ва баъзеи дигар ба андозае ба ҳамин қабилҳои dostonҳо мансубият доранд.

Дар dostonҳои қаҳрамонӣ — эпикӣ (ҳамосӣ) дар бораи ҷанг, қорнамоӣ ва паҳлавонии одамон, дар бораи меҳнати бошӯҷоат суҳан меравад. Аз классикон Фирдавӣ, муаллифи «Шоҳнома», устоди беназире дар dostonнависии қаҳрамонӣ паҳлавонӣ шинохта шудааст. «Гаршаспнома», «Барзӯнома», «Ҷамшеднома», «Ҷангнома», «Доробнома», ки характери dostonҳои қаҳрамониро дар бар қардаанд, асосан қувваозмонҳои ҷисмонӣ ва рӯҳии баҳодуронро сароидаанд. Аз адибони советии тоҷик Лоҳутӣ бештар dostonҳои қаҳрамонӣ навиштааст, монанди «Тоҷ ва байрақ», «Ғалабан Тания», «Паҳлавон Ошӣ», «Dostonи Мардистон», «Парии бахт» ва дигар. С. Айний, Турсунзода, Дехотӣ ва Юсуфӣ «Оби ҳаёт», Мирзо Турсунзода dostonҳои «Писари Ватан», «Садои Осиё», М. Миршакар «Одамон аз Боми ҷаҳон», «Одам офаридгор», З. Ҷавҳарӣ «Муҳаммадҷон», О. Лутфӣ «Назар Паҳлавон» эҷод қардаанд. Гурӯҳи ин dostonҳо қомилан ба баъзеашон қисман характери dostonҳои қаҳрамониро дар бар қарда, маъною мазмунашон аз воқеаҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ саршаранд.

Dostonҳо дар адабиёти советии тоҷик низ бештар ба тарзи яхел қофия бастанӣ байтҳо, ки вай бо номи маснавӣ машҳур аст, навишта мешаванд. Дар муҳити нави зинадагӣ дар dostonсароӣ навиғариҳои зиёде низ ба вуҷуд омадаанд. Ҷунони, dostonи «Мавҷи табрикҳо»-и Турсунзода ба қонуниятҳои мураббаъ гуфта шуда, қофиябандии ҳар банд асосан бо схемаи **абвб**; **гдд** ва **гай** ра омадааст. «Панҷи ноором»-и М. Миршакар бо мураббаъ сароида шуда, схемаи қофиябандии он якдармиён — **абаб**; **аввг** ва **гай** ра шуда омадааст. Баъзе dostonҳои шоирон А. Шукӯҳӣ, М. Қаноат, Ғ. Мирзо, Қ. Қиром бо қондаҳои тозаю нав эҷод ёфтаан.

Аксари dostonҳо ба хусусиятҳои лирикию эпикӣ молиқ ҳастанд. Воқеаҳои боҳашамат, характериҳои бошӯқӯҳ ва қору қирдорӣ зебон одамон дар онҳо бо эҳсосоти лириқӣ сароида мешаванд.

Дар замонҳои мо шакли нави dostonсароӣ пайдо шуда амалӣ гардидааст. Бидуни вазну қофияи гуногуни бобҳо, махсусан ин навиғардозиҳо дар услуби dostonсароии Мӯъмин Қаноат ба назар

мерасад. Достони ӯ «Сурӯши Сталиниград»-ро синтези хусусиятҳои лирикий драмавӣ бо унсурҳои фочиаи қаҳрамонӣ донистан мешояд. Чихатҳои драмавийи қаҳрамонии достон аз ду ҷуғтаи назари мутақобила — ғояи идеали олами коммунистӣ ва буржуазӣ баҳс кунад, хусусиятҳои лирикий асар аз розу асрори дили ҳассоси шоир, аз рӯҷӯи ҳикматҳои фалсафии суҳанвар доир ба оламу одам ба зухур меояд. Ҳамин тавр, ӯ пайвандгари пурқози-баи ағъана ва наввисандиҳои назми муосирӣ тоҷик аст.

Маълум аст, ки баъзеи достонҳои характери нақлӣ-ривоятӣ до-ранд (монанди достони А. С. Пушкин «Полиава», А. Т. Твардовский «Мамлакатӣ Муравий», М. Миршакар «Қишлоқи тиллоӣ» ва «Дашти лаванд»), дар баъзеи дигарашон чихатҳои маҷозӣ ва лирикий аст (монанди достони Ю. Лермонтов «Мийри», Расул Ҳамзатов «Духтари кӯхистонӣ», М. Турсунзода «Чони ширин», Б. Раҳимзода «Эҷози суҳан», М. Қаноат «Қитобҳои эҷамин» ва «Падар»). Вале дар ин достонҳои ҳам гап дар сари каму зиёд будани ривоятӣ нақл ва эҷосоту таассурот набуда, балки дар он аст, ки то чӣ андоза барои ифодаи ҳисси озодипарварӣ, ватандӯстӣ, муҳаббат ба халқи худ ва ба қувваи тавоноии инсон завқу шиддат ва обу ранги лирикий қор фармуда шудааст.

Бинобар ин дар байни достонҳои эпикӣ ва лиро-эпикӣ як ҳудуди қатъӣ гузоштан қор баста мушқил аст. Аксар эпикӣ будани достон аз характери драмавийи он намоён шуда меистад. Дар достонҳои А. Лохути «Сафари Фарангистон», О. Лутфӣ «Назар Паҳлавон», М. Турсунзода «Ҳасани аробакаш», «Садон Осиё», М. Миршакар «Қишлоқи тиллоӣ» ва Б. Раҳимзода «Қисси кӯхсор» унсурҳои драмавийи воқеот ба назар намоёнтар аст.

Достонҳои М. Турсунзода «Ҳазон ва баҳор», «Писари Ватан», «Мароғи абадӣ», М. Миршакар «Ленин дар Помир», «Исёни хи-вад», М. Қаноат «Мавҷҳои Днепр», «Ғафворан Сино» намунаи ҳаҷтасири достонҳои лиро-эпикӣ мебошанд.

«**Номанигорӣ**» «Номанигорӣ», ки дар достонсароии қаҳрамо-ни форсу тоҷик аз асрҳои X инҷониб бо уҷво-и «Шоҳнома», «Доробнома», «Барзӯнома» ва ғайра маълум буд, инчунин, дар асрҳои XIII ва XIV ин санъат дар мавзӯҳои дигар низ қор гардида вуҷуд меёбад. Масалан: даҳнома, ушшоқнома, фироқнома, соқинома, саодатинома, муҳаббатнома, тариқатнома, ҳидоятнома, сӯхбатнома, зафарнома ва ғайра. Яки ин номаҳо ха-рактери лирикий-ишқӣ ё ишқӣ-романтикий дошта бошанд, дигаре соҳиби хусусиятҳои фалсафӣ-дидактикий, сеюмӣ — таърихийи эпикӣ ва ғайра мебошанд.

Ағъанаи «дахномаанигорӣ» аз достони Фаҳриддини Гургонӣ (XI) «Вис ва Ромин» ибтидо гирифта, дар даҳномаҳои Авҳадин Мароғӣ «Мантқиқ-ул-ушшоқ», Ҳасани Дехлавӣ «Ишқинома», «дах-номаҳои» Ибни Насӯх ва Имоди Фақеҳи Қирмонӣ, дар «Ушшоқ-нома»-и Убайди Зоқонӣ ва баъзеи дигар ишқишоф меёбад. «Дах-нома» ба ҳукми 10 номаи (мукотибаи) байни ошиқон мутобеъ буда, муносибати ду дилдодагонро баён месозад. Вале дар рафти таъвомоти худ даҳномазависӣ тағйирот дида, дар баъзеи онҳо

миқдори номаҳо аз даҳ зиёд ва кам нишо шуда, баъзан дорои муқаддимаю хотима мешаванд. Ё худ дар баъзеашон ба ҷои муқотибаи ду шахс, номаҳо аз номи як шахс, ё маҳбуба ва ё муҳиб нишо мегардад.

Достонҳои «Зафарнома» (Ҳамдуллои Муставфӣ), «Ғознома» (Нуриддин ибни Шамсиддин Муҳаммад), «Шоҳномаи манзуми мугул» (Шамсиддини Котонӣ), «Шаҳаншоҳнома»-и Аҳмади Табрезӣ ва ғайра, ки ба пайравии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ тасниф ёфтаанд, мавзӯҳои таърихӣ ва ҳамоис-қаҳрамониро дар бар кардаанд.

«Қамолнома» ва «Гавҳарнома» (Ҳочуи Қирмонӣ), «Ҳидоятнома» (Носири Бухорӣ), «Сӯҳбатнома»-и Имоди Қирмонӣ, ки ба тақлиди «Бӯстон»-и Саъдӣ навишта шудааст, «Муҳаббатнома», «Тариқатнома» ва «Сафонома»-и ӯ бо вучуди обу ранги сӯфиёнашон, умуман дорои хусусиятҳои фалсафӣ-дидактикӣ буда, талаботи ахлоқу одоби умуминсониро ба диққати таҳлил мегиранд.¹

Ғайр аз ин дар таълифи номанигорӣ, ки аксар характери достонӣ дорад, «соқинома» низ дохил мешавад. Вай даставвал ба шакли маснавий пайдо шудааст. Ҳагто қасидаҳои махсуси ба май ва умуман ба мавзӯи ҳамрия бахшида шуда, ба қолаби ин ё он достон ғудохта шудаанд. Чунин бузургон ба мисли Рӯдакӣ, Низомии Ганҷавӣ, Ҳусрави Дехлавӣ, Ҳочуи Қирмонӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ таърифу тавсифи майро қабл аз ҳама барои танкиди монеаҳои дину шаръат, барои аз ғаму андӯҳи олами пуркулфати феодалӣ дур рафтан истифода бурдаанд. Дар «Соқинома»-ҳо, сарфи назар аз баъзе ақидаҳои сӯфиёна аксар идеалҳои инсонпарварӣ ва панду андарз мавҷеи қалон доранд. Мазмуни фалсафии «соқинома»-ҳо ба неқбини ҳаёт тақия дошта, тавассути тамкиди ҳусниётӣ табиату инсон зидди дунёи дигар — «дунёи ғайбӣ» мубориза мегардад.² Бедарак нест Ҳусрави Дехлавӣ гуфтааст:

Ба амре, ки нақд асту аз ғам тухист³.

Ғам умри насъяхӯрӣ аблаҳаст,

Чу ҳоҳӣ ғаму шодмонӣ гузошт,

Ҷаҳон хуш гузор, ар тавонӣ гузошт.

Баллада

Баллада (қиссаи манзум) аз асарҳои назмиест, ки дорони сюжет буда, ба материалҳои таърихӣ, қаҳрамонӣ ё афсонавӣ асос ёфтааст. Вале сюжети баллада ҳарвақт васеъ ва қомил нест, вай аксар ҳамаҷун сабаб барои баёнӣ нияту мақсади шоир пеш гирифта мешавад. Баллада зотан ба гурӯҳи асарҳои лиро-эпикӣ тааллуқ дошта, фикру зикр ва ҳиссу ҳаяҷони шоирро ба ин ё он воқеаи таърих ё зиндагии ҳозирзамон ифода менамояд.

¹ Барои шиносоӣ бо тафсилҳои достонсароӣ ва даҳнома нигаред: китоби Сайфиев Н. «Достонсароии форсӣ тоҷик дар асри XIV» (қисми якум). Душанбе, 1983.

² Нигаред: Зехниева Фирӯза. Жамъ соқинаме ва таҷвиқиско-персидской литературе (XIII—XV вв.). Автореферат канд. диссертации. Душанбе, 1972.

³ Тухист — тухӣ-тихӣ — ҳоли, овоз.

Баллада ҳанӯз дар асрҳои миёна дар Франция, Италия ва Испания пайдо шуда, тадриҷан инкишоф меёбад. Шеърҳои халқии англисӣ дар бораи Робин Гуд хусусиятҳои баллада-киссаро соҳиб аст. Дар назми асри XIX рус В. А. Жуковский (1783—1852) ҳамчун балладанавис шӯҳрати калон дошт. Балладаҳои тарҷимавии ӯ «Шоҳи бешазор», «Соғар», «Светлана» ва дигарҳо хусусиятҳои романтикӣ доранд. Шеъри машҳури Лермонтов «Баллада» (тарҷиман Х. Юсуфӣ) аз ҷамин қабил асарҳост.

Дар адабиёти советӣ баллада аз ҷиҳати мазмун қатъиян дигар шуда, ба ҷои афсона бо мавзӯоти ҷамъиятӣ вобастагӣ пайдо кардааст. Балладаҳои Н. Тихонов «Қиссаи меҳ», «Қиссаи паке-ти қабуд», қиссаҳои Э. Бағрицкий, А. Твардовский, К. Симонов, А. Сурков, М. Светлов ва дигарон манзараҳои ҳаёт ва қаҳрамонии одамонро намоиш медиҳанд.

Дар адабиёти пешазреволюционии тоҷик қиссаҳои таърихӣ ва афсонавӣ хеле маъмул буда, бо насру назм гуфта мешуданд. Дар адабиёти советии тоҷик асарҳои А. Лоҳутӣ «Зиндааст Ленин» ва силсилаи шеърҳои М. Турсунзода «Қиссаи Ҳиндустон» намунаи хуби балладан реалистии таърихӣ ба шумор мераванд. Дар шеърҳои Ҳиндустонии Турсунзода воқеаҳои таърихӣ ва ҳаёти ба ҳам печ хӯрда, ҳолҳои табиқӣ халқҳои Ҳинд ва дигар мамлакатҳои Шарқи ҳориҷӣ дар шароитҳои мудҳиши мустамлиқадорӣ чун қисса гуфта шудаанд. Фикру ғояи ҷиор ва кайфияти ӯ дар тасвири манзараҳои дымфиреби Ҳиндустон ва мардуми меҳнатдӯсти ин сарзамин мавқеи намоён дорад. В. Г. Белинский балладаро назми лиро-эпикӣ дониста таъкид намудааст, ки дар он «ҷиор ягон ривояти афсонавӣ ё ҳалқиро мегирад ё ба ин монанд воқеае эҷод менамояд. Вале асоси вай ҳодисот набуда, балки ҳиссиёт-тест, ки он бедор мекунад».¹

М. Турсунзода дар «Қиссаи Ҳиндустон» воқеаҳои мудҳиши қиссаасоро аз мусибати маҳавҳои Самарқанди собиқ гирифта, ба ҳақиқати ҳолу аҳвали тоҷикшикани аҳли меҳнати Ҳинд (нафратзадагон) моҳирона татбиқ намудааст. Худи ҷамин амалӣ будани нуқтан назари мунаққиди бузурги рус Белинскийро тасдиқ мекунад.

ДРАМА

Хусусиятҳои осори драмавӣ Драма ҷинси сеюми адаби мебошад, ки аз забони юнонӣ гирифта шуда, маънои ҳаракат, амалиётро дорад. Драма асарҳои адабиеанд, ки барои дар сахнаи театрҳои намоиш додан навишта мешаванд. Асарҳои драмавиро пьеса ва пас аз ба сахна гузоштан спектакль ҳам меноманд. Нависандаи асарҳои драмавӣ драматург ном дорад.

Драма яке аз намудҳои мушкילו мураккаби санъат ба шумор меравад. «Драматургия — шакли аз ҷама баланди эҷоди баде-

¹ Белинский В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. Полн. собр. соч., т. V, М., стр. 37.

ист», — навиштааст Арасту. «Драматургия — душвортарин жанри адабиёт аст», — таъкид кардааст М. Горький. В. Г. Белинский драмаро «точн санъат» доништа гуфтааст, ки аз омезиши эпос ва лирика таркиб ёфта, дорои сифатҳои нав мегардад. Қондаю қонунҳои драма мустақил ва ба худ ҳосанд, дар он амалиёту ҳаракати одамон мавқеи асосиро ишғол менамояд. Дар драма ягонагии гуфтору амалиёт ба воситаи диалог, монолог, имову ишора (мимика), ҳаракати дасту бадан (пантомима), лукма (реплика), фосила, ист (пауза) ва дигар ҳиссиёти одамон ба даст меояд.

Яке аз хусусиятҳои муҳими драма характери драмавӣ (зиддият, мубоҳисаю мунозира, задухӯрд) доштани он амалиётест, ки дар асар вусъат меёбад. Хусусияти дигари драма ягонагии амалиёт аст. Ниҳоят, хусусияти сеюми драма дар ҳамин, ки воқеаҳо бо аҳамияти худ тобеи замонӣ ҳозира мебошанд. Барои таъсири ҳақиқии реалистӣ пайдо кардани асари драмавӣ лозим аст, ки драманавис таҳайюлотӣ бадеиро бо воқеият ва ҳаёти сахна пайваста созад. Бехтарин образҳои драман умумичаҳонӣ Ромео ва Чульетта, падари мусибатзада — Лир, Макбет ва зани шуми вай, Ҳамлет (В. Шекспир), Борис Годунов (А. Пушкин), Катерина (аз «Раъду барқ»-и А. Островский), Рӯдаки (С. Улуғзода) ва дигарон ҳамчун таҷассуми асарҳои драмавии сахнавӣ дар пешни назари мо мисли одамони зинда доимо намоён мегарданд.

М. Горький дар мақолаи машҳури худ «Доир ба пьесаҳо» яке аз талаботи асосии асарҳои драмавиро ин тариқ муайян кардааст: «Драма бояд ба таври ҷиддӣ ва мағз андар мағзааш амалиёт дошта бошад, фақат дар ин сурат хизмати вай барои барангехтани ҳаяҷони рӯҳи ҳамчун сухани оташину ҷанговар аҳамият пайдо карда метавонад...»¹.

Пеш аз он, ки ба таърихи пайдоиши драма ва жанрҳои гуногуни он тавассути кунем, бояд бо баъзе воситаҳои, ки боиси офаридани образ ва характери асарҳои драмавӣ мегарданд, шинос шавем: **Диалог** (калиман юнониест — **диа** — ду ва **логос** — сухан) аз муколама, муҳовара, яъне гуфтугӯи ду ё якчанд нафар иштироккунандагон асари бадеӣ иборат аст. Диалог дар асари сахнавӣ тамошобиноиро ба ҳаяҷон меоварад ва таъсири зӯр мебахшад.

Монолог (калиман юнониест — **монос** — як ва **логос** — сухан) аз сухани як қаҳрамон иборат аст, ки хитобан ба каси дигар гуфта шудааст ё ҳамчун мулоҳиза ва андешани образи муайян баён гардидааст. Монолог дар аввал, байн ва ё хотимаи пьеса гуфта мешавад. Монолог дар осори драмавӣ ба шаклҳои гуногун сурат мегирад: монологи ёддоштӣ, монологи орзуӣ, омол, монологи ғазабӣ, адоват, монологи ишқу муҳаббат ва дӯстию вафодорӣ. Маҳз дар монологҳо

¹ Горький М. О литературе. М., 1980, стр. 386.

муносибати худӣ муаллиф-драматург ҳисобат ба қаҳрамонҳо ва воқеаҳои замон равшан изҳор-мегардад. Эътиқоди бузургӣ сиёсӣ ва ҷамъиятии драматург, панду андарз ва муҳокимаҳои фалсафӣ ӯ хонандаро ба худ ҷазб намуда, боиси андешаҳои мислбадан он хоҳад шуд.

Диалог ва монолог бинобар он воситаҳои асосии ифодакунандаи мақсаду нияти нависанда-драматург мебошанд, ки дар пьеса тарзи нақлу ривоят муносиб намеояд. Ғайр аз ин ду воситаи муоширати байни персонажҳо ва тамошобинон дар пьеса, боз фикру мулоҳиза ва қайду эзоҳи худӣ нависанда дар бораи рафтору гуфторӣ ширироққунандагон дида мешавад, ки онро **ремарка** мегӯянд. Драматург бо ремарка ҷою замоч ва муҳити воқеаҳо, либос ва синну соли ширироққунандагонро муайян мекунад, ки ин барои режиссёр — ба саҳнагузоридаи пьеса, аҳамияти калон дорад. Баҷуз ин, ҷӣ навъе ки дар боло гуфта шуд, лӯқма, ист, имову ишора ва ҳаракати узвҳои бадан — ин ҳама воситаҳои кушоиши характери образҳои бадеии драматиканд.

Таърихи пайдоиши драматургия Драма ё драматургия ҳамчун соҳаи мустақили адабиёт ба таърихи дуру дароз соҳиб аст. Вай аз эҷодиёти даҳанакии халқ ибтидо гирифта, яке аз намудҳои санъати дӯстдоштаи халқ шуда мондааст. Дар Юнони қадим ва дигар мамлакатҳо театри касбӣ аз тамошоҳо намоишҳои халқӣ пайдо шудааст. Драма қабл аз ҳама асосҳои фольклорӣ ва мифологӣ (афсонавӣ) дошта, ба идҳои динӣ ва шарафи Дионис — ҳудои ҳосилот ва ҳомин шароб вобаста будааст.

Дар Юнони қадим, дар асри V пеш аз милод ин жанр дар эҷодиёти драматургҳо Эсхил, Софокл ва Еврипид нашъунамо меёбад. Драматургҳои Юнон дар асарҳои онҳо типҳои характерноки одамони замони худро тасвир намуда, диққати тамошобинонро ба масъалаҳои муҳими ҷамъияти худ ҷалб мекарданд. Асарҳои Эсхил («Прометей занҷирбандшуда», «Прометей озодшуда», «Агамемнон»), Софокл («Шоҳ Эдип»), Еврипид («Медея») намунаҳои барҷастатарини жанри драма буда, онҳо барои ҳулосаҳои назарӣ ба олимони машҳури Юнони қадим Арасту (барои ҷавишҳои китобаш «Поэтика») материалҳои тадқиқӣ гардидаанд.

Дар асрҳои баъди милод ва асрҳои миёна анбанаҳои хуби классикии адабиёти Юнони қадим рӯ ба таназзул ниҳода, ба ҷои театр дар Рим цирк бо манзараҳои хунрезнаш вусъат меёбад. Дар асрҳои миёна сардорони ҷамъияти феодали умуман адабиётро тобеи дину шарият ва қалбиҳо мегардонанд. Вале баъзе намоишҳои ҳазвӣю юморӣ, тамошоҳои идӯ маросимҳо дар байни халқ ҳамчун ифодаи талаботи маънавии ӯ боқӣ мемонанд.

Дар даврҳои Эҳё ва Маорифпарварӣ (асрҳои XV—XVI ва XVII—XVIII) эҷодиёти драматикӣ авҷ мегирад. Дар Фарб, дар асарҳои нависандагони Испания Лопе де Вега, Кальдерон ва нависандаи бузургӣ Англия Вильямс Шекспир (XVI—XVII), сонитар дар осори намоишдагони классицизми Франция Корнель

ва Расин (асри XVII), шоиру драматургҳои шӯҳратманди немис Гёте ва Шиллер (асрҳои XVIII—XIX), нависандаю драматургҳои номи рус А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, А. С. Грибоедов, А. Н. Островский, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов замони онҳо, нуктаи назари муосиронашон, принципҳои эҷоднашон аз мавқеи реализм равшан зухур меёбад.

Дар эҷодиёти драматикони классикони асри XIX рус — Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Грибоедов, Островский проблемаҳо ва типҳои нави ҷамъияти ғизамочаи рус дар марҳалаи дигари таърихӣ тасвир мешаванд.

Драматургияи советӣ Драматургияи советӣ дар шароитҳои мубориза барои ғалабаи социализм ва сохтмони коммунизм дар мамлакатҳои мо ба вучуд омада, инкишоф ёфтааст. Асосгузори аввалин пьесаҳо, ки аз мавқеи методи реализми социалистӣ навишта шудаанд, А. М. Горький мебошад. Эҷодиёти драматикони Горький — соҳномаи революция аст. Горький дар асарҳои «Дар қаҳр», «Мешанҳо», «Душманон», «Баҷагонии офтоб» ва дигарҳои ҷиддиҳои бузурги таърихиро вобаста ба сарнагунии ногузирӣ дунёи кӯҳан ва пайдоиши эран нави инсоният акс кунонидааст. Дар пьесаи ӯ «Дар қаҳр» на танҳо тамоми вақтҳои интиҳои сохту низоми ҷамъияти буржуазӣ ғош карда мешавад, балки дар он маънии ҳаёти инсонӣ ғайласуғона муҳокима ёфтааст. Пьесаҳои охирии Горький «Егор Булычёв ва дигарҳо», «Достиғаев ва дигарҳо», «Сомов ва дигарҳо» рафти воқеияти ҳаёти халқи рус ва ҳодисаҳои муҳими навсозии революциониро дар зарфи даҳсола баён ғалабаи Революцияи Октябр дар бар ғирифтаанд.

Беҳтарин анъанаҳои пьесанависии Горький ба драматургҳои советӣ таъсир ғузошта, боиси ғонғарии репертуари классикӣ театрҳои мо ғардидаанд. Дар пьесаҳои Константин Тренёв («Любовь Яровая»), Всеволод Иванов («Бронепоезд 14—69»), Леонид Леонов («Хучум»), дар пьесаҳои Николай Погодин, Всеволод Вишневский, Константин Симонов, Александр Корнейчук, Александр Крон, Александр Афиногенов, Лев Шейнин, Алексей Арбузов маънои бузурги муборизаи халқҳои советӣ барои бахту саводати инсоният бо шавқу завқӣ махсус ва тавонони сухани бадеи нишон дода шудааст. Дар драматургияи Николай Погодин умуман ва дар сегонаи машҳури ӯ «Одами ярокдор», «Соати бурҷи Кремль» ва «Достони сеюми муассир» махсусан процесси пайдоишу тасдиқи ҷамъияти социалистӣ пайнаста бо номи дохӣ — В. И. Ленин шукӯҳмандона возеҳ тасвир ёфтааст.

Пайдоиш ва инкишофи драматургияи тоҷик Сарчашмаи асосии драматургияи тоҷик ва театри касбии он эҷодиёти даҳанакии халқ мебошад. Маданияти мусикию раққосӣ ва маданияти баланди адабии тоҷик дар замони пеш аз революция хеле тараққӣ карда бошад ҳам, вале театр ба мағҳуми ҳозираи он вучуд надошт. Хофизону мутрибон, навозандагону раққосон, ғуҷандагону масҳарабозон, сонӣ «зоҷабозӣ» ва «лӯхтабозӣ» — иншоноҳои нахустини санъати театрии ба шумор мерафтаанд.

«Масхарабозҳо», ки аксар унсурҳои рақсу сурудро бо пантомима, яъне бо ҳаракати бадан ва имою ишора пайваста намоиш меоданд, мутахассисони қори худ доғиста мешуданд. Халқ «масхарабозҳо»-ро дӯст медошт, чунки онон ҳамеша бо халқ алоқаманд буда, бештар ба маданияти демократии гурӯҳи «поёнии» ҷамъият таъъяс доштанд.¹

Драматургияи тоҷик асосан баъд аз Революцияи Октябр, аз солҳои 1917—18 сар карда, дар Бухоро, Самарқанд, Ленинобод, Қонибодом, Панҷакент пайдо мешавад. Баъд аз инқилоби Бухоро (1920) ин соҳаи адабиёт ривҷ меёбад. Дар ин солҳо хануз театр набуд, фақат кружокҳои худфаъолияти бадеӣ амал мекардад. Онҳо баъзе инсценировка ва пьесаҳои хурду калони ин ё он коллективи муаллифони ҳаваскорро намоиш меоданд. Чунин буданд пьесаҳои «Қурб Шермат», «Холбута қурбошӣ» «Холматбек» ва дигарҳо, ки ба муносибати авҷ гирифтани фаъолияти босмаҷиён дар Хучанд ҳамчун акси садо аз тарафи дастаи ҳаваскорон дар солҳои 1923—24 ба сахна гузошта шудаанд. Дар соли 1925 бо қувваҳои комсомолон дар кишлоқи Тӯс (райони Ҷуст) пьесаи дупардагӣ «Эшонӣ Фиребгар» нишон дода шуд.

Кружокҳои драматӣ имкониятҳои калон доштанд, ки репертуари худро аз ҳисоби пьесаҳои халқҳои бародарин мамлақати мо васеъ гардонанд. Асосгузори адабиёти советии ўзбек Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ аввалин пьесаҳои халқии худро дар солҳои пеш аз Революцияи Октябр ва дар солҳои революция баъди революция эҷод кардааст. Яке аз пьесаҳои пурмазмунӣ ӯ «Бой ва хизматдор», ки то имрӯз дар сахнаи театри академии ба номи Лохутӣ намоиш дода мешавад, аввалин бор дар соли 1922 дар сахнаи кружоки мусиқии драматӣ Хучанд гузошта шудааст. Мавзӯи асосии ин пьеса, ки муборизаи халқи меҳнаткашро ба муқобили эҳсондорон дар бар мегирад, ҳаёти пурмашаққати халқи ўзбек ва беҳукукии занро низ ба тасвир гирифтааст.

Дар солҳои 1920—1925 дастан театри худфаъолиятии Бухоро ба ғайр аз программҳои концертӣ дар сахнаи худ «Аршин-мол-олон» (мазҳакаи мусиқии бастакори Озарбойҷон Узеир Ҳоҷибев) ва пьесаҳои Фитрат «Амир Олимхон», «Захҳои морон»-ро ба сахна гузоштааст.

Баъд аз солҳои 1925—26 дар шаҳри Душанбе низ кружокҳои ҳаваскорон ба вучуд омадан мегиранд. «Садон бесаводӣ» (Ҳамза Ҳакимзода), «Аршин-мол-олон», пьесаи «Талабаи бадахлоқ» дар сахнаи Хонаи деҳқонон намоиш дода мешавад. Бояд қайд кард, ки аз рӯзҳои аввали пайдоиши театри тоҷик идеянокӣ ва маънавияти халқ яке аз ҷиҳатҳои муҳими он мебошад.

Дар соли 1929 Тоҷикистон ба яке аз республикаҳои умумитифоқӣ табдил ёфт. Таърихи ба расмият даромадани театри касбӣ ҳам аз ҳамин сол сар мешавад, зеро аз истеъдодҳои ҷаво-

¹ Барои шиносӣ бо тафсилҳои таърихи пайдоиши драматургияи тоҷик, нигаред: Нурҷонов Низом. Рангомезҳои сахна. Душанбе, 1983, сах. 80—106.

ни кружокҳои ҳаваскорӣ дар Душанбе нахустин театри давлатӣ ташкил ёфта, сонитар вай номи театри академии драмаи ба номи Лохутиро гирифт.

Дар сахнаи театр аз асарҳои драмавии миллӣ аввалин бор тарҷимаи пьесани драматурги ўзбек Комил Яшин «Ду коммунист» гузошта мешавад. Мубориза бо босмачигарӣ, ки мавзӯи ин асар буд, дили тамошбинони ўзбеку тоҷикро баробар ба ҳаяҷон меовард. Дар соли 1932 театри тоҷик бо пьесани Гоголь «Мүфаттиш», сонитар бо пьесани драматурги италиявӣ Карло Гоцци «Маликаи Турандот» кор мебарад.

Дар солҳои 1932—33 пьесани актёри театри ба номи Лохутӣ Абулҳақ Усмонов «Мубориза», сонитар дар солҳои 1934—35 пьесаҳои М. Турсунзода «Хукм», Чалол Иқромӣ «Душман», Ғайи Абдулло «Вахш», Ҳаким Қарим ва Дунган (тахаллуси академик Зариф Рачабов) «Соли 1916», дар солҳои 1935—41 пьесаҳои С. Саидмуродов «Дохунда» (нисценировка аз рӯи романи С. Айний), С. Улӯғзода «Шодмон» ва «Қалтакдорони сурх», М. Турсунзода ва Деҳотӣ «Шӯриши Восеъ» (дар асоси ин пьеса либреттони опера ҳам эҷод шуд), А. Пирмуҳаммадзода ва В. Волькенштейн «Рустам ва Сӯҳроб», либреттони операвии А. Лохутӣ «Қован Оҳангар» ва бисёр дигар паси ҳам пайдо шудан гирифтанд. Бо мурури замон драма бо намуру шаклҳои гуногунаш дар ҳаёти тамошбинии тоҷик мавқеи пойдор ишғол кард ва барои боз ҳам боло рафтани маданияту завқи бадеии он роли қалон бозид.

Дар солҳои Чанги Бузурги Ватанӣ ва махсусан баъди ҷанг санъати мураккаби драманависӣ пухта аз худ карда шуда, драматургҳои тоҷик ҳамчун мутахассисони драмаи миллӣ дар эҷоди пьесаю либретто ва киносценарийҳо хушарнамоӣ карданд.

Дар таърихи инкишофи худ драма ба монанди ҷинсҳои эпосу лирика ба якҷанд намуд тақсим мешавад, ки муҳимтарини онҳо трагедия, комедия ва драма мебошанд.

Трагедия қалмаи юнонӣ буда, маънои фочиа ро дорад. Таърихи ба вуҷуд омадани трагедия ба замонҳои Юнони қадим тааллуқ дошта, аз қалмаҳои трагоқ + оде таркиб ёфтааст. Чашинхое, ки дар он давр ба шарафи худон ҳосилоту шароб Дионис ташкил мешуд, бо қурбонии буз (трагос) ва васфу сурудҳо (оде) ба ҳаққи Дионис ва буз давом меёфт. Ҳамин маросим тадриҷан ба намоишҳои театрии мубаддал мегардад.

Трагедия — қадимтарин асари сазнавиест, ки ба задухӯрди қувваҳои ба ҳам муқобил асос ёфта, дар вазъияти муборизаҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ қурбонӣҳо ба миён меояд. Аксар барои барқараф кардани моневиятҳои пурзӯр ва қувваҳои пурдаҳшати табиат ва ҷамъият қаҳрамон ҷисман ҳалок гардад ҳам, вале маънан музаффар ва безавол мемонад.

Аввалин офарандагони трагедия драманависони машҳури Юнон Эсхил, Софокл ва Еврипид шинохта шудаанд. Фочиаҳои Эсхил «Агамемнон», Еврипид «Медея», Софокл «Шоҳ Эдип» намунаҳои барҷастаи трагедияи қадиманд. Арасту шахомати тра-

гедияро кайд намуда, дар он тантанаи ҳақиқат, тавоноии ақлу ҷирад ва эҳсосоти одамии, ҳусни диловарии маънавиро баланд баҳо додааст.

Трагедия аз асри XVII инчониб дар Аврупо хеле таракқӣ меёбад. Вильямс Шекспир яке аз ғочнависони бузургии асри миёна ба шумор меравад. Ғочнахон ӯ «Ҳамлет», «Отелло», «Макбет», «Ромео ва Жульетта», «Шоҳ Лир», «Юлий Цезарь» ва дигархон ихтилофи замони драмавии ин нависандаро равшан нишон додаанд. Замони Шекспир замоне буд, ки муносибатҳои феодалӣ ба инқироз омада, буржуазия ба синфи эъри ҷамъиятӣ мубаддал меёфт. Низотҳои таърихӣ, ки дар натиҷаи муборизаи байни ҳукмронии сарватмандон ва эътирозҳои қашшоқон ба вучуд меомад, барои навиштаи трагедияҳои сершумор ба Шекспир материал муҳайё мекард. Маҳорати драматургии Шекспир бошад бо аъёнаҳои бон миллии драмаи англис алоқамандии узви дорад.

Лопе де Вега, Кальдерон, Корнель, Расин, Мольер, Гёте, Шиллер ва дигарон ҳамчун драмависҳои ғочнаиғори Ғарб баъд аз Шекспир машҳур гаштаанд. Хусусиятҳои барҷастаи ғочнаҳои Шекспиро, ки аз тасвири ҷиҳатҳои гуногуни ғарбии образ ва тағйироти мураккаби ботинии қаҳрамон ноборат аст, дар ғочнаҳои Пушкин дидаи мумкин аст. Пушкин ҷарғиз ба Шекспир тақлид накардааст, вале ҳар ҷиҳи аз ӯ омӯхташро дар аусъати амалиёт ва тақомули инъикоси характерҳо эҷодкорона зоҳир намуда тавонидааст. Дар трагедияи худ «Борис Годунов» Пушкин қаҳрамони худро дар муносибатҳои мураккабашон бо қувваҳои пешқадам ва иртиқони ҷамъият нишон дода, масъалаҳои иҷтимоиро дар ҷои аввал меғузорад. Ба қалами Пушкин боз якчанд асарҳои драмавии бо номи «трагедияҳои хурд» мансубанд. Лермонтов низ трагедияи «Испаниҳо» ва «Маскарад» навиштааст. Асосҳои ғочна қаҳрамони асарҳои зикршуда бештар сабаби ҷудоиҳои онон аз халқ ва омма мебошад.

Дар адабиёти советӣ ғочна ранги дигар гирифт. Беҳтарин трагедияҳои драмависони советӣ рӯи неқбинҷа (оптимистӣ) дошта, бо умеду орзуҳои бузургии қаҳрамони асар ба анҷом мерасанд. Чушнанд: асарҳои М. Горький «Душманон», «Васса Железова», В. Н. Билль-Беласцерковский «Түфон», К. А. Тренев «Любовь Яровая», В. В. Вишневский «Трагедияи оптимистӣ», С. Сандмуродов «Киссан Зайнаб-бибӣ» ва ғайра. Дар ин асарҳои драмавӣ ғочна ҳамчун унсурҳои драмаи қаҳрамонӣ нисбат ба инсон ва бузургии ӯ, нисбат ба инкишофи идеяҳои революционӣ ва дигаргун сохтани ҳаёти воқеӣ эътиқодмандиро ба вучуд меорад.

Асарҳои классикони тоҷик «Лайлӣ ва Мачнун», «Хисрав ва Ширин», «Фарҳод ва Ширин», «Комде ва Мудан», ки дар асоси онҳо пьесаҳо, драмаҳои мусиқӣ, балет ва опера эҷод шудаанд, комилан ба талаботи трагедия ҷавоб медиҳанд. Пьесаҳои С. Улугзода «Рӯдакӣ», «Темурмалик» ва Ғайи Абдулло «Рустам ва Сӯхроб», «Фаръёди инқ» ғочна мебошанд. Ин асарҳо низ бо парва-

риши умеду орзуҳои инсонӣ барои ояндаи дурахшон анҷом ёфтаанд.

«Трагедияи оптимистӣ»-и Вишневский фоҷиаи муборизони роҳи озодиро барои бахту саодати инсонӣ ишгон медиҳад. Комиссарзани коммунист, ки қаҳрамони асосии ин асар аст, дар задухӯрҳои тундӯтез бо душманони Россияи советӣ ҳалок мешавад. Вале идеяе, ки вай барои он ҷои нисор кардааст, оқибат тантина мекунад.

С. Улуғзода дар пьесааш «Рӯдакӣ» фоҷиаи як шахсро не, балки тақдирӣ аҳли шуарою удабо, ҷилму фазл ва одамони пешқадами замони ҳукмронии феодализми асри миёнаро ишғикос кардааст. Рӯдакӣ бо вучуди шоири дарбор буданиаш, шахси равшанфикр ва заковатманд буд. Ӯ аз зулму таъдӣ ва фитнагарӣҳои шайху дарборӣён дилгир шуда, оштинопазирнашро дар ҳимояи халқу фуқаро зоҳир менамояд. Дар натиҷаи муборизаи нобаробар шоир аз дидаҳои бинояш маҳрум гашта, дар охири умраш ба ранҷу шиканҷаҳои зиёде гирифта мешавад. Вале дар паси ин фоҷиаи сахт орзуи умеди Рӯдакӣ ва мисли ӯ шахсони мутараккии замони феодализми Шарқ барои адлу инсоф эҳсос мегардад. Ғояҳои пешқадамонаи ин гуна қаҳрамони ва ниятҳои нақшон бо мурури асрҳо ҷоман амал мепӯшанд.

К. Маркс ва Ф. Энгельс проблемаи фоҷиавиро бо муборизаи ақидаҳо, синфҳо ва рӯҳи революционии таракқиёти таърихӣ вобаста медонанд. Нисби фоҷиавӣ, ба қавли Энгельс, дар байни талаботи зарури таърихӣ ва имкониятҳои амалан иҷро гардидаи он бо вучуд меояд. Аз ин рӯ воқеа ва ҳодисаҳои таърихӣ — задухӯрди характерҳои таърихӣ мебошанд, ки бо мақсадҳои олии алоқамандии зич доранд.

Комедия

Комедия калимаи юнонӣ буда, маънояш тамошони хандавар аст. Дар тоҷикӣ онро **мазҳака** мегӯянд. Комедия — асари драматикӣ, ки дар он ҷиҳатҳои манфии шахсони ҷудогона ё ягон тоифаи ҷамъият бо вуситаҳои ҳаҷву истехдҳо тамашкур ва танқид карда мешаванд. Дар мазҳака ханда, мазох, ҳаҷву юмор воситаи асосии муборизаи байни қувваҳои наву қӯҳма ва образҳои мусбату манфӣ мебошад.

Пайдоиши санъати комедия ба давраҳои Юнони қадим тааллуқ дошта, бо номи Аристофан марбут аст. Дар Рими қадим Плавт ва Теренций эҷодкори намоёни комедия мебошанд. Аристофан ба комедия рӯҳи ҷамъиятӣ бахшидааст. Хизмати шоёни ӯ дар ин жанри адабӣ дар он аст, ки ҳалли масъалаҳои муҳими ҷиёсиро иҷтимоиро ба муҳокима гузоштааст. Масалан, ӯ дар яққатор мазҳакаҳои «Ахарнийҳо», «Сулҳ», «Лисистрат» бар зидди ҷанги бардавомии Пелопоннесс баромада, аз як тараф, манфиатдорони ҳокимон, сарватмандон ва соҳибони устохонаҳоро бо вуситаҳои ҳаҷву ханда маҳкум намояд, аз тарафи дигар, меҳнати осомшта, нафъунамон заминдорӣ ва истехсолоту олоти ҳаҷати кишлокро ситонӣ мекунад.

Драматурги машҳури Франция Жан Батист Поклен, ба таҳаллуси Мольер, дар асри XVII мазҳакаро ба мароми усулҳои

классицизм Франция давом медиҳад. Пьесаҳои ӯ «Тартюф», «Дон Жуан», «Мизантроп» ва ғайра, ки асоси падидони «комедияи одӣ» паштаанд, барои инкишофи минбаъдаи драматургияи ҷаҳонӣ роҳ кушодаанд. Комедия дар эҷодиёти ӯ аз ҷиҳати дилхушӣ ба тарбиятгари ҷамъият мубаддал мешавад. «Мақсади мазҳака,— навиштааст Мольер,— аз тасвири норасоиҳои одамон ва махсусан муносибони мо иборат мебошад». Ӯ бо ҳамин шир ба «театрҳои комедиявӣ» ислохоти кулӣ меоварад. Ягонагии ҷидди амалиёт яке аз тарафҳои зӯри комедияҳои Мольер аст. Чунинанд пьесаҳои ӯ «Мумсик», «Тартюф», «Табиби зӯракӣ» (тарҷимаи С. Улуғзода) ва ғайра. Вале мазҳакаҳои Мольер аз маҳдудият озод нест.

Мазҳакаҳои Н. В. Гоголь рӯи умуминисонӣ дошта, идеалҳои одӣ ҷамъиятиро дар бар кардаанд. Хусусиятҳои классикии жанри комедия дар адабиёти рус тавассути комедияҳои Гоголь хеле хуб ва равшан фаҳмида мешаванд. Ин нависандаи бузург дар мазҳакаҳои худ «Зангири», «Қиморбозон», «Муфаттиш» ва дигарҳо айбу қалат ва нуқсонҳои ҷамъияти замонашро ҷои қарда, инobat ба қаллобон, найрангбозон ва муфтихӯрон қарҳу ғазаб ба амал овардааст. Маҳорати барҷастаи Гоголь дар он, ки мазҳакаҳои ӯ бо ҷиҳатҳои тақдирӣ одамони омехта гашта, намунаи инъишои ҳақиқатшигоронаи ҳаёт, намунаи реализм гардидаанд. Гоголь хусусиятҳои миллии образҳои интоҳ дошта, ахлоқи одобӣ ва умуминисониро ба хонадагон ва тамошобинон талқин ме-намояд.

Дар Англия — В. Шекспир ва В. Шеридан, дар Испания — Лопе де Вега, дар Франция — Ж. Мольер, П. Бомарше, дар Италия — К. Гольдони, дар Россия — А. С. Грибоедов, Н. В. Гоголь, А. Н. Островский ҳамчун мазҳаканапис ном баровардаанд.

Комедия жанри муҳими адабиёти советӣ ба шумор меравад. Комедияи советӣ бехтарин анъанаҳои классикиро давом ва тараққӣ дода, сифатан нав гардидааст. Вай вазифаи зарури ҷамъиятиро адо карда, тамошобинро ба рӯи ҳаёти нави социалистӣ тарбия мекунад ва барои аз роҳи сохтмони коммунистӣ бартараф кардани харгуна монеаҳо ёри мерасонад. Хонандаи тамошобинони советӣ комедияҳои В. Маяковский, А. Афиногенов, В. Катаев, А. Корнейчук, Б. Ромашев, К. Крапива ва дигаронро бо меҳру муҳаббат қабул мекунад. Мазҳакаҳои В. Маяковский («Мистерия-буфф», «Хаммом» ва дигарҳо) дар сахнаи театрҳои советӣ мавқои намоён дошта, намунаи классикии комедияи муосир шинохта шудаанд.

Дар сахнаи тоҷик чунин пьесаҳои мазҳакавӣ нишон дода мешавад: «Шабӣ бисту ҳаштӯм» (Ҷ. Икромӣ), «Таърифхочаев» (Б. Раҳимзода ва А. Дехотӣ), «Ғаҳари шабчароғ» (С. Улуғзода), «Нитиҳои домод» (Х. Содик), комедияи драматургии узбек Ахмад Саид «Исёни арусон» (тарҷимаи Хочӣ Содик), «Вонаси аруси амралмӯъминин» (Ф. Мухаммадиев), ки дар рӯи мазҳакаҳои ҳақиқӣ сохта шудааст ва ғайра. Малазун мазҳакаҳои сахнаи тоҷик бар зидди урфу одатҳои кӯҳна, ода-

мони худбину худпараст, ба муқобили олуфтасатанҳо ва дигар айбу ғиллати ҷамъияти равона шудааст.

Драма

Драма мафҳуми васеъ ва танг дорад. Вай монанди эпос ва лирика як чини адаби аст ва чун яке аз жанрҳои асари драматик — трагедия, комедия дорон хусусиятҳои муайяни худ мебошад. Драма ҳамчун жанр аксар аз омезиши унсурҳои трагедияю комедия иборат буда, дар байни фоҷиаю мазҳака меистад. Вале ба ҷои мазмуни қаҳрамонӣ, ки хоси фоҷиаю мазҳака аст, дар он тасвири бошиқдати ҳодисаҳои ҳаёт ва конфликтҳои зиндагӣ дар рафти драматик (ҷиддӣ, тундӯтез) мақоми асосӣ дорад.

Драма дар адабиёти Ғарб дар асри XVIII ба вучуд омада, мавзӯи асосии он аз муборизаҳои мураккабу ҷидди зиндагӣ иборат буд. Драматик класикҳои рус бо номҳои А. Грибоедов, А. Островский, Л. Толстой, А. Чехов, М. Горький зич алоқаманд аст. Дар драматик Грибоедов «Дод аз дастӣ ақл» унсурҳои мазҳакаю фоҷиа омезиш ёфта, драматик ҷамъияти Фамусовҳо ва Скалозубҳо равшан нишон дода мешавад. Дар олами хандовари ин дворянинҳои ақибмонда, Чацкий чун муборизи роҳҳои нави ҳаёту ҷамъият азоби уқубати зиёдеро паси сар карда, аз дастӣ ақл ба доду фарёд меояд.

Пьесаи А. Островский «Раъду барқ» бо вучуди бо қурбонӣ ба анҷом расиданиш, асари соф драматик ба шумор меравад. Задхӯрди партиботи наву кӯҳна, низои тундӯтези байни ҳомии «зулмат» ва ҳақиқатҷӯён рӯ ба таназзул овардани дунёи куҳанро нишон медиҳад. Пьесаи дигари Островский «Халворо халим хӯрад, калтакро ятим» («В чужом пиру похмелье») драматик, ки мавзӯи он бо унсурҳои мазҳакаю ҳаҷву истехзо ҳал гардидааст. Вале Ҳакимии мақнаатнаши камбалил Иванов, ки ба тахкирҳои зиёди Брускин савдогар дандон ба дандон монда тоб меонарад, ба таври фоҷиа тасвир шудааст. «Олболузор»-и Чехов низ бо вучуди аз унсурҳои ҳаҷв сероб буданиш, асари ҳақиқии драматик ба шумор меравад.

Драматургияи М. Горький инъикоси зисту зиндагии аҳли маҳнат, бедории шуури синфи мардумро дар ибтидои асри XX дар бар кардааст. Муборизаҳои пуришқдати революционӣ, қомат рост кардани пролетариати рус ва масъалаи аз нав сохтани ҷаҳон дар маркази онҳо меистад. М. Горький асосан драма навиштааст. «Дар қаър», «Мещанҳо», «Душманон», «Бачагони офтоб», «Васе-са Железнова» асари сегонии драматикӣ ӯ «Егор Булычов ва дигарҳо», «Достигаев ва дигарҳо», «Сомов ва дигарҳо» ва ғайра пьесаҳои драматикӣанд, ки ҳар як персонажи онҳо ифодакунандаи ғояҳои ҷамъиятии сиёсии табакан аҷтимоие мебошад. М. Горький дар асарҳои драматикӣ низ аз ҷорҷубаҳои маҳдудкунандаи ин жанр берун баромада, дар рафти инкишофи воқеаҳо бо хунаварии бузург ҳаракатҳои рангоранги инсониро ба амал овардааст. Эҷодиёти драматургияи Горький барои пайдоиши драматик реализми социалистӣ сармашки драматургҳои советӣ гардид.

Дар адабиёти советӣ назар ба трагедияю комедия бо жанри

драма бештар асар эҷод шудааст. Барҷастатарини онҳо пьесаҳои Погодин «Соати бурҷи Кремль», «Аристократҳо», Арбузов «Таня», «Таърихи Иркутск», Вишневский «Дар назди деворҳои Ленинград», Крои «Разведкаи махфӣ», Корнейчук «Фронт» Симонзон «Одамони рус», К. Яшин «Марг ба штилогарон» ва баъзеи дигар мебошад.

Дар адабиёти советии тоҷик низ жанри драма пешрафт до-рад. Асарҳои С. Улуғзода «Шодмон», «Калтакдорони сӯрх», «Дар оташ», «Алломаи Адҳам ва дигарон», Р. Чалти «Санавбар», «Субҳи саҳро», «Ду воҳӯрӣ», «Дили шоир», «Бедорӣ», М. Миршакер «Қораси бахт», «Дур аз сарҳад», «Байрақи мактаб», Ғ. Абдулло ва Ш. Қиёмов «Тӯфон», Ғ. Абдулло «Хуҷрият» ва «Сарбозони инқилоб», С. Саидмуродов ва М. Рабӣев «Саодат», Ч. Икромӣ «Хор дар гулистон», «Дили сӯзон» ва «Гарнизон тас-лим намешавад», пьесаҳои А. Сидқӣ «Иродаи зан», «Супориши ЧК», Ф. Ансорӣ «Имтиҳон», «Ҳаёт ва инқ», «Хукми модар», Фо-тех Ниёзӣ «Кӯпрук» ва дигарҳо асосан характери драмавӣ до-ранд. Драмаи ғоҷивии Саидмуродов «Қисси Зайнаб-бибӣ» дар бораи қаҳрамонзани тоҷик ҳикоят мекунад. Зайнаббӣ ба фа-кат бар зидди урфу одатҳои ҷӯҳна хуруш кардааст, ӯ ҳамчун муборизи матини роҳи озодӣ ва бахту саодати меҳнаткешон ба душманони халқи советӣ ҷанги беамон эълон карда, оқибат аз дастии инпоки босмачиён ҳалок мешавад. Дар ин драма унсурҳои ғоҷиа ғуҳи драмавии пьесаро пурзӯр намудааст.

Монодрама
ё моноспектакль

Холо як шакли «жанри театрий» дар сахнаи то-ҷик равнақу ривож дорад, ки онро гоҳо «теат-ри манзум» меноманд. Ин монодрама аст. Ак-тёре аз осори ғарбимояи классикони адабиёт ё шоиру нависан-дагони муосир намоишномаҳои манзум ва наср тайёр намуда, онро бо санъаткорӣ хушраварӣ чун асари драмавӣ ба диққати дӯстдорони адабиёт мерасонад.

«Жанри театрий» дар шакли усулҳои гуногун аз замони ка-дим дар байни мардуми тоҷик ва дигар халқҳои Шарқ вучуд дошт. Барҷастатарин намоишҳои он Абдулқодирӣ Гўянда, Ху-сайн Воизи Қошифӣ, Бобо Чамол, Хонзодаи Булбул ва дигарон буда, қиссаҳои шўравгези халқию суҳанваронро бо як роҳи ра-виши омезишҳои санъаткорӣ ба тамошбинон воғузор менаму-даанд.

Ин навъи театр дар асрҳои XVII—XVIII дар Аврупо ва мам-лакатҳои Ғарбу Шарқ мақому сабки тозае пайдо кардааст. Ус-тодонии театри реалистии рус аз рӯи асарҳои Пушкин, Лермон-тов, Некрасов, Грибоедов, Есенин, Маяковский ва дигарон на-моишномаҳои манзумро дастраси сомон ва дӯстдорони адабиёт мегардонанд. Холо дар адабиёти советӣ, дар миқёси Умумит-тифқ Ираклий Андроников дар ин жанр фаёлона кор меба-рад. Вале ӯ асосан ҳикоятгӯ аст.

Дар сахнаи тоҷик ин «жанри театрий»-ро, ки муддате аз таъ-рихи тамаддуни халқи тоҷик фаромӯш шуда буд, ходими санъ-ат Маҳмудҷон Вохидов эҳё кард. Намоишномаҳои ӯ «Гуфтугӯ

бо худ», «Ватан ва фарзандон», «Ишки зиндагӣ» — монодрамаҳои шӯрангезанд, ки тамоми унсурҳои санъати театри ва қонунҳои оиро бо мароқи тоҷ дар бар кардаанд. Аз рӯи осори Рудакӣ, Хайём, Хофиз, Чомӣ, Лоҳутӣ, Турсунзода ва дигар суҳанварон ғалсафҳои ҳаёт ва драматизми рӯзгори классикон, зебӣ ва забонпарастӣ, масъалаҳои одоби ахлоқ, орзуи омили одамон ва таърихи афкори халқамон тарғибу ташвиқ карда мешавад.

Ҳоло ин шакли «моноспектакль» ба репертуари Театри академии драмаи ордени Байраки Сурхи Меҳнатдори Тоҷикистон ба номи А. Лоҳутӣ устуворона дохил шуда, анъанаҳои неки М. Воҳидовро дар ин самт ақиқон артистони ҷавон Шералӣ Абдулқайсов, Муҳаммад Мирзоалиев ва дигарон давом медиҳанд.

Намояндаи моноспектакли «Шер, рӯбоҳ ва ангур» аз рӯи асарҳои Эзоп (масаллаҳои машҳури Юнони қадим) аввалин кӯшиши Абдулқайсов буд, ки ӯ баробари нишон додани ҳаёти ғоҷиҳои Эзоп ба қушодани мазмуни амиқи ғалсафии ҳар як масала ӯ қомеъ мешавад. Сонӣ, Абдулқайсов аз рӯи шеърҳои ҳикматҳои классикони адабиёти форсу тоҷик, новеллаҳои А. П. Чехов ва дигар нависандагон нақшҳои дилпазир офарида, намоишномаҳои марғубе ба миён овард.

Шабҳои наъми М. Воҳидов ва ғайрияти ғайрилоддан шеърҳои ӯ диққати М. Мирзоалиевро низ ба ин шакли театри ҷалб намуд. Ӯ аз рӯи ашъори шоири муосир — Лоик Шералӣ композицияи адабие бо унвони «Худафрузӣ» таҳия карда, ҳамчун актёр ва режиссёр писанди ҳаводорони наъму театр гардид. Оғози суҳани актёри ҷавон ҳам ишораест ба мақсади «саҳнаи як актёр»:

Омадам дар ин ҷаҳон то ҳешро пайдо кунам,
Чанд рӯзе ҳешро бо зиндагӣ ҳамро кунам...

Ҳақиқатан, ашъори Лоик аксар ба маънии зиндагии ҳаррӯзани мо сар фуру бурда, дарду нишоти инсонии муосирро ба муҳокимаи таҳлил мегирад. Дар монодрамаи Мирзоалиев низ маҳз ҳамин хусусиятҳои ҳудафрузии одамон қавӣ чун раъи раъи заъу қайфияти замонии пурғалаҳои мо ба назари эътибор гирифта шудааст.

Жанри «театри манзум» ояндаи дурахшон дорад.

Либретто

Ба ҷинси адабии драма жанри **либретто** низ мансуб аст. Вай ҳам ба тариқи пьесани саҳнавӣ навишта мешавад, аммо дар тарзи ҳалли мавзӯ аз жанрҳои трагедия, комедия ва драма фарқ дорад. Либретто се ҳел мешавад: либреттои опера, оперетта ва либреттои балет.

Либреттои опера ҷунин асарҳои саҳнавист, ки матни он сар то сар бо наъм навишта шуда, арияхи — сурудоҳе, ки наҳрамонии ба алоҳидагӣ иҷро менамоянд, бо ёрии мусиқӣ (дар таҳти садон оркестри симфонӣ) сароида мешавад. Дар рафти ҳаракату амал иштирокиён байни якдигар бо саволу ҷавоб низ мувоҷиат менамоянд. Дар ин лаҳзаҳо иутки гуфтугӯи ҳам иштифода мешавад, ки оиро речетатив менаманд. Барои

бар сарондани якчанд шиштарокчиёро дар опера ансамбль мегиранд. Дар асарҳои операвӣ, ки мусиқӣ мавқеи асосӣ дорад, номи опера бо номи бастакор (композитор) машҳур мегардад. Чунончӣ: операҳои Жорж Бизе «Чамилла», «Кармен», Джузеппе Верди «Риголетто», «Травиата», «Аида», «Отелло», Шарль Франсуа Гуно «Ромео ва Чульетта», «Фауст»; Джакомо Пуччинӣ «Тоска», «Чио-чио-сан» («Хонум Баттерфляй»); Петр Ильич Чайковский «Евгений Онегин», «Моткаи қарамашок»; Модест Петрович Мусоргский «Борис Годунов», «Хованщина»; Михаил Ильич Глинка «Иван Сусанин», «Руслан ва Людмила»; Александр Бородин «Князь Игорь»; аз бастакорони советӣ — операҳои Рейнгольд Глиэр («Шоҳсанам» — 1925), Иван Иванович Держинский «Дони ором», «Замини қорамшуда», «Тақдир инсон», Ваню Мурадел «Октябрь» ва дигарҳо.

Бояд гуфт, ки санъати операвӣ — санъати имтизоҷӣ (синтетикӣ) буда, унсурҳои баланди маданияи вокалӣ (овозхонӣ), драмавӣ, ансамблӣ (дастан овозхонӣ) ва ғайраро ба худ ғард меоварад.

Дар саҳнаи тоҷик операҳои Сергей Артёмьевич Баласанян («Шӯриши Восеъ», «Кован оҳангар» бо ҳамкории Ш. Бобокалонов, «Бахтиёр ва Нисо»); Александр Степанович Левский («Тоҳир ва Зӯҳра», «Арӯс»); Знѣдулло Шахидӣ («Комде ва Мудан»); Шарофиддин Сайфиддинов («Пӯлод ва Гулрӯ»), Я. Сабзнов («Бозгашт»), Д. Дӯстмуҳаммадов («Қишлоқи тиллоӣ») ва дигарҳо солиён ба тамошбинон шунавонида мешаванд. Асарҳои операвӣ низ рӯи фоҷиавӣ, мазҳақавӣ ва драмавӣ доранд.

Либреттони оперетта асосан бо қонунияти операн мазҳақавӣ навишта шуда, ба ғайр аз суруду таронаҳои яқовозаю дуовоза (ария, ариозо ва дуэт), дар он боз речетатив ва ракс ба назар ғарифта мешаванд. Мавзӯи либреттони оперетта бештар аз мазҳака иборат аст. Бартарин диалог (гуфтугӯи ду шахс) яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи оперетта аз опера мебошад. Оперетта ҳамчун жанри мустақил нахустин бор дар асрҳои XVII—XVIII дар Париж пайдо шудааст. Соҳӣ, дар Вена, Россия, Венгрия ва дигар мамлакатҳо паҳн мешавад.

Дар таърихи театри ҷаҳонӣ асарҳои опереттавӣ маълуманд: Имре Кальман «Сильва», «Марича», «Баядерка», Йоганн Штраус «Муши паррон», Адан «Жизель», опереттаи машҳурӣ бастакорони америкаӣ Р. Фримль ва Г. Стотгарт «Роз-Мари» (дар соли 1926 эҷод шудааст), то имрӯз тару тоза садо дода, бо хусни оҳангу савташон, бо фасоҳати мусиқӣ ва сюжети драмавӣ завқоварашон ҷозибанд. Аз бастакорони мӯсир Василий Павлович Соловьёв-Седой «Дӯсти вафодор», «Орзуи муқаддас», Н. Богословский «Шоҳ-духтар аз бешазори Маринна» (либреттони на-висандагон Д. Иванов ва В. Трифонов), Андрей Эшпай «Аз ман хушбахттар касе нест», Алексей Новиков «Василий Тёркин» на-виштаанд, ки ҳеле ҷолиби диққат аст. Дар ин жанр ва жанри опера бастакорони советӣ мованди И. Дунаевский, Д. Кабалевский, Д. Шостакович, Т. Хренников, Б. А. Александров, Н. М.

Стрельников, Ю. С. Милютин, А. Айвазян, Р. Хочиев, Р. К. Щедрин ва дигарон яккатор асарҳои шӯистан замонӣ мо офаридаанд.

Либреттҳои балет маҳз барои рақсидан навишта шуда, мавзӯи асар бо воситаи унсурҳои хореография ифода ва шарҳи маънидод меёбад. Дар балет, ки инчунин мусиқӣ мавқеи асосӣ дорад, номи балет ҳам бо номи бастакор вобастааст. Аз балетҳои классикӣ балетҳои бастакори Норвегия Эдвард Григ «Пьер-Гюнт», Петр Ильич Чайковский «Кӯли қувон», аз балетҳои советӣ балетҳои бастакорони номвари рус Рейнгольд Глиэр «Лолаи сурх» (1927), Борис Владимирович Асафьев «Аланган Париж» ва «Фонтани ботчасарой», Арам Хачатурян «Гаяне», «Спартак» машҳуранд. Дар театрҳои Тоҷикистон балетҳои С. А. Баласағиян «Лайли ва Мачулун», А. С. Ленский «Ду гӯл» ва «Дилбар», Юрий Тер-Осипов «Писари Ватан», Мухтор Ашрафи «Темурамалик» қобили таваҷҷӯҳи тамошбинони гардидаанд.

Киносценарий

Киносценарий инчунин ба ҳинси драма тааллуқ дорад, вай ҳам соҳиби шаклҳои гуногун аст. Киносценарий, ки имкониятҳои васеи адаби ва мусиқӣ дорад, ҳам ба тарзи фоҷиа, мазҳака, драма ва ҳам ба тарзи либреттоҳои гуногун эҷод мешавад. Вале ин ҳама бо санъати бои кино обураниг ёфта, ба ҳақиқати зиндагӣ мубаддал мегардад. Дар кинои тоҷик чунин асарҳо маълуманд: «Дохунда», «Қисмати шонр», «Абӯалӣ ибни Сино», «Бачагонии Помир», «Ҷӯра сардор», «Ҳасани аробақаш», «Бо змири дил», «Достони Рӯстам», «Рӯстам ва Сӯҳроб», ки киносценарияни онҳо ба қалами В. Шкловский, С. Улуғзода, М. Миршакар, М. Турсунзода, Н. Филимонова, Б. Қимёгаров ва дигарон мансубанд.

3. МЕТОДҲОИ БАДЕИ, РАВИЯҲОИ АДАБИ ВА УСЛУБ

Метод

Метод¹ қадиман юнонӣ буда, маънои тадқиқро дорад. **Методи бадеи** ба маънои истилоҳиаш тарзу усули офаридани образҳои бадеи мебошад. Методи бадеи санъаткор бо мавқеи ҷамъиятӣ ва ҷаҳонбинии ӯ вобастагии устувор дорад. Бинобар ин метод дар инъикоси ҳақиқати зиндагӣ дастури маънаву мақсад ва ақидаҳои суҳанвар мегардад.

Методҳои бадеи-эҷодӣ гуногунонд ва ба методология таъбиядоранд. Методология асоси назарӣ—фалсафии ин ё он соҳи ҷамъиятӣ ва маҷмӯи ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ вай ба шумор меравад. Масалан, методологияи ҷамъияти социалистӣ—марксизм-ленинизм, таълимоти революционсии пролетариат, материализми диалектико таърихӣ мебошад. Мувофиқи ин методологияи пешқадами даврон усули адабиёти бадеи советӣ методии реализми социалистӣ ном гирифтааст.

Санъату адабиёти ҳар як даврон ҷамъияти инсонӣ, албатта,

¹ Ончунин ба методҳои эҷодӣ дар адабиёти форсӣ тоҷик инъигаред: Мусулмонкулов Раҳим. Асрори суҳан. Душанбе, 1980, с. 114—151.

дорон ягон методи асосӣ, ягон усули ба таври бадеӣ дарк кардани ҳаёт аст. Масалан, санъату адабиёти қадимин форсу тоҷик ва Юнони қадим бо унсурҳои мифологизм (асотир, афсонаю ривоят) ороиш дода мешуд. Дар давраҳои феодализм ва капитализм ба ивази он усулҳои натурализм, романтизм ва реализм авҷ мегиранд. Ба муносибати ғалабаи социализм дар шашьяки ҳадон — Иттифоқи Советӣ, санъату адабиёти советӣ бо методи нави бадеӣ — реализми социалистӣ мусаллаҳ гашта, бо идеалҳои коммунистӣ пайваста мегардад.

Методро, ки худ ҳаёт ва сохти ҷамъияти ба вучуд меоварад, ҳамчун маҷмӯи принципҳои умумии эҷодии нависанда ба ӯ интихоби материал ва воқеаҳои зиндагиро ҳам талқин мекунад. Ин хусусияти интихоби қардани мавзӯ ва тарзу усули ҷамъбастикунии он мувофиқи таҷрибаи ҳаётии нависанда, принципҳои эҷодии ӯ ва талабу мафҳуми давр ба вучуд меояд. Дар ин маврид ҳаҷонбинии санъаткор роли ҳалқунанда мебозад. Ҳамин тавр, он усул ва дастурҳои ҳаҷонбинии нависанда, ки барои офаридани образи бадеӣ ба ӯ роҳнамоӣ мекунад, методи адабӣ-бадеӣ номида мешавад.

Методҳои муҳимтарини санъату адабиёти умумиҷаҳонӣ дар замонҳои гузашта инҳо буданд: **мифологизм, классицизм, натурализм, сентиментализм, романтизм ва реализм.** Дар замонҳои ҳозира дар миқёси ҳаҷон якҷанд намуни реализм амал дорад: реализми маорифпарварӣ, реализми танқидӣ, сюрреализм, гиперреализм, фотореализм, неореализм, модернизм ва ғайра. Сюрреализм, модернизм ва дигар намуни реализмҳо, ки асосан ба адабиёти буржуазӣ хизмат мекунамд, бо вучуди усулҳои нави санъату адабиёт эълон қарда шудавишҳои рингаҳои онҳо ба нбтҳои эср ва мабдан революцияи Октябрь рафта мерасад. Сюрреализм баъди ҷанги дуҷонӣ ҳаҷон ба миён меояд. Ба мурури замон, марҳала ба марҳала, ин намуноҳои реализм дар амалиёти худ рангу сурати дигар гирифта бошанд ҳам мазмунан якхел монда, аз ҳақиқати ҳаёти неқбинӣ ва тақдирӣ одаму инсондӯстӣ фарсангоҳ дур меистанд. Масалан, сюрреализм (қалиман франсузӣ — реализми мофавқ) ба таълимоти фалсафии буржуазӣ-идеалистӣ тақия дошта, ҳамчун як наъти «олами нави реализм» инқору бадбинии воқеияти ҳаёти тарғиб мекунад. Сюрреалистҳо таҷовузқорӣ аз бераҳмӣ бешафқатиро ба асоси асарҳои гуношта, ба зулму ҷабр ва бедодии субъективизм даъват менамоянд.

Дигар реализмҳои зикршуда шохаҳои сюрреализманд, ки барномаҳои онҳо низ бо ҷараёнҳои декадентӣ-формалистӣ ва одамбодбинӣ ширкат дорад. Дар бораи модернизм сухан поёнтар ба тафсил меравад.

Реализми танқидӣ дар адабиёти пешқадами ҳаҷон равиши муътадилро риоя қарда, барои хотирӣ мафҳуми инсон ва аҳли меҳнат ҳар факти номатақулу номатақули ҷамъиятро зерӣ тозиёнан танқид мегирад. Яке аз намуноҳои реализм, ки вай ҳамчун методи адабиёти прогрессивӣ ва революционӣ ба ояндаи дурахшон соҳиб аст, методи реализми социалистӣ мебошад.

Метод, ки принципҳои эстетикӣи эҷодиёти шои-
ру нависандагонро муайян мекунад, яънанд ра-
вия ё ҷараёнҳои гуногуни адабиёро дар бар ме-
гирад. Равия ё ҷараёнҳои адаби: кубизм, формализм, натура-
лизм, имажинизм, урбанизм, конструктивизм, футуризм, абстрак-
ционизм, экспрессионизм, экзистенциализм ва дигарҳо мебошанд.
Баъзеи онҳоро дида мебароем.

Формализм шаклпарастиро пеш гирифта, ба мазмуну мун-
дариҷаи асари бадеӣ аҳамият наодан аст. Нависандаи шакл-
параст ба мазмуну предмету воқеаҳои дидаву даркшуда диққат
накарда, асосан бо тасвири ҷиҳатҳои зоҳирии онҳо, ҷи гуна ва
бо кадом обу ранг акс карданишон саргарм мешавад. Форма-
лизм баҳои эстетикӣ ва маънавии қаҳрамонро рад карда, прин-
ципҳои асосии реализм, ки типиконидан ва таҷассум овардан
аст инкор менамояд. Инъикоси сатҳии нусхаи факт ва «хуччати
одам» барои формалистҳо муҳимтар аст. Классикони адабиёти
форсу тоҷик лафзбозии маҳз ва суханпардозии пучро шерҳои
аср маҳкум намудаанд. Дар ин бора дар боби «Инкишофи аф-
кори назарӣ аз даврҳои қадим то замони марксизм» мисолҳо
оварда шудааст.

Формализм асосан ба санъатҳои феодалӣ ва буржуазӣ хос
аст. Дар адабиёти советӣ он маъмул нест. Вале гоҳ-гоҳ, мутаас-
сифона, баъзе санъаткорони мо, алаҳхусус аз ҷавонон, ба ин ё он
хатон шаклпарастӣ, фаҳмидаю нафаҳмида, роҳ медиҳанд. Дар
моҳҳои ноябру декабри соли 1962 дар КМ КПСС сӯҳбати роҳ-
барони Ҳизб ба ҳодимони санъату адабиёт барпо гардида буд.
Дар ин маҷлис натиҷаҳои кори выставкаи рассомони шаҳри
Москва ҳама мувоҷима шуд. Ҳизб равиҳои шаклпарастиро, ки
дар эҷодиёти баъзе рассомони советӣ ҷо дошт, сахт танқид кар-
да, дар дигар намӯҳҳои санъат ва адабиёт роҳ ҷафтанӣ онро
пешгирӣ намурад. Пленуми июнии (1963) КМ КПСС онд ба қор-
ҳои идеологӣ дар ҷамъбасти қарордодҳои худ роҳҳои аз форма-
лизм ва абстракционизм (муяллакбаёнӣ) ҳалос шуданро нишон
дод.

Натурализм дар таърихи санъат аз замонҳои қадим пайдо
шуда, дар адабиёти халқу миллатҳои гуногун ҷун метод ва ё
ҷун равиҳои сар даровардааст. Маънои луғавии натурализм аз
калми латинӣ н а т у р а гирифта шуда, тарҷимааш табиат ме-
бошад. Ба мафҳуми адабиаш натурализмро айният ва ё нусха-
бардорӣ меғӯянд. Нависандаи ин равиҳои ҳаётро айнан ҷи тавре,
ки ҳаст қабул мекунад ва ҳамин тариқ тасвир менамояд. Ба
ибораи дигар, ӯ аз пан тасвири айнияти фактҳо шуда, ба фаҳ-
мидаҳои ҷиҳатҳои идеяӣ-эстетикӣи ҳодисоту ҳақиқати ҳаёт ва
ҷамъбасти бадеӣи онҳо диққат намениҳад. Нависандаи натура-
лист ба хотири нусхабардорӣ воқеаҳои муҳимму умдан ҳаёту
табиатро аз воқеаҳои дуҷумдараҷаи он ҷудо намекунад. Аксар
натуралист ба ҷое мерасад, ки сар то сар ҷиҳҳои дарқору бекор-
ро дар як ҷо ҷамъ оварда акс менамояд. Ин хусусияти маъфӣи
натурализм аст, ки ба он асосан санъати буржуазӣ майл дорад.

К. Маркс ва Ф. Энгельс дар мисоли эҷодиёти О. Бальзак, Э. Золя, М. Каутская, М. Гаркнесс ва дигарон мазмуни реализм ва натурализмо маъинидод кардаанд. Ф. Энгельс реализми Золяро назар ба реализми Бальзак суи дониста, унсурҳои натурализми эҷодиёти ӯро танқид мекунад. Зеро Золя аз санъаткор тасвири айнияти санадҳои зиндагиро бе баҳои идеяӣ додан талаб мекард. Вале худ ӯ дар бехтарин асарҳои аз худ ӯ назарияи пешрондааш берун баромада, асарҳои пурраи реалистӣ офаридааст. Поль Лафарг дар ин масъала диққати маҳсул дода навиштааст, ки Бальзак бар ҳилофи қаламкашии Золя ба тамоми ҷузъи тафсилоти ҳаёти ҷамъият ва сифати ҳислатҳои одамони аҳамият дода, ба ҳар яке он баҳо медиҳад. Дар ҳар ҷое, ки мумкин бошад,—мегӯяд Лафарг,—Бальзак файласуфӣ мекунад, ӯ ҳамчун мутафаккири бузург ақлу хиради бенинҳои худро ба қаҳрамонҳои тӯи тақсим карда медиҳад.

Франц Меринг, ки ба масъалаҳои назарияи амалии натурализм як қисми мақолаҳо бахшидааст, қайд менамояд, ки ҳама намояндаҳои бонистеъдодтарини мақтаи натурализм ба тасвири ҳар як ҷиҳи пайдо шуданиста не, балки мурдзистода қобиланд. Лафарг хусусияти ҳоси натурализмо бо ҷуғи ҳуҷи қотей муайян карда менависад: «Натурализм муҳаққиқаму ҷамъбастикуниро манъ мекунад. Мувофиқи назарияи он, нависанда бояд тамошобини бетараф бошад. Ӯ бояд таассуротро қабул карда, барои интихоби он аз ҳудуди вазифааш берун набарояд, ӯ бояд сабабҳо ва воқеаҳо ҳодисаҳо таҳлил накунад. Идеали санъаткор—ба пластинкаи суратгирӣ монандӣ доштан аст»¹.

Иброҳим ҳам бояд қайд кард, ки натурализм барои баъзе адабиётҳои мавҷе, ки пеш аз революцияи Октябр ҷағриҳои наспии эпикӣ ва романиҳои бадеии реалистӣ надиштанд, як гузаргоҳе шуд. Ба воситаи натурализм тадриҷан то ба дараҷаҳои реализм расидани адабиёти миллӣ як пойи таҷрибаи адабие буд, ки фосилаи вақтро талаб мекард. Иброҳим дар адабиёти қазоқи қирғиз, тоҷику ўзбек ва баъзе дигарҳо равшан мебинем. Соии, реализм, ки мавқеи пойдори худро ишғол кард, ба суҳанварон имконияти фароҳам омад, ки ба ҳодисаҳои муҳими зиндагӣ бештар аҳамият дода, онро ҳаматарафа ҷуқур омӯхта ҷамъбасти намоинд.

Дар адабиёти форсу тоҷик рави ва ҷараёнҳои адабӣ дар давоми таърихи ҳазорсолаш кам набуданд. Аз як тараф, ҷараёнҳои адабии дарборӣ ва берун аз дарбор вучуд дошта бошанд, аз тарафи дигар, равиҳои тасаввуфӣ, ҳунармандӣ, маорифпарварӣ, ҷадидӣ, усулҳои романтизм, реализм, реализми танқидӣ ва ғайра амал мекарданд. Дар дохили ҳар як равию ҷараён шоири нависандаҳои иртиҷоъпараст ва пешқадам буданд. Шоирони прогрессивӣ ва эҷодиёти онҳо майли халқпарварӣ дошта, ба ояндаи дурахшон ҷашми умед мебастанд. Ҷараёни маорифпарварии

¹ Лафарг Поль. Литературно-критические статьи. М., 1936, стр. 237—238.

адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX, ки онро Аҳмади До-ниш сардорӣ кардааст, асосан аз намояндагони тараққипарвар иборат буд. Тарғиби илму фан, таъкиди нуқсонҳои ҷамъияти ва тартибу низомии сохти амирии дар эҷодиёти маорифпарварон маъ-нои асосӣ гирифт.

Бояд гуфт, ки равиё ё ҷараёнҳои адабӣ дар ин ё он аср ҳам-чун доираи адабӣ амал карда, дар атрофи худ қувваҳои нав ба наф гуногун меоварданд. Чунин доираҳо ҳам дар адабиёти рус ва ҳам дар адабиёти форсу тоҷик мушоҳида мешаванд.

Ба ҳамин тарик, ҷараёни адабӣ аз ягонагии хусусиятҳои идея-вӣ бадеӣ иборат буда, дар давраи муайяни таърихӣ дар эҷо-диёти якқатор нависандаю шоирони аз ҷиҳати идеологияю таҷ-рибан эҷодагӣ ва усули бадеӣ ба якдигар наздик зоҳир мегар-дад.

Усули адабӣ Доираи мафҳуми **усул** назар ба усул (метод) ва равиё ё ҷараён тағйир аст. Ин калимаи арабӣ дар тарҷима тарз, гуна, равиш мебошад. Услубро дар илми адабиётшиносӣ форсу тоҷик **сабк** ва дар адабиётши-носӣ умумӣ **стиль** мегӯянд. Ҳар як шоир ва нависанда соҳиби услуби хоси худ аст. Санъаткор барои ифодаи фикру мақсадаш як роҳи махсуси эҷодӣ ва шакли муайяни тасвириро ба худ ин-тихоб карда, онро писанд мебинад. Чунин интихоб мувофиқи му-хиту шароити замона ва ё бо таъбу заъқи шахси санъаткор ба вуҷуд меояд. Масалан, услуби Фирдавсӣ ба навиштаи дoston-ҳои қаҳрамонӣ майл дошта бошад, услуби Ҳилолӣ дар лирикаи инқӣ зоҳир мегардад. Услуби ҳаҷвнависини Убайди Зоконӣ хоси эҷодии ӯ буда, дар услуби Сайидон Насафӣ санъати «ирсо-ул-масал»¹ бештар мушоҳида мешавад. Бедил услуби душворнави-сӣ дорад. Ӯ мувофиқи талаботи давраи фикрҳои солиму амиқи фалсафии худро пардапӯшона, бо истиораҳои мураккаби духӯра (ду маънор) навиштааст.

Дар назми классикӣ тоҷик се сабк амал кардааст: сабк туркистонӣ ё хуросонӣ, сабк ироқӣ ва сабк хиндӣ.

Сабк хуросонӣ дар асри IX оғоз шуда, дар асрҳои X—XI инкишоф ёфтааст. Хусусияти асосии ин сабк аз равшанбаёнӣ ва истеъмоли воситаҳои тасвири қушоду возеҳ иборат мебошад. Вазну қофияҳои сабуку соддан шеър инчунин дар қўшиқи шоирони номвар бештар истифода гардидаанд. Намояндагони барҷастаи ин сабк Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Шаҳиди Балхӣ ва дигарон аз калимаҳои душворфаҳм ва таъбирҳои арабӣ сарфи назар кар-да, ба воситаи ибораҳои содаю оммафаҳм равиш баён ба даст овардаанд.

Сабк ироқӣ аз асри XI инҷониб ба миён омада, то асри XIV давом ёфтааст. Дар таркиби луғат, дар баробари калимаю ибора-ҳои соф тоҷикию форсӣ таъбирҳои арабӣ ва архаистӣ, инчунин ба ми-ён омадан гирифтанд, сабк хуросонӣ тадриҷан дар шеър мурак-кабтар гардид. Ба замми санъату воситаҳои тасвири мураккаб ис-

¹ Ба воситаи макол, суханҳои ҳикматнок, ибораҳои «болу парво» ва ӯму-ман ҷамъбастиҳои риторикӣ фикр рондан.

тилохоти илмҳои астрономия (нучум), алгебра (алҷабр), архитектура (меъморий) ва амсоли онҳо низ ба истеъмоли осори бадеъ сар дароварданд. Асосгузори сабки ироқӣ Абулфараҳи Рунӣ шинохта шудааст.

Сабки ҳиндӣ аз асри XVI қариб то ибтидои асри XX идома меёбад. Воситаҳои тасвири мураккабтарин — ташбеҳҳои пӯшида, истиораҳои душворфаҳм ҳоссаи ин сабк аст. Дар назми ин давр шаклҳои шеърин муаммо, ҳиссон, лутъ, лутф ва ғайра хеле авҷ мегирад. Дар ин давран таърихи адабиёт ибораҳои арабӣ ва қалимаҳои қадимии тоҷикию форсӣ дар осори бадеъ бештар истифода шуда, инкишофи назарияи амалии суфизм ин сабкро боз ҳам мушқилфаҳм кунонидааст. Истеъмоли истилоҳоти ғанҷи азим — алгебра, геометрия, астрономия ва монанди онҳо хеле меафзояд.

Сабки ҳиндӣ махсусан дар асрҳои XVII—XVIII ба қуллаи таракқиаш мерасад. Мирзо Абдулқодир Бедил намояндаи барҷастаи ин сабк шинохта шудааст. Ӯ дар ин сабк таъсири бузург ниҳода, пайравони зиёд дошт. Бинобар ин вай бо номи «сабки бедилӣ» шӯҳрат ёфта, то Революцияи Октябр дар Осӣён Миёна давом кардааст. Ниҳоят, намояндагони адабиёти нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX Дониш, Савдо, Возех, Шохин, Ҳайрат, Асирӣ бо сарварини нависандаи маорифпарвар Аҳмади Дониш барои аз «сабки бедилӣ» озод кардани назму насри тоҷик ғайрати қомил нишон доданд. Садриддин Айний баъдтар намуди жанрҳои гуногуни адабиёти тоҷикро ба як маҷмаи муайяни сабқу усули нави реалистии халқӣ дохил кард.

Ба масалнависӣ муроҷиат кардани нависандаи рус Крылов дар шароитҳои сохти ҳукмфармоии подшоҳии рус дар нимаи аввали асри XIX ва ё масалнависии Лохутӣ, ки дар муҳити зиндагии Эрон подшоҳӣ оғоз ёфтааст, услуби хоси эҷодии онҳо ро муайян кардааст.

Услуб ба ҷаҳонбинии нависанда, ба таҷрибаи ҳаётии ӯ ва мавқеи сиёсӣ эҷодинаш вобаста аст. Вале қабул шудааст, ки аксар доираи мавзӯ, композиция, тарзи навиштан ва хусусиятҳои забони бадени санъаткорро услуб номанд. Азбаски бо ин воситаҳои асосии ба вучудорандан образ мундариҷаи идеяи асари нависанда зоҳир мегардад, бинобар ин услуби нависандаро дар масъалаи шакли мазмун муштарак фаҳмидан зарур аст.

Ягонагии асосии хусусиятҳои идеявӣ бадени эҷодиёти нависанда, яъне ягонагии шакли мазмун, ки маҳз барои эҷодиёти нависандаи муайян хос аст, услуби номида мешавад.

«Услуб»-ро гоҳо ба маъноҳои гуногун қор мефармоянд. Ҳайр аз услуби нависанда боз услуби милли меоянд, ибораи «услуби санъатҳои замонӣ қадим, асри миёна ё нав» ҳам дар илм дучор мешаванд. Мо дар ин ҷо ондак дар хусуси услуби фардии нависанда ва ба ҳам наздикии услуби гурӯҳи нависандагон гуфтани ҳастем. Дар адабиётшиносии рус дар бораи ягонагии ва фарқи услуби Ф. Достоевский, Л. Толстой, М. Шолохов, Л. Леонов ва К. Федин тадқиқотҳои бисёре вучуд доранд. Дар масъалаи тасвири портрет

ва вачоҳати персонажҳо ва ба воситаи симон зоҳирӣ кушодани олами рӯхӣ-ботинии (психологӣ) образҳои асар М. Шолоховро пайрави Л. Толстой медонанд. Фадеевро бо Достоевский муқоиса мекунад. Ҳар як нависандаи бузург чизе аз устодони гузашта омӯхтагашро эҷодкоруна бо услуби хоси худ кор мефармояд. Дар ин сурат, бо вучуди наздикии услуби ду ва ё якчанд нависанда, ҳар кадоме мувофиқи таъбу завқаш ва донишу тавоноияш услуби хоси худро эҷод мекунад. Ҳам М. Горький ва ҳам С. Айний бо жанри наصري эпикӣ асар навишта, ҳар ду муборизаҳои қаҳрамононаи халқашро инъикос намудаанд. Ҳар ду ин марди майдони қорзор аз мактабу университетҳои ҳаёти тоқатшикани замони подшоҳӣ ва аморат гузашта, ба рӯзҳои равшани ҷамъияти социалистӣ омада расидаанд. Ин ҳама услуби эҷодии онҳоро ба ҳам хеле наздик гардонидааст. Бо вучуди ин ҳар кадоме онҳо боз дар дунро услуби миллии худ мустақил аст. Ҳар яке онҳо азоби шиканҷҳо, задхӯрду муборизаҳо ва бахту саодати халқашро бо хусусиятҳои хоси (қолорити) миллат ва халқи худ ба тариқи бикр баён карда, симон индивидуалии худро маҳфуз доштааст.

Дар адабиёти тоҷик агар ба услубҳои С. Айний ва Ҷ. Иқромӣ муроҷиат кунем, шебином, ки на фзкат мавзӯӣ, идея ва мазмуни эҷодиёти онҳо, ҳатто тарзи образсозӣ, композиция, хусусиятҳои нутқи бадени ин ду нависанда ба ҳам қаробат доранд. Албатта, ин чанд сабаб дорад. Мавзӯи муборизаҳои халқи Бухоро бар зидди ситами амир ҳам ба Айний ва ҳам ба Иқромӣ шинос ва наздик аст. Гайр аз ин Ҷ. Иқромӣ ҳамчун шоғирди устод Айний бевосита аз мактаби бадени ӯ гузаштааст. Вале ҳар кадоме онҳо ба шарҳу тафсири воқеаю ҳодисаҳо, таҳлили образҳо ва гайра соҳиби услуби хоси худ аст. Услубҳои С. Улуғзода ва Р. Ҷалил хоссаи эҷодиёти онҳост.

Бисёр шоирони муосири тоҷик ба лирика муроҷиат менамоянд. Дар вақти мутолиаи шеърҳои М. Турсунзода лиризмӣ ӯро махсусан ҳис кардан мумкин аст. Бо вучуди равоии соддагии нутқи ашъори Дехотӣ, ки ин ба сифатҳои назми Турсунзода низ хос мебошад, услуби ҳар кадоме онҳоро фарқ кардан мушқил нест. Тарзи баёни истиораӣ ва маҷозии М. Турсунзода ба услуби ӯ як ҳусну малоҳати махсус мебахшад. Ашъори М. Миршакар бо услуби эпикӣ таълиф шуда, фикру мақсади шоир бевосита объективона инъикос меёбад.

Ба ҳамин тарик, хусусиятҳои ҷудогонаи ба ин ё он шоиру нависанда хос яке аз унсурҳои муҳими услуби адабӣ мебошад. Услуби нависандагӣ бо метод зич алоқаманд аст. Ҳоло мо ба баъзе методҳои намоёне, ки асрҳо дар санъату адабиёти ҳамаи халқҳо маълум буданд, таваккуф мекунем.

РОМАНТИЗМ ВА РЕАЛИЗМ

Романтизм Романтизм ва реализм методҳои асосии тасвири баденанд, ки таърихи дуру дароз доранд. Онҳо дар ҳар замон бо шаклҳои хос дар санъату адабиёти ҳамаи миллату халқҳо дида мешаванд. Романтизм ифодакунандаи орзуи уме-

ди мардум буда, дар пояҳои ба вучуд омадани номувофиқатини байни идеалу ҳаёти воқеӣ дар ҷамъияти синфӣ пайдо шудааст. Номусонии манфиатҳои золимони ҳукмрон ва аҳли меҳнат дар формацияҳои гуногуни башариат — дар даврони гуломдорӣ, феодализм ва капитализм халқро ба норозигӣ ва эътирозҳо оварда, водор менамояд, ки бахту начоташро дар орзуҳои нек ҷустуҷӯ кунад. Ин орзуҳо омол ҳам дар эҷодиёти даҳанакии халқ ва инчунин дар адабиёти китобӣ аз аср ба аср торафт вуҷуд ёфтани мегирад.

Аз адабиёти классикии форсу тоҷик дар тимсоли образҳои Рустам ва Қова, Бежан ва Маннжа, Фарҳоди Ширин, Мачинуи Лайли ва Юсуф, Сиевуш ва баъзеи дигарон мо на фақат дарси ватанпарварӣ, сидку вафо ва иффату исмат меҳонем, балки инчунин ошӯби дили портуғеӣи одамони пешқадамро барои озодии шахс ва тантанан адолат ҳис мекунем. Ин образҳо бо ҷунон завуқу кайфияти ҷаҳонфаҳмии санъаткорон эҷод шудаанд, ки мазмуни фалсафияшон аз доираи ҳақиқати замони феодалии бағоят баланд баромадааст. Низомӣ дар «Искандарнома»-и худ образи подшоҳи одил ва оқилу ғамхорро эҷод карда, дар муҳити ҳукмронии сарвату давлат меҳрубоние нисбат ба одами оддӣ орзу кардааст. Абдурахмони Ҷомӣ дар «Хираномани Искандарӣ» идеалҳои баробарии бародарӣ, дӯстӣ ва мамлакатии бою зеборо, ки барои ҳаман фуқаро бахт овардааст, орзу намудааст. Аҳмади Дониш дар рисолаҳои худ маром ва тарҳи нави ҳаёти ҷамъиятиро нақш кашида, ба ивази сохти амири ҳукмронии донишмандон ва аҳли илму эҷодро пеш рондааст. Романтизм усули маъмули адабиёти гузаштаи тоҷик буд.

Нагуфта намонанд, ки як гурӯҳ суҳанварон ва назариячиёни адабиёти классикии форсу тоҷик, аз ҷумла Ибни Сино, Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ, Муҳаммад Авфии Бухороӣ, Низомии арузии Самарқандӣ, Низомии Ганҷавӣ ва дигарон бо истилоҳи «сидк» ва «кизб» («акзаб») маҳз маънои «реализм» ва «романтизм»-ро, ки асосан тобон тахайюл аст, дар назар доштаанд. Харҷанд, ки дар атрофи ин ақида фикрҳои муҳталиф дар ҷӯш аст, бо далелу мисолҳои профессор Р. Мусулмонкулов ва ҳулосаҳои ӯ розӣ нашудан мумкин нест. Ҳақ ба ҷониби ӯст, ки агар ба муқобили мафҳуми калимаҳои «ростӣ» — «дурӯғ» ё «каж», «ростгӯӣ» — «дурӯғгӯӣ» («кажгӯӣ») истад, истилоҳҳои «сидку кизб» ба якдигар зид набуда, маънои ду ҷараёни адабӣ (реализму романтизм)-ро ифода менамоянд¹.

Аз замонҳои Саъдӣ (асри XIII) инҷониб ба мафҳуми реализм истилоҳҳои «аён», «вуқӯ» ва «тарзи вуқӯ»-ро низ қор мефармудагӣ шудаанд, ки дар ин ҳусус суҳан дар боби «реализм» хоҳад рафт.

Романтизм дар санъату адабиёти Аврупо ва Россия низ методӣ қадимист. Вале махсусан аз асри XVIII баъди революцияи буржуазии Франция (1789—1794) ва шикасти ҳурдани он, ки широкан озодӣ, баробарии бародарӣ барбод рафта яъне навмедӣ боло ме-

¹ Мусулмонкулов Р. Асрори суҳан, сах. 119—131.

гирад, романтизм ба равиҷҳои гуногун ҷараён мекунад. Дар ин вазъият романтикҳо ба олами ҳаёл ғурехта, аз воқеият дурӣ меҷустанд. Дар байни санъаткорон идеяҳои прогрессивӣ ва реакционӣ ба вучуд меоянд. Намояндагони пешқадами ҷамъият тартибу низомии капиталистиро дар Аврупо инкор намуда, идеалҳои оли маънавию, ки рӯи зиддибуржуазӣ доштанд, ситониш мекарданд. Нависандагони иртиҷоъпараст ба муқобили буржуазия барои мадад, вале барқарор шудани замонҳои гузаштаи феодализм асри минагириро хостгорӣ менамуданд. Ба ҳамаи тарик, романтизм ҳамаи гуногун пайдо мекунад: романтизми иртиҷоӣ (реакционӣ) ё **пассив**, романтизми пешқадам (прогрессивӣ) ё **актив** ва романтизми революционӣ.

Ба манфиати **романтизми реакционӣ** як муддат баъзе асарҳои нависандагони асри XIX — немисҳо Людвиг Тик (1773—1853), Фридрих Новалис (1772—1801), французо — Франсуа Рене Шатобриан (1768—1848), Альфред де Виньи (1797—1863), англис Уильям Вордсворт (1770—1850), аз русҳо Василий Андреевич Жуковский (1783—1852) ва якҷанд дигар хизмат кардаанд. Романтизми Жуковскийро назар ба романтизми нависандагони зикршуда фарқ кардан зарур аст. Дар ибтидои асри XIX, ки муносибатҳои феодалии рӯ ба таназзул мениҳод, ба ҳаёти воқеии Россия муносибатҳои нави буржуазӣ сар даровардан гирифт. Задухӯрдҳои революционии Аврупои Ғарбӣ дар Россия низ гулгула меафканд. Дар ҳамаи вазъият романтизми рус пайдо шуда, ба ду ҷараён ҷарағат кард. Жуковский ҳамчун намоёнани ҷараёни якуми он ба ақибгардӣ не, балки ба боқӣ доштани ҳаёти феодалии даъват мекард, ки ин характери консервативӣ (қўхнапарастӣ) дошт. Ин гуна романтизм низ романтизми **пассив** мебошад.

Романтизми прогрессивӣ дар адабиёти Аврупои Ғарбӣ ба тифақҳои эҷодиёти пешқадамонаи немис Хейне (1797—1856), французо Жорж Санд (1804—1876), Виктор Гюго (1802—1885), англисҳо Перси Шелли (1792—1822) ва Джорж Байрон (1788—1824), полякҳо Адам Мицкевич (1798—1855) ва Юлиуш Словацкий (1809—1849), италияно — Джовани Берше, Габриэль Россетти ва дигарон ба вучуд омадааст.

Пайдоиши ин усул, ки дар дигар намунаҳои санъат ҳам дида мешавад, бо тезтуғунии муборизаи ҷамъиятӣ, бо афзоиши норозигиҳои қувваҳои мутараққӣ бар зидди иллату нуксонҳои ҷамъият ва норазонҳои он воқеаҳои дорад. Намояндагони романтизми пешқадам бар ҳилофи ҳаёти воқеии замонашон образҳои бадеӣ меофариданд, ки дар онҳо кайфият ва андешаҳои онҳо нисбат ба ояндаи нек ифода меёфт. Ҳарчанд, ки ин образҳо ва максиму интиҳои онҳо ҳамаи равшану конкрет набуд, вале дар симои амалиётҳои идеалҳои нави ҷамъиятӣ зоҳир мегардид. А. М. Горький ҳамин қўшиши санъаткоронро дар роҳи эҷоди характерҳои бузурги эътирозкунанда ва шахсияти инсонии озод, дар қўри нишон додани муборизаи азими ӯ барои идеалҳои ҳақиқӣ ва наҷибонаи ҷамъиятӣ ба назари эътибор гирифта, чунин романтизмро **романтизми фаъол** номидааст.

Дар адабиёти рус романтизми ҷаъол ба муносибати воқеаҳои соли 1812 пайдо шуда, худшиносии миллии доираҳои демократии Россияи онвақтаро ҷиҳатнок намудааст. Дар ҳамин давр эътирозҳои ҷидди оммаҳои васеъ бар зидди тартиботи крепостнойдори ва муносибатҳои капиталистии пайдо шудаистода равшан ба назар мерасад. Белинский гуфтааст, ки солҳои 1812—1815 сар то сари Россияро ба ваҷд оварда, қувваҳои дербоз дар ҳобу гафлатмондари катъиян бедор карданд. Рылеев ва Пушкин дар лирикаашон, Лермонтов дар шеърҳои дostonхонаш, Гоголь дар «Тарас Бульба», «Вий», «Швабнишониҳо» дар хутори назди Дикомка» ва дигарҳои романтизми пешқадамиро бо васеъ истифода бурдани эҷодиёти даҳанакии халқ никишоф медеҳанд. Дар эҷодиёти нависандагони романтизми пешқадами рус ҷоғираи шахси аз коллективӣ ҷудошуда ҳеле васеъ ва мантиқан барҷаста нишон дода шудааст. Ин ҳақиқат дар дostonҳои Пушкин «Банди Кавказ», «Лўлиҳо» ва ғайра, дар дostonи Лермонтов «Иблис» равшан акс ёфтааст. Чернышевский, Некрасов дар баъзе асарҳои он анъанаи идеяҳои ҷаъоли романтизми Пушкин, Гогольро санъаткорона давом ва таракки додаанд. Ҷояҳои озодӣ ва эътироз бар зидди ҳаёти воқеии тоқатишкан тадриҷан эҷодиёти Пушкин, Лермонтов, Гоголь ва баъзе дигар нависандагони русро ба реализм меорад.

А. М. Горький ду ҷараёни асосии романтизмро баҳо дода навиштааст: «Дар романтизм ҳар ду равияи катъиян гуногунро фарқ кардан зарур аст: романтизми пассив кўшиш менамояд, ки ҳаёти воқеиро оронӣ дода, одамиро ба замонаҳои водор қунад ё диққати одамиро аз зиндагӣ дур сохта, ӯро ба гирдобҳои олами ботиниаш печонад... Романтизми актив бошад, кўшиш мекунад, ки афроди одамиро ба зиндагӣ тақвият дода, ба муқобили ҳаёти воқеӣ, бар зидди ҳар гуна ҷабру ситам ба дили ӯ ошӯб афканад»¹. Дар натиҷаи афзоиши никишофи қувваҳои пешқадами ҷамъияти романтизми прогрессивӣ ба шакли аълоиаш — ба романтизми революционӣ мерасад.

Романтизми революционӣ ошӯбу исёнро ҳақиқиро дар қалби одам бештар меангезад ва оташ мезанад. Агарчи дар Аврупо бо таъсири ҷаъолияти Маркс ва Энгельс ба эҷодиёти шоири забардасти немис Ҳейнрих Ҳейне унсурҳои романтикаи революционӣ сар дароварда бошанд, дар натиҷаи дўстӣ ва таъсири В. И. Ленин Максим Горький дар Россия то ба мартабаҳои асосгузори намоёни романтизми революционӣ расидааст. Романтизми революционӣ дараҷаи олӣ ин метод буда, дар марҳалаи аввали эҷодиёти Горький амалан никишоф меёбад. Эҷодиёти Горький дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX орзуи умеди пролетариатро фақат ба тариқи ҷаъол (активона) акс наменамад. Ақидаҳои революционии нависанда дар роҳи дигаргун сохтани ҳаёт аз ҳодисаҳои ҷаъолоти дaвр пеш гузашта, ояндаи зиндагиро пешгўӣ мекарданд. Образи «дири сўзони Данко» (аз ҳикояи «Кампир Изергиль») барои аз зулмат ба рӯшноӣ баровардани издиҳом — раман образи большевики мубориз аст, ки барои озодӣ ва бахту саодати пролетари-

¹ Горький М. Собрание соч. в 30 томах, т. 24, М., 1953, стр. 471.

ат чодро дарег намедорад. Образҳое, ки Горький дар асарҳояш «Суруд дар васфи Шаҳбоз» ва «Суруд дар васфи Мурғи Тӯфон» офаридааст, принцип ва мароми методи романтизми революциониро комилан тасдиқ менамоянд.

Романтизми прогрессивӣ ба ҳодисаҳо аз нуқтаи назари ба таври идеалистӣ фаҳмидани рафти таърих баҳо дода, шахсиятро ба ҳаёти воқеӣ ба тариқи мучаррад (абстракт) муқобил мегузорад ва, албатта, роли шахсро дар таърих муқобили мекунад. Ӯро вучуди ин вай барои бедор намудани кӯшишу ғайрати одам вазифаи начинбонаро адо хоҳад кард.

Романтизми революционӣ бошад ба вазъияти конкретӣ ҳаёт, воқеаҳои революционӣ синфи коргар тақия карда, диловарӣ ва шучоатро васф менамояд ва фидокориҳоеро, ки баҳри баҳти кул, барои озодию шодмонӣ халқҳо ба амал меояд, муқаддас мешуморад. Бояд қайд кард, ки типҳои романтикӣ инъикоси ҷузъҳои ҳаёт бо реализм алоқан байни якдигарӣ дошта, дар санъату адабиёт ба шаклҳои гуногуни таърихӣ зухур меёбад. Алоқан узви хислатҳои реалистӣ романтикӣ дар санъати советӣ нашъунамо дорад, ки дар ин хусус дар боби «Методи реализми социалистӣ» сухан меравад.

Реализм

Реализм яке аз методҳои муҳим ва машхури санъату адабиёт мебошад. **Реализм — ҳақиқатнигорист.** Ҳақиқати зиндагиро тасвир кардан ҳаргиз маъноӣ аз он сурат гирифтаниро надорад. Лозим аст, ягонагии ҳақиқати рӯзгор ба таври бадеӣ маърифат карда шуда, ба ҳақиқати бадеӣ муқаддал гардад. Реализм дар инъикоси бадеӣ ҳақиқати ҳаёт якҷанд принципҳои роҳбарикунанда дорад. Масалан, асари реалистӣ бояд аҳамияти маърифатдихӣ дошта бошад, аз воқеаҳои зиёду мураккаби зиндагӣ ҳулосаҳои барҷастаю муҳим бароварда, ба ҷамъбасте ояд, аз инъикоси ҳақиқати ҳаёт берун нарафта, типиконидани воқеияту образҳои мадди назар кунад ва ниҳоят, инсонро ҳамчун предмети асосии тасвир ба маркази диққат гирифта, ӯро дар процесси тараққиаш нишон диҳад.

К. Маркс маҳз ҳамин хусусиятҳои осори романистҳои асри XIX Англияро баланд баҳо дода навишта буд, ки счун «назар ба ҳамаи сиёсатдону публицистҳо ва носеҳони ахлоқу атвор зиёдтар ҳақиқати сиёсӣ ӯчтимоиро» дар пеши назари хонандагонӣ умумӣ-ҷаҳон кушодаанд. Ба қавли Ф. Энгельс, О. Бальзак бо асарҳояш «таърихи реалистӣи шӯғи диққате онд ба ҷамъияти французҳо ба вучуд оварда, онро ба шакли хроника, аз соли 1816 то 1848 қариб сол ба сол» тасвир кардааст. В. И. Ленин Л. Н. Толстойро махсусан барои реализми солиму оқилонааш, барои ҳама ва ҳаргуна ниқобро «...аз рӯи ҳаёти пураасари ҷамъияти дворянию буржуазии Россияи подшоҳӣ канданаш», хеле баланд баҳо додааст.

Ҳамин тавр, санъати реалистӣ аз бисёр воқеаҳои рӯзгор муҳимтарин ва заруртарини онро ба муҳокима гузошта, бо ҷамъбастиҳои амиқи фалсафӣ ҳулосаҳо медиҳад. Горький маҳз ҳамин хусусиятҳои таҷассумкунӣи реализмро таъриф карда навиштааст: «Ре-

ализм чиет?— Ба тариқи мухтасар гӯем,— менависад Горький,— реализм — тасвири ҳаёти воқеист, чунин тасвирест, ки аз хараҷу-марачи ҳодисаҳои зиндагӣ, муносибатҳои одамон ва характерҳои аҳамиятноктаринашро ҷудо карда мегирад»¹.

Бар хилофи натурализм ва формализм реализм шаклро ба воқеият энд нагузошта, ягонагии мазмуну шаклҳои рангини зиндагиро ҳақиқатингорона ниҳикос менамояд. Яъне, реализм ба мағзу миёни воқеа гӯта зада, воқеаҳои зубдаю умдари пеш меронад; ба иборан оддӣ халқӣ гӯем, реализм аз шири рӯзгор қаймоқашро гуношта, қиёми воқеаҳои зиндагиро ба диққати ҳонадагон во-намурад мекунад. Савол меояд, ки агар реализм ин қадар методи бузургу аҳамиятнок бошад, муносибати он бо дигар методҳо дар давоми қарихо чӣ гуна аст? Бо талаботи ҳар замон, ҷараёну равию ва методҳои адабии гуногун ба вучуд меомаданд. Реализм ин-бат ба ҳаман онҳо имтиёз дошта, бо ин ё он шакл дар онҳо зухур мекард. Мифологизми (афсонагӯии) Юнони қадим — усули асосии тасвири бадани санъату адабиёти он шинохта шудааст. Вале унсурҳои ҳақиқатчино ҳақиқатгӯи то андозае дар он ҳам дида меша-вад. Бинобар ин дар осори атинки юнониҳои қадим маҷмӯи фикру андеша, саъю кушиш ва орзуи омили ин халқ пай бурда мешавад. Ба иборан дигар, дар зерӣ пардан мифологизм ҳақиқати зинда-гии юнониҳои қадим зоҳир мегардад. Нависанда дар ҳаракату ҷаъ-олияти «илоҳӣ», қориҳои наслҳои гуногуни ҳудоӣи юнониҳо, қув-ваҳои табиат ва ҳайвонот, алҳақ, образи амалиёти ягон одами қонкретро дар пеши назар дорад. Бедарнак нест, ки Карл Маркс санъату адабиёти юнониҳои қадимро давраи солими кӯда-кии маданияти инсонӣ² донистааст.

В. Г. Белинский қозибан назми форсу тоҷики асри миёнаро дар он дидааст, ки бай «рӯҳи халқ», «сохти иҷл», «табиати мамлакат», яъне давраи шоён диққаати ҳаёти фардӣ ҷудогона ва инчунин ҳаёти халқҳои Шарқ, овози кӯдакии оишро, биайниҳӣ, бо хусуси-ятҳои миллатиш юмилан аз нав эҳё кардааст³. Дар ҷағномаҳо, шоҳномаҳои мансур, қисмҳои афсонавии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва, инҳоят, дар қиссаи афсонаҳои халқии тоҷикӣ идея ва қайфия-ти одамони даврҳои гуногун ба андозае объективона тасвир ёфта-анд. Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» қаҳрамонҳои беназари паҳлавонии рунитиро нишон дода, идеяи муборизаи зидди истилогарони араб ва дигарҳоро дар сарзамини бостонӣ тарғибу таъшиқ карда-аст. У ба мисли Коваю Рустам, Фаридуно Маздак, ки образи таъ-рихист, Гурдофарид ва дигарҳо шӯҷою диловар ва озодидусту ва-танпарвар шудаҳо аз ҳамасроғаш талаб кардааст. Дар ҳамин аст хусусиятҳои реалистии ин асари шоир, ки як қисми он бо усу-ли мифологӣ эҷод гардидааст. Ин гуна фактор дар санъату ада-биёти ҳаман халқҳо дидадан мумкин аст.

Ба ҳар ҳол як ҷизро набояд фаромӯш кард, ки агар санъатко-ри ҳар як халқу миллат дар ҳар даври ҷағиёти инсонӣ ба реа-

¹ Горький М. История русской литературы. М., 1939, стр. 120.

² Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. изд. 2-е, т. 12, стр. 737.

³ Белинский В. Г. Полн. собр. соч., т. V. М., 1954, стр. 234—235.

лизм мурочнат карда бошад, ӯ ба безаволӣ ноил гардидааст. Оғоне, ки бо усулҳои гуногун кор карда, вале тасвири реалистии ҳаёт, табиат ва одамонро ба маркази диққат нагузоштаанд, худро пешаки ба бемувафакати маҳкум намудаанд.

Реализми даврани эҳё бо номҳои Сервантес, Шекспир, Расин, Бокаччо, Рабле, Радишев ва дигарон вобаста буда, эҷодиёти онҳо бо хусусиятҳои халқияташ ва танқиду ҳаҷаи феодализми асри миёнагӣ намирандааст. Реализм дар Аврупои ғарбӣ ва дар Россия, махсусан дар солҳои 30 асри XIX, ба қуллаҳои тараққиш мерасад. Намояндагони барҷастаи реализми Франция Бальзак, Стендаль ва Флобер, дар Англия Диккенс мебошанд. Пайдоиш ва татбиқи принцип ва концепсияҳои реализм дар адабиёти рус бо инъикоси тараққиёти ҷамъияти рус дар даврани ҳаракати декабристҳо алоқаманд аст. Пушкин ҳамчун санъаткори бузурги реализми адабиёти русу ҷаҳонӣ дар адабиёти асри XIX бо эҷодиёти пурмазмуну гуногунҷанраш ба ҳақиқатнигорӣ асос гузошт. Адабиёти рус тавассути эҷодиёти Грибоедов ва Пушкин, Лермонтов ва Гоголь, Щедрин ва Тургенев, Л. Толстой ва Достоевский дар инъикоси шахсияти конкретӣ-таърихӣ одам ва олами ботинии ӯ ба дараҷаҳои баланд расид.

Бехтарин осори реалистии ҷаҳонӣ аз ҳар гуна қайду шартҳои зарурӣ бадеӣ озод буда, воқеаҳои реалии зиндагӣ ва муносибатҳои ҳақиқиро дар бар мегирад. Реализми тараққиёфта, ҳамчун қонда, саҳеҳии бевосита ро ба эътибор гирифта, ҳаётро «ба монанди шабоҳаги ҳуди зиндагӣ» тавассути тасвири бадеӣ «аз нав месозад». Аз ин рӯ маҳаки саҳеҳии тасвир танҳо аз аиният ва нуктасанҷии мушоҳидаҳои психологӣи нависанда иборат набуда, қобилияти истеъдод низ зарур аст, ки ҳаёти маънавии одамро бо қамолӣ завқу ҳавасаш, саъю кӯшишаш ва эҳсоси қайфияташ нишон диҳад. Ф. Энгельс гуфтааст: «Реализм ба ҷуз тасвири ҳақиқатини ҷузыёт, инъикоси ҳаракатҳои типиро низ дар вазъияти типӣ дар назар дорад»¹.

Адабиёти реалистӣ сернизоу нифоқ аст, воқеиятро бо тамоми зиддиятҳои доимӣ ба тадқиқ гирифта, қоллизияҳои ҳаётӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоиро бо ҷузыёту тафсилоташ инъикос менамояд. Реализм ба воқеаҳои драмавӣ, фочевӣ ва мазҳакавӣ одаму ҷамъият рӯ оварда, ҳаракати зиндагиро ба асос мегирад, ба тавлиди ҳар чизӣ нав, махсусан типҳои нав бештар диққат медиҳад.

Дар Шарқ иқдоми реалистӣ — «тамоил ба ҳақиқати воқеа» (академик Н. И. Конрад), ҷун дар Ғарб, низ дар фольклори қадим зухурот мекунад. Дар зарфи қарнҳои «нисурҳои реализм» зиёд гардида, бо тасвири адабиёти Ғарб инкишоф ёфта, дар адабиёти ҳаётӣ сар даровардан мегирад. Адабиёти Хиндустону Арабистон, Чину Мочин (Хитою Япония) ва адабиёти форсу тоҷик бо вучуди гуногунии шароитҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва маданий-эстетикӣ бештар ба тасвири воқеаҳои зиндагӣ рӯ меоваранд.

Классикони адабиёти форсу тоҷик бештар асарҳои офаридаанд, ки аз муҳаббати наҷибона, эҳсосоти гуманистӣ ва эҳтироси балеи-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. О литературе М., 1958, стр. 72.

ди ватанпарварӣ саршор мебошанд. Аксар зери пардаи тасвири романтикӣ ва тамсилӣ, пандномаю ҷангномаҳо, романҳои халқӣ ва ҳаттӣ ғояҳои барҷастаи воқеият, даъват ба муборизаи зидди беадолатӣ ва ҷаҳолат, дину шариаат, ҷаҳовузорон ва золимон равшан ба назар мерасад. Чунинанд: лирикани Рӯдакӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, рубоиҳои Сино ва Хайём, мероси серпахлуи Н. Хисрав, Саъдӣ, Зоконӣ ва Ҷомӣ, ашъори Ҳофиз, Камол, Сайидо, Бедил, Дониш, Шоҳин ва дигарон.

Дар осори назарӣ ва таърихӣ асри миёна реализм (ба ҷуз «сидқ») боз бо номҳои гуногун ба истилоҳот дохил шудааст: «аъён», «равиии вукӯъ», «тарзи вукӯъ», «дабистони вукӯъ» ва амсоли нисҳо. Баъзеи суханварон таҳаллуסי шоирни худро «Вукӯй», «Вукӯини Нишопурӣ» (ниг.: таъкирани «Ҳизонаи Омира»), «Мавлоно Вукӯй» (ниг.: таъкирани «Хулосат-ул-ашъор», номи аслии шоир Муҳаммадшариф) ва ғайра гузоштаанд. Аз гуфтаҳои бузургон ба ин маъни як фикри устод Айниро биоварем киоя аст, ки фаҳмем то ҷи андоза ин факту санад ба классикони дигари мо низ тааллуқ дорад.

«Тадқиқотчиёни пештараи Шарқ,— навиштааст С. Айни дар мақолааш «Саъдӣ реалист аст»,— Саъди «вукӯъгӯй» гуфтаанд, ки агар ин таъбирро бо термини байналхалқӣ ифода кунем, «реалист» гуфтан мешавад.

Ҳақиқатан ҳам Саъдӣ реалист аст. Ӯ на танҳо дар ҳикояҳои худ, балки дар шеърҳои лирикани худ ҳам аз реалӣ — аз ҳақиқат дур нарафтааст. Ташбеҳ ва истинораҳои Саъдӣ ҳамагӣ табиӣ ва маъниқанд, дар асарҳои ӯ ҷизеро намебинед, ки ақл қабул накунад ё ин ки монандаи дар олами зинда набошад, ё нагузашта бошад¹.

Барои мисол С. Айни ду парчае аз «Фироқнома»-и Анварӣ ва ғазали Саъдӣ оварда, тарзи тасвири оноиро онд ба вадония (видон, падруди — Ю. Б.) ҷудой ба таҳлил мегирад. Инак, он поран ғазали Саъдӣ:

Бигзор то бигирям ҷун абри навбахорон,
Қ-аз санг нола хезад, рӯзи видон ёрон.
Бо сорбон бигӯед аҳволи оби ҷашмам,
То бар шутур набандад маҳмил ба рӯзи борон.
Саъдӣ, ба рӯзгори меҳре нишаста бар дил,
Берун наметавон кард, илло ба рӯзгори.

«Тасвири Саъдӣ — меғӯяд Айни,— самимӣ ва воқеӣ аст. Вақти видон ёрон гирия кардан, гирияро ба вазии боди баҳорон монанд кардан, вақти ҷудо кардани санг аз санг (дар кӯҳкани ва сангшиканӣ) нола кардани он, дар рӯзи борон кӯчро ба шутур бор накардан, ниҳоят, ба зудӣ барҳам нахӯрдани меҳру муҳаббате, ки солҳои дароз дар дил нишастааст,— ҳамаи инҳо... ҳолатҳо ва ҳодисаҳои зинда, ки ҳар рӯз дар дунёи зинда мислашон воқеъ мешаванд².

Дар натиҷа Айни ба хулосаи зил меояд: «Хонанда аз тасвири

¹ Айни Садриддини Кулмӣ, ҷ. XI (1), Душанбе, 1963, сах. 123.
² Ҳамон ҷо, сах. 123—124.

Саъдӣ ҳис карда меистад, ки як ҳамин гуна ҳолат ва ҳодиса дар ҳуди ғӯянда рӯй додааст. Бинобар ин ба ӯ таъсир мекунад, дилӣ ӯро меларзонад ва ба ӯ он ҳолате рӯй медиҳад, ки дар вақти ғуфтани ин шеър ба ҳуди шоир рӯй дода буд»¹.

Унсурҳои реализмро дар адабиёти тоҷик ба ғайр аз баъзе асарҳои Носири Хисрав, Чомӣ, Восифӣ, Биноӣ, Сайидон Насафӣ, Бедил бештар ва ошкортар дар эҷодиёти Аҳмадӣ Дониш мебинем. Ба иборан дигар, бехтарин ҳислатҳои реализми адабиёти гузаштан тоҷик дар эҷодиёти Дониш ва пайравони ӯ таҷассум ёфтаанд.

Адабиётшинос Р. Ходизода яке аз намудҳои реализмро дар адабиёти тоҷик ҳаққонӣ ин тавр таҳлил кардааст: «Аҳмадӣ Дониш ба воситаи асарҳои бадеӣ, бадеию фалсафӣ ва сиёсӣ бадеи худ ...дар никишофи **реализми маорифпарварӣ** таъсири бузурге гузошт. Қаҳрамонҳои асарҳои бадеи ӯ (марди аҷамӣ, ҳочин сайёҳ,) монанди «Кандиди» Вольтер дар мамлакатҳои гуногун, дар шароитҳои гуногун, гоҳ ба тарзи романтикӣ, гоҳ ба равиши реалистӣ тасвир шудаанд. Аммо ҳамаи онҳо дар пешни тақдир қисмати «иллоҳӣ» очизу нотаъвои нестанд. Ин қаҳрамонҳо образи «одамони табиӣ», образи шахсоне мебошанд, ки ба қувваи дасту бозу, ба қувваи илму дониш чарабини зиндагии худро тағйир дода метавонанд. Онҳо дар амалиёти худ эҳтиёҷоти талаботи даври замони худро таҷассум кунандаанд.

Дар фаъолияти адабии Аҳмадӣ Дониш ба вучуд овардани образҳои реалии мардуми меҳнаткаш дар симони Мулло Хол ва Шуқурбек барои никишофи реализми маорифпарварии он давр роли калоне бозид. Қаҳрамонҳои Аҳмадӣ Дониш ҳарчанд ба таври мӯҷаз тасвир ёфта бошанд ҳам, аммо дар симони ин қаҳрамонҳо, дар мазмунҳои ҳикояҳо маънои бузурги иҷтимоӣ — қувваи аҳли меҳнат ба муқобили зулму истисмор ва беадолатӣ таҷассум ёфтааст.

Ба ҳамин тариқ, фаъолияти маорифпарварии Аҳмадӣ Дониш ва тамоюлоти реалистии ӯ ба адабиёти он давр таъсири намоёне расонд. Ба вучуд омадани «Ақонд-ун-нисо», «Савонех-ул-масолик»-и Возех, «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шохин, бешак, таъсири тамоюлоти реалистии асарҳои адабии фалсафии Аҳмадӣ Дониш буд. Ҳатто дар «Тӯҳфан дустон»-и Шохин, ки зоҳиран дар руҳи маснавҳои ахлоқии классикӣ таълиф шудааст, ба дараҷаи зиёде равиши реалистии тасвири зиндагӣ дида мешавад. Ҳамаи ин асарҳо, инчунин ашъори лирикӣ шоирони пешқадам, ки аз таъсири сабки ҳиндӣ ва услуби бедилӣ торафт бештар озод мешуд, намунаҳои бехтарини реализми маорифпарварии адабиёти тоҷик ба шумор меравад. Дар ин асарҳо образҳои маҷозӣ ва киноявӣ, тарзи тасвири рамзину истироҳӣ гоҳи дида мешуд, аммо асоси реалистии онҳо ро инкор кардан дар ҳеҷ сурат мумкин нест»².

Реализм ба мафҳуми комилаш дар адабиёти советии тоҷик рав-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 124.

² Ходизода Расул. Адабиёти (тоҷик дар инман дуҷуми асри XIX Душанбе, 1968, сах. 121—122.

нак ёфта, бо нуфузи якдигарии адабиёти халқҳои СССР нашъунамо кард.

Реализми адабиёти асри XIX русро М. Горький реализми танкидӣ номидаст.

РЕАЛИЗМИ ТАНҚИДИ

Реализми танкидӣ — методи баденест, ки дар рафти инкишофи санъати реалистии даврони тосоциалистӣ марҳалаи аълотарини шинохта шудааст. Хусусияти асосии реализми танкидӣ ҳамчун як намунаи реализми пешқадам дар солҳои 20—30 асри XIX пайдо шуда, дар осори нависандагон-классикони реализм — О. Бальзак (Франция), Ч. Диккенс (Англия), Н. В. Гоголь ва Л. Н. Толстой (Россия) ва бисёр дигарон амалӣ гардидааст.

Реализми танкидӣ ҳам воқеиятро амиқ ва ҳаматарафа тасвир карда, бештар ҷиҳатҳои манфии ҳаётро ба муҳокимаи танкид мегирад. Ин чунин маъно надорад, ки каламкашонии ин метод нуқсу иллатҳои ҷамъияти худро маҳкум намуда, ҳодисаҳои мусбатро тасвир намекарда бошанд. Онҳо баъзе ҷиҳатҳои мусбати тавлид ёфтаишро дар замонҳои худ нишон дода, бо ин ба иборати Энгельс, ба умедҳои «некбинӣ» (оптимизми) олами «буржуазии» зарба мезананд ва ба мағлубнопазирӣ асосҳои сохти капиталистӣ иштибоҳ меоранд.

Дар дохили ҷамъияти синфҳои антагонистӣ, ки ҳаёт шакли маъию зинт пайдо мекунад, капитализм ба омӯҳон халқ беанвой ва мусибат оварда, боиси авҷ гирифтани зиддиятҳои иҷтимоӣ дар байни муфтиҳуруну одамони пешқадам мешавад. Санъаткорони мунавварфиро бо вучуди бо ҷаҳонбинии замонҳои худ мусаллаҳ будан, онҳон дурахшонии мамлакат ва миллатро дар қувваҳои истеҳсолкунандагон неъматҳои моддӣ дида, танкиди қабохату разолатро мақсади асосии худ қарор медиҳанд.

Реализми танкидӣ — маҳсули эҷодии санъату адабиёти асри XIX, дар ҳар мамлакат бо хусусиятҳои хоси худ вусъат ёфтааст. Намояндагони маъруфи реализми танкидӣ дар Ғарб француз Оноре де Бальзак ва англис Чарльз Диккенс барои ба ин метод расидан зинаҳои бисёри мураккаби маънавро тай кардаанд. Идеалҳои пешқадамонаи ин санъаткорон шондан баҳои мусбати Маркс, Энгельс ва ҳамфикронии онҳо шудаанд.

Методи реализми танкидӣ маҳсули дар адабиёти руси асри XIX нашъунамо ёфтааст. Ин усули эҷодӣ дар Россия назар ба Аврупои Ғарбӣ роли демократитарии бозидаст, нисбат ба аҳли меҳнат зиёдтар тавачҷӯх зоҳир карда, роҳи равиши амалиёти таърихӣ қувваҳои эҷодии онро некбинӣ равшан сохтааст. Дар Россияи подшоҳӣ, ки омӯҳон меҳнаткаш бештар ҷабру ситам мекарданд, ҷидду ҷаҳди революционӣ ҳам дар ин ҷо зиёдтар зоҳир мешавад. Белинский, Добролюбов, Чернышевский, Некрасов, Салтыков-Щедрин ва дигар намоидагони реализми танкидӣ кӯшиши меҳнамданд, ки ҳамаи адовати иштибоқҳои халқро ба таҳлил ғирад. Дар асарҳои онҳо халқият, идеянокӣ, демократизм, ватан-

дӯстӣ, нисонпарварӣ ва мубориза барои идеалҳои олии ҷаҳонӣ ба ҳам пайваستا тасвир ёфтаанд.

Реализми танкидии рус дар асри XIX асосан ду марҳаларо аз сар гузарондааст: давраи дворянӣ ва давраи буржуазӣ-демократии ҳаракати революционии рус.

Нимаи дуюми асри XIX дар ҳаёти ҷамъиятии бисёр мамлакатҳо бо авҷ гирифтани ҳаракатҳои озодихоӣ ва революционӣ хarakterноқ буд. Дар солҳои 80—90-уми асри XIX дар Россия таълимоти марксистӣ ба таври васеъ инкишоф ёфт. Одамони пешқадами Қазоқистон, Осиёи Миёна, аз ҷумла каламрави Бухоро ҷӣ бево-сита ва ҷӣ ба воситаи тарҷумаҳо аз фикрҳои пешқадами суҳанна-рони бузургӣ халқи рус Пушкин, Белинский, Л. Толстой, А. Ост-ровский, Некрасов, Шедрин ва дигарон хабар меёфтанд ва ғайз мебуданд. Тадриҷан усули эҷодии реализми танкидӣ дар эҷодиёти Абай, Абдулло Тукай, Мирзо Фатҳали Охундов, Собир, Аҳмади Дониш, Муқимӣ, Фурқат ва дигарон сар мебарорад.

Бо вучуди тартиботи ваҳшиёнаи сохт ва системаи идоракунии аморати Бухоро одамони пешқадам ва мутараққии кишвар ба ин тарзи ҳаёт диловарона норозогӣ ва эътироз баён намуда, бар зидди амир ва хизматпешагонӣ вай хуруҷ мекарданд. Аҳмади Дониш, ки сарвари маорифпарварон буд, бо сифатҳои шахсии донишмандонаш ва бо ҷуръати ғавқуллодаи граждониаш барои бисёр ҷа-вонони замони худ намунаи ибрат гардид. Нуфузи ғайбӣ таълиқи про-грессивии ӯ ба насли нави бедоршудаистодан зиётеи тоҷик хеле бузург буд. Танкиди далеронаи ӯ ва кину адоваташ нисбат ба сохти амирӣ, системаи давлатдорӣи амир ва ҷоҳилии мансабдорони Бухоро ӯро сазовори меҳру муҳаббати одамони пешқадам кар-да буд. Фикру андешаҳои ин олим ва нависанда дар асарҳои ӯ «Наводир-ул-вақоъ», «Тарҷуман ҳоли амирони Бухорон шариף» бо унсурҳои, ки ба усули реализми танкидӣ хос аст, хеле равшан баён гардидаанд. ӯ ба ғаймиши он наздик омад, ки ғайкат халқ метавонад сохти аморатро сарнагун ғунад. Таблиғи дӯстӣ бо халқи рус, зарурияти аз худ кардани забон ва маданияти пешқадами он дар «Наводир-ул-вақоъ» гоҳҳои ӯро боз ҳам тақвият медиҳа, ҷунки барои мутаассубони дин ва ҳокимони аморат ҳеч як ҳодисаи русӣ қабулшаванда набуд.

Дар давраи аввали ҳаёти Айний идеяҳои танкидии Аҳмади До-ниш ба ӯ таъсири калон доштанд. Тадриҷан муҳити зиндагии мин-баъдан ӯ ва фикрҳои озодихоӣю прогрессивӣ шуури ҷаҳмонии вайро зиёдтар бедор карданд. С. Айний низ дар шеърҳои ҷудогона-аш ва махсусан дар баъзе бобҳои насри китоби дарснаш «Таҳ-зиб-ус-сибён» то ба дараҷаҳои реализми танкидӣ омада расида-аст. Унсурҳои реализми танкидӣ ба мароми маорифпарварӣ дар эҷодиёти Шамсиддини Шохин, Ҳайрат ва Тошҳочаи Асирӣ хеле пешравӣ доранд.

Ҳулосан калом, асосан адабиёти прогрессивӣ ва революционии руси асри XIX ва ибтидои асри XX яқоя бо реализми классикӣ боиси пайдоиши методи нав — методи реализми социалистӣ дар сарзамини Россия гардиданд.

Модернизм — методи адабиёти буржуазӣ

Пеш аз он, ки ба омӯхтани хусусияту принцип-ҳои методи реализми социалистӣ гузарем, бояд донем, ки ин метод дар мубориза бо кадом усулу чараёноҳи ғолиб омада, аҳамияти оламшумул пайдо кардааст. Донишмандони ақидаҳои душманони методи реализми социалистӣ барои дарки амиқтару ҳамаҷаҳонаи методи адабиёти советӣ, ки он революционитарин ва пешқадамтарини адабиёти ҷаҳон аст, хеле кӯмак мерасонад.

Мафкурабардорони буржуазӣ ба мавқеъҳои аввалию азалии методи реализми социалистӣ ҳучум оварда, модернизмо ҳамчун методи нави санъату адабиёти замони ҳозира ба он муқобил гузоштаанд. Онҳо се хусусияти асосии методи реализми социалистӣ — инъикоси реалистии воқеият, тасвири воқеият аз нуқтаи назари социализм ва ниҳоят, алоқаи ҷунин тасвир бо ҷаҳонбинии марксизм-ленинизмро инкор намуда, бо ин татбиқи методи бадеии адабиёти советиро аз осори нависандагонӣ мо ҷудо карданӣ мешавад. Таълимоти марксистӣ-ленинӣ, партиявӣ-коммунистӣ боиси қувваи ҳаётбахши асарҳои санъаткорони реализми социалистӣ шуда, ба ҳар гуна ҳамлаҳои бемантиқонаи модернисту ревизионистҳо зарбаҳои ҷанҷол мезанад.

Модернизм ба маънои лугавиаш айнан бо калимаҳои «навогарӣ» ва «ҳозирзамонӣ» дар санъат фаҳмонида мешавад. Тарафдорони ин метод оғро ба мафҳуми истилоҳиаш ҳамчун «услуби қатъиян на» ба реализмҳои мавҷуда муқобил гузошта, «реализми на» («неореализм») «реализми беҳудуд» ва ё «реализми сеюм» (баъди «реализми танқидӣ» ва «реализми социалистӣ») номиданд. Лекин ин гуна тафсир бе асос аст, зеро ки тараққиёти таърихи санъату адабиёт мазмуни дигарии истилоҳи «модернизм»-ро ошкор менамояд. Таҳлили таҷқиқи ҷиддӣ нишон медиҳад, ки, баръакс, ин метод бо доираи воқеияти аз байнирафта ва ҳодисаҳои қадиму кӯҳнашудаи декадентӣ (афтодарӯхӣ) дар санъат бештар вобастагӣ дорад.

Модернизм ба таври қонунӣ дар процесси таназзули маданияти бадеии буржуазӣ пайдо шуда, вай ҳамчун оқибати даврани империализм қонунӣ ба вучуд омад. Дар давоми муборизаи дуру дароз ва тундӯтези империализм ва революцияҳои пролетарӣ, санъати демократӣ ва социалистӣ хеле қувва ҷамъ карда ба модернизм чун ба санъати афтодарӯхона муқобил истода тавонист. Ба муносибати аз даврони капитализм ба социализм гузаштани ҷамъияти инсонӣ роли пешқадамии модернизм аз байн рафт.

Дар таърихи муборизаи деринаи байни реализм ва модернизм қувваҳои гуногуни илму адабиёт иштирок доштанд ва доранд. Ханӯз классикони социализми илмӣ К. Маркс ва Ф. Энгелс борҳо таъкид кардаанд, ки дар масъалаи навогарии соҳтакорона ҳушёр будан лозим. Онҳо зарурияти назари танқидӣ доштанро на фақат нисбат ба маданияти «кӯҳнаи» буржуазӣ, балки инчунин ба «навоғарию дигаргунсозии» илму санъати буржуазӣ ба мисли модернизм ва чараёноҳи он, борҳо таъкид намудаанд. Энгелс навишта буд, ки охир, ҳудудҳои маълумоти нишон до-

да, бо ҳар як «изм» таълимоте сохтан онд ба тартиботи разилонаи капиталистӣ хеле осон аст! Ба ҳама маълум аст, ки В. И. Ленин санъати модернистии асри XX-ро «ҳарзагӯии комил» номида буд. «Ман асарҳои экспрессионизм, футуризм, кубизм ва дигар «изм»-ҳоро,— гуфта буд ӯ ба Клара Цеткин,— бадеӣ гуфта наметавонам. Ман онҳоро намефаҳмам. Ман аз онҳо ягон хушнудӣ ҳосил намекунам»¹.

Ҳомиии модернизм (мунаққиди машҳури Америка Ирвинг Хау ва дигарон) онро авҷи тараққиӣ реализм доништа, аз ҷиҳати тасвири бадеият ва ҳодисаҳои революционӣ ягона чараи тавачҷӯх-пазири маданияти асри XX пеш меронад. Ин чӣ методест, чӣ гуна хусусиятҳо дорад ва дар санъату адабиёти муосир чӣ роль мебозад?

Модернизм чун акси амали реализм умуман ва методи реализми социалистӣ махсусан дар адабиёти буржуазӣ васеъ чараи дорад. Модернизм бо усулу равиҳои гуногун: символизм, футуризм, экспрессионизм, сюрреализм, конструктивизм, абстракционизм, шонизм (мактаби «романи нав»), экзистенциализм ва ғайра зидди адабиёту санъати реалистии асри XX панҷа давонда истодааст. Ин равию чараиҳо ба фарқияти ҷудогонаашон нигоҳ накарда, ба як хусусияти умумӣ соҳибанд: принципҳои материалистиро дар эстетика, ҳақиқатнигориро дар эҷодиёти бадеӣ инкор мекунад, вазифаи идеявӣ ва маърифатдиҳии санъатро рад намуда, нисбат ба анъанаҳои бадеии классикон безътиной дорад.

Бояд гуфт, ки хусусияти программаи ҳамаи равиҳои модернистӣ таҳриф (вайрон) кардани мазмуни реалии мафҳумҳои асосии таърихӣ ва назарии санъату адабиёт мебошад. Онҳо чунин мафҳумҳои муқаддаси санъату адабиёт, монанди «реализм», «ҳақиқат», «гуманизм», «навоарӣ», «анъана», «ҳозирзамонӣ» ва монанди инҳоро қатъиян бидуни аҳамият мегузоранд. Барои назарияшиносони «модернизм» адабиёти асри XX аз як гурӯҳи хурди нависандагон иборат аст. Пруст, Джойс, Кафка, Альбер Камю ва баъзе дигарон санъаткорони ҳақиқии ҳозирзамонӣ будаанд. Дигарон гӯё рӯҳи давро тасвир карда наметавонистаанд. Вақто ки симони бадеии бузургони муосирро ба хотир меорем, номи суҳанварони беназир монанди Максим Горький, Ромеи Роллан, Томас Мани, Генрих Мани, Теодор Драйзер, Бернард Шоу, Шон О'кейси, Герберт Уэллс, Роже Марте дю Гара, Михаил Шолохов, Алексей Толстой, Константин Федин, Леонид Леонов пеш аз ҳама ба забон меояд. Бо ёди номи ин суҳанварон ва осори онон маҳдудияти принципу ақидаҳои нодурусти модернистҳо равшан мегардад.

Агар савол ба миён ояд, ки дар ҳар ҳол фарқи байни реализм ва модернизм дар чист? Дар масъалаи шакли мазмун чӣ гуна рафтор дорад? Меъёри муайянкунондаи ин ҳар ду методҳои бо якдигар муборизабаранда дар чист?

Ҷавоб бояд ин тариқ бошад. Аз он ҷо ки реализм одам, шахсро бо тамоми бонгарии муносибатҳои иҷтимоии ӯ мебинад, модернизм ҷамъиятро тӯдаю издиҳоме медонад, ки аз шахсони ҷудогонаи ала-

¹ Ленин В. И. О литературе и искусстве, М., 1960, стр. 660.

му озордида иборат аст. Санъаткори реалист ҳаёти воқеиро дар пешравии ҳаракати таърихӣ мебинад; барои модернист ҳаёт аз таърих беруи, беҳаракат ва дар як нукта шахшудамоида аст. Реализм айбу иллати одамиро натиҷаи нуқсонҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ медонад; модернизм бошад ин ҳамаро ҳосияти табиати одам гӯён, чунин мешуморад, ки он гӯё бартарафшаванда нест. Санъаткори реалист барои ифодаи мазмуни муайян ҳар бор шакли мувофиқе меҷӯяд; барои модернист шакл назар ба мазмун мавқеи асосиро ишғол менамояд. Ин гуна фактҳои фарқкунандаро бисёр овардан мумкин аст.

Ба ҳамин тариқ, бар акси реализм усули адабиёти модернизм ба муқобили одам равона карда шудааст, ба одам рӯи ингилизм — инкоркунӣ ва маъюсию ноумедиро талқин менамояд. Ба ин рафту равиш давом ёфтани адабиёти буржуазӣ махсусан дар айни замон бедарак нест. Худи табиати сохти буржуазӣ ва қонунияти иҷтимоии мамлакатҳои капиталистӣ ягон орзуи омили наҷибонаро пешбинӣ намекунад ва барои ин ё он фард-индивидуум мубориза намебарад ва аз фардон ӯ муждае расонида наметавонад. Ниҳоят ва идеали одамони ҷамъияти синфӣ (махсусан аз синфи доро) хеле ночиз аст. Ягона мақсади онҳо — бизнес, савдогарӣ, бой шудан, бо қадом роҳе набошад сарват ҷамъ кардан ва ғуломи «шайтонии зард» будан аст.

Ҳозир ин бемории модернизм дар мамлакатҳои капиталистӣ махсусан дар жанри роман сироят карда истодааст. Романҳои модернистӣ одамро яққаву танҳо, нотавон ва ноумед тасвир мекунанд. Ин аст, ки хусусиятҳои эпикӣ образ ва алоқаи ӯ бо муҳити воқеӣ, муносибати қаҳрамон бо зиндагӣ ва ҷадали ӯ дар процесси задухӯрди пешравӣ ҳақирона ба қалам меояд. Вале муосирӣ мо, ки дар кӯшиши дарк кардани оламу қонунияти инкишофи асрори илму техника ва заминӣ қонинот аст, ба романи реалистӣ мӯҳтоҷ аст.

Модернизм — маҳсули даврони империализм мебошад ва он дар ҳоли ҳозир махсусан бӯҳрони (кризиси) санъату эстетика ва ҳамаи ҷаҳонбинии буржуазиро ба худ ҷамъ овардааст. Модернизмро бо мафҳуми ҳозирзамонии санъату адабиёт ҳеҷ омехтан нашоёд. Яке аз намудҳои модернизм **ташизм** (калиман франсавӣ *tachisme* — доғ) аз таназул ва харобшавии санъати буржуазӣ шаҳодат медиҳад.

Дар арсаи санъату адабиёти умумичаҳонӣ дар айни замон дар байни ду методи адабӣ — реализми социалистӣ ва модернизм, ки зидди ҳар гуна реализм аст, задухӯрди ҷиддӣ давом дорад.

МЕТОДИ РЕАЛИЗМИ СОЦИАЛИСТӢ

Таърифи методи реализми социалистӣ Реализми социалистӣ — методи (усули) асосии санъату адабиёти советӣ ва санъату адабиёти пешқадами ҷаҳон аст, ки муборизаи халқхоро ба ҳри социализм инъикос карда, бо нерӯи сухани бадеӣ дар ин задухӯрд иштирок мекунад. Реализми социалистӣ ҳамчун методи ба-

дей — марҳалан нави тараққии маданияти халқҳо буда, ҳодисаҳои нави ҳаёти воқеиро дар партави идеалҳои коммунизм ҳаққонӣ инъикос менамояд.

Реализми социалистӣ ба тақозои замони таърихӣ дар асоси пешравии маданияти демократӣ ва социалистии асри XIX ва ибтидои асри XX дар муҳити ҷамъияти синфӣ пайдо шуда инкишоф меёбад.

Асосҳои назарии реализми социалистӣ ҳанӯз пеш аз ғалабаи революцияи Октябр дар Россия, дар осори асосгузори марксизм-ленинизм мутолиаю баррасӣ ёфт. Маркс ва Энгелс доир ба ояндаи дураҳшони адабиёти пролетариат навишта буданд, ки дар он «пайвастагии комили амиқияти идеявии бузург, мазмуни таърихӣ идрокшуда ... бо ҷоннокию маъмулии шекспирӣ»¹ баҳам хоҳанд омад. Ленин дар мақолаи машҳураш «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» (1905) доир ба моҳияту маъно ва асосҳои таърихӣ пайдоиши усули нави бадеӣ навишта буд: «Ин адабиёт адабиёти озоде мешавад, ки ҳар сухани навтарини афкори революционӣ инсониятро бо таҷриба ва кори ҷонноки пролетариати социалистӣ тақмил медиҳад ва дар байни таҷрибаи гузашта (социализми илмӣ, ки инкишофи социализмро аз шаклҳои оддӣ утопистӣ вай сар карда, ба охир расондааст) ва таҷрибаи замони ҳозира (муқоризаи ҳозираи рафӣқони коргар) баҳам таъсиррасонӣ доимӣ ба вучуд меоварад»².

Озодии санъаткор, ки бо озодии комили ироданӣ ӯ пайвастааст, бе идроки мавқеи сиёсӣ бадеинаш вучуд дошта наметавонад. Метод дар айни замон меёру мизони ҳамин ақидаю барноман қаламкаш аст.

Назарияи ленинии инъикос хусусиятҳои диалектикий тасвири воқеиятро дар санъат ва адабиёт пурра равшан месозад. «Дар фикри инсон,— навиштааст Ленин,— инъикос ёфтани табиатро «бе ҷон» не, бе ҳаракат не, бе зиддият не, балки дар процесси абадии ҳаракат, пайдошавии зиддиятҳо ва ҳалшавии онҳо фаҳмидан лозим аст»³.

Назар ба реализми даврҳои гузаштаю ҳозира сифатан нав будани адабиёти реализми социалистӣ пеш аз ҳама дар он аст, ки воқеият ва тақдире таърихӣ меҳнаткешон аз мавқеи социализм, «аз нуқтаи назари ҷаҳонфаҳмии марксизм ва шароитҳои ҳаёту муқоризаи пролетариат дар давран диктатураи вай» (Ленин) инъикос меёбад. Навоварини ин метод дар нишон додани роли фаъоли оммаҳои халқ дар тараққии ҷамъият буда, комили ба принципҳои таърихӣ азнав офаридани зиндагӣ ҷавоб медиҳад. Адабиёти реализми социалистӣ ба туфайли сарфурӯ бурдан ба умқи олами ботинӣ ва рӯҳияи офарандагонӣ неъматҳои ҳаёт сифатҳои ҳаётбахшӣ пайдо кардааст. Адабиёти реализми социалистӣ бо қувваи қудрати илҳомдиҳандааш ба навсозии ҷаҳон ва инсон, ба иҷрои орзуи ҳаваси одам боварӣ мебахшад. Танҳо адабиёти реализми

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. I. М., 1957, стр. 29.

² Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 10, сах. 36.

³ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 38, сах. 195.

социалистӣ ҳамчун марҳалаи сифатан нав дар инкишофи санъати конкретӣ-таърихӣ воқеиятро дар тараққиёти революционнаш ба таҳлил гирифта, қодир аст, ки ҷиҳатҳои нави рӯзгор, рӯҳи қаҳрамонии замон ва қорнамонҳои беназири халқро акс намояд.

Ақидае, ки реализми гузашта фақат танқид мекарду ҳеҷ ҷизро тасдиқ намекард ё чунин фикр, ки реализми социалистӣ фақат тасдиқ мекунад ҳеҷ ҷизро танқид намекунад — нуктаи назари ҳама ба яктарафа аст. Дурусташ ин, ки реализми гузашта, ки асосан тарафҳои торики ҷамъияти қадимро танқид мекард, идеалҳои пешқадам низ дошт, аммо реализми социалистӣ баробари танқиди кӯҳнақолаҳои ҷамъияти синфӣ ва танқиди норасоии камбудии ҳаёти имрӯзаи мо, нурҳои дурахшони ҷамъияти навро, ки ба сӯи коммунизм равон аст, мӯътақидона тасдиқ менамояд.

Ревизионистҳо санъату адабиётро аз сиёсат ҷудо мекунаанд; онҳо роль ва аҳамияти ҷаҳонфаҳмии методи эҷодиро умуман инкор карда, реализмро аз вазифаҳои ҳозирзамон ва равияҳои идеявии ҷамъияти алоҳида ба мустақил амалкунанда мепиндоранд. Дар муқобили бар зидди ҳама гуна «изм»ҳои сохтаи ревизионизм, модернизм ва шохҷаҳои он экзистенциализм, фрейдизм, кубизм ва ғайра КПСС партиявии коммунистии санъатро дар мадди аввал мегузорад. Муқтадирин реализми социалистӣ ва партиявии он танҳо дар ҳақиқатнигории таърихнаш набуда, инчунин дар мусоидату мувофиқатии он ба мантики ҳаёт ва диалектикаи тараққиӣ вай мебошад; Реализми социалистӣ ҳақиқати зиндагиро, ҳамчун қонуни қоида, дар шаклҳои худӣ ҳаёт ё дар шаклҳои шартӣ (рамз, муболиға, масал, фантастика ва ғ. и.), ки ба мантики он ҳаргиз нисбат нест, меофарад.

Ин аъёнҳои реализми социалистӣ аз реализми классикӣ нисбатан гирифта, дар ҳислатҳои реалии образи одамони нави советӣ — Григорий Мелехов, Корчагин, Давыдов, Едгор, Шодӣ, Пӯлод Қодиров, Нуралӣ, Сафар Одинаев, Давлат Сафоев, Олег Кошевой, Журбинхо, Қодирпахлавон, Глеб Чумалов, Воропаев, Никитин ва Васильев, Едигей, бинокорони Нораку Евои, КАМАЗ-у БАМ, Бешкенту Роғун ва дигарон вусъат ва таҷассум ёфтаанд.

Концепсияи нави шахс ҷавҳари системаи эстетикӣи методи реализми социалистӣ эътироф шудааст. Маҳз образҳои осори нави сандагонии советӣ идеали эстетикӣи адабиётро, ки бо ҳаракати озодихоҳии пролетариати ҷаҳон ва идеалҳои сиёсии социализм вобастааст, дар худ таҷассум менамоянд. Хангоме, ки Горький мегӯяд: «...инсон — офаранда ва хоҷаи олам аст ва масъулият барои ҳамаи нӯксони рӯи замин айнан ба ҳамаи тарзе, ки шаъну шараф барои ҳамаи хусну зебоии он ба зимми ӯст»¹, тарбияи хонандагиро дар муносибати қаҳрамонӣ ва диловарӣ доштан нисбат ба воқеият мадди назар дорад.

Рӯҳи ҷанговаронаи адабиёти советиро партиявӣ халқият ва синфӣи методи реализми социалистӣ таъмин мекунад. Методи реализми социалистӣ, ки чун методи бадани марҳалаи нави тараққиӣи адабиёти ҷаҳон системаи мавҳуми (абстрактив) доишино нест,

¹ «Неделя», 1966, № 37.

балки ҳамчун инъикоси қонунии ҳодисаҳои тозаи зиндагӣ ба вуҷуд омадааст. Ин усули адабӣ, ки дар процесси талоши ҷидди меҳнату капитал ва забона задани алангаи революцияҳо тавлид шуда инкишоф ёфтааст, бедарак ақлу заковати адибони пешқадами ҷаҳонро фаро нагирифтааст. Санъати пролетарӣ-социалистӣ таърихи тӯлонӣ дорад ва аввалин пайдоиши он ба хуруҷҳои нахустини ҳаракатҳои коргарӣ вобастааст.

Решаҳои таърихӣ
пайдоиши санъати
социалистӣ

Асосгузори марксизм — Маркс ва Энгелс ба инкишофи мавзӯи синфи коргар, ба таҷассуми бадеии образи пролетариат ва инъикоси муборизаи революционӣ ӯ дар адабиёт хеле аҳамият додаанд. Моҳияти таълимоти адабию танқидии Маркс ва Энгелс талқин менамояд, ки дар адабиёти пролетарӣ бояд ҷаҳонбинии социалистӣ бо санъати реализм бо ҳам узван пайваста бошанд.

Аз ҳамин нуқтаи назар ҳам драмаи фочивии Лассаль саҳт танқид ёфта буд. Лассаль, ки ба мақсади эҷод намудани нахустин трагедияи пролетариин революционӣ асарӣ «Франц фон Зикинген»-ро навишт, дар ин роҳ ҷаҳон муваффақият пайдо накард. Маркс ва Энгелс дар мактубҳои худ ба Лассаль нишон доданд, ки ҳатто драматург дар инъикоси ҷаҳи деҳқонони Германия дар ҳамин, ки ӯ иштироки табақаи сипоҳии хурдро назар ба зиддиятҳои деҳқонон ва меҳнаткашон баланд гузоштааст. Бо ин хоҳу ноҳӯ Лассаль роли омӯҳон халқро дар таърих, ҳатто дар ҳаракату амалиёти революционӣ худӣ ӯ, паст кардааст. Ин ҳам нишон медиҳад, ки аввалин драмаи реалистии пролетарӣ дар он замон бемуваффақият баромад. Насри пролетарӣ низ бо очерки ҳаҷвӣ ва рисолаи Георг Веерт маҳдуд гардид. Ҳамаи ин заруратеро ба вуҷуд меовард, ки барои пайдоиши адабиёти ояндаи пролетарӣ ва муайян кардани вазифаҳои таърихӣ он ҷиддӣ шугъл карда шавад.

Назми пролетариин революционӣ пешгузаштаи бевоситаи реализми социалистӣ ба шумор меравад. Вай асарҳои гениалӣ ба вуҷуд овардааст, монанди «Интернационал»¹, ки он гимни ҳаракати коммунистӣ коргарии ҷаҳонӣ гардид. Назми Коммунаи Париж пур аз эҳтиросу эҳсоси революционӣ омӯҳон меҳнаткашон мебошад.

То ба он лаҳзаи таърихӣ умумиҷаҳонӣ, ки коммунаҳои Париж байроқи диктатураи пролетариатро баланд бардоштанд ва «Интернационал» эҷод гардид, адабиёти ҷаҳон дар соҳаи санъати реализм таҷрибаи бузурги бадеӣ пайдо кард. Реализми классикӣ, аз ҷумла реализми танқидӣ, ба тавлиди методи реализми социалистӣ омиле гардид. Барои реша давондани ғояҳои социалистӣ дар адабиёти ҷаҳон муборизаи санъаткорони пешқадами гузашта бар зидди ҳамаи он ҷизе, ки берун аз ахлоку одоби одамии ва ғайри

¹ «Интернационал» — гимни байналхалқии пролетариат; матни оғро Э. Потье оҳангширо П. Дефестер эҷод намудаанд. Матни русиаш аз оғи А. Я. Кош буда, дар соли 1902 ҷои шудааст. «Интернационал» аз соли 1917 Гимни давлати Советӣ буд. Баъд аз қабул шудани Гимни янги давлатии Иттифоқи Советӣ дар соли 1944, вай ҳамчун гимни Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ боқӣ монд.

нисондӯстияю адолатпарастӣ буд, низ роли муайян бозидааст. Дар ҷамъияти синфӣ танқиди тарафҳои тираю тори ҳаёт кӯшиши дигаргун сохтани ҷаҳонро талқин намуда, идеяи озодӣ, баробарияю бародариро, ки оммаҳои меҳнаткашон солҳои сол орзӯ доштанд, ба таври қатъӣ ба миён ниҳод.

Дар ин маврид ба ёд овардани таълимоти В. И. Ленин онд ба амал кардани ду маданияти дар ҷамъияти синфӣ аз ғайри ҳоли нест. Коргару деҳқон ва аҳли меҳнате, ки дар шароитҳои ҷамъияти буржуазӣ умр ба сар мебаранд, ба таври ногузир идеологияи демократӣ ва социалистиро инкишоф медиҳанд. Асарҳои намоёни адабиёти ҷаҳон бо вучуди аз таъсири идеологияю маданияти синфҳои ҳукмрон озод набудан, то як андоза унсурҳои идеология ва орзӯю омоми оммаҳои халқро дар бар кардаанд.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX проблемани социализм ва синфи коргар диққати бисёр нависандагонии барҷастаи реалисти Аврупои ғарбиро ба худ ҷиғтар кашид. Дар баробари инкишофи ҳаракати социалистӣ дар як қатор мамлакатҳои Аврупо процесси наздикшавии санъати реалистӣ ва идеалҳои социализм оғоз ёфт. Дар Аврупою Америка нависандагонии гуногунакида дар ҷуғрофияи як мавқеъ ҳамфикр гардиданд, ки санъату адабиётро дар ин марҳалаи зиндагӣ ва задухӯрдҳои бошиддати синфӣ фақат социализм наваз кунонида метавонад. Эмиль Золя, Генрих Ибсен, Анатоль Франс, Джек Лондон, Бернард Шоу ва Герберт Уэллс, немис Роберт Швейхель, французҳо Люсьен Декава ва Виктор Маргерит дар бораи ҷанги бузурги деҳқонон, дар бораи Коммунаи Париж, дар бораи синфи коргар ва идеяҳои социализм роман ва эпосҳои навишта, фикру андешаҳои солим пеш рондаанд. Ромен Роллан, ки ба монанди Л. Н. Толстой нисбат ба худ ва санъату адабиёт серталаб ва покҷиғдон буд, дар соли 1895 рӯйро ба эътирофи қарда навишта буд: «Идеяҳои социализм бар ҳилофи иродаю хоҳиши ман, бар ҳилофи таваҷҷӯҳи надостанам ба он, бар ҳилофи худнишандии ман, ба мағзи ҷисму ҷонам дохил шуда истодаанд. Ман дар ҳусуси онҳо фикр кардан намехоҳам, вале онҳо ҳар рӯз ба дили ман ҷо гирифта истодаанд».

Албатта, ин тақозои замон буд. Аммо процесси мавқеъи ишғол кардани идеяҳои социализм дар санъату адабиёт ҷандон осон набуд. Мо ҳоло ба тарзу усул ва шаклҳои роҳ ёфтани методи реализми социалистӣ ба эҷодиёти бисёр суҳанварони ин давра таваҷҷӯф намекунем. Вале қобили қайд аст, ки Ф. Энгельс ҳанӯз дар эҷодиёти нависандагонии асри XIX Жорж Санд, Эжен Сю, Чарлз Диккенс ва баъзеи дигар наздикшавии адабиётро ба ҳаёти халқ қайд кардааст. У бо хушнудӣ гуфтааст, ки «ҷои қаҳрамононии собиқ — шоху шохзодагонро ақун камбағалон ва аҳли меҳнат ишғол карда истодаанд»¹.

Дар ҳақиқат дар даҳсолаҳои охири асри XIX реализм ва мазҳабҳои муборизаи революционии синфи коргар бой мебардад. Эмиль Золя дар романи худ «Ангисткашон» (1885), Гауптман дар романи худ «Бофандагон» (1892) аҳамияти ва тезисҳои ин-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. I, стр. 485.

зои асосии асри XIX-ро ки он низи байни меҳнату капитал буд, нишон додаанд. Онҳо ба муборизаи революционии пролетариат муроҷиат карда, дар аини замон ба эътирози ӯ ҳамроҳ шудаанд ва ҷидду ҷаҳди байро бар зидди шароитҳои сахти зиндагӣ таҳсину тақдир намудаанд.

Бояд қайд кард, ки чи дар эҷодиёти нависандагони маъқур ва чи дар асарҳои нависандаи Бельгия Камилъ Лемонье (романи ӯ «Завод»), ки мо бо образҳои металлустҳо шинос мешаедем, инчунин дар романи нависандаи рус Александр Иванович Куприн («Молох»), дар драмаҳои нависандаи Норвегия Генрик Ибсен ва дигарон бо вучуди ба ҳаёти меҳнаткеш ва қувваҳои истеҳсолкунанда сарфаҳм рафтани онон, амиқ дарк кардани роҳҳои социализм, коммунизми илмӣ ва таълимоти Маркс ва Энгельс мушоҳида намешавад.

Ромен Роллан бо заковатмандии бузурги суҳанварӣ фаноебӣ ва инкирози санъату адабиёти буржуазиро пай бурда, ба ақидае омадааст, ки санъат тамоман барбод нахоҳад рафт, «яке хомӯш шавад, — меғӯяд ӯ, — дигаре бармеафрӯзад».¹ Ӯ дар кори пайдоиши санъату адабиёти нав бо завқи тоҷ худ низ хеле хизмат кардааст. Дар шаклҳои гуногун ва бо дараҷаҳои муайяни боварӣ барои ба вучуд омадани санъату адабиёти нави реалистӣ дар миқёси ҷаҳон бисёр устодони заковатманди романтизму реализми танқидӣ ва натурализи Аврупо ва Россия — аз Байрон сар карда то Эзла, нависандаи шоирони пролетариат асри XIX Георг Веерт, Эжен Потье, Уильям Моррис, сонӣ, Бернард Шоу, Анатолий Франс, Джек Лондон, Верхарн, Лу Синь, дар Россия А. Пушкин, Н. Гоголь, И. Тургенев, Н. Некрасов, А. Островский, Л. Толстой, В. Белинский, Н. Чернышевский, Г. Короленко, А. Чехов, аз рассомон — К. Брюллов, В. Перов, И. Репин, В. Суриков, В. Серов ва дигарон иштирок доштанд. Онҳо нисбат ба тақдирӣ меҳнаткеш самимона завқ эҳсир карда, саҳифаҳои ҷолибе доир ба зисту зиндагии онон ба қалам оварда бошанд ҳам, вале умдан масъала — вазифаи таърихӣ синфи нави революциониро ба қуллӣ ва амиқ фаҳмида натавонистаанд.

Чунон ки Маркс ва Энгельс асосҳои назарии эстетикани марксистиро юр карда баромадаанд, онҳо дар кори тарбияи адабони рӯи революционии марксистӣ дошта аз байни синфи коргар ва барои ҳамроҳшавии беҳтарини намоёндагони пешқадами интеллигенцияи буржуазӣ бо идеяҳои социализм низ хизмати намӯн кардаанд. Муборизаеро, ки дар роҳи принципҳои реализм ва социализм пеш сар шуда буд, баъд аз вафоти К. Маркс ва Ф. Энгельс, мунаққидҳои марксист Георгий Валентинович Плеханов, Франц Меринг, Поль Лафарг, Владимир Ильич Ленин, Анатолий Васильевич Луначарский ва баъзе дигарон давом медиханд.

Танқиди марксистӣ соҳаҳои гуногуни маданияти охири асри XIX ва ибтидои асри XX-ро дар бар карда, ба ҳамаи ҷиҳатҳои ҷараёнҳои санъати буржуазини реакционӣ ва демократию социа-

¹ Роллан Р. Собр. соч., т. I М., 1954, стр. 7.

лисий дахл мекард. Чуноне ки дар боло қайд гардид, Ф. Энгельс дар мактубҳои ба Маргарет Гаркнесс ва Минна Каутская дар таҳлили романҳои онон онд ба мавзӯи синфи коргар, маъсалаи реализмро қомилан равшан менамояд. У реализми Бальзакро аз реализми Золя баландтар гузошта, унсурҳои натурализмро дар романҳои Золя танқид мекунад. Лафарг, Плеханов ва Меринг решаҳои синфӣи натурализмро аз ҷиҳати назария ва таҷрибаи бадеӣ таҳлил карда, ин усулро аз муносибатҳои ҷамъиятӣ дур донистаанд. Заяку ҳаваси одами ҷамъиятӣ, — меғӯяд Г. В. Плеханов, — фақат дар соҳан физиология ва патология¹ маҳдуд монда наметавонад.² Ба ҳамин маром тарсу бими баъзе нависандагон аз шиддати муборизаҳои революционӣ аз субъективизм дар санъат ҳамчун факти бемории сирояткунанда маҳкум карда мешавад.

Меринг маъсалаи муносибати пролетариат ва революцияро ба мероси классикӣ ба таври васеъ ба миён меғузорад. Меринг эҷодиёти Лессинг, Гёте, Гейне ва Шиллерро аз ҳуҷуми танқиди таҳқиромезонаи мунаққидони буржуазӣ муҳофизат мекунад. Вале яке аз камбудҳои Меринг ҳамин буд, ки ӯ дар зерӣ таъсири эстетикан файласуфи идеалисти немис Иммануил Кант ба маъсалаи синфӣи таҷрибаи санъату назм ва дар муҳити ҷамъиятӣ буржуазӣ тараққӣ ёфтани адабиёти пролетарӣ иштибоҳ доштаниро ҷамъи наметавонад.

Плеханов аввалин шуда барои ба вучуд овардани адабиёти пролетарӣ дар Россия ва бо муборизаи синфи коргар алоқаманд намудани он даъват кардааст. Дар соли 1885 ӯ дар мақолаи «Ду суҳан ба хонандагонӣ коргар», ки барои нашри маҷмӯаи «Сурудиҳои меҳнат» навишта шуда буд, ба пролетариат муроҷиат карда навишта буд: «Бояд шумо назми худ, суруди худ ва ашъори худро дошта бошед. Бояд шумо ифодаи ғаму андӯҳи худ, орзуи умед ва саъю кӯшиши худро дар онҳо ҷуста ёбед». Соғӣ, Плеханов дар бораи боварии қатъии синфи коргар ба ояндаи бузург суҳан роҷа, фикрашро ин тавр ба анҷом мерасонад: «Ин боварӣ инчунин дар назми шумо акс меёбад: вай суруди шуморо ҳамчун даъвати ғалабаи озодии умумӣ, баробарии ҳақиқӣ ва бародарии пок баланд, тавоно ва ғуфтихор мебардонад»³.

Дар ин замон бисёр саволҳо ба миён меомаданд, ки оё то ғалабаи революцияи пролетарӣ, дар шароити капитализм санъати нав, адабиёти нав пайдо шуда метавониста бошад? Ва агар пайдо шавад, он чӣ хел мешавад бошад? Худи ходимони аввалини адабиёти пролетарӣ дар имкониятҳои бомуваффақият инкишоф ёфтани он дар рафти муборизаи революционӣ синфи коргар бо капитализм шубҳа надоштанд. Нахустин шоири пролетарин немис Георг Веерт боварии қомилро изҳор карда гуфтааст:

¹ Физиология ва патология — соҳаҳои ҷамъи табиб, ки бо таълиқи сикатию бемории ҷисми инда шуга доранд.

² Плеханов Г. В. Искусство и литература. М., 1948, стр. 191.

³ Плеханов Г. В., Ҳамоиҳо, сах. 485.

«Халқ метаавонад ба оламиён адабиёти нав ва санъати нави таъвоное пешкаш намояд». Чунин фикрҳо дар байни ҷартистҳо ва коммунарҳои Париж ҳам мушохида мешуданд. Вале дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар байни ходимони ҳаракати социалистии Аврупои ғарбӣ фикре ба миён меомад, ки он пайдоишу тараккии адабиёти социалистиро дар давраи то ғалабаи революцияи пролетарӣ дар зери шубҳа меомонд.

Лафарг, Меринг, ревизионист Г. Лукач, оппортунистон Вендервельде ва Троцкий, каме дертар Плеханов ҳам дар ин масъала ба сарҳуд хатоҳо роҳ доданд.

В. И. Ленин дар мақолаи программавии худ «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» ва дар асарҳои «Партияи социалистӣ ва инқилобияти бепартиявӣ», «Материализм ва эмпириокритицизм» масъалаи онд ба санъату адабиёти нави пролетарио ҳаматарафа мусбат ҳал намуд. Ленин ғайрияти муборизаи синфи коргар ва партияи онро фақат бо соҳаи иқтисоду сиёсат маҳдуд накард. Ӯ аз аввали ғайрияти худ ба масъалаҳои маданият, санъат ва адабиёт ҳам мароқу рағбат зоҳир намудааст.

В. И. Ленин тараккии беназири адабиёти руси асри XIX ва аҳамияти умумичаҳонии онро аз таъсири илму дониши пешқадами ҷамъияти нисонӣ ва ҳаракати озодихоҳӣ донистааст. Пурмазмунно идеянокии адабиёти рус, алоқаи вай бо ҳаракати озодихоҳӣ, равияи таъкиди он нисбат ба сохти зиндагонии ҷамъияти мултипарастӣ ва ғайра ба Ленин имконият доданд, ки ӯ образҳои эҷодиёти нависандагони русро дар муборизаи ҷидди худ барои манфиати синфи коргару деҳқон ва таътани социализм васеъ истифода барад.

Ба В. И. Ленин муяссар шуд, ки робитаи санъату адабиётро бо ҳаёти воқеӣ, бо революцияи социалистӣ пойдор намояд; ӯ таъвоинист, ки нависандаҳо бо оммаи меҳнаткешон, бо идеали онҳо, бо муборизаи синфи коргар, ки қувваи пешқадамтарини ҷамъият аст, наздик намояд, шиорҳои бардурӯғи буржуазиро онд ба озодии эҷодиёт, истиқлолияти нависанда дар ҷамъият ва ғайра то охир ғош кунад. В. И. Ленин дар мақолаи таърихнаш «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» нишон додааст, ки шиори капиталистӣ онд ба «озодии мутлақ» — таъбири буржуазӣ ё анархистӣ аст (зеро ки анархизм ҳамчун ҷаҳонбинӣ боз ҳамон маънои буржуазиро дорад). Ӯ бо далелҳои раднашаванда исбот кардааст, ки озодии нависандаи буржуазӣ бо ҳалтан пул, пораю ришват вобаста мебошад.

Бар зидди ин гуна адабиёт пролетариати социалистӣ принципи партиявӣ халқияти адабиётро пеш ронда, онро тараккӣ медиҳад. Принципи партиявӣ коммунистӣ, иҷрои қарорҳои партия ва программаи он ба нависандае, ки эҷодиёташро бошуурона ба муборизаи синфи коргар, ба ҳори наҷибонаи дигаргун сохтани ҳаёт ва ба вучуд овардани ҷамъияти социалистӣ бахшидааст, озодии ҳақиқӣ медиҳад.

Ин ақидаҳо ба А. В. Луначарский, ки яке аз ходимони намоё-

ни сиёсии давлати советӣ ва маданияти нави социалистӣ мебошад наздик буданд; ӯ ҳамчун мунаққид, адабиётшинос, санъатшинос ва публицист дар маърузаю баромадҳо ва мақолаҳо осори назариявиаш вазифаҳои бузургӣ Ленин ва Ҷангӣ пешгузоштаро дар давраи то революцияи Октябр ва баъди он ҷимоя кардааст.

Луначарский дар асараш «Марксизм ва эстетика. Диалог онд ба санъат» (1905), ки ба хусусиятҳои иҷтимоӣ-синфӣ дохил, муборизаро вазифавӣ аввалию азалии санъат доништааст. Санъат, ба қавли Луначарский, бояд эҳсосот ва қайфияти ҷанговаронаро дар ҳонанда тарбия намояд. Ӯ чун нахустин мунаққиди революционии осори драматикӣ М. Горький, пьесаҳои ӯро барои ҳақиқатгӯию балвогарӣ ва дар мавзӯи социализм будиашон таърифу тавсиф кардааст.

Луначарский дар «Мақтубҳои ба адабиёти пролетарӣ» (1914) пролетариатро даъват менамояд, ки санъати худро чун «силоҳи гаронбаҳо» ҳамеша соҳибӣ кунад. Ӯ пролетариатро меросхӯри ягонаи тамоми сарватҳои маънавии гузашта дониста, бо донишу таҳлили амиқии устодӣ аҳамияти беэълои осори Пушкин, Лермонтов, Некрасов, А. Островский, Достоевский, Л. Толстой, Чехов, Горький, Брюсов, Блокро барои бинокорони ҷаҳони нав бо забони пурҳарорат таъкид намудааст.

Ҳизматҳои арзандан ӯ дар инкишофи адабиёти ҷаҳони советӣ ҳеле назаррасанд. Луначарский аввалин мунаққидест, ки ба пайдоиши романҳои А. Фадеев («Турмури»), М. Шолохов («Дони ором») таърифу таҳлилати гуфта, дар онҳо бехатарии анъанаҳои классикони русро дидааст. Дар таъкидоти ӯ «Ленин аз адабиётшиносӣ» (1932) ӯ аҳамияти фалсафии асарҳои дохило дар таракқиёти илму маданияти социалистӣ нишон додааст. Ӯ яқин аз донишмандонест, ки ҳанӯз дар соли 1933 моҳияти реализми социалистиро муайян намуд: «Реализми социалистӣ — программаи фароҳолест, ки бисёр методҳои гуногун дар мо мавҷуда ва методҳое, ки мо боз падиди меорем фаро мегирад; аммо вай мағз андар мағзаш мубориза ва бунёдкорӣ мебошад, вай ба ояндаи коммунистии инсоният боварӣ комил дорад, ба қувваҳои пролетариат, партияи он ва пешвоҳои он мӯътақид аст ...».¹

Реализми социалистӣ ҳодисаи байналхалқист. Вале барои ташаккули он роли адабиёти рус ва пеш аз ҳама М. Горький маҳсус аст. Омилҳои ин — аҳамияти таърихӣ ҳаракати революционӣ дар Россия мебошад, зеро дар ҷаҳони асри XIX ва ибтидои асри XX маркази муборизаи революционӣ-озодихоҳии ҷаҳон ба ин ҷо ҷӯшид. Марҳалаи пешазпролетариатӣ ҳаракати озодихоҳӣ дар Россия он қувваҳои бо идеяҳои социализм саршор буд, ки мислашро ҳеҷ мамлакат надоништааст. Ҳамбастагии демократизм ва социализм дар асоси мубориза бар зидди ҳукмронии

¹ Луначарский А. В. Статьи о советской литературе. М. 1958, стр. 259.

мутлақи подшоҳӣ ва барои тарғиботи идеалҳои социалистӣ, аз адабиёти солҳои 40 асри XIX — аз Белинский ва Герцен сар шуда, дар солҳои 60—70 дар эҷодиёти Чернышевский ва Салтиков-Шедрин авҷ мегирад. Чернышевский принсиҳои ахлоқи одоби социализмро дар муносибатҳои оилавӣ ва шахсии байни марду зан, дар соҳаи ишқу муҳаббат қорӣ намунаи мешавад. Романи ӯ «Чӣ бод кард?» сар то сар на танҳо ба идеяи революция ва озодии инсон бахшида шудааст, балки дар он пайдоиши «одамони нав», «одамони махсус», ки худро барои революцияю социализм тайёр мекунад, низ талқин ёфтааст.

Ба А. М. Горький насиб гардид, ки асосгузори адабиёти пролетарӣ ва нахустин классики реализми социалистӣ шинохта шавад. Горький дар ҳудуди асрҳои XIX ва XX ҳамчун меросхӯри қонуни ва давомдиҳандаи аънаҳои бехтарини адабиёти гузашта, аз ҷумла реализми классикан руси асри XIX, ба мён омад. Ӯ ҳақиқати адабиёти классикан рус, пафоси инсонпарварӣ ва ҳақиқатнигории онро чуқур омӯхта, дар саҳни адабиёти пур аз задухӯрдҳои революционӣ чун назовари бузург зухур кард.

Методи нав дар як вақт дар санъати адабиёти дигар мамлакатҳое, ки унсурҳои социализм дар тараққи маданияти миллионҳо ғайрӯлар буд, низ сурат гирифт. Масалан, баробари романи Горький «Модар» (1906), романи (се ҷилдаи) нависандаи Дания Мартин Андерсен-Нексе (1869—1954) «Пеллен Ғолиб» (1906—1910) эҷод шуда интишор мегардад, ки аҳамияти байналхалқии онон баҳсинопазир буд. В. И. Ленин на фақат «Модар»-ро айни муддао донист, ӯ дар асараш «Дафтарҳои онди империализм» романи «Пеллен Ғолиб»-ро низ ҳамчун асари адабиёти пролетарӣ баҳо дод. Дар ҳақиқат, дар ин романҳо ҳаракати озодихоҳии синфи коргар аз мавҷи идеявӣ-эстетикӣи социалистӣ шарҳу тафсир ёфт. Дилу рӯи одами оддӣ ва муборизаи қаҳрамононаи ҷаҳмаҳои пролетарӣ аввалин бор дар ин романҳо ба плани васеи эпикӣ инъикос шуда, эътибори шахсӣи синфии аҳли меҳнат ва нуфузи ӯ ба инкишофи ҳаракати революционӣ мӯътакидона тасвир гардидааст. Образҳо ва амалиётҳои дар ин романҳо дар таҳрик буда, боварии комили онҳи ба ғалабаи ногузирӣ идеали социалистӣ ба мағзи асарҳо ҷо гирифтааст.

Романҳои нависандаи француз-коммунист Анри Барбюс «Оташ» (1916) ва «Равшанӣ» (1919), ки даҳшати ҷанги якуми ҷаҳонро ба тасвир гирифтаанд, дар айни замон ба мактаби инкишофи шуури озодихоҳонаи меҳнаткешон табдил гардида. Шонро хабар медиҳанд, ё китоби нависандаи америкой Чон Рид «Даҳ рӯзе, ки ҷаҳонро ба ларза овард», ё асари машҳури ҳаҷвини нависандаи чех Ярослав Гашек (1883—1923) «Саргузашти солдати диловар Швейк дар замонҳои ҷанги ҷаҳонӣ» (1921—1923), ки моҳияти сохти буржуазиро ҳамчун оғуштаи ҷангу ситам нишон додааст — шаҳодати таҷассуми навҷӯнаи ҳуҷҷатҳои сиёсӣи бадеии замонӣ нави революцияҳост.

Вале Россия ба таври расмӣ, аз ҷиҳати назарӣ амалӣ ма-

кони нахустин бор пайдо шудани ин усули революционитарии адабиётро шинсохта шудааст. В. И. Ленин пойдевори назарии адабиёти социалистиро гузошта, чунон ки боло қайд шуд, методи онро дар як қатор асарҳои муайян қардааст. А. М. Горький аввалин нависандаест, ки дар замон пеш аз Революцияи Октябр бо пьеса ва роману повестҳои ин методро дар амал қорӣ қардааст. Қаҳрамонони мусбати асарҳои ӯ Нил (аз пьесаи «Мещанхо»), Синцов (аз пьесаи «Душманон»), Павел Власов (аз романи «Модар») ва як қатор дигар чунин образҳои адабианд, ки бевосита аз байну миёни ҳаёти он замон — охири асри XIX ва ибтидои асри XX гирифта шудаанд ва барои комёбии идеалҳои социалистӣ қорнамонҳо мекунанд. М. Горький навиштааст: «Реализми социалистӣ ҳаётро қун амалиёт, қун эҷод тасдиқ менамояд, зеро мақсади вай инкишофи димми қобилияти збудатарини афроди башар баҳри зафари ӯ бар қувваҳои табиат, баҳри саломатию умрдарозии ӯ, баҳри саодати бузургии зистан дар рӯи замин... мебошад».¹

Горький дар роҳи хизмати революция ва пайдоиши методи нави адаби дар Россия танҳо набуд. Хикояҳои А. Серафимович ва романҳои ӯ «Шаҳр дар биёбон» ва «Сели оҳанин», масалҳои Д. Бедный, баъзе асарҳои Блок, Брюсов ва шонрони ҷавони «Звезда» ва «Правда», дostonҳои Маяковский дунёи кӯҳнаро бо қатъият рад қарда, қаҳрамони нави зиндагиро адабиётро ҳамчун қорчии революция пеш мебаранд. Ин ҳама шаҳодати он аст, ки ҳислат ва сифатҳои одамони нав муносибатҳои нави санъатро ба ҳаёти воқеӣ талаб мекунанд.

Зафари Революцияи Октябр дар Россия ва навоҳиҳои асосгузори адабиёти советӣ М. Горький боиси тавлиду вуҷудати ин методи нав дар адабиётҳои Аврупо, Осиё ва Америка гардид. Навбардозиҳои методи реализми социалистӣ, бешак, ба тамоми таҷрибаи дониши ҷаҳони инсонӣ истинод дорад; дар айни замон вай дар ҳар мамлакат ба анъанаҳои зиндаи адабиёти халқию китобатии он тақия хоҳад қард. Бинобар ин ҳам сершакл ва гуногуноӣ аст. Адибони номвару пешқадами ҷаҳон — Анри Барбюс, Ромен Роллан, Мартин Андерсен-Нексе, Ральф Фокс, Луи Арагон, Андре Стиль, Чек Линдсей, Иоган Бехер, Анна Зегерс, Пабло Неруда, Нозим Хикмат, Чеймс Олдрич, Рабиндронат Такур, Мулк Рач Ананд, М. Пуйманова, Я. Ивашкевич ва дигарҳо аз ҳамин маром тадриҷан бо методи реализми социалистӣ мусаллаҳ гардидаанд. Онҳо ҳамчун санъатқорони равшанфикр аз мактаби ҷараёну равияҳои адабии энде гузашта, реализми социалистиро дар роҳи эҷодашон афзалтар донистаанд.

Ба ҳамин тарик, методи реализми социалистӣ бо мурури замон ташкил ёфта, дар ғуши адабиёти сермиллати советӣ нагӯнамо қарда, ба қамол расидааст.

Дар солҳои 20 асарҳои ба вучуд меоянд, ки шукӯҳу шаҳомати ғояи амалиёти большевикон дар маркази диққати онҳо ме-

¹ Горький А. М. Кулӣёт, ҷ. 27, сах. 330.

истад. Ба образи В. И. Ленин ҳамчун симон шахси ҳаматарафа бэмаърифат ва харчониба мутараккӣ, одами нави покниҳдону хирадманди даврони социализм М. Горький (очерки «В. И. Ленин»), В. Маяковский (достони «В. И. Ленин», «Гуфтор бо Ленин»), Безыменский, Ийбер, Жаров, Чаренц, Лохутӣ (балладаи «Зинда аст Ленин») ва бисёр дигарон мурочиат кардаанд. Дар даҳсолаи 20 якқатор асарҳои мансуби революцияи Ленин, Партия ва синфи кӯрғар эҷод гардид, ки аксари онҳо ба қалами бунёдкорони ҷавони адабиёти нави реализми социалистӣ тааллуқ дошт. М. Шолохов («Хикояҳои Дон» ва китоби якуми романи «Дони ором»), А. Толстой (2 китоби романи сегонаи «Саргардонии сархайронӣ»), А. Фадеев (романи «Торумор»), Д. Фурманов (романҳои «Чапаев» ва «Балво»), К. Федин (романҳои «Шахрҳо ва сэлҳо» ва «Бародарон»), Ф. Гладков (романи «Цемент»), К. Тренев («Любовь Яровая»), Вс. Иванов («Бронепоезди № 14—69») ва баъзеи дигар бо тасвири иқтидори ҳақиқати революцияи методи реализми социалистиро ба пояи бэланд бардошанд.

Солҳои 30 — давраи панҷсолаҳои аввалини социалистӣ дар адабиёти реализми социалистӣ давраи қувваҷамъшудӣ ва таракқиш миёнбадан он ба шумор мераванд. Образи В. И. Ленин акнун муҷассамтар на танҳо дар назму наср, инчунин дар асарҳои драматӣ инъикос меёбад. Ду пьесани Николай Погодин аз драман сегонаи ӯ — «Одами ярокдор» ва «Соати бурҷи Кремль» дар ин солҳо баробари романҳои М. Шолохов («Замини қорамшуда»), Фёдор Панфёров («Бруски»), Александр Твардовский («Мамлақати Муравий») ва дигарҳо материали ҳосирзамониро ба таҳлил гирифта, ҳаётро дар инкишофи революционинаш иҷшон додаанд.

Асарҳои онди гузаштаи таърихӣ, мавзанди «Петри I»-ми А. Толстой, «Емельян Пугачёв»-и В. Шишков ва ғайра низ ба ҳамин маром эҷод шудаанд; дар ин солҳо мавзӯҳои гуногун боиси боигарии адабиёти реализми социалистӣ гардид, доир ба проблемаҳои тарбияи ҷавонон ва ташаккули большевикон (романҳои Николай Островский «Обутоб ёфтани пӯлод» ва «Зодагонии тӯфон»; «Поэмаи педагогӣ»-и А. Макаренко), манзараҳои соҳтмони социалистӣ ва ёлравини шуури социалистии меҳнаткашон (романҳои Леонид Леонов «Сотъ», «Скутаревский», «Роҳи баҳр»; Мариэтта Шагинян «Гидроцентральный»; Илья Эренбург «Рӯзи дуҷом» «Нафас нагирифта», Юрий Крымов «Танкер «Дербент») пан ҳам ба вучуд омадан гирифтанд. Маҳз дар ҳамин солҳои 30 М. Горький романи ҷаҳорчилдан худ «Ҳаёти Клим Самгин»-ро, ки барои он аз бист сол зиёда вақташро сарф карда буд, ба анҷом мерасонад.

Дар солҳои 40 мавзӯи ҷанги Бузурги Ватанин халқи советӣ ба муқобили ӯрдуи фашистон дар бисёр асарҳои бадеӣ ва жанрҳои гуногун баён гардиданд, ки умдан мақсади онон ҳиссиёти баланди ватанпарварист ва ин яке аз моҳияти реализми социалистӣ мебошад. Аз осори ин замон махсусан шеърҳои сол-

ҳои ҷангии А. Твардовский ва достони ӯ «Василий Тёркин», романи Александр Фадеев «Гвардиячиёни ҷавон», силсилаи ашъори К. Симонэв «Рӯзҳо ва шабҳо», пьесани А. Корнейчук «Фронт», достонҳои Маргарита Алигер «Зоя», Павел Антокольский «Фарзанд», Николай Тихонов «Киров бо мо», Борис Горбатов «Таслимнамшудагон», Вера Инбер «Меридиани Пулков», Ольга Берггольц «Рӯзномаи Февраль», публицистикаи оташангези И. Эренбург, А. Толстой ва М. Шолоховро хотирнишон кардан кофист.

Муваффакиятҳои бузурги адабиёти сермиллати советӣ дар ин даҳсолаҳо ва махсусан дар солҳои баъди ҷанги Ватанӣ ба назар мерасад. Дар адабиётҳои миллӣ акнун бештар ба масъалаҳои маънавӣ — ахлоқу одоб, адои қарзи граҷдаи дар назди халқу Ватан ва инсоният мурочиат кардан, ғайриси мавзӯҳои қадриносии байниҷаҳонии одамон, қадриҳои инсоният ба сохти ҷамъиятии социалистӣ мо авҷ мегиранд. Ин асарҳо, ки ном бурдани ҳамаи онҳо амри муҳол аст, ба тарбияи одамони нави зиндагӣ равона шуда, ба ҳар шахс барои муайян кардани идеалҳои инсонӣ ҷамъиятии худ ба ӯ мададгори намудаанд.

Дар ҳамаи асрҳои аҳамияти умуминсонӣ ва ҷаҳонии адабиёти советӣ, адабиёти реализми социалистӣ дар даврони мо, қадру маънавияти адабиёти классикӣ барои наслҳои гуногунӣ ҳонадагон.

Эҳсосоти ягонагӣ дар адабиёти методи реализми социалистӣ дар солҳои 50—70 серпахлӯ ва ҳарчониба зоҳир гардида, қариб ҳамаи тарафҳои муносибатҳои мураккаби одамон ва ҷаҳони ӯро фаро мегирад. Дар ҷунин асарҳои суханварони адабиёти сермиллати советӣ Н. Тихонов («Шаш сутун»), Г. Марков («Падар ва писар»), О. Гончар («Гирдоб»), Р. Файзӣ («Аълоҳазрати инсон») ... шеърҳои достонҳои Р. Ғамзатов, М. Турсунзода, М. Қарим, Н. Хаарӣ, Е. Буков, Гр. Абашидзе, М. Танк, П. Бровка, Э. Межелайтис, С. Чусуев — омирони, арзанда ва назарнамо мавзӯи дӯстии халқҳо таҷассум гардидааст. Дар ин асарҳо мазмунӣ нави ҷамъиятиро иҷтимоии интернационализми социалистӣ ҳувайдост. Дар ин асарҳо ҳиссиёти «фода ёфтааст, ки бе қабули ҷаҳон ва азхудкунии таҷрибаи ҳаётӣ, маданӣ, маънавӣ ва маънави одамони дигар миллатҳои социалистӣ, бе дохил кардани ин ҷиҳзҳои ғаронбаҳои нотақрир дар таҷрибаи миллати худ тараққиёти бозтағдил номумкин аст».¹

Дар солҳои 70—80 адабиёти советӣ ва методи реализми социалистӣ бо саъю кӯшиши наслҳои нави нависандагон боз ҳисси тоза ба тоза пайдо карда, ғайрисиҳои (психологизм) ва мазмунӣ эстетикӣ осори бадеъ змиқтар мебарда. Романҳои Юрий Бондарев «Барфи гарм», «Соҳил», «Интиҳоб»; Александр Чаковский «Муҳосира», «Ғалаба»; Георгий Марков «Сибирь», «Намаки замин» ва романҳои Владимир Тендряков, Сергей Залыгин, Виталий Закруткин, Василь Быков, Валентин Распутин, Чингиз Айтматов, Юрий Рытхей, Юсуфҷон Ақобиров, «Доғистони ман» ва «Шамшер ва гул»-и Р. Ғамзатов, «Исёни хирад»-и Давид Кагультинов, шеърҳои Э. Межелайтис, М. Ка-

¹ Ломидзе Георгий. Чувство великой общности М., 1978, стр. 70.

нзат, Олжас Сулаймонов, Евгений Евтушенко, Роберт Рождественский ва дигарон олами ботинии одамони советӣ, корнамоиҳои онон ва омилҳои қаҳрамоннашон, фикру ҳисси барангезандашон, ҷи гуна некию бадиро фаҳмиданашон ва меҳру адолати онҳоро ба таҳлили амику пурвусъат овардаанд.

Агар алоқан навпардозҳои мазмунии ин асарҳоро бо рангорангии навигарии шаклиашон ба тадқиқ гирем — бузургӣ ва шахомати идеявии онон чун осори реализми социалистӣ, ки аз як сарчашма ғизо мегиранд, зуд маълум мегардад.

Дар асарҳои реализми социалистӣ шаклу услубҳо ва воситаҳои гуногун ва сернамуданд. Ба ҳар як шакл ва ҳар як услуб, як воситаи ҳосилтасвир барои он зарур аст, ки аз ҳар ҷуша ба офаридаи образи амику таъсирпазири ҳақиқати зиндагӣ хизмат кунад. Дар ҳолати адои ин вазифаи худ мавқеи онон дар маҳзани муҳиммоти бадени реализми социалистӣ гаронмоя ва боифтихор аст.

Таърихи ном
гирифтани «реализми
социалистӣ»

Методи реализми социалистӣ дар осори бадеӣ ҳанӯз пеш аз Революцияи Октябр дар амал табиқ ёфта бешад ҳам, дар илми адабиёту санъати советӣ дертар ном гирифт. Чустуҷу ва мубоҳисаю музокираҳои олимон ва донишмандон, ки соҳҳои дуру дароз давом мекард, таъбиру истилоҳҳои «реализми пролетарӣ», «реализми қаҳрамонӣ», «реализми романтикӣ», «реализми монументалӣ» ва ғайраҳоро ба миён овард. Вале ин ҳама ба мафҳуми мавқеиҳои назарии эстетиканав пурра мувофиқ намеомад. Ниҳоят, истилоҳи «реализми социалистӣ» ҳамчун категорияе, ки ба маърифати назарии таҷрибаи нави бадеӣ мусоидат дорад, қабул шуд. Фақат вай мақсаду муроди ҳамаи соҳаҳои санъату адабиётро ҳафтарафа комил ифода карда метавонист.

Дар истилоҳи «реализми социалистӣ» ягонагии мавқеиҳои ҷаҳонбинӣ («социалистӣ») ва метод («реализм») комилан акс ёфтаанд. Табиати ҷамъиятии методи реализми социалистиро ҳамчун воситаи ба таври эстетикӣ маърифат кардани ҳаёт синфи коргар ва дигар ғурӯҳҳои иҷтимоии ба он мансуб муайян мекунад. Ҳар як синф одатан ба танҳо назарияи фалсафӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ, балки инчунин нуқтаи назари эстетикинашро муқаррар намуда, маҳзани бадени худро бунёд мекунад. Пролетариат аз ин ҷиҳат истисно нест. Санъати нави пролетарӣ ба муқобили рӯҳияи пасив ва акидаҳои одамбозорӣ баромада, ба манфиату кайфияти миллионҳо меҳнаткашон барои навсозии революционии ҷамъият хизмат мекунад. Реализми социалистӣ дар ҳақиқат солиҳи шавку бунёдкорӣ ва фаъолияти бузургӣ эҷодии оммаи меҳнаткашони аз ҷуғи истисмор озодгаштаре бо қамолҳои неқбинӣ-оптимистӣ ифода менамояд.

«Реализми социалистӣ» ҳамчун методе, ки ба талаботи эстетикӣ санъату адабиёти революционӣ қамилан ҷавоб дода, заминаи озодӣ ва чустуҷуи эҷодии он гардидааст, баъди соли 1932 ҳуқуқҳои граждани пайдо кард. Ниҳоят, дар съезди якуми умумитифоқии нависандагони советӣ (1934) бо сардории М. Горь-

кий ва иштироки ходимони намоёни мамлакат ва маданияти пешкадами хориҷӣ — А. Барбюс, М. Андерсен-Нексе, И. Бехер, В. Бредель ва дигарон ба методи реализми нав расмӣ номи **реализми социалистӣ** дода шуд. Вазифаҳои он дар устави Иттифоқи нависандагони советӣ ҳамчун методи асосии адабиёти бадеӣ ва танқиди адабӣ муайян гардид, ки то ҳол аҳамияташро гумонакардааст: «...инъикоси ҳаққонӣ ва таърихан конкрети воқеият дар инкишофи революционаш» бо мақсади «навсозии тарбияи меҳнаткшони дар рӯхи социализм». Ин таъриф ҳаман аломатҳои муҳимтарини реализми социалистиро ба ҳисоб гирифтааст: ҳам онро, ки ин санъат дар микъёси маданияти бадеии ҷаҳон ба **эҷодиёти конкрети таърихӣ** мансуб аст; ҳам онро, ки асосҳои реалии вай — **воқеият** дар инкишофи революционаш акс ёбад; ҳам он, ки мақсади ягонаи ин метод ҳамчун қисми маданияти социалистӣ (коммунистӣ) бояд **барои навсозии ҳаёти халқи меҳнаткш ва тарбияи ӯ** равона гардад. Бедарак нест, ки дар қарори КМ КПСС «Дар бораи робитаҳои эҷодии журналҳои адабии бадеӣ бо амалияи сохтмони коммунистӣ» (1982) гуфта шудааст: «Барои санъати реализми социалистӣ нисбат ба тарғибу ташвиқи тарзи зиндагонии советӣ, қоидаҳои ахлоқи коммунистӣ, зебӣ ва бузургии сарватҳои маънавии мо — монанди меҳнати ҳалол ба манфиати мардум, интернационализм, боварӣ ба ҳақиқати таърихӣ қорамон вазифаи муҳимтаре нест».¹

Реализми социалистӣ, чунон ки боло ишора шуд, шакли намуна ва услубҳои гуногунро мебарорад. Ҳар як санъаткор мувофиқи анъанаҳои миллӣ ва қобилияти завқи шахсиаш асар эҷод менамояд. Санъати реализми социалистӣ, ба қавли Нозим Хикмат, бо вучуди сифатҳои рангини наҷибонааш як қонуниятӣ муқовиматнопазир дорад: «ҳақиқати ҳаётро бо ядрову эҳсос ва ҷашмандозии марксист-ленинӣ инъикос кардан...»²

Мафҳуми реализми социалистӣ тадриҷан маъруф ва машҳур шуда, ба дараҷаи инкишофи маданияти бадеии сифатан нави ҷаҳон пурра мувофиқат кард. Эҷод ва татбиқи ин метод бо номи Горький, Маяковский, Шолохов, Бехер, Арагон — дар адабиёт; Эйзенштейн, Пудовкин, Довженко, Петров, Герасимов — дар санъати кино; Греков, Мухина, Дейнека, Гуттузо, Сикейрос — дар рассомӣ; Прокофьев, Шостакович — дар мусиқӣ ва бисёр дигар нависандаю санъаткорони намоёни советӣ ва хориҷӣ вобастааст.

Ин ҳама фикру зикр, ки онд ба таърихи ташаккули мубориза ва мувофиқи ин метод гуфта шуд як тарафи масъала аст. Тарафи дигари муҳими методи реализми социалистӣ ва оламшумулнаш дар **принципу хусусиятҳои барҷастаи он** гирд омадааст.

Принципиҳои методи реализми социалистӣ Принципу хусусиятҳои методи реализми социалистӣ ҳамчун ҷамъбасти ташаккули маданияти бадеии социалистӣ дар съезди 1-уми нависандагони советӣ дар соли 1934 муайян гардид. Принципиҳои

¹ Дар Комитети Марказии КПСС. «Маданияти Тоҷикистон», 1982, 30 июль.

² Проблемы становления реализма в литературах Востока (сб.), М., 1964, стр. 257.

асосии методи реализми социалистӣ ҷарияи ҷаҳонӣ, ҳақиқат ва синфӣ, ки асосҳои назариашон дар асарҳои В. И. Ленин ва ҳуҷҷатҳои КПСС қарор дорад, дар танқиди бадеӣ ва эстетикаи марксист-ленинӣ низ тасдиқу тараққиёти бадеӣ дар боби «Ҷарияи ҷаҳонӣ, ҳақиқат ва синфӣ» адабиёти бадеӣ» дар ҳусуси он се ҷиҳати муҳимми санъату адабиёт муфасссал муҳокима рафт. Ҳоло ба муносибати таҳлили методи реализми социалистӣ ва принсипҳои он ба мафҳумҳои он се моддаи зарурӣ адабиёт баъзе фикрҳои ҷаҳонӣ ҳамаҷаҳонӣ.

Реализми социалистӣ доир ба маънаҳои идеали одаму ҷаҳонӣ ҳар гуна ҷаҳонӣ, номуайянии ҷаҳонбиниро рад мекунад. Ҷарияи ҷаҳонӣ коммунистӣ ҳамчун маҳакми он метод, бо мавқеҳои равшанӣ муайяни ғоявии нависанда алоқаи узви ҷаҳонӣ. Принципи асосии адабиёти санъати реализми социалистӣ аз рӯи қушод ва бошуурона ҳимоя қардани манфиати меҳнатқарордор аст. Ҳимояи бошууронаи манфиати ҳақиқ аз тарафи нависанда ҳамоно риёи принципи ҷарияи коммунистӣ ба шумор меравад.

Ҷарияи реализми социалистӣ ки таъриху тақдир ҳақиқро бо идеяҳои коммунистӣ тараққӣ мекунад, аз санъатқарор қушод омӯхтану донишҳои ҳаётро талаб намуда, боиси пурмазмунии асарҳои бадеӣ мешавад. Ҷарияи реализми социалистӣ ҳамчун қутбнамои санъатқарор дар ҷаҳонӣ ӯ, рӯи дурусти интиҳоби мавзӯи муҳимму зарур ва назари неқисмонро ба оламиён тақдир мекунад.

Принципи ҷарияи адабиёти советӣ, ҳамчун инкишофи минбаъдан таълимоти марксистӣ онд ба синфӣ санъат ба як шакли идеология ҷаҳонӣ менамояд. Маркс ва Энгелс дар бисёр нуктаи ғуфторҳои рӯи ба маънаҳои адабиёти санъат неқис қарордор, ки мазмунҳои ҷаҳонӣ он ӯ он санъатқарор ҳақиқ бо ҷаҳонбинии ӯ, бо таваҷҷӯҳ ӯ нафрати синфӣ вай алоқаманд аст.

Бар ҳилофи тасдиқи ҳақиқии эстетикаи буржуазии идеалистӣ, ки адабиёти санъатро аз ҳақиқ ҷаҳонӣ дур қарордор, берун аз манфиатҳои синф мебинанд, санъатқарори реализми социалистӣ бо таҳлили ҷарияи ҷаҳонӣ ва аз мавқеҳои идеологияи синфҳои қарордор меҳнатқарор интиҳоби қардани воқеаи синфӣ адабиёти санъатро собит намудаанд. В. И. Ленин материализмро ба объективизми буржуазӣ муқобил гузошта, навишта буд: «... материализм, ғуфтан мумкин аст, ҷарияи ҷаҳонӣ дар бар гирифта, қарордор водор мекунад, ки дар вақти баҳо қарордор ба ҳар ҳодиса рӯи рӯи ба ошқоро дар нуктаи назари ғуфтан муайяни ҷаҳонӣ истад».¹ Аз ин қарордор ҳақиқ ҷаҳонӣ ҳуҷҷа қарордор, ки ҷарияи ҷаҳонӣ ҳимояи рӯи рӯи манфиатҳои синфӣ муайян буда, натиҷаи муқобили синфӣ ҳама тараққиёти, натиҷаи фаҳмидани робитаи синфӣ тараққӣ ва муқобили муътақидонаи манфиатҳои синфӣ худ мебошад.

¹ Ленин В. И. Асарҳои, ҷ. I, саҳ. 465

Дар адабиёти реализми социалистӣ **ҳалқият** ба мартабаҳои аълоинаи худ, яъне то ба дараҷаи партиявӣ коммунистӣ расида, дар ҳифзи манфиатҳои асосии меҳнаткешон зухур меёбад. В. И. Ленин маҳорати классикони адабиёти рус, махсусан революционерони демократро дар қорӣ ифода карда тавонистани нуктаи назари ҳалқ тақдир намуфтааст. Аммо Ленин алоқаи онҳо бо ҳалқ суст доништааст, агарчи вай назар ба алоқаи революционерҳои дворян васеъ ва чуқуртар буд. В. И. Ленин дар мақолааш «Хотирани Герцен» нишон дод, ки танҳо насли сеюми революционерон, партияи большевикӣ бо ҳалқ алоқаи узви комилро қомеъ шуданд. Ин ба замоне рост омад, ки ҳаракати худӣ омӯҳони ҳалқ чун «бӯрон» тугъён мекард. Дар ин марҳалаи нав **ҳалқият** бо партиявӣ **адабиёт** ба ҳам пайваста гардид. Партиявӣ адабиёт дар ин асно маънои ҳалқият гирифта, партияи коммунистӣ чун ифодакунанда ва ҳимоятгари ороҷи уммеи омӯҳони васеи ҳалқ зухур кард. Пешгӯи В. И. Ленин онд ба он, ки адабиёти нави социалистӣ «на ба даҳ ҳазор болонҷинсон», балки ба миллион ва даҳҳо миллион меҳнаткешон хизмат мерасонад, дар даврони мо пурра ҷоман амал пӯшид. Дар ҳамаи асрҳои фарқи муҳиму принципиалии партиявӣ коммунистӣ реализми социалистӣ аз партиявӣ буржуазӣ.

Тамоми таҷрибаи тараққи адабиёти советӣ аз хизмати содиқонаи ғайбдорони нависандагонӣ то ба ҳалқ, ба идеалҳои коммунизм шаҳодат медиҳад. Осори нависандагонӣ советӣ, ки методҳои реализми социалистӣ роҳнамои эҷодиёти ҷонхӯр, дар замони соҳтмони панҷсолаҳои социалистӣ, дар давраи Чанги Бузургӣ Ватанӣ ва баъди он мисоли ибратангези пайвастагӣ бо ҳалқ мебошад. Ҳамрози ҳалқ, ҳамдари ғаму андӯх ва шодию сурури вай будан нависандаро на фақат маънаи бой мебардорад, инчунин ба ӯ барои эҷоди асарҳои баландгояи пурмаъмури ва шакли баланд илҳом мебахшад.

Дар ҳоли ҳозир, ки ҳалқи советӣ бо қарори нишондодҳои съезди XXVII КПСС, пленумҳои июнӣ декабри (1983) ва пленуми апрели (1985) КМ КПСС рӯҳбаланд гардида, дар иҷрои нақшаи асосии панҷсолаи 12-ум дар мубориза барои фаровонии неъматҳои моддӣ маънавӣ дар роҳи муҳайё кардани шароитҳои ба коммунизм гузаштан қарари ҳиммат бастааст, вазифаи санҷаткорони советӣ бағоят меафзояд. Ин вазифаҳои муқаддаси Партияи Ватан алоқаи боз ҳам зичтар доштани адабиёти ҳалқӣ моро талаб мекунанд. Шавқу рағбат ва манфиати ҳалқро дониш, ба шодию хурсандӣ ва ғаму андӯхи вай шарик будан, ҳақиқати ҳаёт, идеалҳои инсонпарварии моро пайдор намудан, иштироккунандаи ғайбӣ соҳтмони коммунистӣ шудан — маҳз ҳамин аст ҳалқияти ҳақиқӣ ва партиявӣ ҳақиқии санҷат.

Реализми социалистӣ, ки дар таърихи санҷати **Хусусиятҳои реализми социалистӣ** реалистӣ марҳалаи аълоинаи он шинохта шудааст, соҳиби хусусиятҳои хоси худ мебошад: ҳозирзамонӣ, ҳақиқатшиносӣ, таъсири воқеият ва шахсиятҷамъиятӣ на танҳо бо диди гузашта

хозира, балки инчунин бо перспективаҳои ояндаи он, яъне дар тараққиёти революционии ва ғайра. Методи реализми социалистӣ, ки дар рафти ташкили худ беҳтарин хусусиятҳои реализми классикӣ ва романтизми революциониро дар бар кардааст, интиқоси олами ҳодис ва манзараҳои зиндагиро дар ҳаракати диалектикаиаш пеш мегузорад. Романтикаи революционии адабиёти реализми социалистӣ бештар дар он зоҳир мегардад, ки санъаткор дар нишонаҳои аввалини ниҳоли рӯзгор ва одамон ояндаи дурахшони коммунистии онҳоро пай бурда ва дарк карда, қаҳрамони мусбати худро дар асараш бо тамоми мураккабии муносибаташ бо ҷамъияту табиат нишон медиҳад.

Ба ҳамин тариқ, романтизми революционии адабиёти советӣ романтикаи ҳуди воқеияти социалистиро акс карда, планҳои бузургии коммунистии «фардои» моро ба тасвир мегирад, ки он имрӯз бо меҳнати бошууронаи мардуми мо тайёр шудааст.

Луи Арагон (нависандаи француз-коммунист) доир ба хусусиятҳои ҷаҳониини ин метод хуб гуфтааст: «Мо ба замоне расидем, ки маънидоди оддин олам ба ҳеч кас қаноатмандӣ намеорад, вақте расид, ки одам дунёро дигаргун сохтан меҳазад, бинобар ин дар назди санъати даврони мо талаботи табиӣ ба миён омад, ки вай дар маркази ҳалли асосии ин муаммо бошад, реализми он аз баёни тасвири сирф тавсифӣ даст кашад ва барои навсозии ҷаҳон ба майдони муҳориба дохил шавад. Мана ҳамин **реализми социалистӣ ном дорад**.¹

Алоқаи бевоситаи реализми социалистиро бо воқеияти таърихӣ асри мо, бо муборизаи прогресси инсоният ҳамчун хусусияти барҷастаи ин метод М. Шолохов дар нутқи худ дар Стокгольм ҳангоми ба ӯ супурдани мукофоти Нобелӣ барҷаста баён кард: «Дар ҳоли ҳозир, — гуфт ӯ, — дар хусуси як навъ авангардӣ (пешгардӣ, пешқадамӣ) бисёр меғоянд ва ба мафҳуми он таҷрибаҳои расмшудаи соҳаи шаклро асосан пеш мегузоранд. Ба назари ман, чунин санъаткорон авангарди ҳақиқанд, ки дар асарҳояшон мазмунӣ нава кашф намуда, дар онҳо хусусиятҳои асри моро муайян менамоянд... Ман дар бораи реализме меғоям, ки соҳиби идеяи нава кардани зиндагӣ, навсозии он баҳри манфиати инсон мебошад. Ман, бешак, дар бораи **реализме** меғоям, ки мо ҳоло **социалистӣ** меномем. Хусусиятҳои ҳоси он дар ҳамин, ки вай ҷаҳонбиниро ифода менамояд, ки мушоҳидакори раҳ карда ва аз воқеият дур нарафта, ба мубориза барои прогресси инсоният даъват мекунад, барои ба мақсад расидани миллионҳо одамон имконияти фароҳам меорад, роҳи пайкори онро равшан месозад».²

Дар баробари ин, реализми социалистӣ аз рӯи яқиндигар хусусиятҳои муҳимме амал менамояд, ки онҳо фарқияти вайро аз реализмҳои гузаштаю ҳозира ҷозибаро роғиб мегардонад: **ва-**

¹ «В защиту мира», М., 1958, май, стр. 17.

² «Правда», 1965, 11 декабрь.

танпарварии (патриотизми) советӣ, интернационализми пролетарӣ ва инсондустии (гуманизми) социалистӣ.

Баъди Революцияи Кабири Октябрь, ки барои ҳаёти хушбахтонаи оммаи меҳнаткашон шароити муҳайё шуд, **ватанпарварии советӣ** ҳам замина пайдо карда, тадриҷан ба қуллаҳои баланд расид. Маданияти олии одамони советӣ ва ғайрату қушиши ҳар як фард дар роҳи пайдории галабаҳои ватан ва нашъунамои ҳар як соҳаи илму дониш ва санъаткорӣю ҳунарнамони ин ё он муҳтассис аз ҳисси шавқангези ватандӯстии ӯ башорат медиҳад. Солҳои Чапғи Бузурғи Ватанӣ санҷиши ҷидди ватандӯстии вафодории халқи советиро дар тамоми олам намоиш дод. М. И. Калинин ҳаман ироаи мадди назар дошта, дар ин ҳусус навишта буд: «... оммаи асосии аҳолии СССР дар ҳаёти ҳаррӯзааш ба фикри сохтмони ҷамъияти социалистӣ аст. Манфиатҳои ҳусусии гражданоҳи советӣ торафт зиёдтар, комилан бошӯруна, бо манфиатҳои давлати социалистӣ пайваستا шуда истодааст. Ба тӯфайли ҳамин ҳам ҳисси ватандӯстӣ нисбат ба ватани социалистӣ афзӯда, бо шаклҳои гуногун зухурот мекунад».¹

Ватанпарварии советӣ ҳаргиз мафҳуми маҳдуди миллӣ надошта, манфиатҳои одамони советиро ба манфиатҳои оммаи меҳнаткашони дигар қитъаю кишварҳо муқобил намегузорад. **Ватандӯстии советӣ ҳамеша мувофиқи интернационализми пролетарӣ амал мекунад.** В. И. Ленин дар бораи пайвастагии ватанпарварӣ бо интернационализми пролетарӣ дар мақолааш «Дар бораи ифтихори миллии великороссоҳ» хеле равшан гуфтааст.

Халқи советӣ, ки бо сардории синфи корғари рус даврони нави социалистиро дар таърихи башарият барпо кард, тақдири инсониятро аз тақдири худ ҷудо надониста, ба меҳнаткашони умумичаҳон роҳи бародарӣю баробарӣ ва бахту саодатро нишот медиҳад. Дар солҳои 1937-38, ки беҳтарин фарзандони мамлақати мо бо даъвати ҷиҳдон ба муқобили исёнкорони фашисти Испания ҷангиданд ва дар давраи Чапғи Бузурғи Ватанӣ, ки ҷанговарони советӣ ба миллати халқҳои бисёр мамлақатҳои Ғарбу Шарқ дастӣ ёрӣ дароз карда, оноро аз ғуломию бандагӣ наҷот доданд, — аз рӯи вазифадории интернационалӣ буд. Дар ҳоли ҳозир ҳам Партия ва Давлати Советӣ якҷоя бо халқи эҷодкораш ба муборизони роҳи милли-озодихоҳии дунё мададгори намуда, барои ободонӣю пешрави якқатор мамлақатҳои ақибмондаи хориҷӣ ёрии бетамаи худро дарғ намедоранд. Ин ҳам бонси ифтихори халқи советӣ ва адабиёти бадени ӯст.

Ватанпарварии советӣ ва интернационализми пролетариро аз одамдӯстии (гуманизми) социалистӣ ҷудо кардан ҳеч мумкин нест. Одамдӯстии социалистӣ нишпирои фарғи одамонро барои таъҷили хушбахтии инсон мебардозад. Гуманизми социалистӣ аз гуманизми буржуазӣ катъиян фарқ дорад. Дар ивази суханпардозии буржуазия дар бораи муҳаббат нисбат ба одам ва «сулҳу салоҳи синфӣ» гуманизми социалистӣ моҳияти ҷид-

¹ Калинин М. И. О социалистическом реализме. «Литературная газета», 1946, 6 июня.

дияти синфиро ошкор сохта, муборизан оштинопазирро бо истисморчиён бахри озодию ҳаёти босаодати мардум пеш меронад.

А. М. Горький ин хусусияти намоёни санъати социалистиро баланд баҳо дода буд. Осори бадени худ М. Горький ва дигар адабони намоёни советӣ молмоли чунин гуманизмест, ки бо қондаҳи инсондӯстии ҷамъияти социалистӣ қомилан мусоидат дорад. Павел Власов, Павел Корчагин, Чапаев, гвардиячиёни ҷавон, Воропаев (Павленко), Тутаринов (Бабаевский), Едгор, Эргашгулом, Қодирпахлавону Ҳасани аробакаш, Ҳайдарқулу Асо, Пӯлӯд Қодиров, Сафар Одинаев, Давлат Сафоев ва дигарон барои истиқлолияти озодии инсон ва бахту саодати ӯ, барои нағмати коллектив ҷои нисор қардаанд.

Ҳамин тавр, ватанпарварии (патриотизми) советӣ, интернационализми пролетарӣ ва инсондӯстии (гуманизми) социалистӣ бо ҳам алоқаи узвӣ дошта, шавқу шарораи ғоявии осори реализми социалистиро ташкил медиҳанд.

Методи реализми социалистӣ ҳамчун пояи баландтарини реализм — оғаридагори образҳои мусбати адабиёти даврони нави коммунизм мебошад, ки мислашро таърих надонистааст. Нависандагони советӣ бо ин методи серпахлу ва ҳартарафа мутаракқӣ образи миллионҳо меҳнатдӯстону бунёдкорон, навсозандагони ҷамъияту табииро эҷод менамоянд. Нависандагони советӣ дар эҷодиёти худ симои муосирӣ моро ҳамчун бинокори ҷамъияти якҷаминии коммунистӣ дар ҷаҳон тасвир қарда, қорнамонҳои ӯро дар таракқии беназири илму техника, кибернетикаю космонавтика ва адабиёту санъат нишон медиҳанд. Муваффақияти бузурги адабиёти советӣ дар тамоми қураи арз, пеш аз ҳама, қадрамони нави асарҳои санъатқорони мо — одами советӣ, ҷаҳду ҷадал ва қомеъҳои ӯ мебошад.

Реализми социалистӣ дар адабиётҳои миллии советӣ
Рӯҳҳои дар санъату адабиётҳои миллии ва республикаҳои Осиёи Миёна мавқеъ ёфтани методҳои реализми социалистӣ ба хусусиятҳои ҳоссоҳиб аст. Дар санъату адабиёти Шарқи советӣ — Осиёи Миёна, районҳои дурдасти Шимоли мамлакат ва дигар реализми социалистӣ баъди ғатҳу зафари Революцияи Октябр ҳамчун дастури навсозию ташаббусқорӣ эҷодӣ тадриҷан ҷорӣ шуда, амалан татбиқ ёфт. Бисёр халқҳои ватани мо — халқҳои хурди ғўшан дурдасти Шимоли мамлакат — эвенку эвенҳо, чукчию корякҳо, мансию нивхҳо, нанай бурятҳо ва ғайра, инчунин тунгусу қалмиқ ва як қисми халқҳои Кавказ — аварҳо, қабардину болқарҳо ҷун қазоқу қирғизҳо дар Осиёи Миёна пеш аз революцияи Октябр бе ҳату савод буданд. Ҷи онҳо ва ҷи қисми асосии халқҳои тоҷику ўзбек, ки маданияту адабиёти қадимӣ доштанд, ба маънои мазмунӣ революция ва навсозӣ он, ба бозёфтҳои маданияти нави социалистӣ якбора сарфаҳм нарафтаанд.

Ақлҳои ҷўяндаи Осиёи Миёна — Дониш, Шохин, Фурқат, Муқимӣ, Завқӣ, Асирӣ, Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ ва баъзе дигарон дар муҳити ҳуқуқравию шоҳу амирон ва дину шарият

то ба дараҷаҳои реализми маорифпарварӣ расида, дар асарҳои ӯ ғояҳои демократӣ ва норозигии аҳли меҳнатро ифода намунаанд.

Вазъияти адабиёти халқҳои украину беларусь, гурҷию арманӣ, озарбойҷону тотор назар ба адабиёти Оснӣ Миёна дигар буд. Намояндагони пешқадами адабиёти ин халқҳо — Павло Тычина, Максим Рыльский, Янка Купала, Якуб Колас, Ілья Чавчавадзе, Лео Киачели, Шалва Дадіани, Мирзо Фатҳали Охундов, Чаббор Мамадқулizada, Гафур Қулахметов ва дигарон бо таъсири процессҳои революционӣ ва анъанаҳои демократии адабиёти рус барноман эстетикӣ реализми танқидиро кӯр карда барои буданд. Муносибати дӯстӣ бо А. М. Горький ва дигар адибони рус, тарҷимаи осори онҳо ба забонҳои миллии худ аксари ин санъаткоронро то андозае ба талаботи адабиёти социалистӣ наздик оварда буд.

Баъди Революцияи Октябр ба ҳамаи адибони советӣ барои лозим омад, ки вазифаи маъсулиятнокӣ адабиётро ҳамчун қувваи ғайри навсозандаи ҳаёти ҷамъиятӣ ва зиндагии одамон хуб фаҳмида, дар ин самт қарор кунанд. Методи реализми социалистӣ аз рӯзи аввали фатҳи зафари революцияи Октябр ҳамчун усули муносиби эҷодӣ дар замони ҳукмронии диктатури пролетариат ба дили адибони миллии ва қаламкашони тоҷикро ёфт. Ба С. Айни насиб шуд, ки аввалин татбиқкунандаи ин усул дар адабиёти муосири тоҷик гардад.

С. Айни аз нахустин маршу шеърҳои, очерку мақолаҳои публицистии то романи «Дохунда» қонунҳои методи реализми социалистиро боя ба боя омӯхта, ба баландҳои он расидааст. Асарҳои индирини ӯ, ки аз ғояҳои революционӣ ва синфиат саршор буданд, инҳоят, дар «Дохунда», «Ғулӯмон» ва «Ёддоштҳо» таҷассум ёфтанд. Дар ин асарҳо ҳаёти халқи тоҷикӣ ӯзбек ва тақдирҳои таърихӣ онҳо аз замони гузаштаи ғулӯмӣ то ҳаёти нави социалистӣ ва қаллозии аз маҷмӯи таълимоти марксизм-ленинизм ба тамоми зухуроти диалектикаи интиқоси гардидааст. Мурочиати Айни барои қомеъҳои навқоронаш ба таҷрибаи анъанаҳои прогрессивии революционии дигар адабиётҳои миллии ин процессро тезонид.

Баъзе ходимони маданият, назариячиҳои роли мусбати ғояҳои маданияти социалистиро дар инкишофи маданияти миллии инқор қарда, маҳдудияти истиқлолияти онҳоро баҳонаи нишон медиҳанд. Ин нуктаи назар беасос буда, фактҳои реалӣ онҳоро рағду бадал мекунад. «Таърихи шаҳодат медиҳад, ки,— менависад академик Храпченко,— маҳдудият ва бемадорию нотаъинии маданиятҳои миллии алоҳида на дар натиҷаи алоқан бевиситаи онҳо ба маданиятҳои дигар халқҳо, на дар натиҷаи қабули сарватҳои ҷамъовардаи онҳо ба амал меояд, балки ба сабаби ҳақиқат аз ин сарватҳо ва аз таҷрибаи ғайриниши маданият дар мамлакатҳои пешқадам, ба сабаби ҳақиқат аз қомеъҳои дар ин соҳа эътирофгардида руҳ медиҳад. Маҳз ҳақиқат аз алоҳидагии маданияти миллиро ба талафи бисёр омилҳои эҷодӣ

меорад, ҳол он, ки робитаи байни миллатҳо вайро қувват мебахшад ва ғайи мегардонад».¹

Дар ин ҳусус, якқатор санъаткорони забардасти миллии советӣ М. Аvezов, С. Вургун, Э. Топчий ва дигар андешаҳои мусбатӣ худро инқибат ба таъсири байниҷаҳонии адабиётҳо бо камолӣ завқ гуфтаанд.² Доир ба аҳамияти эҷодӣ достонҳои реалистӣ мусир бо баҳисоб гирифтани таҷрибаи адабиётҳои, ки дорон анъанаҳои бои реалистӣанд, Мирзо Турсунзода дар маърузааш дар съезди IV нависандагони Тоҷикистон хуб гуфта буд: «... жанри эпикӣ назми советӣ тоҷик на танҳо аз намунаҳои гузаштаи худ, балки аз асарҳои бехатарии халқҳои дигар меомӯзад. Он рафикане, ки танҳо дар чорҷубаи анъанаҳои миллии худ маҳдуд мемонанд, онҳо дар дэираи шоирони «аҳамияти маҳаллидор», дар доираи маҳдудиятҳои миллии мондан мегеранд ва дар адабиёт наметавонанд қарзи партиявӣ ва граждании худро адо кунанд».³

Бешак, аҳамияти адабиёти рус дар инкишофи адабиёти сермиллатӣ советӣю ҷаҳонӣ ва дар пайдоиши тараққиӣ методи реализми социалистӣ баҳисназир аст. Вале дар баробари ин, таҷриба ва анъанаҳои бои адабиётҳои миллии, тафаккури эпикӣ миллии ва шакли реализми маорифпарварии онҳо бо муваффақиятҳои адабиётҳои мутараққӣ, махсусан адабиёти рус омехта шуда, барои нашъунамои адабиёти реализми социалистӣ роҳ кушоданд. Маҳз ҳамин заминаи эстетикӣ миллии бзиси эҷодӣ асарҳои намоёни эпикӣ халқҳои Осиёи Миёна гардид.

Методи нави бадеӣ ҷунин асарҳои арзандаро ба мисли «Дохунда» ва «Ғулӯмон» (С. Айний), «Абай» ва «Роҳи Абай» (М. Аvezов), «Қишвари бедорғашта» (Ғ. Мусрепов), «Қарағанда» (Ғ. Мустафин), «Мақтаи ҳаёт» (С. Муканов), «Хуни муқаддас» (М. Ойбек), «Одамони замони мо» (Т. Сидиқбеков), «Набит-тоғ» (Б. Қарбобоев), «Нур дар зери замин» (Сасиқбоев), «Ҳоҳарон», (А. Мухторов), романи сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» (Ҷ. Икромӣ), «Шӯроб» (Р. Ҷалил), «Восеъ» (С. Улуғзода), повесту романҳои Ҷингиз Айтматов, Фотех Ниёзӣ, Фазлиддин Мухаммадиев, Юсуфҷон Ақобиров, Муҳиддин Ҳоҷаев: дар назм — достонҳои М. Турсунзода, Ғ. Ғулӯм, Мирмуҳсин, М. Миршакар, М. Қаноат, Қ. Қиром ва бисёр дигарро ба майдон овард. Роману достонҳои ин суҳанварон, ки ҳусусиятҳои монументалӣ доранд, манзараҳои рангини ҳаёти халқҳои Осиёи миёна ва таърихи тӯлонии муборизаи онҳоро бзшукӯхмандӣ акс намудаанд.

Таҷрибаи эҷодии коллективӣ бо гуногунишаклиаш ба истиқлолияти асарҳои санъаткорони ҷудоғона ва таъсирбахшии онҳо ба процесси адабӣ-бадеӣ ҳеҷ ҳалал намерасонад. Зеро ҳар як асару эҷод ҷамбаи қобилияти истеъдодӣ ҳосса ва тасвиркори-

¹ Храпченко М. Б. Горизонты художественного образа. М., 1982, стр. 145.

² Ниг.: Неупокоева И. Г. Проблемы взаимодействия современных литератур. М., 1963, стр. 162.

³ Турсунзода М. Ҳаёт ва адабиёт. Душанбе, 1959, сах. 34—35.

ади бикри дар як суҳбат аст. Иттиқодӣ ва ҳамбастагии иҷодӣ қуввати таъсири эстетикиро ба табақалои ғуҷогунаи ҷамъиятӣ бо ҳади зиёдтар мезафзояд.

Ба ҳамаи тарик, ҳаракати адабӣ дар адабиёти Осиди Маъна аз донишҳои қадимтарин ва иҷодӣ донишҳои қадимтарин ҳақиқат то маориф-парварӣ ва аз инқилоби реализми маорифпарварӣ, дар шароити адибиёт, то ба реализми социалистӣ ҳароӣ карда таъкиқу ёфт.

АДАБИЁТ

Доир ба ҳама бобҳо

Китобҳои дарсӣ ва насоти таълимӣ:

- Абрамович Г. Л. «Введение в литературоведение». М., 1979.
Зехний Т. Санъати сухан. Душанбе, 1978.
Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1966.
Коллектив (под ред. Поспелова Г. Н.). «Введение в литературоведение». М., 1976.
Краткий словарь по эстетике (под ред. Овсянникова М. Ф.). М., 1983.
Табаров Соҳиб. Лугати русӣ — тоҷикии истилоҳоти адабиётшиносӣ. Душанбе, 1980.
Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. М., 1971.
Тимофеев Л. И. и Тураев С. В. Словарь литературоведческих терминов. М., 1974.
Ходизода Р., Шукуров М., Абдучабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. Душанбе, 1966.

Доир ба боби I

- Мукотибаи К. Маркс ва Ф. Энгельс бо Лассаль дар бораи асари фоҷиавии (трагедияи) ӯ «Франц фон Зиккиген». Нигаред: «К. Маркс и Ф. Энгельс о литературе». М., 1958, стр. 85—94. Мақтубҳои Ф. Энгельс ба М. Каутская аз 26-ми ноябри соли 1885 ва ба М. Гаркнесс (дар нитидон апрели соли 1888). Ниг.: ба маҷмӯаи мазкур, сах. 69—74.
Ленин В. И. Таъкилотии партиявӣ ва адабиётӣ партиявӣ. Асарҳо, ҷ. 10, сах. 31—37.
Ленин В. И. Лев Толстой, ҳамчун оинан революцияи рус. Асарҳо, ҷ. 15, сах. 200—207.
Ленин В. И. Л. Н. Толстой. Асарҳо, ҷ. 16, сах. 350—355.
Ленин В. И. Л. Н. Толстой ва замони ӯ. Асарҳо, ҷ. 17, сах. 34—38.
Ленин В. И. Вазифаҳои иттифокҳои ҷавонон (нутқ дар съезди III Умуми-россиягии Иттифоқи Коммунистияи ҷавонони Россия. Аз 2 октябри с. 1920). Душанбе, 1955.

- Карорхон ҚМ КПСС. онд ба масъалаи адабиёту санъат; материалҳои ҷамъаҳои ХХ—ХХVII КПСС.
- Плеханов Г. В. Избранные философские произведения в пяти томах, т. IV. М., 1958. (Дар ин китоб дар бораи ақидаҳои фалсафӣ ва эстетикӣ Белинский, Чернышевский ва дигарон сухан меравад).
- Плеханов Г. В. Письма без адреса (искусство и общественная жизнь). М., 1956.
- Луначарский А. В. Избранные статьи по эстетике. М., 1975.
- Белинский В. Г. Назаре ба адабиёти русии соли 1847; Мақтуб ба Гоголь. Сталинобод, 1949.
- Белинский В. Г. Чанд мақола. Сталинобод, 1961.
- Добролюбов Н. А. О степени участия народности в развитии русской литературы. Собр. соч. в 3-х томах, т. I. М., 1950, стр. 275—326.
- Добролюбов Н. А. Луч света в темном царстве. Там же, т. III. М., 1952, стр. 152—220.
- Чернышевский Н. Г. Эстетические отношения искусства к действительности. Избранные сочинения. М.—Л., 1950, стр. 401—464.
- Абдуллоев А. Заҳри Форёбӣ. Душанбе, 1974; Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI. Душанбе, 1979.
- Афсаҳзод А. Рӯзгор ва асари Абдурахмони Чомӣ. Душанбе, 1980.
- Бобоев Ю. И. Партия, замон ва адабиёт. Душанбе, 1964; Партиявӣ ва ҳалқӣ — ҳусусияти асосии методи реализми социалистӣ. Дар китоби «Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик». Душанбе, 1970, сах. 66—83.
- Брагинский И. С. О партийности в творчестве С. Айни. Дар кит.: «Таджикская советская литература». Душанбе, 1954, сах. 52—62;
- Дубровин А. Г. О партийности художественного творчества. М., 1977.
- Каган М. С. Лекции по марксистско-ленинской эстетике. Л., 1971.
- Лессинг Готхольд. Лаокоон, или о границах живописи и поэзии. М., 1957.
- Лукин Ю. А. В. И. Ленин и формирование идейно-эстетических принципов советской литературы. М., 1977.
- Мусулмонкулов Р. Атоулло Хусайнӣ. «Бадоеъ-ус-саноеъ». Душанбе, 1974; Камолитдин Хусайнӣ Вокзи Кошифӣ, «Бадоеъ ал-афкор фи саноеъ ал-ашъор». М., 1977.
- Сайфуллоев А. Ақидаҳои адабии В. И. Ленин ва адабиёти тоҷик. Душанбе, 1973; Партиявӣ ва ҳалқӣ адабиёт. Душанбе, 1976.
- Сатторов Абдуназӣ. Афкори адабӣ ва эстетикӣ Абдурахмони Чомӣ. Душанбе, 1975.
- Саъдиев Садрид. Мазмун ва шакли асари бадеӣ. Душанбе, 1976.
- Табаров Соҳиб. Дастури таълими доир ба назарии танқиди адабӣ. Душанбе, к. I, 1980; к. II, 1983.
- Худойдодов Бобо. Тип ва типикунӣ дар эҷодиёти бадеӣ. Душанбе, 1976.
- Шукуров М. Анъана, ҳалқӣ ва маҳорат. Душанбе, 1964, сах. 85—140.

Доир ба боби II

- Аҳбаров Юсуф. Композиция ва сюжети асари бадеӣ. Душанбе, 1975.
- Аристотель. Об искусстве поэзии. М., 1957.

- Асрорӣ В., Амонов Р. Эҷодиёти даханакии халқ. Душанбе, 1980.
- Давронов Субҳон. Сохти шеърӣ тоҷикӣ. Душанбе, 1976; Вазни ашғори Абулқосим Лоҳутӣ. Душанбе, 1974.
- Калачева С. В. Стих и ритм. М., 1978.
- Маъсумӣ Носирҷон. Асарҳои мунтахаб, ҷ. II. Душанбе, 1980.
- Мирзозода Холиқ. Образы бадеи чист? Душанбе, 1976; Таърихи адабиёти тоҷик (китоби 2). Душанбе, 1977.
- Мусулмонкулов Раҳим. Асрори сухан. Душанбе, 1980.
- Мухаммадиев М. Лугати мухтасари синонимҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, 1975.
- Наимбоев С. Таълими шеър дар мактаб. Душанбе, 1982.
- Раҳмонов Ш. Байт ва муносибати он дар шеър. Душанбе, 1980.
- Сайфиев Н. Достонсарони форсу тоҷик дар асри XIV (қ. I). Душанбе, 1983.
- Сирӯс Б. Қофия дар назми тоҷик. Душанбе, 1955; Арӯзи тоҷикӣ. Душанбе, 1963; Назарияи нави қофиябандӣ дар назми тоҷик. Душанбе, 1972.
- Тошматов Раҳимҷон. Назми меҳнат. Душанбе, 1967.
- Турсунзода Мирзо. Қудрият иборат аз 6 ҷилд, ҷ. III. Душанбе, 1979.
- Шуқуров Мухаммадҷон. Хар сухан ҷоеву хар ҷукта мақоме дорад. Душанбе, 1968.
- Ғаффоров Р. Нависанда ва забон. Душанбе, 1977; Устоди бузургӣ сухан. Душанбе, 1978.

Доир ба боби III

- Акбаров Юсуф. Талаби ҳаёт ва қисмати адабиёт. Душанбе, 1977; Қисмати инсон ва қисмати шеър. Душанбе, 1980.
- Амонов Раҷаб. Таърихи адабиёти советии тоҷик, ҷ. VI (I). Душанбе, 1982.
- Асрорӣ Воҳидҷон. Фольклор, халқият, нависанда. Душанбе, 1983.
- Бақозода Ҷӯра. Чустуҷӯҳои эҷодӣ дар насри тоҷик. Душанбе, 1982.
- Белинский В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. Собр. соч., т. V. М., 1954.
- Бобоев Ю. Сипахсолори назм. Душанбе, 1971; Ҳақиқати революция ва ингоришҳои роман. Дар кит.: «Ҳаёт, қаҳрамон ва адабиёт». Душанбе, 1977.
- Бобокалонова Д. Таджикская детская литература. Душанбе, 1982.
- Болдырев А. Н. Зайниддин Восифи. Душанбе, 1957, глава VII.
- Бушмин Алексей. Наука о литературе. М., 1980.
- Горький М. О прозе; О пьесах; О социалистическом реализме. Сб. «О литературе». М., 1958.
- Демидчик Л. Н. Таърихиномаи драматии никитоб. Дар кит.: Ҳаёт, қаҳрамон ва адабиёт. Душанбе, 1977; Таърихи адабиёти советии тоҷик, ҷ. II. Душанбе, 1978.
- Коллектив. Социалистический реализм сегодня. М., 1977.
- Ломидзе Георгий. Интернациональный пафос, советской литературы. М., 1967; Чувство великой общности. М., 1978.
- Манинзов А. Публицистика ва назми устод С. Айни. Душанбе, 1958; Шеърӣ нав ва баъзе масъалаҳои шеърӣ. Дар китоби «Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик». Душанбе, 1970, сах. 243—251.
- Маъсумӣ Носирҷон. Асарҳои мунтахаб, ҷ. I. Душанбе, 1977.
- Мирзоев А. Сездах мақола. Душанбе, 1977, сах. 5—52.

- Мирзозода Холик. Адабиёт аз нуктаи назари ҳаёт. Душанбе., 1973; Афкори рангин. Душанбе, 1982.
- Мусулмонкулов Раҳим. Саъй ва сайри таърихӣ он дар наспи тоҷик. Душанбе, 1970; Асрори сухан. Душанбе., 1980.
- Сайфуллоев А. Мактаби Айӣ. Душанбе., 1978; Мирзо Турсунзода Душанбе., 1983.
- Нурҷонов Н. Рангомезиҳои сахна. Душанбе, 1983.
- Отахонова Х. Таҳаввули жанри дoston дар назми муосири тоҷик. Душанбе, 1984.
- Салимов Юсуф. Наспи ривояти форсу тоҷик. Душанбе, 1972.
- Сатторов Абдунабӣ. Нуктаи пайванд. Душанбе., 1982.
- Табаров Соҳиб. Реализми сопиалистӣ — методи адабиёти советӣ. Душанбе., 1976; Ҳаёт, адабиёт, реализм, к. I. Душанбе., 1966; к. II. Душанбе, 1978; к. III. Душанбе., 1983; к. IV. Душанбе., 1984.
- Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1975; Горизонты художественного образа. М., 1982.
- Худойдодов Б. Романи Чалол Иқромӣ «Духтари оташ». Душанбе., 1967;
- Шодикулов Х. Реализми танқидӣ. Душанбе., 1976; Устои шӯҳратманди ҳақи. Душанбе., 1976.
- Шукуров Муҳаммадҷон. Пайлуҳон таҷвири бадеӣ. Душанбе., 1976; Таърихи адабиёти советии тоҷик, ҷ. IV. Душанбе., 1980; Пайванди замони ва ҳалқҳо. Душанбе., 1982.
- Шукуров М., Акбаров Ю. Аҷина ва навогарӣ. Душанбе., 1976.
- Ғаффаров Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил. Душанбе., 1966.
- Ҳакимов Аскар. Шеър ва замон. Душанбе., 1977; Дар каламрави сухан. Душанбе., 1982.
- Ҳодизода Расул. Аз гузашта ва имрӯзи адабиёти тоҷик. Душанбе., 1974.
- Ҳусейнзода Ш. Баҳс ва андеша. Душанбе, 1964; Дар боран баъзе майлҳо дар шеъри муосири тоҷик, дар ҷитоби «Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик». Душанбе, 1970, сах. 225—242.
- Ҳусейнзода Ш., Шарифов Х. Мақоми Ибни Сино дар шеъри адаби тоҷик. Душанбе, 1985.

1974.

МУНДАРИЧА

Аз муаллиф (3—4)

Сарсухан

Илми адабиёт ва вазифаҳои курси «Муқаддимаи адабиётшиносӣ»	(5—14)
Адабиётшиносӣ ва қисматҳои он	(7—13)
Қисматҳои ғридихандаи адабиётшиносӣ	(13)
Вазифа ва мазмуни курси «Муқаддимаи адабиётшиносӣ»	(13—14)

1. ХУСУСИЯТҲОИ УМУМИИ АДАБИЯТИ БАДЕЙ

1. Афкори адабии назарӣ то замони марксизм (15—33)
Системаи фалсафии даврҳои гуногун ва афкори олимони Юнони қадим, Аврупо ва Россия: Арасту ва дигарон, Буало, Дени Дидро, Г. Лессинг, Олимони рус ва Ломоносову Радищев, Гегель, Кант. (15—18)
Афкори эстетикӣ назариячиёни адабиёти классикӣ форму тоҷик (18—20): «Тарҷумон-ул-балоға» (20—21), «Насихат-нома» (21), «Ҳадиш-ус-сеҳр» (21—22), «Ҷаҳор мақола» (22—24), «Ал-муъҷам...» (24—26), «Мет-ёр-ул-ашъор» ва «Асос-ул-иктибос» (26), «Эъҷози Ҳусрай» (26—27). Асри XV ва намоёндагонии он — Абдурахмони Чомӣ (27—29), Алишер Навоӣ (29), «Чамъи мухтасар» (29—30), «Бадоеъ ал-афкор фи саноеъ ал-ашъор» (30), «Бадоеъ-ус-саноеъ» (30—31), «Маҷмаъ-ус-саноеъ» (31), «Матлаъ-ул-удум...» (31—32), «Ҳафт кулзум» ва дигар маъхазҳо (32—33).
2. Мақоми революционер-демократҳои рус дар инкишофи илми танқиду эстетика (32—37)
Белинский (34—35), Добролюбов (35—36), Чернышевский (36—37).
3. Марксизм-ленинизм асоси фалсафии илми адабиётшиносии советӣ (37—41)
Пайдоиши назарияи адабиёти марксистӣ (37—39), Партиявӣи назарияи адабиёти марксистӣ-ленинӣ (39—41).
4. Партиявӣи, халқият ва синфӣи адабиёти бадеӣ (41—51)
Партиявӣи — шуури коммунистӣ (45—48), Принципиҳои халқият ва синфӣи адабиёт (48—51).
5. Ҳуҷҷатҳои Партия — кутубномаи ғазолияти ҳаррӯзаи адабиёти бадеӣ ва адабиётшиносӣ (52—63)
Резолюция ва қарорҳои соҳаҳои 20—80 ҚМ КПСС (52—56), Съездҳои XXIV—XXV ва XXVI Партия (56—61), Съезди XXVII (61—63).
6. Хусусиятҳои идеологияи санъату адабиёт (63—70)
Адабиёт — шакли шуури ҷамъиятӣ (63—64), Вазифаи идеологияи адабиёт (64—66), Фарқи адабиёти бадеӣ аз илм (66—69), Фарқи адабиёти бадеӣ аз дигар намудҳои санъат (69—70).
7. Мазмун ва шакли адабиёти бадеӣ (70—84)
Мафҳуми мазмун ва шакл (70—71), Мазмуни асарҳои адабӣ (71—72), Объектҳои асосии тасвири адабиёти бадеӣ (72—74), Табиати эстетикӣ, инсон ва адабиёт (74—75), Адабиёт ва идеали санъаткор (76—77), Вазифаи маърифатбахшии ва тарбиявии адабиёт (77—82), Муносибати инсон ба ашъҳои гуногун (82—84).
8. Шакли адабиёти бадеӣ (84—85)
Мафҳуми шакл (84—85), Ягонагии шакли мазмун (85—87), Имплетҳои мазмун бар шакл (87), Таҳайюли бадеӣ (87—89), Прототип (89—90).
9. Проблемаи тип дар адабиёти бадеӣ (90—96)
Тип дар адабиёти бадеӣ (90—93), Таърихӣи типи адабӣ (93—95), Гуногунии типсозӣ (95—96).

II. ОСОРИ АДАБИИ БАДЕЙ ВА УНСУРҲОИ ОН

- Асари адаби ва бадеият (97—107)
1. Мавзӯ ва идея (адабиёт ва бадеият) (97—98)
 Мавзӯи асари бадеӣ (98—102). Мазмунӣ идеявӣ асари бадеӣ (102—103).
 Идея ва ҷаҳонбинии нависанда (104—107)
2. Образи бадеӣ (108—112)
 Образи бадеӣ чист? (108—110). Конфликти асари адаби (110—111). Персонаж (111—112).
3. Композиция ва сюжети асари бадеӣ (113—123)
 Композиция (113—115). Сюжети асари бадеӣ (115—117). Унсурҳои сюжет (117—119).
 Пролог (119). Эпизод (119—120). Пейзаж (120—122). Рӯҷӯи лирикий (122—123).
4. Забони адабиёти бадеӣ (124—134)
 Забони адаби ва бадеӣ (124—125). Забонҳои эҷодӣ ва халқӣ ва китобӣ (125—132).
 Забони вешироққунандагон — воситаи типияту фардиқунонии характерҳо (132—134).
- Восита ва тарзҳои баён (134—147)
 Муродиф (синоним) (134—137). Таҷнис (омоним) (137—141). Тазод (антоним) (141—143). Унсурҳои лексикон забон (143—147). Неологизм (143—144).
 Архаизм (144—147).
- Воситаҳои тасвири бадеӣ (147—166)
 Тавсиф (147—151). Ташбеҳот (151—155). Маҷоз (155—156). Истиора (156—158). Ташхис (158—159). Муболиға (160—163). Тасвир (163—164). Киноя (164—165). Таъриз (165—166).
- Баъзе санъатҳои шеърӣ (166—171)
 Мувашиша (166—167). Муламмас (167). Муаммо (168—169). Лугз (169—170). Сачъ (170—171).
5. Асосҳои шеърӣ тоҷикӣ (171—182)
 Мафҳумҳои назм ва шеър (171—174). Мисраъ (174). Байт (174—177). Банд (177—178). Қофия (178—180). Зулфқофиятайн (180—181). Радиф (181—182).
6. Вазн ва сохти шеърӣ тоҷикӣ (182—191)
 Шеърҳои ҳичоӣ (182—183). Шеърҳои арӯзӣ (183—186). Рӯқия арӯз (186—187). Бахрҳои арӯз (187—188). Бахрҳои солим ва фаръӣ (188—189). Зихоф (189—191).

III. ҚОНУНИЯТИ ИНҚИШОФИ АДАБИЁТ

1. Мафҳуми процесси адаби ва анъанаи навоарӣ (192—205)
 Процессҳои адаби (192—196). Анъана ва навоарӣ (196—200). Марҳалаҳои инқишофи анъанаву навоарӣ дар адабиёти муосирӣ тоҷик (200—205).
2. Ҷанс, намуна, жанр ва шакли асарҳои бадеӣ (205—208)
 Таърихи пайдоиши намунаи намуна (205—208)
- Эпос
 Эпос (208). Достони эпикӣ-ҳамосӣ (209). Ҷағнома-эпос (209—210). Афсона ва қисса (210—212). Масал (212—214). Новелла (214—216). Латифа (216). Хикоя (216—217). Очерк (217—219). Публицистика ва асарҳои публицистикӣ (219—220). Едлошт (221). Фелетон (221—222). Муросала (222). Повесть (222—223). Роман (223—227).

Лирика

Таърихи пайдоиши ва таракқи лирика (227—232). Фардиёт (233). Мустанод (234—235). Маснавий (235—236). Мусаллас (236—238). Мураббаъ (238). Рубоӣ (239—240). Мухаммас (240—242). Мусаллас (242). Китба. (243—244). Ҷазал (244—245). Қасида (246—249). Тарҷебанд (249—251). Таркиббанд (251—253). Суруд (253—254). Достон (255—257). Номангориҳои ҷун достон (257—258). Баллада (258—259).

Драма

Хусусиятҳои осори драматӣ (259—260). Диалог ва монолог (260—261). Таърихи пайдони драматургия (261—262). Драматургияи советӣ (262). Пайдони ва иштироки драматургияи тоҷик (262—264). Трагедия (264—266). Комедия (266—268). Драма (268—269). Монодрама ё моноспектакль (269—270). Либретто (270—272). Киносценарий (272).

3. Методҳои бадеӣ, равишҳои адабӣ ва услуб

Метод (272). Равиш ва ҷараёнҳои адабӣ (272—276). Услуби адабӣ (276—278).

Романтизм ва реализм

Романтизм (278—282). Реализм (282—287). Реализми танқидӣ (287—289). Модернизм — методи адабиётӣ буржуазӣ (289—291).

Методи реализми социалистӣ

Таърифи методи реализми социалистӣ (291—294). Решаҳои таърихӣ пайдоиши савҳати социалистӣ (294—296). Асосҳои назарии реализми социалистӣ (296—299). Пайдоиши реализми социалистӣ дар Россия ва Ҷаҳон (299—304). Таърихи ном гирифтани «реализми социалистӣ» (304—305).

Принципҳои методи «реализми социалистӣ» (305—307). «Хусусиятҳои реализми социалистӣ» (307—310). «Реализми социалистӣ» дар адабиётҳои миллии советӣ (310—313).

Адабиёт (314—317)

Юрий Бабаев

ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

Часть I-ая.

ВВЕДЕНИЕ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

(на таҷ. забоне)

Мудири редакция *К. Олимов*.
Мухаррирон *М. Исмоилова, С. Шохзоданасимов*.
Мухаррири ороиш *Ғ. Шукров*.
Мухаррири техникӣ *Н. Незвидская*.
Мусаххат *Р. Юнусова*.

ИБ № 686

Ба матбаа 21. 06. 1986 супурда шуд. Ба ҷоваш 10. 01. 87. имзо шуд. Формати 60×90^{1/16}. Қоғаз тилографии № 1. Гарнитурҷаваш адабӣ. Ҷонӣ барҷаста. Ҷузъи ҷонӣ шартӣ 20. Ҷузъи рангаи шартӣ 20. Ҷузъи нашриро ҳисоби 23,047. Адаби нашр 3000. нусха. Супориши № 3684. Нарҳаш 1 с. 20 тин.

Нашриёти «Мавориф»-и Қомитети давлатии РСС Тоҷикистон онд ба қорҳои нашриёт, полиграфия ва савдои китоб. 734063, Душанбе, кӯчаи Айӣ, 126.

Қомбинати полиграфии Қомитети давлатии РСС Тоҷикистон онд ба қорҳои нашриёт, полиграфия ва савдои китоб. 734063, Душанбе, кӯчаи Айӣ, 126.